

Mуслумов С.Й., Казымов Р.Н.

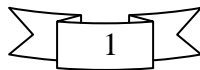
**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZIRLIYI
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTISAD UNIVERSITETI**

Müslümov S.Y., Kazımov R.N.

**MALİYYƏ TƏHLİLİ
(dərslık)**

**Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin
Elmi-Metodiki Şurasının “İqtisadiyyat” böl-
məsinin 2010-cu il 01.10 tarixli, 1280 nömrəli
protokoluna əsasən çap olunur**

Bakı - 2011

BBK 6.1

M-94

K-17

Rəyçilər:

S.M.SƏBZƏLIYEV

iqtisad elmləri doktoru, professor

I.M.ABBASOV

iqtisad elmləri doktoru, professor

M.X.HƏSƏNLI

iqtisad elmləri doktoru, professor

Müslümov S.Y., Kazımov R.N. Maliyyə təhlili (dərslük)

Bakı, Azərnəşr-2011, 312 səh.

Dərslükdə təsərrüfat subyektlərində maliyyə təhlilinin təşkili və aparılmasının metodiki və praktiki məsələləri nəzərdən keçirilmişdir. Kitabda maliyyə təhlilinin nəzəri məsələləri, iqtisadiyyatın idarə olunmasında onun rolu göstərilmiş, təşkilatın maliyyə vəziyyətinin, maliyyə nəticələrinin, kapitaldan istifadənin səmərəliliyinin və intensivliyinin təhlili metodikası, marjinal təhlil əsasında biznesdə idarəetmə qərarlarının əsaslandırılması qaydası, mühasibat uçotu və hesabatının beynəlxalq standartlarının tətbiqi şəraitində mənfəət və rentabelliğin təhlili metodikası və ölkənin uçot praktikasının ona uyğunlaşdırılması imkanları konkret rəqəmlərlə şərh edilmişdir. Dərslükdə eyni zamanda qiymətli kağızlarla əməliyyatların, sahibkarlıq riskinin və inflyasiyanın maliyyə xarakterli qərarların qəbul edilməsinə təsirinin qiymətləndirilməsi qaydası verilmişdir.

Dərslükdən iqtisadi ixtisaslar üzrə ali məktəblərdə təhsil alan tələbələr, magistrələr, menecerlər, auditorlar, peşəkar mühasiblər və digər mütəxəssislər də istifadə edə bilərlər.

0601000000

M-651(07)2011

qrifli nəşr

© Müslümov S.Y, 2011

Kazımov R.N, 2011

MÜNDƏRICAT

Ön söz	8
I Fəsil. Maliyyə təhlilinin mahiyyəti və müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin qiymətləndirilməsində onun rolu	13
1.1. Müasir şəraitdə maliyyə təhlilinin rolu	13
1.2. Maliyyə təhlilinin informasiya təminatı.....	21
1.3. Maliyyə təhlilinin metod və üsullarının təsnifatı	25
Yoxlama sualları	28
II Fəsil. Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin ümumi qiymətləndirilməsi.....	29
2.1. Maliyyə vəziyyəti haqqında ümumi anlayış	29
2.2. Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin təhlilinin vəzifələri və informasiya mənbələri.....	33
2.3. Mühasibat balansının iqtisadi oxunuşunun mahiyyəti.....	35
2.4. Mühasibat balansının valyutasının ümumi təhlili.....	45
Yoxlama sualları.....	57
III Fəsil. Müəssisənin maliyyə sabitliyinin təhlili.....	58
3.1. Maliyyə sabitliyi anlayışı və onun əhəmiyyəti	58
3.2. Müəssisənin maliyyə sabitliyinin göstəricilər sistemi və onların analitik qiymətləndirilməsi.....	62

3.3.Xüsusi kapitalın artırılması - müəssisənin maliyyə sabitliyinin yaxşılaşdırılması amili kimi	72
3.4. Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin qısamüddətli proqnozlaşdırılması	76
Yoxlama sualları	81
IV Fəsil. Müəssisənin ödəmə qabiliyyətinin təhlili	82
4.1. Balansın likvidliyinin təhlili.....	82
4.2. Müəssisənin ödəmə qabiliyyətinin təhlili	84
4.3. Müəssisənin reytinginin qiymətləndirilməsi.....	94
4.4. Müəssisənin müflisləşməsi ehtimalının analitik qiymətləndirilməsi	101
Yoxlama sualları	111
V fəsil. Kapitaldan istifadənin səmərəliliyinin və intensivliyinin təhlili	
5.1. Müəssisənin işgüzar fəallığının təhlili	112
5.2 Dövriyyə kapitalından istifadənin təhlili.....	121
5.3. Xüsusi və borc kapitalından istifadənin səmərəliliyinin təhlili.....	130
5.4 . İstehsal-maliyyə leviricinin təhlili	142
Yoxlama sualları	148
VI Fəsil. Müəssisənin maliyyə nəticələrinin təhlili	150
6.1. Müəssisənin maliyyə nəticələrinin təhlilinin vəzifələri və informasiya mənbələri.....	150
6.2. Əməliyyat (balans) mənfəətinin tərkibi və dinamikasının	

təhlili.....	152
6.3. Məhsul (iş, xidmət) satışından əldə edilən mənfəətin təhlili.....	157
6.4. Vergitutulan mənfəətin təhlili	165
6.5. Mənfəətdən vergilərin təhlili.....	168
6.6. Xalis mənfəətin formalaşması və istifadəsinin təhlili.....	170
6.7. Rentabelliyn göstəricilər sistemi və onların amilli təhlili.....	176
6.8. Mənfəət və rentabelliyn artırılması ehtiyatlarının qiymətləndirilməsi	184
6.9. Müəssisənin dividend siyasətinin təhlili	188
Yoxlama sualları	193
VII Fəsil. Marjinal təhlil əsasında biznesdə idarəetmə qərarlarının əsaslandırılması	194
7.1. Marjinal təhlilin mahiyyəti.....	194
7.2 Satışın həcmi, maya dəyəri və mənfəət göstəriciləri arasında funksional əlaqənin təhlili.....	197
7.3. İstehsalın zərərsizlik səviyyəsinin təhlili	202
7.4. Məhsulun maya dəyərindən aşağı satış qiyməti ilə əlavə sifarişlərin qəbul edilməsi haqqında qərarın analitik qiymətləndirilməsi.....	208
7.5. Yeni məhsul üzrə qiymət variantlarının əsaslandırılması....	211
7.6.Əmtəəlik məhsulun strukturunun əsaslandırılması.....	213

7.7. Istismar dövründə şərti-sabit xərclərin örtülməsi variantlarının təhlili.....	218
7.8. İstehsal gücünün artırılması haqqında qərarın əsaslandırılması	220
7.9. «İstehsal etmək və ya satın almaq» qərarının əsaslandırılması	221
7.10. Avadanlığın modernləşdirilməsi haqqında qərarın əsaslandırılması.....	222
Yoxlama sualları	224
VIII Fəsil. Mühasibat uçotu və hesabatının beynəlxalq standartları şəraitində mənfəət və rentabelliğin təhlili	226
8.1 Direkt-kostinq sistemində mənfəətin amilli təhlili metodikasası	226
8.2. Direkt-kostinq sistemində rentabelliğin təhlili metodikasası	233
Yoxlama sualları	242
IX Fəsil. Qiymətli kağızlarla əməliyyatların təhlili	243
9.1. Qiymətli kağızlar bazarı.....	243
9.2. Müəssisənin maliyyə qoyuluşlarının növləri və təhlili	250
9.3. Maliyyə aktivlərinin qiymətləndirilməsinin baza modeli.....	257
9.4 Qiymətli kağızlarla əməliyyatların təhlili	259
Yoxlama sualları	274
X Fəsil. Sahibkarlıq riskinin təhlili	275
10.1. Riskin mahiyyəti, növləri və onların təhlilinin ümumi	

prinsipləri	275
10.2. Risk dərəcəsinin qiymətləndirilməsi.....	282
10.3. Risk şəraitində maliyyə qərarlarının qəbul edilməsi.....	286
10.4. Riskin aşağı salınması üsulları.....	290
Yoxlama sualları	292
XI Fəsil. Inflyasiya və onun maliyyə xarakterli qərarların qəbul olunmasına təsiri	293
11.1. Inflyasiyanın iqtisadi mahiyyəti.....	293
11.2. Inflyasiya şəraitində hesabatın yenidən qiymətləndirilməsi metodikası	297
11.3. Inflyasiya şəraitində maliyyə qərarlarının əsaslandırılması	303
Yoxlama sualları	306
Istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı	307

Ön söz

Yeni müstəqil dövlətlərdə bazar iqtisadiyyatının təşəkkülü bir sıra çətinliklər və ziddiyyətlərlə müşayət olunmuşdur. Belə ki, müəssisələrarası iqtisadi əlaqələrin formalaşması zamanı tərəfdaşların bir-birinə qarşı inamsızlığı səbəbindən bazar subyektlərinin maraqlarını təmin edən obyektiv informasiyalara tələbat artmış, eyni zamanda müəssisələrin fəaliyyət şərtləri də dəyişmişdir. Bu, ilk növbədə, idarəetmə sisteminin keyfiyyətcə kökündən dəyişilməsi ilə bağlıdır. Müəssisə fəaliyyətini davam etdirmək üçün istehsalın (iş və xidmətin) səmərəliliyini artırmalı və bu məqsədlə bütün resurslardan düzgün istifadə etməlidir.

Müəssisənin maliyyəsinin, işgüzar fəallığının və iqtisadiyyatının təhlili nəzəriyyəsinə görə «sabit maliyyə vəziyyəti» anlayışı yalnız müəssisənin maliyyəsinin keyfiyyət səciyyəsi kimi deyil, eləcə də həmin vəziyyətin kəmiyyətcə hesablanması kimi başa düşülür. Bu başlıca nəticə müəssisənin maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsinin elmi cəhətdən əsaslandırılmış metodikasının ümumi prinsiplərini formalaşdırmağa imkan verir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bazar münasibətlərinin bərqərar olması, iri şirkət və holdinqlərin yaranması, onların fəaliyyət sferasının genişlənməsi, bütövlükdə biznesin beynəlmilləşməsi nəticəsində şirkət mülkiyyətçilərinin (səhmdarların) şirkətin idarəedici strukturlarından ayrılması baş verir. Öz fəaliyyətini yerinə yetirərkən şirkətlərin, bankların rəhbərləri görülmüş işlər haqqında vaxtaşırı maliyyə hesabatları tərtib etməlidirlər ki, həmin hesabatların düzgünlüyü mütəxəssislər – sərbəst fəaliyyət göstərən təhlilçilər, auditorlar və ya auditor firmalarının nümayəndələri tərəfindən yoxlanılır və müvafiq sənədlərlə rəsmiləşdirilir.

Müasir dövrdə təhlilçilərin, auditorların xidmətlərinə daima artan tələbat maliyyələşdirmə mənbələrinin potensial dairəsinin genişlənməsi ilə bağlıdır. Qiymətli kağızların alışı və satışı, ssudaların verilməsi, kommersiya kreditinin genişləndirilməsi və s. haqda qərarların qəbul edilməsi başlıca olaraq maliyyə informasiyalarına əsaslanır.

Maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin informasiya təminatı mürəkkəb quruluşa malikdir və müxtəlif amillərlə – idarəetmənin səviyyəsi, informasiyanın məqsədli təyinatı, istifadəçilərin tərkibi və s. ilə müəyyən edilir. Müəssisə səviyyəsində maliyyə fəaliyyətinin informasiya təminatının əsasını mühasibat məlumatları təşkil edir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində mühasibat xidmətinin funksiyalarına yalnız retrospektiv xarakter daşıyan

təsərrüfat faktlarının qeyd olunması kimi mühasibat uçotunun aparılması deyil, eləcə də perspektiv istiqamətlərin müəyyən edilməsinə imkan verən maliyyə hesablamalarının həyata keçirilməsi daxildir.

Bazar münasibətlərinin inkişafı ilə bağlı təsərrüfat fəaliyyətinin qeyri-müəyyənliyi də artır. Bu da gözlənilən son nəticələrin əldə edilməsinə inamsızlıq yaradır. Bazar iqtisadiyyatında bazar konyukturasının əvvəlcədən müəyyən olunmaması səbəbindən yaranan risk ön plana keçir.

Milli iqtisadiyyatın transformasiyası şəraitində mühasibat uçotunun təkmilləşdirilməsi analitik işlərin maliyyə təhlili kimi mühüm elementini yenidən aktuallaşdırmışdır. Təsərrüfat subyektlərinin maliyyə resurslarının təhlili və idarə olunması maliyyə təhlilinin əsasını təşkil edir. Rəqabətin güclənməsi, texnoloji dəyişikliklər, iqtisadi informasiyanın işlənməsinin kompyuterləşdirilməsi, vergi qanunvericiliyində edilən yeniliklər, tədricən formalaşan qiymətli kağızlar bazarı, dəyişən faiz dərəcələri və valyuta kursları ölkəmizdə bazar münasibətlərinin formalaşması xüsusiyyətlərini səciyyələndirir. Belə bir şəraitdə müəssisələrin menecerləri qarşısında müasir müəssisənin strategiya və taktikasının düzgün qurulması, onun gələcək inkişafı üçün maliyyə fəaliyyətinin optimal təşkili, maliyyə resurslarının idarə olunmasının səmərəliliyinin yüksəldilməsi, sabit maliyyə vəziyyətinin təmin olunması kimi mühüm məsələlər durur. Bu vacib məsələlərin həlli yalnız obyektiv maliyyə təhlili vasitəsi ilə mümkündür.

Aparılmış maliyyə təhlilinin nəticələri əsasında material, əmək və maliyyə resurslarının bölüşdürülməsinin daha səmərəli istiqamətləri müəyyənləşdirilir. Məlum olduğu kimi, hər bir resurs məhduddur və onların istifadəsindən maksimum səmərə əldə etmək üçün yalnız onların həcmnin artırılması deyil, eləcə də müxtəlif növ resurslar arasında optimal nisbətin yaradılması təmin edilməlidir. Bu zaman müəssisənin maliyyə resurslarına xüsusi diqqət verilməlidir, çünki onlar bilavasitə və minimal müddətdə bu və ya digər növ resursa transformasiya olunan yeganə resurs növüdür.

Maliyyə təhlilinin metodikasının inkişaf etdirilməsində maliyyənin idarə olunması məsələləri üzrə ölkə, xüsusilə də xarici ədəbiyyatda iqtisadi terminlərin vahid anlayışlarının olmaması ciddi problemlər yaradır. Belə ki, maliyyə təhlilinin problemlərinə dair metodiki nəşrlərdə çoxlu termin müxtəlifliyi mövcuddur. Məsələn, «xüsusi dövriyyə kapitalı», «xalis cari aktivlər», «işçi kapital» və ya «işlək kapital» terminləri bu və ya digər eyni anlayış kimi istifadə edilir və ya əksinə, müxtəlif anlayışlar eyni terminlər vasitəsi ilə (məsələn, «dövriyyə kapitalı», «xalis cari aktivlər» və ya

«xüsusi dövriyyə aktivləri» terminlərinin sinonimi kimi istifadə edilir) ifadə olunur.

Problemin dərinləşməsinin bir səbəbi də xarici iqtisadçı- alimlərin maliyyə və maliyyənin idarə edilməsi üzrə fundamental əsərlərinin azərbaycan dilinə (eləcə də rus dilinə) tərcüməsi zamanı müəyyən təhriflərə yol verilməsidir. Bu və ya digər anlayışın məzmununun müxtəlifliyindən asılı olaraq hesabatla tələbat dəyişə bilər. Məsələn olaraq qeyd etmək lazımdır ki, «equity» termininə ekvivalent olaraq nizamnamə, səhm və xüsusi kapital terminlərindən, müəssisənin pul vəsaitləri və hətta xərcləri üçün isə «nağd» («cash» ingilis sözünün birbaşa tərcüməsi) terminindən istifadə olunur. Müəlliflər bu kitabda Azərbaycan Respublikasında mühasibat uçotunun konsepsiyasında və Maliyyə Hesabatının Beynəlxalq Standartlarında qəbul edilmiş terminologiyaya gözləməyə cəhd etmişlər.

Oxuculara təqdim olunan kitabda maddi istehsal sferasına daxil olan müəssisələrin fəaliyyətinin maliyyə təhlili metodikası verilmişdir.

Müəssisənin maliyyə - təsərrüfat fəaliyyətinin qiymətləndirilməsində maliyyə təhlilinin əhəmiyyətini şərh edərkən (I fəsil) müasir şəraitdə maliyyə təhlilinin mahiyyəti və müəssisənin maliyyə vəziyyətinin möhkəmləndirilməsində onun rolu, informasiya mənbələri göstərilmiş, mühasibat hesabatının iqtisadi oxunuşu metodikası verilmişdir.

Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin ümumi qiymətləndirilməsi üçün (II fəsil) mühasibat balansının valyutasının, balansın aktiv və passivinin quruluşunun təhlili metodikası geniş şərh edilmişdir.

Balansın aktiv və passivinin qarşılıqlı əlaqəli təhlili prosesində müəssisənin maliyyə sabitliyini səciyyələndirən göstəricilər sistemi müəyyən edilmiş (III fəsil), onların hesablanması qaydası və təhlili metodikası konkret materiallar əsasında nəzərdən keçirilmişdir.

Müəssisənin ödəmə qabiliyyəti və likvidliyinin təhlili zamanı (IV fəsil) likvidlik anlayışının mahiyyətinin açılmasına, mühasibat informasiyasının daxili və xarici istifadəçiləri tərəfindən müəssisənin ödəmə qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi metodlarının şərhinə xüsusi diqqət verilmişdir.

Müasir şəraitdə müəssisənin maliyyə sabitliyinin və likvidliyinin qiymətləndirilməsi zamanı maliyyə əmsallarından istifadə olunur. Bu bölmədə həmin əmsalların hesablanması və interpretasiyası məqsədi ilə mühasibat hesabatı məlumatlarından istifadə zamanı meydana çıxan

metodiki problemlər nəzərdən keçirilmiş, eləcə də onların istifadə edilməsi üzrə tövsiyələr verilmişdir.

Kapitaldan istifadənin səmərəliliyi qiymətləndirilərkən (V fəsil) müəssisənin işgüzar fəallığının və dövriyyə kapitalından istifadənin səmərəliliyi təhlil olunmuşdur. Aktivlərin dövriyyəsinin qiymətləndirilməsi cari fəaliyyətə yönəldilmiş kapitalın dövr sürətinə təsir göstərən amilləri, əməliyyat həlqəsinin davamiyyətini və onun azaldılması üsullarını müəyyən etməyə, müəssisənin kapitalının quruluşunun təhlili isə xüsusi və borc kapitalı elementləri arasında əsas nisbəti, onların dəyişmə meylini qiymətləndirməyə, vəsaitlərin cəlb edilməsi və yerləşdirilməsinin quruluşunun səmərəliliyini xarakterizə etməyə imkan verir.

Müəssisənin maliyyə nəticələrinin təhlili (VI fəsil) onun fəaliyyətinin səmərəliliyi ilə bağlı ümumi nəticə çıxarmağa əsas verir. Bu zaman mənfəətin formalaşması, bölüşdürülməsi və istifadəsinin təhlili metodikası şərh olunur. Burada eyni zamanda müəssisə aktivlərinin idarə olunmasını və onun fəaliyyətinin gəlirliyini müxtəlif aspektdən qiymətləndirməyə imkan verən rentabelliğin göstəricilər sistemi və onların təhlili metodikası verilmişdir.

Maliyyə nəticələrinin təhlilinin beynəlxalq təcrübəsi və marjinal təhlil əsasında biznesdə idarəetmə qərarlarının əsaslandırılması metodikası (VII və VIII fəsillər) şərh edilərkən onların respublikamızda tətbiq olunan metodikalar ilə müqayisəsi verilir, oxşar, üstün və ya çatışmayan cəhətləri şərh olunur.

Ölkəmizdə bazar münasibətlərinin bərqərar olması ilə əlaqədar olaraq qiymətli kağızlar bazarının yaranması, müəssisə-emitentin maliyyə vəziyyətinin təhlili, qiymətli kağızlarla əməliyyatların səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan həmin məsələlər kitabda IX fəsildə geniş şərh olunmuşdur.

Qeyd olunduğu kimi, bazar iqtisadiyyatına keçid müəssisələrin təsərrüfat qeyri-müəyyənliyi və onların yüksək risk zonasına daxil olması ilə müşayiət olunmuşdur. Bu baxımdan respublikanın iqtisadi həyatında yeni hal kimi müəssisənin müflisləşməsi ehtimalının, sahibkarlıq riskinin və inflyasiyanın təsirinin öyrənilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Kitabda müflisləşmənin, risklərin və inflyasiyanın mahiyyəti, yaranma səbəbləri və təhlili metodikası (X və XI fəsillər) verilmişdir.

Kitabda bu və başqa maliyyə xarakterli məsələlər geniş şərh olunur. Bəzi problemlər hələlik nəzəri xarakter daşıyır. Lakin respublikamızda

bazar münasibətlərinin sürətli inkişafı, aparılan iqtisadi-sosial islahatlar yaxın gələcəkdə həmin problemlərin nəzəriyyədən praktikaya keçməsinə təmin edəcəkdir.

Müəlliflər oxuculara təqdim olunan kitabın nöqsanlardan uzaq olmadığını başa düşürlər və hər hansı konstruktiv fikirləri minnətdarlıqla qəbul edəcəklər.

I FƏSİL. MALIYYƏ TƏHLİLİNİN MAHIYYƏTİ VƏ MÜƏSSISƏNİN TƏSƏRRÜFAT-MALIYYƏ FƏALİYYƏTİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNDƏ ONUN ROLU

1.1. Müasir şəraitdə maliyyə təhlilinin rolu

Müasir iqtisadi şəraitdə hər bir təsərrüfat subyektinin fəaliyyəti onun nəticələrində marağı olan çoxsaylı bazar münasibətləri iştirakçılarının diqqət obyektinə çevrilmişdir. Onlar əldə etdikləri hesabat-uçot informasiyalarından istifadə etməklə müəssisənin maliyyə vəziyyətini qiymətləndirirlər. Belə qiymətləndirmə maliyyə təhlili vasitəsi ilə həyata keçirilir. Maliyyə təhlilinin köməkliyi ilə təhlil olunan obyektin daxili və xarici münasibətləri obyektiv qiymətləndirilir, onun nəticələri əsasında əsaslandırılmış qərar qəbul olunur. Geniş mənada maliyyə təhlili qısa və uzunmüddətli iqtisadi qərarların, investisiyaların məqsədəuyğunluğunun əsaslandırılması, idarəetmə bacarığının və keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi, gələcək nəticələrin proqnozlaşdırılması vasitəsi kimi çıxış edir.

Maliyyə təhlili müəssisənin inkişaf perspektivini qiymətləndirmək məqsədi ilə onun cari maliyyə vəziyyəti və fəaliyyət nəticələri haqqında məlumatların öyrənilməsinə əsaslanan prosesdir. Belə ki, maliyyə təhlilinin əsas vəzifəsi gələcəyə yönəlmiş iqtisadi qərarların qəbul edilməsi ilə bağlı labüd qeyri müəyyənliyin azaldılmasını təmin etməkdir.

Müəssisənin, o cümlədən maliyyə bloklarının, onun motivasiya mexanizminin seqmentlərinin maliyyə təhlili təsərrüfat subyektlərinin material, əmək və maliyyə ehtiyatlarının daha səmərəli bölgüsü və istifadəsi sistemini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Məlumdur ki, hər bir resurs növü məhduddur və maksimum səmərə əldə etmək üçün yalnız onların həcmnin artırılmasını deyil, eləcə də optimallaşdırılmasını, motivasiya əhəmiyyətini və işgüzar fəallığı təmin etmək lazımdır.

Hazırda iqtisadi islahatlar şəraitində müəssisənin motivasiya sistemində rəqabət, texnoloji dəyişikliklər, qiymətlərin sürətli artımı, faiz dərəcələrinin dəyişkənliyi, mövcud vəziyyətin iqtisadi qeyri müəyyənliyi və s. yeni amillərin təsiri artmaqdadır. Buna görə də maliyyə təhlilinin əhəmiyyəti artır, o, həm nəzarət, həm də maraqların qorunması çərçivəsində

müəssisənin əmlak və maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi üçün əsas hesabat forması sayılan balansın quruluşunu izləməyə imkan verir.

Mühasibat hesabatı maliyyə təhlilinin informasiya mənbəyi hesab olunur. Qoyulmuş məqsədə uyğun olaraq maliyyə təhlili müxtəlif səviyyələrdə aparıla bilər. O, istehsal-kommersiya fəaliyyətinin idarə edilməsi üzrə problemlərin aşkar edilməsi, təşkilat rəhbərinin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi, kapitalın investisiyası istiqamətinin seçilməsi üçün istifadə olunur, eləcə də ayrı-ayrı göstəricilərin və bütövlükdə maliyyə fəaliyyətinin proqnozlaşdırılması aləti kimi çıxış edir.

Maliyyə təhlili vasitəsi ilə:

- material və maliyyə resurslarının hərəkəti haqqında balanslaşdırma dərəcəsi müəyyən edilir, təkrar istehsal prosesində maksimum və ya optimal mənfəət əldə edilməsi imkanları və maliyyə sabitliyinin yüksəldilməsinə yönəldilmiş xüsusi və borc kapitalının axını qiymətləndirilir;

- kapitalın səmərəli quruluşuna nail olmaq məqsədi ilə pul vəsaitlərindən düzgün istifadə qiymətləndirilir;

- təşkilatın maliyyə axınlarının düzgün tərtib edilməsinə, maliyyə və material resurslarından istifadə normasına və normativinə, xərclərin məqsədəuyğunluğuna nəzarət edilir.

Hazırda fəaliyyətin idarə edilməsinin «reaktiv» forması, daha doğrusu, cari problemə reaksiya kimi idarəetmə qərarının qəbul edilməsi əksər müəssisələr üçün xarakterikdir. Belə idarəetmə forması müəssisənin marağı ilə dövlətin fiskal marağı, pulun dəyəri və istehsalın rentabelliği, istehsal və maliyyə xidməti maraqları arasında bir sıra ziddiyətlər doğurur.

Əsas məsələ bazar münasibətlərinə adekvat olan müəssisənin strateji məqsədləri nəzərə alınmaqla iqtisadi vəziyyətin təhlili əsasında maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəli idarə edilməsidir. Müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələri həm xarici - bazar agentlərini (istehlakçı və istehsalçıları, kreditorları, səhmdarları, investitorları), həm də daxili istifadəçiləri – inzibati idarəetmə bölmələrinin işçilərini, müəssisə rəhbərliyini maraqlandırır.

Bazar münasibətləri şəraitində hər bir müəssisənin əsas strareji vəzifələrinə aşağıdakılar daxildir:

- müəssisənin kapitalının quruluşunun optimallaşdırılması və onun maliyyə sabitliyinin təhlil olunması;

- mənfəətin maksimum həcminə nail olunması;

- müəssisənin investisiya cəlb ediciliyinin təmin olunması;
- müəssisənin səmərəli idarə edilməsi mexanizminin yaradılması;
- mülkiyyətçilər (iştirakçı və təsisçilər), investorlar, kreditorlar üçün müəssisənin maliyyə-təsərrüfat vəziyyətinin şəffaflığının təmin olunması;
- maliyyə vəsaitlərinin cəlb edilməsi üçün bazar mexanizmlərindən istifadə olunması.

Qəbul edilmiş idarəetmə qərarının optimallığı fəaliyyətin müxtəlif istiqamətləri ilə bağlı müəssisənin siyasətinin aşağıdakı elementlərindən asılıdır:

- iqtisadi təhlilin keyfiyyətindən;
- uçot və vergi siyasətinin işlənilib hazırlanmasından;
- kredit siyasəti istiqamətlərinin hazırlanmasından;
- dövriyyə vəsaitlərinin, kreditor və debitor borclarının idarə edilməsinin keyfiyyətindən;
- amortizasiya siyasəti daxil olmaqla məsrəflərin təhlili və idarə edilməsindən.

Təsərrüfat subyektinin inkişafında maliyyə təhlilinin rolu böyükdür. Çünki onun əsasında müəssisənin iqtisadi strategiyası işlənilib hazırlanır. Təhlil rüblük və illik mühasibat hesabatlarına əsaslanır. Təhlil həmin hesabatın tərtibindən əvvəl aparılmalıdır (balansın bəzi maddələrini dəyişmək imkanı var). Maliyyə – təsərrüfat vəziyyətinin yekun təhlilinin məlumatları əsasında müəssisənin iqtisadi-maliyyə siyasətinin bütün istiqamətləri işlənilir. Qəbul edilmiş idarəetmə qərarının səmərəliliyi aparılmış təhlilin keyfiyyətindən asılıdır. Maliyyə təhlilinin keyfiyyəti isə tətbiq olunan metodikadan, mühasibat hesabatı məlumatlarının dürüslüyündən, eləcə də idarəetmə qərarını qəbul edən şəxsin səlahiyyətlik dərəcəsindən asılıdır.

Cari maliyyə təhlilinin nəticələri əsasında biznes-planların, büdcə planlaşdırmasının əsas göstəriciləri işlənilib hazırlanır. Mühasibat (maliyyə) hesabatının cari təhlili vasitəsi ilə təşkilatın gələcək inkişafının iqtisadi istiqamətləri müəyyən edilir.

Bazar münasibətləri şəraitində müəssisənin meneceri qarşısında təsərrüfat subyekti üçün müasir strategiya və taktikanın hazırlanması, maliyyə fəaliyyətinin səmərəli təşkili, maliyyə resurslarının səmərəli idarə edilməsi, sabit maliyyə vəziyyətinin təmin olunması ilə bağlı çoxsaylı suallar durur. Bu və digər mühüm məsələlər düzgün aparılmış maliyyə

təhlili vasitəsilə həll edilir. Maliyyə təhlili aşağıda göstərilən məsələləri qiymətləndirməyə imkan verir:

- müəssisənin əmlak vəziyyətini;
- sahibkarlıq riskinin dərəcəsini, o cümlədən üçüncü şəxslər qarşısında öhdəliklərin yerinə yetirilməsinin mümkünlüyünü;
- cari fəaliyyət və uzunmüddətli investisiya üçün kapitalın kafiliyini;
- əlavə maliyyələşdirmə mənbələrinə tələbatı;
- kapitalın genişləndirilməsi bacarığını;
- borc vəsaitlərinin cəlb edilməsinin səmərəliliyini;
- mənfəətin bölüşdürülməsi və istifadəsi siyasətinin əsaslı olmasını;
- investisiyaların seçilməsinin məqsədəuyğunluğunu və s.

Maliyyə təhlilinin mövcud metodikası müəssisənin fəaliyyətinə xarici mühitin artan təsiri nəticəsində daima dəyişir. Belə ki, onun məqsədli istiqaməti dəyişir: nəzarət funksiyası ikinci plana keçir və əsas diqqət idarəetmə və investisiya qərarlarının əsaslandırılmasına, kapitalın mümkün sərfinin istiqamətinin müəyyən edilməsinə və onun məqsədəuyğunluğunun qiymətləndirilməsinə yönəldilir.

Müasir maliyyə təhlili metodikası pul vəsaitlərinin zamanca dəyərliliyini, qeyri-müəyyənlik, risk və inflyasiya amillərinin təsirini nəzərə almağa imkan verən yeni üsul və qaydalar hesabına genişlənir. Məsələn, cari və uzunmüddətli ödəmə qabiliyyətinin təmin olunması problemini həll etmək üçün pul vəsaitlərinin, eləcə də maliyyə qoyuluşlarının qısamüddətli və uzunmüddətli təhlili kimi istiqamətlərinin inkişafı tələb olunurdu. Bir tərəfdən, müəssisənin gələcək fəaliyyəti nəticələrinin proqnozlaşdırılmasının zəruriliyi və digər tərəfdən, qeyri müəyyənlik amilinin güclənməsi maliyyə təhlilinin nəzəriyyəsi və praktikasında risklərin qiymətləndirilməsinin təhlilini tələb edir. Eyni zamanda investisiyaların məqsədəuyğunluğunun əsaslandırılmasına tələbatla yanaşı diskontlaşdırılmış pul axınlarının təhlilinin inkişaf etdirilməsi zərurəti yaranmışdır. Inflyasiyanın mövcud səviyyəsi ölkədə pul axınına, maliyyə nəticələrinə, aktivlərə və öhdəliklərə onun təsirinin qiymətləndirilməsini tələb edir.

Iqtisadi şəraitin dəyişməsinin, həmçinin mühasibat uçotunun təşkili və maliyyə hesabatlarının tərtib olunmasının beynəlxalq standartlara (Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standatrlarına) uyğunlaşdırılması ilə bağlı dəyişikliklərin təsiri altında maliyyə təhlilinin informasiya bazası və məzmunu dəyişir. Belə ki, müasir maliyyə təhlili metodikası müəssisənin

maliyyə vəziyyətini müəyyən edən xarici və daxili mühitin birgə nəzərdən keçirilməsinə əsaslanır. Bu zaman məhsula (işə, xidmətə) tələb, müəssisənin bazarda mövqeyi, kapital bazarının vəziyyəti və müəssisənin maliyyəsinə onların təsiri (obyektiv səbəblərdən təsərrüfat fəaliyyətinin əənəvi təhlilində sonuncu amil nəzərə alınmırdı) kimi xarici amillər bilavasitə təhlilçinin nəzərdən keçirdiyi predmetə çevrilir.

Maliyyə təhlilinin aparılması ardıcılığının sxemini nəzərdən keçirək (şəkil 1.1).

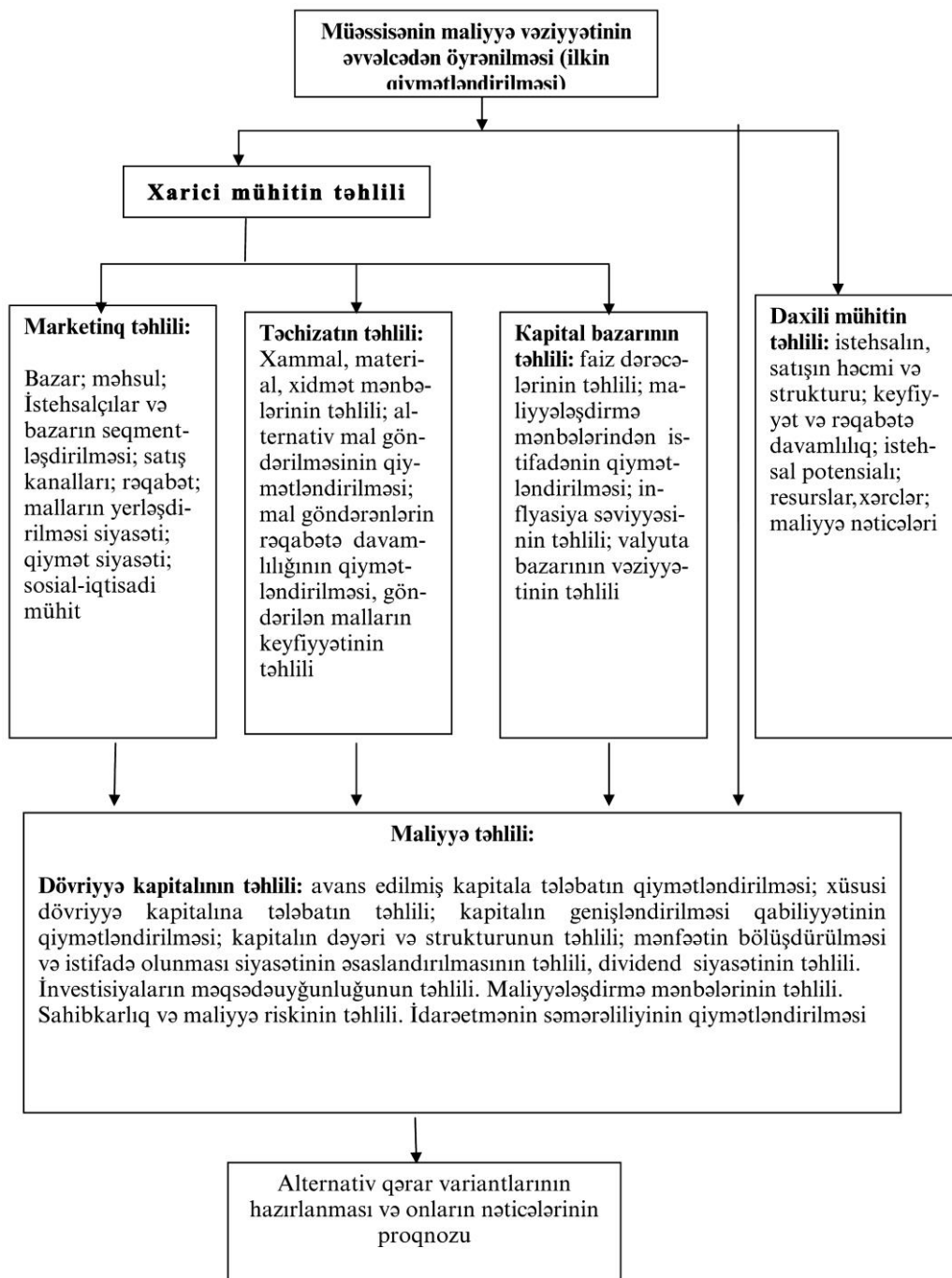
Şəkil 1.1-dən görüldüyü kimi, müəssisənin fəaliyyətinin öyrənilməsinin ilkin mərhələsində mövcud maliyyə vəziyyəti qiymətləndirilir və onun dəyişməsinin əsas meylləri müəyyən olunur. Belə təhlil maliyyə vəziyyətinin ümumi qiymətləndirilməsi və ya ekspress-təhlil adını almışdır.

Bir tərəfdən cari maliyyə vəziyyətini müəyyən edən dərin səbəbləri aydınlaşdırmaq üçün, digər tərəfdən isə konkret idarəetmə qərarının gələcəkdə müəssisənin maliyyə vəziyyətinə təsirinin qiymətləndirilməsi üçün maliyyə təhlilində aparılan xarici mühitin təhlilinin – marketinq təhlilinin, təchizatın, kapital bazarının, eləcə də daxili mühitin təhlilinin nəticələrindən istifadə edilir.

Maliyyə təhlilinin son mərhələsində konkret təsərrüfat, investisiya və maliyyə qərarının həyata keçirilməsinin məqsədəuyğunluğu əsaslandırılır, onların müəssisənin inkişaf məqsədlərinə uyğunluğu qiymətləndirilir.

Beləliklə, maliyyə təhlili eyni zamanda müəssisənin fəaliyyətinin öyrənilməsinin yekun mərhələsi hesab edilir. Bu zaman seçilmiş maliyyə strategiyalarının əsaslandırılmasının ümumiləşdirilmiş qiyməti verilir ki, bundan sonra təkrar istehsal prosesi ilə birlikdə təhlil prosesi bərpa edilir.

Maliyyə təhlilinin vəzifələrinin müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsi üçün bir sıra vacib şərtləri qeyd etmək lazımdır.

Şəkil 1.1. Təsərrüfat subyektinin kompleks iqtisadi təhlili sistemində maliyyə təhlilinin yeri.

Maliyyə təhlilində mühasibat uçotu sistemində formalaşan informasiyanın əksər hissəsindən istifadə olunduğundan ***uçot informasiyasına xas olan məhdudluğun başa düşülməsi, eləcə də informasiyanın formalaşması zamanı tətbiq olunan uçot qaydalarının nəzərə alınması ilk belə şərtlərdəndir.*** Bu tələb mühasibat uçotunun maliyyə hesabatının beynəlxalq standartlarının tələblərinə müvafiq aparılması üçün çoxvariantlılıq şəraitində daha aktualdır. Bunsuz maliyyə təhlilinin kəmiyyət metodlarından istifadə olunması özünün iqtisadi əhəmiyyətini itirir və formal xarakter alır.

Birinci şərtədən irəli gələn ***ikinci şərt maliyyə təhlilinin metodlarını bilməkdir.*** Belə ki, maliyyə məsələlərinin həlli zamanı keyfiyyət mülahizələri kəmiyyət nəticəsindən az əhəmiyyət kəsb etmir. Qeyd olunan keyfiyyət mülahizələrinə ilk növbədə maliyyə təhlilinin bu və ya digər konkret metodundan istifadəni və eləcə də onun nəticələrinin dəyərləndirilməsini (onların zəruri dəqiqlik səviyyəsi də konkret vəziyyətdən və təhlilin məqsədindən asılıdır) müəyyən edən şəraitin və qarşıda duran problemlərin ümumi qiymətləndirilməsi aid edilir. Qərarların keyfiyyətini təmin etmək üçün mövcud informasiyanın həqiqiliyi, eləcə də qeyri-müəyyənlik və risk dərəcəsi qiymətləndirilməlidir.

Üçüncü şərt analitik işlərin yerinə yetirilməsinin konkret məqsədinin müəyyən olunması ilə bağlı fəaliyyət proqramının mövcud olması ilə səciyələnilir.

Dördüncü şərt tətbiq olunan analitik vasitələrə xas olan və maliyyə təhlili nəticələrinin düzgünlüyünə təsir edən məhdudiyət anlayışı ilə xarakterizə olunur. Belə ki, yeni investisiyaların məqsədəuyğunluğu haqqında qərarın qəbul edilməsi prosesi üçün aparıcı şərt kapitalın dəyərinin müəyyənləşdirilməsidir.

Maliyyə təhlilinin nəzəriyyəsi və praktikasında investisiyanın qiymətləndirilməsi üçün kapitalın tərkib elementlərinin dəyərinin müəyyən edilməsinə metodiki yanaşma və informasiya bazası baxımından həmin meyarın hesablanması fərqlənən müxtəlif qaydaları mövcuddur. Təhlilçinin peşəkarlığı kapitalın dəyərinin müəyyən edilməsinin müxtəlif metodlarını bilmək, təhlilin məqsədini və mövcud informasiyanı nəzərə alaraq bu və ya digər metodiki yanaşmadan istifadə etməklə məqbul hesab olunan qaydanı seçə bilmək qabiliyyəti ilə xarakterizə olunur.

Maliyyə təhlili prosesinin xərctutumlu olması nəzərə alınmaqla bu prosesə xərclərin və onun nəticələrinin hesablanması tələbi beşinci şərti

xarakterizə edir. Bu, hesablamaların dəqiq nəticələrinin əldə edilməsi üçün təhlil işlərinin yerinə yetirilməsinə əmək məsrəflərinin minimuma endirilməsi ilə bağlıdır.

Maliyyə təhlilinin səmərəliliyinin altıncı şərti onun nəticələrinə müəssisə rəhbərliyinin marağının təmin olunmasıdır. Maliyyə təhlilinin keyfiyyəti maliyyə siyasəti sahəsində idarəetmə qərarı qəbul edən şəxsin kompetentliyindən asılıdır. Hazırda müəssisənin fəaliyyətinin strateji məqsədləri nəzərə alınmaqla müəssisənin maliyyə-iqtisadi vəziyyətinin təhlili əsasında maliyyənin idarə olunmasına keçid mühüm şərt hesab olunur.

Müəssisənin rəhbərliyi səviyyəsində ilk növbədə təhlilin subyektləri, təhlil prosesində istifadə olunan informasiyanı toplayan şəxsin məsuliyyəti, informasiyanın keyfiyyəti və vaxtında təqdim edilməsi, analitik bölmənin təbəçiliyi və idarəetmənin təşkilati strukturunda onun yeri, təhlilin aparılmasının dövriliyi, əsas analitik göstəricilərin seçilməsi və analitik işlərin aparılması və onun tamlığı haqqında məsələlər müəyyən olunmalıdır. Həmin prinsipial məsələlər lazımı səviyyədə nəzərə alınmadıqda müəssisədə aparılan analitik işlər formal xarakter daşıyacaq, maliyyə təhlili idarəetmə prosesinin həqiqi informasiya ilə təmin olunması funksiyasını yerinə yetirə bilməyəcəkdir.

Konkret məsələlərin həll edilməsi və maliyyə vəziyyətinin peşəkar qiymətləndirilməsi üçün müəssisə rəhbəri maliyyə təhlilinin nəticələrinə əsaslanır. Bu zaman maliyyə hesabatlarının məlumatları tam və dolğun fikir söyləməyə imkan vermir və müəssisə rəhbərləri ödəmə vəsaitlərinin kifayətliliyi, xüsusi və borc kapitalı arasında normal nisbətənin olması, kapitalın dövr etməsi və onun dəyişməsi səbəbləri, fəaliyyətin bu və ya digər növlərinin maliyyələşdirilməsi formaları haqqında konkret nəticə almaq istəyirlər. Bütün bunlar müəssisənin maliyyə vəziyyətinin obyektiv qiymətləndirilməsi üçün ayrı-ayrı uçot məlumatlarından əsas amillərin (maliyyə göstəricilərinin və ya əmsallarının) müəyyən qiymət nisbətlərinə keçilməsi zərurətini doğurmuşdur. Onların hesablanması və dəyərləndirilməsi maliyyə təhlilinin ayrılmaz hissəsidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, göstərilən nisbətlərin qurulması və dəyərləndirilməsinin müəyyən üsulları mövcuddur. Belə ki, balans məlumatları əsasında kapitalın müxtəlif növ aktivlər arasında bölüşdürülməsini, kapitalın tərkibi və strukturunu, müəssisənin əmlakını, ödəmə qabiliyyətini, maliyyə sabitliyini və i.a. xarakterizə edən göstəriciləri, mənfəət və zərər

haqqında hesabatdan isə xərc və gəlirlərin nisbətini səciyyələndirən göstəriciləri əldə etmək mümkündür. Həmin hesabat formalarının məlumatlarından istifadə etməklə müəssisənin maliyyə vəziyyətini tam xarakterizə edən yeni mühüm göstəriciləri hesablamaq olar (məsələn, aktivin ayrı-ayrı maddələrinə və pul gəlirinə görə onların dövr etməsinin xarakteristikasını vermək, mənfəət və sərf edilmiş kapitalın nisbətinə görə vəsait qoyuluşunun səmərəliliyini qiymətləndirmək mümkündür).

Müəssisənin fəaliyyətinin ümumiləşdirici göstəricisi hesab olunan sərf edilmiş kapitalın rentabellik səviyyəsi (mənfəətin sərf edilmiş kapitalla nisbəti) təhlil edilən dövrdə aşağı olarsa, bu, mövcud satış həcminə görə mənfəətin çatışmazlığı, dövriyyə vəsaitlərinin dövr sürətinin azalması və s. səbəblərlə izah olunur ki, bu da qiymət siyasətinin yenidən nəzərdən keçirilməsini tələb edir. Əmtəə-material qiymətlilərinin uzun müddət dövriyyədə olması şəraitində ehtiyatların formalaşması siyasətinin məqsədəuyğunluğu qiymətləndirilməli, onların artıqlığının aradan qaldırılması imkanları nəzərdən keçirilməlidir. Bu, ehtiyatlarda yerləşdirilmiş vəsaitlərin dövriyyəsinə ləngidən material qiymətliləri növlərini şərtləndirir.

Beləliklə, müasir şəraitdə maliyyə təhlili idarəetmənin əsas elementlərindən birinə çevrilmişdir. Maliyyə təhlili müəssisənin maliyyə vəziyyətinin obyektiv qiymətləndirilməsində, onun yaxşılaşdırılması istiqamətində zəruri olan məsələlərin aşkar edilməsində və bu məsələlərin həlli üçün əməli təkliflərin hazırlanmasında mühüm rol oynayır.

1.2. Maliyyə təhlilinin informasiya təminatı

Müasir maliyyə təhlili müəssisənin maliyyə vəziyyətini, fəaliyyətinin maliyyə nəticələrini müəyyən edən xarici və daxili mühit amillərinin nəzərdən keçirilməsinə əsaslanır. Bu zaman məhsula tələb, müəssisənin bazarda mövqeyi, kapital bazarının vəziyyəti və onun müəssisənin maliyyəsinə təsiri, obyektiv səbəblərdən ənənəvi təhlildə nəzərə alınmayan xarici amillər təhlilçinin bilavasitə nəzərdən keçirdiyi məsələlərə aid olmaqla təhlilin obyektlərini təşkil edir.

Geniş iqtisadi sərbəstlik əldə edən təsərrüfat subyektləri özünün inkişaf strategiyasını müstəqil müəyyən etmə, maliyyələşdirmə, yenidənqurma və istehsalın genişləndirilməsi mənbələrinin axtarışı problemləri ilə, həmçinin fəaliyyətin bütün istiqamətlərində - kommersiya, maliyyə və valyuta sahəsində biznes-risklə üzləşmişlər. Belə bir şəraitdə maliyyə-strateji və cari

qərarların hərtərəfli əsaslandırılmasına, inkişaf strategiyasının hazırlanması və biznesin planlaşdırılması zamanı informasiya riskinin azaldılmasına, etibarlı tərəfdaşların seçilməsinə və öz fəaliyyətinin maliyyə nəticələrini qabaqcadan proqnozlaşdırmaya imkan verən informasiyanın əldə edilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Yeni təsərrüfatçılıq şəraiti təhlilin yeni istiqamətlərini, yeni informasiya axtarışı və onların işlənməsi metodları daxil olmaqla mühasibat-analitik işlər sistemində dəyişikliklərin aparılmasını tələb edir. Təhlilin dərinliyi, analitik nəticələrin dürüslüyü və obyektivliyi zəruri informasiya mənbələrinin cəlb edilməsi və onların işlənməsi ilə təmin olunur.

Mühasibat (maliyyə) hesabatı maliyyə təhlilinin əsas informasiya bazası hesab edilir. Mühasibat (maliyyə) hesabatı müəyyən tarixə təşkilatın əmlak və maliyyə vəziyyətini, eləcə də hesabat dövründə onun fəaliyyətinin maliyyə nəticələrini əks etdirən göstəricilər sistemindən ibarətdir.

Mühasibat hesabatının tərkibi, məzmunu, ona olan tələblər və digər metodiki qaydalar «Mühasibat uçotu haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununa, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 18.06.2005-ci il tarixli 139 sayılı Qərarı ilə təsdiq edilmiş «2005-2008-ci illərdə Milli Mühasibat Uçotu Standart-larının tətbiqi üzrə Proqram», kommertiya təşkilatları üçün 1 sayılı «Maliyyə hesabatlarının təqdimatı üzrə» Milli Mühasibat Uçotu Standartına (Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin 18.04.2006-cı il tarixli I-38 sayılı əmri), 2 sayılı «Kapitalda dəyişikliklər haqqında hesabat üzrə» Milli Mühasibat Uçotu Standartına (Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin 18.04.2006-cı il tarixli I-38 sayılı əmri), 5 sayılı «Pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabat üzrə» Milli Mühasibat Uçotu Standartına (Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin 18.04.2006-cı il tarixli I-38 sayılı əmri), 3 sayılı «Cari mənfəət vergisi üzrə» Milli Mühasibat Uçotu Standartına (Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin 29.12.2007-cı il tarixli I-130 sayılı əmri) uyğun təşkil edilməlidir.

Səmərəli informasiya axınının yaradılması müəyyən prinsiplərə əsaslanmalıdır ki, bura aşağıdakılar aiddir:

- informasiya ehtiyaclarının və onların daha səmərəli təmin olunması üsullarının müəyyən edilməsi;
- istehsal, tədavül, bölgü və istehlak proseslərinin, təbii, əmək, material və maliyyə resurslarından istifadənin obyektiv əks etdirilməsi;

- müxtəlif mənbələrdən (mühasibat, statistik və operativ uçot) daxil olan informasiyanın vahidliyi;
- informasiyanın operativliyi;
- ilkin informasiyanın avtomatlaşdırılmış işlənməsi və onun əsasında zəruri törəmə göstəricilərin hesablanması;
- ilkin informasiyanın həcmnin mümkün məhdudluğu və ondan istifadə əmsalının yüksəldilməsi;
- planlaşdırma və idarəetmə məqsədi üçün ilkin informasiyanın istifadəsi və təhlili proqramlarının işlənilib hazırlanması.

İqtisadi təhlil və informasiyanın qarşılıqlı əlaqəsi təhlil prosesində informasiyaya nəzarət edilməsi ilə xarakterizə olunur. Bu da təhlil aparılması üçün ilkin baza hesab edilir. Informasiya xidmətinin yenidən qurulması ilə əlaqədar təhlilin nəzarət funksiyası daha da güclənmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ilkin məlumatların yoxlanılması analitik işlərin təşkilinin əsas mərhələlərindən biri olmaqla maliyyə vəziyyətinin təhlil edilməsindən ötrü mühasibat informasiyasının kənar istifadəçiləri (kreditləşdirmənin məqsədəuyğunluğu haqda qərar verən banklar, malgöndərənlər, podratçılar, investolar) üçün mühüm şərtidir. Bu halda qəbul ediləcək qərarların əsaslandırılması informasiyanın, ilk növbədə mühasibat balansı məlumatlarının dürüstlüyündən çox asılıdır.

Açıqlanan zəruri informasiyanın tamlığı xarici maliyyə təhlili üçün vacib əhəmiyyət kəsb edir. Bu zaman nəzərə almaq lazımdır ki, mühasibat uçotunun beynəlxalq təcrübəsində açıqlanan informasiyanın dürüstlüyü və zəruriliyi barədə müxtəlif anlayışlar mövcuddur.

Beynəlxalq standartlara uyğun təqdim edilən maliyyə hesabatının etibarlılığı və dürüstlüyü açıqlanan informasiyanın tamlığı ilə təmin olunur. Həmin standartlarda zərurilik anlayışı geniş nəzərdən keçirilir: o informasiya zəruri hesab edilir ki, maliyyə hesabatını təhlil edən şəxs-də həmin informasiyanın olmaması səhv nəticələrə və sonda əsaslandırılmamış iqtisadi qərarların qəbul edilməsinə şərait yaradır. Beləliklə, zərurilik informasiyanın keyfiyyət xarakteristikasıdır. Daxili təhlilin aparılması zamanı informasiyanın etibarlılığı müəssisədə uçot işlərinin keyfiyyəti və daxili təsərrüfat nəzarəti sistemi ilə müəyyən olunur (təsərrüfat əməliyyatlarının başa çatması zamanı müvafiq prosedurların – əməliyyatların baş verməsinin sənədlə təsdiq olunmasının, sənədlərin qorunmasının, aktivlərin vəziyyəti və hərəkətinə nəzarət edilməsinin və i.a. gözlənilməsi).

Balansın reallığını təmin edən mütləq şərtlər aşağıdakılardır:

- balansın mühasibat kitabları və sənədlərilə, ilk növbədə baş kitabla və (və ya) dövriyyə sənədləri ilə uzlaşdırılması, daha doğrusu, balansın sənədli olması;

- balansın aparılan inventarizasiyanın nəticələrinə uyğunluğu:

- balansın uçotun qəbul edilmiş prinsiplərinə və mövcud qanunvericiliyə uyğunluğu.

Xarici təhlil aparılarkən bəzi hallarda obyektiv səbəblərdən yuxarıda qeyd olunan şərtlərin bütövlükdə yerinə yetirilməsini təmin etmək mümkün olmur. Lakin maliyyə təhlilini aparın təhlilçi müəssisənin fəaliyyəti haqqında praktiki olaraq vahid informasiya mənbəyi hesab edilən maliyyə hesabatının obyektivliyinə əmin olmalıdır.

Iqtisadi informasiyanın yararlılığının, informasiya axınının səmərəliliyinin tədqiqi çox mürəkkəb prosesdir (iqtisadi hal və proseslərin qarşılıqlı əlaqəsi daima dəqiqləşdirilir, bəzən göstəricilər arasında ənənəvi əlaqələr haqqında fikirlər dəyişir, onlar yenidən qiymətləndirilir). Mikrosəviyyədə istifadə olunan marketinq informasiyası aşağıdakı dörd hissədən ibarətdir:

1. Daxili uçot və hesabat sistemi – əmtəə istehsalının həcmi, istehsal və tədavül xərclərini, itkiləri, ümumi gəliri, xalis mənfəəti və rentabelliği xarakterizə edən firmadaxili informasiya;

2. Xarici marketinq informasiya sistemi – bazarın vəziyyətini vaxtaşırı müşahidə etməyə və dəqiq izləməyə imkan verən informasiya (alıcıları nə maraqlandırır, onlar nəyi alırlar, rəqiblər nə satır, həmin müəssisənin bazar əməliyyatlarında payı);

3. Marketinq müşahidəsi və təhlili: marketinqin konkret problemlərinin öyrənilməsi;

4. Marketinq qərarlarının dayaq sistemi.

Maliyyə hesabatı məlumatlarından istifadə edən bütün maraqlı qruplar üçün mühasibat balansında və maliyyə nəticələri haqqında hesabatda əks etdirilməmiş, lakin maliyyə xarakterli qərarların hazırlanması və qəbul edilməsi üçün vacib olan izahlı qeydlər mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Həmin sənədlərdə müəssisənin uçot siyasəti və ona edilmiş dəyişikliklər, növlər üzrə qeyri maddi aktivlər, əsas vəsaitlər, icarəyə götürülmüş əsas vəsaitlər, maliyyə qoyuluşlarının növləri, debitor və kreditor borcları, səhmdar cəmiyyətlərin səhmləri, onların mülkiyyətində olan səhmlərin nominal dəyəri, onun törəmə və asılı cəmiyyətləri, gələcək xərclər üzrə ehtiyatların

və qiymətləndirici ehtiyatların tərkibi, verilmiş və alınmış öhdəliklər və ödəmələr haqqında vacib məlumatlar öz əksini tapmışdır.

1.3. Maliyyə təhlilinin metodları və üsullarının təsnifatı

Maliyyə resursları və onların axını maliyyə təhlilinin predmetini təşkil edir. Təsərrüfat subyektinin maliyyə vəziyyətinin, onun fəaliyyətinin maliyyə nəticələrinin qiymətləndirilməsi və səmərəli maliyyə siyasəti əsasında müəssisənin fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi imkanlarının müəyyən edilməsi maliyyə təhlilinin məqsədini səciyyələndirir. Həmin məqsədə maliyyə təhlilinin metodu vasitəsi ilə nail olunur. Maliyyə təhlilinin metodu - təsərrüfat subyektlərinin maliyyə fəaliyyətinin tədqiq edilməsinin nəzəri-idrak kateqoriyaları, elmi vasitələri və tənzimlənmə prinsipləri sistemidir. Maliyyə təhlilinin kateqoriyaları daha ümumi, aparıcı anlayışlardır. Bura amil, model, dərəcə, faiz, diskont, opsiya, pul axını, risk, leviric və başqaları daxildir. Təsərrüfat subyektinin maliyyə fəaliyyətinin tədqiq edilməsinin ümumelmi və konkret-elmi üsullarının məcmusu maliyyə təhlilinin elmi vasitələrinə aiddir. Maliyyə təhlilinin prinsipləri onun metodologiyasının və metodikasının prosedur tərəflərini tənzimləyir. Həmin prinsiplərə sistemlik, komplekslik, müntəzəmlik, obyektivlik və s. aiddir.

İqtisadi təhlilin metodlarının müxtəlif təsnifatı mövcuddur. Birinci səviyyəli təsnifləşdirmədə formalaşdırılmamış və formalaşdırılmış təhlil metodlarını fərqləndirmək lazımdır.

Birinci qrup analitik prosedurların məntiq baxımından təsvirinə əsaslanır. Onlara ekspert qiymətləndirməsi, ssenarilər, psixoloji, morfoloji, müqayisə, göstəricilər sisteminin qurulması, analitik cədvəllər sisteminin qurulması və i.a. aiddir. Bu metodların tətbiqi təhlilçinin intuisiyasına, təcrübəsinə və biliyinə əsaslandığından müəyyən subyektivliklə xarakterizə olunur.

İkinci qrupa iqtisadi təhlilin və maliyyə təhlilinin klassik metodları-zəncirvari yerdəyişmə, nisbi və mütləq fərq, differensial, loqarifmik, integral, sadə və mürəkkəb faizlər, diskontlaşdırma, eləcə də ənənəvi iqtisadi statistika metodları- orta və nisbi kəmiyyət, qruplaşdırma, qrafik, indeks metodları aiddir.

Əlaqələrin öyrənilməsinin riyazi-statistik metodlarına korrelyasiya, reqressiya, dispersiya, amilli təhlil, klaster təhlili və digər metodlar daxildir.

Maliyyə təhlilində istifadə olunan iqtisadi kibernetika və proqramlaşdırma metodlarına sistemli təhlil, xətti proqramlaşdırma, qeyri-xətti proqramlaşdırma, dinamik proqramlaşdırma və başqaları daxildir.

Əməliyyatların tədqiqi və qərar qəbul edilməsi nəzəriyyəsi metodlarına xanalar nəzəriyyəsi, oyunlar nəzəriyyəsi, kütləvi xidmət nəzəriyyəsi, şəbəkə qrafiki, ən kiçik kvadratlar metodu daxildir.

Əlbəttə, maliyyə təhlili çərçivəsində yuxarıda qeyd olunan metodların hamısından istifadə olunmur. Belə ki, maliyyənin səmərəli təhlilinin əsas nəticələri və idarə olunması xüsusi maliyyə alətləri vasitəsi ilə əldə olunur. Lakin hazırda onların bəzi elementlərindən – maliyyə riyazi, diskontlaşdırma, korrelyasiya-reqressiya, amilli təhlil və digər metodlardan istifadə olunur.

Maliyyə təhlilində əsas göstəricilər arasında qarşılıqlı əlaqələrin öyrənilməsinə təmin edən müxtəlif növ modellərdən də istifadə olunur. Üç əsas növ modeli fərqləndirmək lazımdır: deskriptiv, predikativ və normativ.

Deskriptiv modellər təsvir xarakterli modellərə aid olmaqla müəssisənin maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsində geniş tətbiq olunur. Bura hesabat balansları sisteminin qurulması, müxtəlif analitik səviyyədə maliyyə hesabatlarının təqdim edilməsi, hesabatın üfiqi və şaquli təhlili, analitik əmsallar sistemi və s. daxildir. Bütün bu modellər mühasibat hesabatı məlumatlarından istifadəyə əsaslanır.

Üfüqi təhlil mühasibat hesabatına daxil olan ayrı-ayrı maddələrin və ya qrup maddələrin dəyişmə meylini müəyyən etməyə imkan verir.

Şaquli təhlil nisbi ifadədə mühasibat hesabatının strukturunun qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur. Həmin kəmiyyətlərin dinamik sırası təhlilin mütləq elementi hesab olunur.

Analitik əmsallar sistemi müxtəlif istifadəçi qrupları – menecerlər, təsisçilər, səhmdarlar, investorlar, kreditorlar və başqaları tərəfindən maliyyə vəziyyətinin təhlili zamanı tətbiq olunan aparıcı element hesab olunur. Onlarla belə göstərici məlumdur ki, onları bir neçə qrupa bölmək olar. Çox vaxt maliyyə təhlilinin aşağıdakı istiqamətləri üzrə beş göstəricilər qrupunu fərqləndirirlər:

1. Likvidliyin təhlili. Bu qrup göstəricilər müəssisənin özünün cari öhdəliklərini ödəmək qabiliyyətini təhlil etməyə və qiymətləndirməyə imkan verir. Bu göstəricilərin hesablanması alqoritmləri cari aktivlərin (dövriyyə vəsaitlərinin) qısamüddətli borclarla müqayisəsinə əsaslanır. Müxtəlif növ

dövriyyə vəsaitlərinin likvidlik dərəcəsi müxtəlif olduğuna görə bir neçə likvidlik əmsalı hesablanır.

2. Cari fəaliyyətin təhlili. Vəsaitlərin dövrünü baxımından hər bir müəssisənin fəaliyyəti bir növ aktivlərin digər növ aktivlərə fasiləsiz transformasiya olunması prosesidir. Digər şərtlər dəyişməzsə, dövriyyə aktivlərinin dövr sürətinin artması səmərəliliyin yüksəlməsini səciyyələndirir. Buna görə də bu qrupun əsas göstəricilərinə material, əmək və maliyyə resurslarından istifadənin səmərəliliyi göstəriciləri daxildir.

3. Maliyyə sabitliyinin təhlili. Bu qrup göstəricilərdən istifadə etməklə maliyyələşdirmə mənbələrinin tərkibi və onların nisbətinin dinamikası qiymətləndirilir.

4. Rentabelliyn təhlili. Bu qrupdan olan göstəricilərdən həmin müəssisəyə vəsait qoyuluşunun ümumi səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün istifadə olunur. Bu qrupun əsas göstəricilərinə avans edilmiş kapitalın rentabelliği və əsas kapitalın rentabelliği göstəriciləri aid edilir.

5. Kapital bazarında müəssisə-emitentin vəziyyətinin təhlili. Bu təhlil çərçivəsində müəssisənin qiymətli kağızlar bazarında vəziyyətini səciyyələndirən göstəricilər - dividend çıxımı, səhmə düşən gəlir, səhmin dəyərliliyi və başqa göstəricilər qiymətləndirilir. Qeyd etmək lazımdır ki, qiymətli kağızlar bazarında qeydiyyatdan keçən və orada öz səhmlərini satan şirkətlərdə bu istiqamətdə təhlil aparılır.

Predikativ modellər proqnoz xarakter daşıyır. Həmin modellərdən müəssisənin gəlirlərinin və onun gələcək maliyyə vəziyyətinin proqnozlaşdırılması üçün istifadə olunur. Predikativ modellərin ən geniş tətbiq olunan növlərinə satışın həcmnin böhran nöqtəsinin (zərərsizlik səviyyəsinin) hesablanması, dinamik təhlil modeli (ciddi determinləşmiş amilli model və regressiya modelləri), situasiya təhlili modeli aid edilir.

Determinləşdirilmiş təhlilin additiv, multiplikativ və dəfəli (bölünən) modellərini fərqləndirmək lazımdır.

Additiv modeldə nəticə göstəricisi amillərin cəbri məbləği kimi müəyyən edilir (məsələn, əmtəə balansı modeli):

$$S = Q_ə + D - Q_s - Ç \quad (1.1)$$

Burada S- satış, Q_ə, Q_s – müvafiq olaraq dövrün əvvəlinə və sonuna mal qalıqları, D – malların daxil olması, Ç – malların digər çıxmasını göstərir.

Multiplikativ modeldə nəticə göstəricisi amillərin hasili kimi müəyyən edilir:

$$Q = R \times W \quad (1.2)$$

Burada Q- istehsal olunmuş məhsulun həcmi, R- işçilərin ortaiillik sayı, W- əmək məhsuldarlığını göstərir.

Dəfəli (bölünən) modeldə nəticə göstəricisi amillərin nisbəti kimi hesablanır:

$$F^V = \frac{Q}{F} \quad (1.3)$$

Burada F^V - fondverimini, F- fondların orta illik dəyərini göstərir:

Qarışıq modelin ümumi düsturu aşağıdakı kimidir.

$$R^a = \frac{MS}{\Theta V + DV} \quad (1.4)$$

Burada R^a - aktivlərin rentabelliği, MS- məhsul (iş, xidmət) satışından mənfəət, ΘV , DV- müvafiq olaraq əsas və dövriyyə vəsaitlərinin dəyərini göstərir.

Belə modellərin tətbiqinin bəzi nəzəri və praktiki istiqamətləri kitabın sonrakı bölmələrində şərh olunacaqdır.

Normativ modellər müəssisənin fəaliyyətinin faktiki nəticələrini büdcə üzrə hesablanmış gözlənilən nəticələrlə müqayisə etməyə imkan verir. Bu modellər əsasən daxili maliyyə təhlilində istifadə olunur.

Yoxlama sualları:

1. Maliyyə təhlilinin mahiyyəti və xarakterik xüsusiyyətləri nədən ibarətdir?
2. Maliyyə təhlilinin predmetini nə təşkil edir?
3. Maliyyə təhlilinin əsas vəzifələri hansılardır?
4. Maliyyə təhlili qarşısında duran vəzifələri həll etmək üçün şərtlər hansılardır?
5. Maliyyə təhlilinin əsasını nə təşkil edir?
6. Maliyyə təhlilinin əsas informasiya mənbələri hansılardır?
7. Maliyyə təhlilinin metodunun mahiyyəti nədən ibarətdir?
8. Maliyyə təhlilində istifadə olunan üsullar hansılardır?
9. Deskriptiv modellərin mahiyyəti və təyinatı nədir?
10. Predikativ modellərin mahiyyəti və təyinatı nədir?
11. Normativ modellərin mahiyyəti və təyinatı nədir?

II FƏSİL. MÜƏSSISƏNİN MALIYYƏ VƏZİYYƏTİNİN ÜMUMİ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

2.1. Maliyyə vəziyyəti haqqında ümumi anlayış

Müəssisənin maliyyə vəziyyəti iqtisadi kateqoriya olub kapitalın dövr etməsi prosesində onun vəziyyətini əks etdirir. Maliyyə vəziyyəti dedikdə müəssisənin öz fəaliyyətini maliyyələşdirmək qabiliyyəti başa düşülür. O, müəssisənin normal fəaliyyət göstərməsi üçün maliyyə resursları ilə təmin olunması, onların məqsədli yerləşdirilməsi və səmərəli istifadəsi, digər hüquqi və fiziki şəxslərlə maliyyə baxımından qarşılıqlı əlaqəsi, ödəmə qabiliyyəti və maliyyə sabitliyi ilə səciyyələndirir.

Təhçizat, istehsal, satış və maliyyə fəaliyyəti prosesində kapitalın fasiləsiz dövrünü prosesi baş verir, vəsaitlərin strukturu və onların mənbələri, maliyyə resurslarının həcmi və onlara tələbat dəyişir ki, nəticədə müəssisənin maliyyə vəziyyəti də dəyişir.

Bazar münasibətləri şəraitində maliyyə təhlilində maliyyə vəziyyətinin təhlili haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Belə ki, kommersiya krediti verən hüquqi və fiziki şəxsləri yalnız müəssisənin likvidliyi maraqlandırır. Çünki kommersiya kreditləri qısamüddətli və bu kreditin qısa müddətdə qaytarılacağı təşkilatın likvidliyinin təhlili vasitəsi ilə müəyyən edilir.

İstiqraz alanlar isə istiqraz buraxanların likvidlik səviyyəsi ilə, yəni istiqrazlar üzrə əsas borcun və faiz məbləğlərinin qaytarıla bilməsi ilə maraqlanırlar. İstiqraz sahibləri istiqraz buraxan şirkətin kapitalının strukturunu, fondların əsas mənbələri və istifadəsini, uzun bir dövr ərzində şirkətin taktiki rentabelliğini və gələcəkdə rentabelliğın proqnoz səviyyəsini təhlil etməklə onların maliyyə vəziyyətini öyrənirlər. Adi səhmləri alan və səhmləri saxlayanlar isə cari və gələcək dövr üçün səhmləri yayan firma və şirkətlərin rentabelliğini təhlil etməklə müəssisəmətentin maliyyə vəziyyəti haqqında dəqiq bilgiler əldə edirlər.

Müəssisənin maliyyə vəziyyəti sabit, qeyri-sabit və böhranlı ola bilər. Müəssisənin öhdəliklərini vaxtında ödəmək, geniş əsasda öz fəaliyyətini maliyyələşdirmək və əlverişsiz şəraitdə öz ödəmə qabiliyyətini saxlamaq imkanları onun maliyyə vəziyyətinin sabit olduğunu göstərir.

Maliyyə sabitliyini təmin etmək üçün müəssisədə kapitalın çevik strukturunun yaradılması, onun ödəmə qabiliyyətinin saxlanması,

özünümaliyyələşdirmə üçün şərait yaratmaq məqsədilə gəlirlərin xərclərdən daima üstün artımı və bu aspektdə maliyyə resurslarının səmərəli idarə olunması bacarığı təmin olunmalıdır. Deməli, müəssisənin maliyyə sabitliyi təsərrüfat subyektinin fəaliyyət göstərmək, inkişaf etmək, dəyişən daxili və xarici mühitdə daimi ödəmə qabiliyyətini və mümkün risk səviyyəsinin məqbul hesab olunan çərcivəsində investisiya cəlbediciliyini təmin edən aktiv və passivlərinin tarazlığını saxlamaq qabiliyyətini xarakterizə edir.

Müəssisənin maliyyə vəziyyəti, maliyyə sabitliyi onun istehsal, komməriya və maliyyə fəaliyyətinin nəticələrindən asılıdır. Fasiləsiz keyfiyyətli məhsul buraxılışı və satışı müəssisənin maliyyə vəziyyətinə müsbət təsir göstərir. İstehsal prosesində fasilələr, məhsulun keyfiyyətinin aşağı düşməsi, onun satışı ilə bağlı çətinliklər müəssisənin hesabına daxil olan vəsaitlərin azalmasına və nəticədə onun ödəmə qabiliyyətinin pisləşməsinə səbəb olacaqdır. Burada əks əlaqə də mövcuddur. Belə ki, pul vəsaitlərinin kifayət qədər olmaması material resursları ilə təmin olunmada fasilələrə gətirib çıxarır ki, nəticədə, istehsal prosesində boşdayanmalar baş verir.

Müəssisələrin iş təcrübəsində bəzən elə hallara rast gəlinir ki, hətta yaxşı işləyən müəssisə maliyyə çətinliyi ilə üzləşir. Bu, mövcud maliyyə resurslarının qeyri səmərəli yerləşdirilməsi və istifadəsi ilə bağlıdır. Buna görə də müəssisənin maliyyə fəaliyyətinin təşkili maliyyə resurslarının sistematik olaraq daxil olması və səmərəli istifadəsinə, hesablaşma və kredit intizamının gözlənilməsinə, xüsusi və borc vəsaitlərinin səmərəli nisbətində saxlanmasına, maliyyə sabitliyinin təmin edilməsinə yönəldilməlidir.

Bazar münasibətləri şəraitində istənilən müəssisədə həyata keçirilən hər bir əməliyyat sahibkar üçün riskli hesab olunur. Sahibkar tərəfindən avans edilən kapitalın müddət və nəticə (mənfəət və ya zərər) etibarlı ilə geri qayıdacağını qabaqcadan təyin etmək mümkün deyildir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində sahibkar gözlənilmədən müflisləşə bilər, yəni maliyyə çətinliyinə düşə bilər. Buna görə də nəinki maliyyə vəziyyəti çətin olan, maliyyə resursları çatışmayan müəssisələrdə, eyni zamanda kifayət qədər pul vəsaiti olan, tədiyyə öhdəliklərini vaxtılı-vaxtında yerinə yetirən təsərrüfat subyektlərində də maliyyə vəziyyətini təhlil etməklə yaxın və ya uzaq gələcəkdə gözlənilən maliyyə vəziyyətini təyin etmək tələb olunur.

Beləliklə, müəssisənin maliyyə fəaliyyəti bir əsas strateji məqsədə – müəssisənin aktivlərinin artırılmasına xidmət edir. Bunun üçün müəssisənin

ödəmə qabiliyyəti və rentabelliği, eləcə də balansın aktiv və passivinin optimal strukturu daima təmin olunmalıdır.

Müəssisənin sabit maliyyə vəziyyətinin əldə edilməsində maliyyə təhlil mühüm rol oynayır. Bu sahədə aparılan təhlilin əsas məqsədi müəssisənin maliyyə fəaliyyətində çatışmazlıqları aşkar etmək və aradan qaldırmaq, müəssisənin maliyyə vəziyyətinin və onun ödəmə qabiliyyətinin yaxşılaşdırılması ehtiyatlarını müəyyən etməkdir. Bu zaman aşağıdakı vəzifələr həll edilməlidir:

1. İstehsal, kommersiya və maliyyə fəaliyyətinin müxtəlif göstəriciləri arasında qarşılıqlı əlaqənin öyrənilməsi əsasında müəssisənin maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılması baxımından maliyyə resurslarının daxil olması və istifadəsi üzrə proqnozların icrası səviyyəsini qiymətləndirmək;

2. Təsərrüfat fəaliyyətinin real şəraiti, xüsusi və borc vəsaitlərinin mövcudluğu və resurslardan istifadənin müxtəlif variantları üzrə hazırlanmış maliyyə vəziyyəti modelləri əsasında mümkün maliyyə nəticələrini, rentabelliği proqnozlaşdırmaq;

3. Maliyyə resurslarından səmərəli istifadə olunmasına və müəssisənin maliyyə vəziyyətinin möhkəmləndirilməsinə yönəldilmiş konkret tədbirlər hazırlamaq.

Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin, onun sabitliyinin qiymətləndirilməsi üçün aşağıdakı məsələlərin nəzərdən keçirilməsi məqsədəuyğun hesab edilir:

- ♦ kapitalın mövcudluğu, yerləşdirilməsi və ondan istifadənin intensivliyi;
- ♦ müəssisənin passivlərinin strukturunun optimallığı, onun maliyyə müstəqilliyi və maliyyə riskinin dərəcəsi;
- ♦ müəssisənin aktivlərinin strukturunun optimallığı və istehsal riskinin dərəcəsi;
- ♦ dövriyyə kapitalının maliyyələşdirilməsi mənbələrinin strukturunun optimallığı;
- ♦ müəssisənin ödəmə qabiliyyəti və investisiya cəlbəediciliyinin səviyyəsi;
- ♦ təsərrüfat subyektinin müflisləşməsi riski;
- ♦ müəssisənin maliyyə sabitliyi ehtiyatı (satışın zərərsizlik həcmi zonası).

Müəssisənin maliyyə vəziyyəti nisbi göstəricilər əsasında təhlil edilir. Çünki inflyasiya şəraitində balansın mütləq göstəricilərini müqayisə olunan səviyyəyə gətirmək çətindir. Təhlil zamanı nisbi göstəricilər aşağıdakı göstəricilərlə müqayisə olunur:

- müflisləşmə ehtimalı riskinin dərəcəsinin və müflisləşmə ehtimalının proqnozunun qiymətləndirilməsi üçün ümumi qəbul edilmiş «normalarla»;
- digər müəssisələrin oxşar göstəriciləri ilə (müəssisənin güclü və zəif tərəflərini və onun imkanlarını müəyyən etmək məqsədi ilə) ;
- müəssisənin maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşması və ya pisləşməsi meylini öyrənmək üçün ötən illərin müvafiq göstəriciləri ilə;

Maliyyə vəziyyətinin təhlili ilə yalnız müəssisənin rəhbərliyi və müvafiq şöbələri deyil, eləcə də resursların səmərəli istifadə olunmasında marağı olan təsisçilər, investorlar, banklar (kreditləşdirmə şərtlərinin qiymətləndirilməsi və risk dərəcəsinin müəyyən edilməsi üçün), malgöndərənlər (ödəmələri vaxtında almaq üçün), vergi orqanları (büdcəyə vəsaitlərin vaxtında köçürülməsinə nəzarət üçün) və i.a. məşğul olur. Buna müvafiq olaraq təhlil *daxili* və *xarici* təhlil olmaqla iki yerə bölünür.

Müəssisənin müvafiq şöbələri tərəfindən aparılan *daxili təhlilin* məqsədi pul vəsaitlərinin planauyğun daxil olmasını və maksimum mənfəəti təmin etmək üçün xüsusi və borc vəsaitlərini düzgün yerləşdirmək və inflyasiya ehtimalını sıfıra endirməkdən ibarətdir.

Nəşr edilən maliyyə hesabatları əsasında müxtəlif investorlar, müəssisəni material və maliyyə resursları ilə təmin edənlər və nəzarət orqanları tərəfindən aparılan *xarici təhlilin* əsas məqsədi maksimum mənfəət əldə edilməsi və itkilərin aradan qaldırılması üçün vəsait qoyuluşunun səmərəli istiqamətlərini müəyyənləşdirməkdir. Xarici təhlilin aşağıdakı xüsusiyyətləri vardır:

- çoxsaylı təhlil subyektlərinin – müəssisənin fəaliyyəti haqqında informasiyalardan istifadə edənlərin mövcudluğu;
- təhlilin subyektlərinin məqsədləri və maraqlarının müxtəlifliyi;
- uçot və hesabatın nümunəvi metodikalarının, standartlarının mövcud olması;
- təhlilin yalnız açıq nəşr olunmuş maliyyə hesabatlarına əsaslanması;
- açıq nəşr olunmuş maliyyə hesabatlarından istifadə zamanı informasiyanın məhdudluğu;
- müəssisənin fəaliyyəti haqqında informasiyadan istifadə edənlər üçün təhlilin nəticələrinin maksimum açıqlığı.

Müəssisənin maliyyə vəziyyətini xarakterizə edən göstəricilərin öyrənilməsi zamanı müqayisəli təhlilin üfüqi, şaquli və trend təhlili növlərindən, eləcə də balansın «oxunuşu» və nisbi göstəricilərin öyrənilməsindən istifadə edilir.

Mühasibat balansının «oxunuşu» zamanı aşağıdakı mühüm cəhətlər müəyyən olunur:

- ♦ müəssisənin əmlakının ümumi dəyəri;
- ♦ dövriyyədən kənarlaşdırılmış və səfərbər edilmiş vəsaitlərin dəyəri;
- ♦ müəssisənin xüsusi və borc vəsaitlərinin həcmi.

2.2. Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin təhlilinin vəzifələri və informasiya mənbələri

Maliyyə pul fondlarının yaradılması və istifadəsi ilə bağlı meydana çıxan və dəyərlərin bölgüsünü ifadə edən münasibətlərin məcmusudur. Maliyyə ümummilli məhsulun və milli gəlirin bölgüsünü (yenidən bölgüsünü) əhatə edir. Maliyyə münasibəti imperativ səciyyəli olub dövlətlə bağlıdır. Başqa sözlə, maliyyə dövlətin müəyyənləşdirdiyi qaydalar çərçivəsində təşəkkül tapır.

Maliyyə münasibətləri pul xarakterli olub, ondan ayrı deyil. Bununla belə, onları fərqləndirmək lazımdır. Pul münasibətləri geniş anlayışdır.

İqtisadi proseslərin ahəngdarlığının, dövlətin öz funksiyalarının icrasında pula olan tələbatın təmin olunmasında maliyyənin rolu əvəzəlməzdir. Bazar mühitində iqtisadi fəaliyyətin bütün sahələrində iştirak edən maliyyə cəmiyyətin ehtiyaclarının ödənilməsinin dəyər əsasıdır. Maliyyə müəssisələr, müəssisə və yuxarı təşkilatlar, dövlət və müəssisələr, dövlət və vətəndaşlar, büdcə sisteminin həlqələri, müəssisə və sığortaçı, sığortaçı və vətəndaşlar və başqaları arasında meydana gələn pul münasibətlərini ifadə edir. Maliyyə münasibətləri həmişə maliyyə ehtiyatları ilə bağlıdır. Bu ehtiyatlar mənfəət, vergilər, amortizasiya ayırmaları, sığorta vəsaitləri və digər gəlirlər hesabına yaradılır.

Müəssisələrin maliyyə vəziyyəti onların normal fəaliyyət göstərməsi üçün lazımı maliyyə ehtiyatları ilə təmin olunması, həmin ehtiyatların məqsədəuyğun yerləşdirilməsi və onlardan istifadənin səmərəliliyi, digər fiziki və hüquqi şəxslərlə qarşılıqlı maliyyə münasibətləri, maliyyə sabitliyi və ödəmə qabiliyyəti ilə xarakterizə olunur. Müəssisənin öz fəaliyyətini

geniş miqyasda maliyyələşdirmək, öz öhdəliklərini vaxtında ödəmək qabiliyyəti onun maliyyə vəziyyətinin yaxşı olmasını göstərir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində işləyən müəssisələrin idarə olunmasında və onların maliyyə vəziyyətinin müəyyən edilməsində mühasibat (maliyyə) hesabatı göstəricilərinin böyük rolu vardır.

Mühasibat hesabatı hesabat dövrü ərzində müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətini xarakterizə edən, müəyyən formada qruplaşdırılmış göstəricilər sistemini özündə birləşdirir. Bu göstəricilər sistemində müəssisənin əmlak və maliyyə vəziyyətini, təsərrüfat fəaliyyətinin nəticəsini xarakterizə edən yekun göstəriciləri aid edilir. Həmin göstəricilər obyektiv və düzgün olmalıdır. Çünki bu göstəricilərin təhlili müəssisənin əmlak və maliyyə vəziyyətini dürüst müəyyənləşdirilməsinə şərait yaradır. Mühasibat hesabatı müəssisənin əsas və sair dövriyyədən kənar vəsaitlərinin dəyərini, müəssisənin xüsusi və borc vəsaitlərinin səviyyəsini müəyyən etməyə imkan verir.

Mühasibat hesabatlarının məlumatlarına əsasən ehtiyat və məsrəfləri formalaşdırmaq üçün vəsait mənbələrinin artıqlığı və ya çatışmazlığı müəyyən edilir. Bu zaman müəssisənin xüsusi vəsaitlə, kredit və digər borc vəsaitləri ilə təmin olunmasını müəyyənləşdirmək imkanı yaranır.

Mühasibat hesabatı müəssisənin kreditödəmə qabiliyyətli olmasını, başqa sözlə, onun götürdüyü öhdəliklər üzrə tam və vaxtında hesablaşma aparmaq imkanının mövcudluğunu müəyyən edir. Mühasibat hesabatı tez, ləng və çətin satılan aktivləri müəyyənləşdirməyə imkan verir. Digər tərəfdən, maliyyə hesabatının məlumatlarına əsasən müəssisənin daha təcili öhdəliklərini, qısamüddətli və uzunmüddətli kredit və borclarını müəyyən etmək olar. Bütün bunlar bazar şəraitində və rəqib şirkətlər əhatəsində işləyən müəssisələr üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Müasir şəraitdə müəssisənin maliyyə vəziyyətinin təhlilinin qarşısında duran əsas vəzifələr aşağıdakılardır:

1. Müəssisə vəsaitlərinin mövcud vəziyyətini, strukturunu və tərkibini dinamikada öyrənmək.
2. Müəssisə vəsaitlərinin və onların yaranma mənbələrinin dəyişilməsinə təsir göstərən amilləri müəyyən etmək və bu amillərin təsir dərəcəsini hesablamaq.
3. Xüsusi dövriyyə vəsaitindən istifadənin vəziyyətini və buna təsir göstərən amillərin təsir dərəcəsini qiymətləndirmək.
4. İstehsal ehtiyatlarının tələbata uyğunluğunu qiymətləndirmək.

5. Borc vəsaitlərindən və bank kreditlərindən səmərəli və məqsədli təyinatına görə istifadə edilməsi vəziyyətini öyrənmək və qiymətləndirmək.

6. Cari aktivlərin istehsal və tədavül sferasında mövcud vəziyyətini, strukturunu və dinamikasını öyrənmək.

7. Debitor və kreditor borclarının hərəkətini və strukturunu öyrənmək.

8. Müəssisənin ödəmə qabiliyyətini, ona təsir edən amilləri və onların təsir dərəcəsini qiymətləndirmək.

9. Təhlilin nəticələrini ümumiləşdirmək və gələcəkdə maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılması üçün tədbirlər proqramı işləyib hazırlamaq.

Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin təhlilində aşağıdakı informasiya mənbələrindən istifadə edilir:

1. Mühasibat balansı;
2. Mənfəət və zərər haqqında hesabat;
3. Pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabat;
4. Kapitaldakı dəyişikliklər haqqında hesabat;
5. Uçot siyasəti və izahlı qeydlər.

Bunlardan başqa debitor və kreditor borclarının inventarizasiya siyahılarından, hesabatlara əlavə olunan izahatlardan, müxtəlif normativ sənədlərdən, cari uçot məlumatlarından, mühasibat uçotu registrlərindən, auditor rəylərindən və digər informasiya mənbələrindən istifadə olunur.

2.3. Mühasibat balansının iqtisadi oxunuşunun mahiyyəti

Mühasibat hesabatının təhlili – müəssisənin keçmiş və cari vəziyyətinin və fəaliyyətinin nəticələrinin qiymətləndirilməsini təmin edən prosesdir. Bu zaman əsas məqsəd gələcək fəaliyyət şəraitində müəssisənin maliyyə təsərrüfat fəaliyyətini qiymətləndirməkdir.

Məlum olduğu kimi, iqtisadi təhlil müəssisədəki iqtisadi proseslərin və iqtisadi münasibətlərin tədqiqi üçün istifadə olunur. İqtisadi münasibətlər təkrar istehsalın bütün mərhələlərində, təsərrüfatçılığın bütün səviyyələrində yaranır.

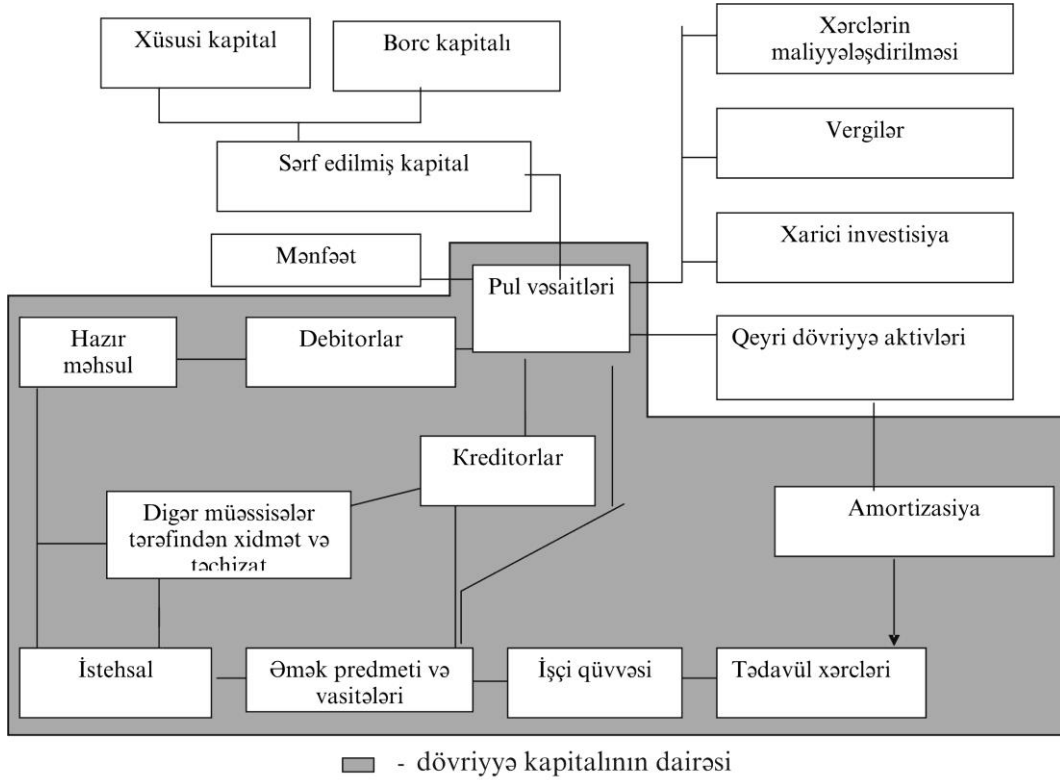
Cəmiyyətdə real istehsal münasibətlərini əks etdirən, obyektiv cizgilərə, özünəməxsus ictimai təyinatı malik olan maliyyə iqtisadi kateqoriya kimi çıxış edir. Maliyyə vasitəsi ilə bölüşdürülən və yenidən bölüşdürülən dəyər maliyyə resurslarının hərəkəti ilə müşahidə olunur. Onlar təsərrüfat subyektlərində və dövlətdə müxtəlif növ pul gəlirləri şəklində formalaşır, istehsalın genişləndirilməsində, işçilərin maddi

həvəsləndirilməsində, sosial ehtiyacların ödənilməsində və s. istifadə olunur. Müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin maliyyə modelini nəzərdən keçirək (şəkil 2.1).

Bu model xüsusi və borc kapitalı hesabına yaranmış kapitalın formalaşmasını əks etdirir. Kapital həm əsas, həm də dövriyyə aktivlərinə, əgər artıq olarsa, xarici investisiyalara yönəldilə bilər. Dövriyyə kapitalına çevrilmiş hissə xammal, materialların alınmasına, onlardan hazır məhsul istehsal olunmasına və bu məhsulun satışına yönəldilməklə sonda yenə də pula çevrilir. Debitor «səddi» dövriyyəyə daxil olan pulun qayıtmasını ləngitdiyi kimi, malgöndərlərə pulun axını da kreditorlar tərəfindən kəsilir. Alınmış materialların son məhsula çevrilməsi prosesində pul vəsaitləri əməyin ödənişinə, binanın icarəsinə, vergilərə, sığortaya, kommunal ödəmələrə və s. sərf olunur. Əsas aktivlərin bəzi hissələri amortizasiya formasında istifadə olunur.

Hazır məhsul və malların satışı birbaşa ödəmələr və ya kreditə satış yolu ilə həyata keçirilə bilər. Son halda debitorlar müəssisəyə pul vəsaitinin axınını ləngidir. Əgər müəssisə pul vəsaitini xarici layihələrə investisiya edibse, onda vəsait qoyuluşundan faizlər dövriyyə kapitalı «sərhədindən» kənar, satışdankənar fəaliyyətdən gəlir formasında daxil olur. Pul dövriyyəsi istehsal prosesi iştirakçıları arasında münasibətlərin ifadəsidir. Maliyyə fəaliyyəti məhsul istehsalı və satışı, əsas və dövriyyə vəsaitlərinin təkrar istehsalı, gəlirlərin formalaşması və istifadəsi ilə əlaqədar pul münasibətlərini özündə birləşdirir.

Maliyyə təhlilinin bu mərhələsində müəssisənin fəaliyyəti haqqında ilkin təsəvvür formalaşır, onun əmlakının və vəsait mənbələrinin tərkibində dəyişikliklər aşkar edilir, müxtəlif göstəricilər arasında qarşılıqlı

Şəkil 2.1. Müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin maliyyə modeli.

əlaqələr müəyyən olunur. Balansın təhlilində əsas üsullardan biri müqayisə üsulu hesab olduğundan müxtəlif dövrlərə aid göstəricilərin müqayisəsi zamanı maddələrin qiymətləndirilməsi prinsiplərinin və hesabatın tərtib edilməsi qaydalarının eyniliyinə əmin olmaq lazımdır. İnformasiyanın oxunması mərhələsində balansın aktiv və passivinin ayrı-ayrı maddələrinin nisbəti müəyyən edilir, ötən dövrlə müqayisədə hesabat dövründə balansın əsas maddələrinin dəyişməsi müəyyənləşdirilir, ötən dövrlə müqayisədə hesabat dövründə balansın əsas maddələrinin strukturunda baş vermiş kənarlaşma məbləği hesablanır.

Hazırda mühasib tərəfindən illik hesabat təqdim edilərkən hazırlanan və idarəetmə fəaliyyətində istifadə edilən məlumatlar 5 əsas maliyyə hesabatında əks olunur. Onlara mühasibat balansı, mənfəət və zərər haqqında hesabat, pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabat, kapitaldakı dəyişikliklər haqqında hesabat, uçot siyasəti və izahlı qeydlər aid edilir. Bu cür yanaşma beynəlxalq praktikada da qəbul edilmişdir.

Hazırlanan hesabat formalarının oxunmasını bacarmaqla xarici istifadəçilər (payçılar, kreditorlar, investorlar, banklar) həmin müəssisədən paylarını almaq, müəssisədə öz kapitalını yerləşdirməyin məqsədəuyğunluğunu müəyyən etmək, öz kommersioniya fəaliyyətinin inkişaf strategiyasını müəyyənləşdirmək barədə qərar qəbul edə bilərlər.

Müəssisənin idarə edilməsində əsas rol oynayan hesabat sənədlərində əks etdirilmiş informasiyanın qiymətləndirilməsi və müvafiq məlumatlara çevrilməsi prosesi müxtəlif üsullar və təhlil metodlarını tətbiq etməklə yerinə yetirilir. Bu da aydındır ki, istifadə edilən metodlar və aparılan təhlilin prosedurları və dərinliyi bir çox amillərdən asılıdır. Onlara təhlilçinin məqsədi, onun intellektual və digər bacarığı, texnika, vaxt, məlumat məhdudluğu və s. aiddir.

İllik mühasibat (maliyyə) hesabatı kommersioniya fəaliyyəti ilə məşğul olan təşkilatın təsərrüfat fəaliyyətinin kompleks qiymətləndirilməsi üçün əsas informasiya mənbəyi hesab olunur. Bu sənədlər komplektinə mühasibat hesabatı və qanunvericiliklə müəyyən edilən digər normativ sənədlər daxildir.

Müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin tam və keyfiyyətli təhlilinin aparılması üçün vacib şərtlərə-maliyyə hesabatını oxumaq bacarığı, xüsusilə onun tərkib hissəsi olan müəssisə balansının oxunuşu, hər bir balans maddəsinin iqtisadi məzmununun başa düşülməsi, onun qiymətləndirilməsinin üsulları, balansın digər maddələri ilə əlaqəsi, bu və ya digər maddədə məbləğlərin dəyişməsi və bunun müəssisənin fəaliyyətinə təsiri səviyyəsinin araşdırılması aiddir.

Balansın oxunuşu balans maddələrinin ayrı-ayrılıqda araşdırılması və bununla da kifayət qədər məlumatların toplanılmasına imkan verir. Balansın oxunuşu müəssisənin xüsusi dövriyyə vəsaitləri ilə təmin olunması səviyyəsini müəyyən etməyə və hansı maddənin dəyişməsi nəticəsində onun həcmnin dəyişməsinə, vəsaitlərin bölüşdürülməsinə, onların öz təyinatı üzrə istifadə edilib-edilməməsinə müəyyənləşdirməyə imkan verir. Müəssisə rəhbərləri, iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olan digər mütəxəssislər balansın oxunuşunu bacarmalıdırlar.

Əgər təhlil ancaq balans üzrə aparılırsa, onda bu və ya digər suallar yalnız ümumi olaraq araşdırıla bilər. Öyrənilən məsələlərin miqyası digər hesabat formaları və cari mühasibat məlumatlarının araşdırılması ilə həyata keçirilə bilər.

Mühasiblər və peşəkar təhlilçilər sistemləşdirilmiş formada maliyyə təhlili ilə məşğul olurlar ki, bu da müəssisə üzrə idarəetmə qərarlarının qəbulu üçün təhlil proseduralarının həyata keçirilməsindən ibarətdir.

Çoxları belə hesab edirlər ki, balansın təhlili cansıxıcı işdir, balansın öyrənilməsi müəyyən çətinliklərlə bağlıdır. Əlbəttə, balansın analitik mahiyyətinin açıqlanması zamanı müəyyən çətinliklər meydana çıxsada, onları həll etmək mümkündür.

Balansın oxunması müəssisənin maliyyə vəziyyətinin kompleks təhlilinin birinci mərhələsidir. Balansın oxunması prosesində müəssisənin fəaliyyəti haqqında ilkin təsəvvür yaranır. Bu mərhələdə göstəricilər arasında qarşılıqlı əlaqəni, vəsaitlərin tərkibində və onların mənbələrində dəyişiklikliyi müəyyən etmək üçün təhlilin sadə üsullarından (müqayisə, orta və nisbi kəmiyyət və s.) istifadə edilir.

Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin təhlili metodikasının prosedur tərəfinin detallaşdırılması təhlilin məqsədindən, eləcə də informasiya, vaxt, metodiki, kadr və texniki xarakterli müxtəlif amillərdən asılıdır. Aparılan analitik işlərin məntiqi onun ikimodelli strukturunu nəzərdə tutur:

- maliyyə vəziyyətinin ekspres təhlili;
- maliyyə vəziyyətinin müfəssəl təhlili.

Ekspres təhlilin məqsədi maliyyə uğurlarının və müəssisənin inkişaf dinamikasının əyani və sadə qiymətləndirilməsinin təmin edilməsidir. Təhlil prosesində onlarla göstərici hesablamaq mümkündür. Təhlilçi ilk növbədə hansı göstəriciyə diqqət yetirəcəyini, onun şərhini bilməlidir. Bunun üçün o, birincisi, müəssisənin maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsində ümumi metodiki yanaşmaları bilməlidir; ikincisi, maliyyə hesabatının maddələrinin iqtisadi məzmununu və onların formalaşması prinsiplərini başa düşməlidir; üçüncüsü, analitik prosedurları vaxtaşırı aparmalıdır.

Analitik işin hər hansı bir növü kimi, mühasibat hesabatının ekspres təhlili metodikasının tətbiqi subyektiv xarakter daşıyır. Buna baxmayaraq, onun tətbiqinin bəzi ümumi prinsiplərini və aparılması ardıcılığını göstərmək olar. Ekspres təhlil üç mərhələdə həyata keçirilir: hazırlıq mərhələsi; mühasibat hesabatının qabaqcadan xülasəsi; balansın və hesabata əlavələrin iqtisadi oxunuşu və təhlili (11, 23, 30, 33).

Birinci mərhələnin məqsədi balansın təhlil edilməsinin məqsədəuyğunluğu haqqında qərar qəbul etmək və onun oxunmağa hazır olmasına əminlik yaratmaqdır. Buraya balansın formal əlamətlər üzrə,

vizual və sadə hesablama yolu ilə yoxlanması (mühasibat hesabatının komplektliyinin, bütün rekvizitlərin düzgün və aydın doldurulmasınının, zəruri əlavə forma və əlavələrin mövcudluğunun, balansın valyutasının yoxlanması və i.a.) aiddir. Bu mərhələnin əhəmiyyətini azaltmaq olmaz. Dürüst informasiyanı əks etdirməyən balans düzgün olmayan analitik qərarların qəbul edilməsinə səbəb olur.

İkinci mərhələdə təhlilçi auditor rəyi və illik hesabatın əsas hissəsi ilə tanış olur, hesabat dövründə müəssisənin fəaliyyət şəraitini, əsas iqtisadi göstəricilərinin dəyişmə meylini, müəssisənin əmlak və maliyyə vəziyyətində baş vermiş keyfiyyət dəyişikliklərini qiymətləndirir.

Qeyd etmək lazımdır ki, auditor fəaliyyəti haqqında ölkə qanunvericiliyinə görə auditor rəylərinin müxtəlif növləri mövcuddur: şərtsiz müsbət, şərti müsbət, mənfi, mühasibat hesabatının düzgünlüyü haqqında fikir söyləməkdən imtina etməklə mənfi. Məhz əvvəlki iki növ rəy illik hesabatlarda əks etdirilir.

Şərtsiz müsbət (standart) auditor rəyi daha qısa formada müəssisənin əmlak və maliyyə vəziyyəti haqqında hesabatdakı məlumatların düzgünlüyü haqqında müsbət qiyməti əks etdirən sənəddir. Belə rəyin mövcudluğu şəraitində təhlilçinin rəyi auditorun fikri ilə eyni ola bilər və müəssisənin maliyyə sabitliyinin müəyyən edilməsi məqsədi ilə əlavə analitik prosedurları aparmaya bilər.

Şərti müsbət (qeyri standart) auditor rəyi, adətən, daha ətraflı olur, bir qayda olaraq, bəzi əlavə informasiyanı özündə əks etdirir ki, həmin informasiya hesabatdan istifadə edənlər üçün müəyyən maraq kəsb edə bilər. Qeyri standart auditor rəyində təqdim olunan hesabat və o, müəssisənin maliyyə vəziyyəti haqqında şərtsiz olaraq müsbət və ya müəyyən əlavələrlə müsbət qiymət öz əksini tapa bilər. Qeyri standart auditor rəyinin tərtib olunması müəyyən səbəblərdən irəli gəlir: digər auditor firmasının fikrindən istifadə; auditor yoxlaması aparılan müəssisədə uçot siyasətinin dəyişməsi; bəzi maliyyə və təşkilati xarakterli qeyrimüəyyənlik və sair səbəblər.

Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin təhlili metodikasının mühüm elementi onun uçot siyasəti ilə tanışlıqdır. Mühasibat uçotu haqqında qanuna əsasən müəssisə hər il özünün uçot siyasəti barədə qərar qəbul etməlidir. O, mühasibat uçotunun təşkili və onun vəziyyəti üçün məsul olan şəxsin əmri və ya sərəncamı ilə təsdiq olunur. Seçilmiş uçot siyasəti və ya ona edilmiş dəyişikliklər nəticəsində müəssisənin maliyyə vəziyyəti

və maliyyə nəticələrini xarakterizə edən göstəricilər nəzərəcarpacaq dərəcədə dəyişə bilər. Buna görə də təhlilçi təhlil aparılan müəssisədə uçot siyasətinin prinsiplərini bilməlidir.

Üçüncü mərhələ ekspres təhlilin əsas mərhələsi hesab olunur. Bu mərhələdə bir sıra analitik əmsalların hesablanması və dinamik sırasına nəzarət həyata keçirilir. Müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin kompleks xarakteristikasını verən məcmu göstəricilər zaman-məkan çərçivəsində istifadə edilə bilər. Ekspres təhlilin aparılması variantlarından biri aşağıda verilmişdir (cədvəl 2.1).

Elmi ədəbiyyatda iqtisadi potensial anlayışının müəyyən edilməsinə müxtəlif yanaşmalar məlumdur. Belə ki, sənaye müəssisənin müəyyən modelini əks etdirən mühasibat hesabatına əsaslanmaq olar. Bu halda iqtisadi potensialın iki tərəfini fərqləndirmək lazımdır: müəssisənin əmlak vəziyyəti və müəssisənin maliyyə vəziyyəti.

Əmlak vəziyyəti öz məqsədlərinə çatmaq üçün müəssisənin sərəncamında olan uzunmüddətli aktivlərin həcmi, tərkibi və vəziyyəti ilə xarakterizə olunur. O, vaxt ərzində müxtəlif amillər hesabına, ən əsası, başa çatmış dövrdə əldə edilmiş maliyyə nəticələrinə görə dəyişir. Müəssisənin əmlak vəziyyətinin dinamikada ətraflı xarakteristikası balansın aktivində, eləcə də əlavə hesabat formalarında əks etdirilir.

Müəssisənin maliyyə vəziyyəti balansın aktivinin və passivinin müəyyən maddələri, eləcə də “ Mənfəət və zərər haqqında hesabat “da əks etdirilmiş maliyyə nəticələri haqqında məlumatlardan istifadə edilməklə təhlil olunur. Müəssisənin maliyyə vəziyyəti həm qısa, həm də uzunmüddətli perspektiv mövqeyindən xarakterizə oluna bilər. Birinci halda söhbət balansın likvidliyindən və müəssisənin ödəmə qabiliyyətinin qiymətləndirilməsindən, ikinci halda - onun maliyyə sabitliyindən gedir.

Müəssisənin iqtisadi potensialının hər iki tərəfi qarşılıqlı əlaqədədir: əmlakın qeyri səmərəli quruluşu, tərkibinin keyfiyyətinin aşağı olması maliyyə vəziyyətinin pisləşməsinə səbəb olur; istehsal ehtiyatlarında, debitor borclarında vəsaitlərin əsassız olaraq «yatıb qalması» cari ödəmələrin vaxtında həyata keçirilməməsinə, borc vəsaitlərinin əsaslandırılmamış qaydada artımı isə kreditorlarla hesablaşmalar üçün əmlakın azalmasına səbəb olur.

Balansın valyutasında xüsusi vəsaitlərin payının yüksək olması maliyyə vəziyyətinin müsbət xarakteristikasını əks etdirir. Lakin bu məsələdə də qəti kəmiyyət meyarları yoxdur.

Мүһасибат балансının експрес тәһлили үзрә истифадә олунан аналитик гөстәричиләр

Тәһлилин истиқамәти	Гөстәрици
I. Тәсәррүfat subyekтинин иқтисаді потенциалının qiymәtlәndirilmәsi	
1.1. Әmlak vəziyyәtinin qiymәtlәndirilmәsi	1. Әsas vəsaitlәрin һәcmi və aktivlәрin ümumi дәyәрindә onlәрin xüsusi çәkisi; 2. Әsas vəsaitlәрin köһnәlmәsi әmsalı; 3. Müәssisәnin sәrәncamında olan тәсәррүfat vəsaitlәрinin ümumi һәcmi.
1.2. Maliyyә vəziyyәtinin qiymәtlәndirilmәsi	1. Xüsusi vəsaitlәрin һәcmi və mәнbәlәрin ümumi mәblәğindә onlәрin xüsusi çәkisi; 2. Cari likvidlik әmsalı; 3. Xüsusi dövriyyә vəsaitlәрinin onlәрin ümumi mәblәğindә xüsusi çәkisi; 4. Ehtiyatların örtülmәsi әmsalı; 5. Maliyyә riski әmsalı.
1.3. Hesabatda «zәif» maddәlәрin mövcudluğu	1. Zәрәrlәр; 2. Vaxtında öдәnilmәmiş ssuda və borclar; 3. Öдәnmә vaxtı keçmiş debitor və kreditor borcları; 4. Öдәnmә vaxtı keçmiş verilmiş (alınmış) veksellәр.
II. Maliyyә-tәсәррүfat fәaliyyәti nәticәlәрinin qiymәtlәndirilmәsi	
2.1. Gәlirliliyin qiymәtlәndirilmәsi	1. Mәнfәәt; 2. Ümumi rentabellik; 3. Әsas fәaliyyәtin rentabelliyi.
2.2. Dinamikliyin qiymәtlәndirilmәsi	1. Pul gәlirinin, mәнfәәtin və avans edilmiş kapitalın müqayisәli artım sürәti;

2.3. İqtisadi potensialdan istifadənin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi	2. Aktivlərin dövrəni əmsalı; 3. Əməliyyat və maliyyə həlqəsinin davamiyyəti; 4. Debitor borclarının ödənilməsi əmsalı. 1. Avans edilmiş kapitalın gəlirliliyi 2. Xüsusi kapitalın gəlirliliyi
---	--

Likvidlik və ödəmə qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi müəyyən dəqiqlik səviyyəsi ilə yerinə yetirilir. Belə ki, ödəmə qabiliyyətinin ekspres təhlili çərçivəsində nağd pulu xarakterizə edən maddələrə xüsusi diqqət verilməlidir. Aydın ki, həmin maddələr nağd pul vəsaiti məcmusunu, daha doğrusu, mütləq qiymətə malik əmlakı əks etdirir. Həmin resurslar yüksək mobil vəsait olub istənilən anda maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə cəlb edilə bilər. Maliyyə idarəetməsini həyata keçirənin məharəti onunla ifadə olunur ki, hesablarda minimal zəruri məbləğdə vəsait saxlamaqla qalan hissəni cari operativ fəaliyyətə, yəni yüksək likvidli aktivlərə yönəlmiş olsun.

Müəssisənin inkişaf perspektivi baxımından onun maliyyə vəziyyəti vəsait mənbələrinin strukturu, müəssisənin xarici investordan və kreditorlardan asılılığı dərəcəsi ilə xarakterizə olunur. Mühasibat hesabatında müəssisənin maliyyə vəziyyətinə mənfi təsir edən amilləri əks etdirən maddələr («zəif maddələr») mövcud ola bilər ki, balansın iqtisadi oxunuşu prosesində həmin maddələrə xüsusi diqqət verilməlidir.

Ekspres təhlilin aparılmasına digər yanaşmalar da mümkündür. Fərdi kompyuterlərin tətbiqi zamanı strukturuna görə çətin olmayan və göstəricilərinin miqdarı az olan, qarşılıqlı əlaqəli cədvəllərdən istifadə etmək məqsədəuyğundur. Bu halda hər bir cədvəl displeyin ekranına yerləşdirilir, onların ardıcıl olaraq nəzərdən keçirilməsi müəssisənin maliyyə vəziyyəti haqqında tam informasiya verir.

Təhlil prosesində tərtib olunan cədvəllərin aşağıdakı ardıcılığı tövsiyə oluna bilər:

- «Müəssisənin təsərrüfat vəsaitləri və onların quruluşu (təsərrüfat vəsaitlərinin həcmi – brutto, netto; torpaq, tikili və avadanlıqlar, qeyrimaddi aktivlər; dövriyyə vəsaitləri, xüsusi dövriyyə vəsaitləri və s.);

- «Müəssisənin əsas vəsaitləri» (əsas vəsaitlərin, o cümlədən onun aktiv hissəsinin dəyəri – ilkin və qalıq dəyəri, köhnəlmə və yeniləşmə əmsalları);

- «Müəssisənin dövriyyə vəsaitlərinin quruluşu və dinamikası» (balansın aktivinin II bölməsi üzrə maddələrin birləşmiş formada verilməsi);

- «Təsərrüfat fəaliyyətinin əsas nəticələri» (satışın həcmi, ümumi gəlirin həcmi, mənfəətin həcmi, rentabellik səviyyəsi);

- «Maliyyə resurslarından istifadənin səmərəliliyi» (bütün vəsaitlərin, o cümlədən xüsusi və cəlb edilmiş vəsaitlərin, avans edilmiş kapitalın rentabelliyi, xüsusi kapitalın rentabelliyi).

Mühasibat balansının və əlaqədar hesabatların ekspres təhlilinin əsas nəticələri məcmu göstəricilər kimi, qısa mətnli hesabat, analitik cədvəllər formasında rəsmiləşdirilə bilər. Rəhbərlik üçün məqbul hesab olunan variantlardan biri nəzarətəddici göstəricilər sistemidir. Bu zaman iki cədvəl tərtib edilir ki, həmin cədvəllərin birində müəssisənin maliyyə-təsərrüfat potensialı göstəriciləri, digərində müəssisənin fəaliyyətinin nəticələrini əks etdirən göstəricilər verilir.

Birinci qrupa müəssisənin sərəncamında olan təsərrüfat vəsaitlərinin məbləği (əsas vəsaitlərin dəyəri, əsas vəsaitlərin yararlılıq əmsalı, dövriyyəyə cəlb edilmiş vəsaitin mövcudluğu – kreditor borcları, banka olan borclar); ikinci qrupa istehsal olunmuş məhsulun həcmi, mənfəət, xüsusi təyinatlı fondlar, dövriyyə vəsaitlərinin dövr etməsi, fondverimi, material məsrəflərinin səviyyəsi, rentabellik səviyyəsi və s. göstəricilər daxil edilə bilər.

Mühasibat hesabatı məlumatları əsasında çoxsaylı göstəricilərin hesablanması əlavə informasiyaya da ehtiyac duyulur. Əgər müəssisənin maliyyə vəziyyətinin ekspres təhlili çərçivəsində bəzi göstəricilər üzrə əlavə informasiyalardan istifadə imkanı yaranarsa, təhlilin və nəticələrin əsaslandırılmasının keyfiyyəti yaxşılaşacaqdır. Ekspres təhlil maliyyə nəticələrinin və maliyyə vəziyyətinin daha dərin və ətraflı təhlilinin zəruriliyi və ya məqsədəuyğunluğu haqqında nəticə çıxarmaqla sona çatır.

Maliyyə vəziyyətinin real qiymətləndirilməsi məqsədi ilə aşağıdakı əsas istiqamətlər təhlil prosesinə cəlb edilir:

➤ Qısamüddətli perspektivə müəssisənin maliyyə vəziyyətinin təhlili. Bu zaman likvidlik, xüsusi dövriyyə vəsaiti ilə təmin olunma və ödəmə qabiliyyətinin bərpası (itirilməsi) əmsalları hesablanır. Ödəmə qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi zamanı hesablaşma hesabında, kassada

olan pul vəsaitlərinin, zərərlərin, vaxtı ötmüş debitor və kreditor borclarının, vaxtında ödənilməmiş kredit və borcların mövcudluğuna xüsusi diqqət yetirilməlidir.

➤ Uzunmüddətli perspektivə maliyyə vəziyyətinin təhlili. Bu halda vəsait mənbələrinin strukturu, müəssisənin kənar investordan və kreditorlardan maliyyə asılılığı müəyyən olunur.

➤ Müəssisənin işgüzar fəallığının təhlili. Bu zaman məhsul satışı bazarlarının genişliyi, müəssisənin imici (onun xidmətindən istifadə edən müştərilərin məşhurluğu), biznes-planların yerinə yetirilməsi dərəcəsi, müəssisənin resurslarından istifadə səviyyəsi qiymətləndirilir.

2.4. Mühasibat balansının valyutasının ümumi təhlili

Mühasibat balansı müəssisənin maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi üçün indikator rolu oynayır. Balansın yekunu balansın valyutası adlanır.

Mühasibat balansının tərtib edilməsi ideyasının tarixi çox qədimdir. Belə ki, iqtisadi təhlil hələ XII əsrdə feodal Böyük Britaniyasında sadə uçot və auditin tərkib hissəsi kimi çıxış etmişdir. Mühasibat uçotunun tərkib elementi kimi sistemləşdirilmiş iqtisadi təhlilin banisi fransız Jak Savari (1622-1690) hesab edilir. Həmin dövrdə italyan A.di Pietro və B.Venturi bu sahəyə öz töhfələrini vermişlər (on il ərzində müəssisənin təsərrüfat fəaliyyəti göstəricilərinin dinamik sıralarını təhlil etmişlər).

J.Savarinin ideyalarını inkişaf etdirərək italyan mühasibi D.Çerboni (1827-1917) XIX əsrdə mühasibat hesablarının sintetik yekunlaşdırılması və analitik ayrılması haqqında təlim yaratmışdır. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində uçotda orjinal istiqamət – balansşünaslıq yarandı. O, əsasən üç istiqamətdə inkişaf edirdi: balansın iqtisadi təhlili, balansın hüquqi təhlili, istifadəçilər arasında balans haqqında biliklərin populyarlaşdırılması.

Birinci istiqamət I.Şer, P.Qerstner və F.Lyaytner tərəfindən inkişaf etdirilmişdir. Rusiyada hələ 1836-cı ildə səhmdar cəmiyyətlərin yaranması ilə əlaqədar mühasibat hesabatına ciddi münasibət formalaşmağa başlamışdır. Balansın tərtibinin ümumi qaydaları «Dövlət sənaye gəliri haqqında qaydanın tətbiq edilməsi barədə» təlimatda (11 may 1899-cu il) göstərilmişdir. Rusiyada balansın təhlili haqqında elmin inkişafı XX əsrdən başlamış və A.K.Roşaxovski (1910-cu il) onun mühasibat uçotu ilə qarşılıqlı əlaqəsini göstərmişdir. 20-ci illərdə balansşünaslıq, o cümlədən

balansın iqtisadi təhlili A.P.Rudanovskinin, N.A.Bulatovun, I.R.Nikolayevin və başqalarının əsərlərində geniş şərh olunmuşdur.

Hazırda müəssisənin maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi metodikasını, təhlil prosesində ilkin olaraq mühasibat balansının qiymətləndirilməsi məşhur rus iqtisadçı alimləri S.K.Taturun, D.P.Andrianovun, M.F.Dyaçkovun, M.I.Bakanovun, A.D.Şeremetin, I.N.Karakozun, V.V.Kovalyevin, V.V.Patrovun, belorus alimləri - N.A.Rusakın, Q.V.Savitskayanın, respublikamızın iqtisadçı-alimləri - H.I.Namazəliyevin, V.I.Isayevin, F.M.Quluyevin, S.M.Səbzəliyevin, I.M.Mahmudovun, Q.Ə.Abbasovun və başqalarının əsərlərində müxtəlif istiqamətlərdə şərh edilmişdir.

Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin ümumi qiymətləndirilməsi üçün yığcam balans tərtib olunur. Həmin balansda eynicinsli maddələr qruplarda birləşdirilir. Bu zaman balans maddələrinin miqdarı ixtisar edilir ki, bu, balansın əyaniliyini artırır və digər müəssisələrin balansları ilə müqayisə etməyə imkan verir. Yığcam balans müxtəlif üsullar vasitəsi ilə tərtib edilə bilər, müxtəlif bölmələrin maddələrinin birləşdirilməsi mümkündür.

Müəssisənin maliyyə vəziyyəti vəsaitlərin (aktivlərin) yerləşdirilməsi və istifadəsi və onların yaranması mənbələri ilə (xüsusi kapital və öhdəliklər, daha doğrusu, passivlər) xarakterizə olunur. Bütün bu məlumatlar müəssisənin balansında öz əksini tapır.

Müəssisənin maliyyə vəziyyətini müəyyən edən amillərə birincisi, maliyyə planının yerinə yetirilməsi və tələbat yarandıqda mənfəət hesabına xüsusi dövriyyə kapitalının tamamlanması, ikincisi, dövriyyə vəsaitlərinin (aktivlərin) dövr sürəti daxildir. Müəssisənin ödəmə qabiliyyəti maliyyə vəziyyətini əks etdirən siqnal göstərici hesab olunur ki, o, bağlanmış müqavilələrə müvafiq olaraq öhdəlikləri vaxtında yerinə yetirmək, krediti qaytarmaq, işçi heyətinin əmək haqqını ödəmək, büdcəyə ödəmələri köçürmək qabiliyyətini xarakterizə edir. Maliyyə planının yerinə yetirilməsi əsasən istehsal və bütövlükdə təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrindən asılı olduğu üçün maliyyə vəziyyəti təsərrüfat amillərinin məcmusu ilə müəyyən edilir və daha ümumiləşdirilmiş göstərici hesab olunur. Deməli, maliyyə vəziyyətinin təhlili üçün mənfəət və zərər haqqında hesabatın məlumatlarından da istifadə olunmalıdır.

Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin ilkin qiymətləndirilməsi balansın «zəif» maddələrinin müəyyən edilməsinə əsasən aparıla bilər ki, onları şərti olaraq iki qrupa bölmək olar:

♦ hesabat dövründə müəssisənin işinin qeyri qənaətbəxş olması və bunun nəticəsində maliyyə vəziyyətinin pis olmasını göstərən «ötən illərin örtülməyən zərərləri», «hesabat dövrünün zərərləri» maddələri üzrə məbləğlər;

♦ analitik uçot və ya mühasibat hesabatına daxil olan balans əlavənin məlumatları üzrə müəssisənin işində müəyyən çatışmazlıqları əks etdirən maddələrin mövcudluğu: «Bankların uzunmüddətli kreditləri, o cümlədən vaxtında qaytarılmamış bank kreditləri; «Uzunmüddətli borclar, o cümlədən vaxtında qaytarılmamış uzunmüddətli borclar»; «Qısamüddətli bank kreditləri, o cümlədən vaxtında qaytarılmamış kreditlər»; «Qısamüddətli borclar, o cümlədən vaxtında qaytarılmamış borclar»; «Qısamüddətli debitor borcları, o cümlədən ödənmə vaxtı keçmiş debitor borcları»; «Qısamüddətli kreditor borcları və ya ödənmə vaxtı ötmüş kreditor borcları»; «Verilmiş (alınmış) veksellər, o cümlədən ödənmə vaxtı ötmüş veksellər».

İcmal analitik balansın variantlarından biri 2.2 sayılı cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl 2.2.

İcmal balans (manat)

Göstərici	01.01.2009	01.07.2009	01.01.2010
	manat	manat	manat
A	1	2	3
Aktivlər			
I. Uzunmüddətli aktivlər			
1.1. Qeyri - maddi aktivlər	62304	59075	55745
1.2. Torpaq, tikili və avadanlıqlar	4772598	4956400	5199308
1.3. Daşınmaz əmlaka investisiyalar	-	-	-
1.4. Təxirə salınmış vergi aktivləri	-	-	-
1.5. Sair uzunmüddətli aktivlər	4108	-	-
Cəmi uzunmüddətli aktivlər	4839010	5015475	5255053
II. Qısamüddətli aktivlər			

2.1. Ehtiyatlar	414902	371602	248924
2.2. Qısamüddətli debitor borcları	4716232	3806550	2609967
2.3. Pul vəsaitləri	390	2025	4061
2.4. Bitməmiş istehsal	99304	307255	596077
2.5. Hazır məhsul	276468	281600	307039
2.6. Yüklənmiş mallar	478008	418350	340364
2.7. Sair dövriyyə aktivləri	115383	107825	100903
Cəmi qısamüddətli aktivlər	6100687	5295207	4207335
Cəmi aktivlər	10939697	10310682	9462388
Kapital və öhdəliklər			
III. Kapital			
3.1. Ödənilmiş nominal (nizamnamə) kapital	1009	1009	1009
3.2. Emissiya gəliri	-	-	-
3.3. Kapital ehtiyatları	6454926	6642868	6618002
3.4. Bölüşdürülməmiş mənfəət			
Cəmi kapital	6455935	6643877	6619011
IV. Uzunmüddətli öhdəliklər			
4.1. Uzunmüddətli faiz xərcləri yaradan öhdəliklər	-	-	-
4.2. Təxirə salınmış vergi öhdəlikləri	-	-	-
4.3. Sair uzunmüddətli öhdəliklər	-	-	-
Cəmi uzunmüddətli öhdəliklər	-	-	-
V. Qısamüddətli öhdəliklər			
5.1. Qısamüddətli faiz xərcləri yaradan öhdəliklər	-	-	-

5.2. Qısamüddətli qiymətləndirilmiş öhdəliklər	-	-	-
5.3. Vergi və sair məcburi ödənişlər üzrə öhdəliklər	-	-	-
5.3. Kreditor borcları	4483762	3656805	2843377
5.4. Sair qısa müddətli öhdəliklər	-	-	-
Cəmi qısamüddətli öhdəliklər	4483762	3656805	2843377
Cəmi kapital və öhdəliklər	10939697	10310682	9462388

2.2 sayılı cəlvədə verilmiş balansın materiallarından görünür ki, müəssisə ilin əvvəlində maliyyə çətinliyi çəkmişdir. Lakin ilin sonuna müəssisənin maliyyə vəziyyəti yaxşılaşsa da, onun sərəncamında olan maliyyə resurslarının dəyəri 1477309 manat və ya 13,5% azalmışdır.

Sonra, təhlil olunan dövrə balansın valyutasının dəyişməsi qiymətləndirilir. Bu zaman hesabat dövrünün sonuna və əvvəlinə balansın valyutasının yekunlarının müqayisə edilməsi ilə kifayətlənmək (balansın aktivində zərərləri nəzərə almamaq, passivin I bölməsini zərərlərin məbləği qədər azaltmaq) və mütləq ifadədə artım və ya azalmanı müəyyən etmək olar. Balansın valyutasının artması, bir qayda olaraq, müəssisənin istehsal imkanlarının artmasını göstərir və müsbət qiymətləndirilir. Lakin bu zaman inflyasiya amili nəzərə alınmalıdır. Balansın valyutasının azalması mənfi hal kimi qiymətləndirilir, çünki bu, müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin azalmasını (ola bilər ki, məhsula tələbat azalır, istehsal üçün xammal, materiallar, yarımfabrikatlar yoxdur), onun əmlakının dəyərinin azalmasını göstərir.

Hesabat balansını müəssisənin, biznes-plan göstəriciləri, ötən illərin, eləcə də rəqib müəssisənin balansı ilə müqayisə etmək məqsədəuyğundur. Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin dinamikasının ümumi qiymətləndirilməsi üçün onun əmlakının orta dəyərinin dəyişməsini maliyyə nəticələrinin (məhsul satışından pul gəliri, məhsul satışından mənfəət) dəyişməsi ilə müqayisə etmək lazımdır.

Bu qarşılıqlı əlaqəni müəyyən etmək üçün balansın valyutasının və satışdan pul gəlirinin artım əmsallarını hesablamaq lazımdır. Əmlakın artımı əmsalı ($\uparrow\Theta^a$) aşağıdakı qaydada müəyyən olunur:

$$\uparrow \Theta^a = \frac{\bar{B}_1 - \bar{B}_0}{\bar{B}_0} \quad (2.1)$$

Burada \bar{B}_1, \bar{B}_0 – müvafiq olaraq hesabat ili və ötən il üçün əmlakın orta dəyərini göstərir.

Məhsul satışından pul gəlirinin artımı əmsalı ($\uparrow \Theta^{Pg}$) aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$\uparrow \Theta^{Pg} = \frac{\bar{P}^{g1} - \bar{P}^{g0}}{\bar{P}^{g0}} \times 100 \quad (2.2.)$$

Burada, $\bar{P}^{g1}, \bar{P}^{g0}$ – müvafiq olaraq hesabat və ötən ildə məhsul satışından əldə edilmiş pul gəlirlərinin həcmi göstərir.

Eyni qaydada məhsul satışından və maliyyə təsərrüfat fəaliyyətindən mənfəətin artım sürəti hesablanır və qiymətləndirilir.

Məhsul satışından pul gəlirlərinin artım sürəti (məhsul satışından mənfəətin, maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətindən mənfəətin) əmlakın dəyərinin artım sürətindən yüksəkdirsə, bu, ötən ilə nisbətən hesabat dövründə müəssisədə vəsaitlərdən istifadənin yaxşılaşmasını göstərir, əksinə, əmsalın aşağı olması vəsaitlərdən qeyri səmərəli istifadə olunduğunu ifadə edir.

Balans məbləğinin dəyişməsi ilə yanaşı onun ayrı-ayrı maddələrinin dəyişməsinin xarakteri təhlil edilməlidir, daha doğrusu, üfüqi (zaman) və şaquli (struktur) təhlil aparılmalıdır.

Üfüqi təhlil bir və ya bir neçə analitik cədvəlin tərtib edilməsi ilə səciyyələnir ki, həmin cədvəllərdə mütləq balans göstəriciləri nisbi (artım və ya azalma sürəti) göstəricilərlə tamamlanır. Adətən, bir neçə dövr üçün artımın bazis sürətləri (rüblər üzrə) nəzərdən keçirilir. Üfüqi təhlil variantlarından biri 2.3 sayılı cədvəldə verilmişdir.

Üfüqi təhlilin əhəmiyyəti inflyasiya şəraitində azalsa da, onun nəticələrindən təsərrüfatlararası müqayisə zamanı istifadə oluna bilər.

Cədvəl 2.3

Balansın üfüqi təhlili

Göstərici	01.01.2009		01.07.2009		01.01.2010	
	manat	%	manat	%	manat	%
A	1	2	3	4	5	6
Aktivlər						
I. Uzunmüddətli aktivlər						
1.1.Qeyri maddi aktivlər	62304	100	59075	94,8	55745	89,5
1.2.Torpaq, tikili və avadanlıqlar	4772598	100	4956400	103,8	5199308	108,9
1.3. Daşınmaz əmlaka investisiyalar	-	-	-	-	-	-
1.4.Təxirə salınmış vergi aktivləri	-	-	-	-	-	-
1.5.Sair uzunmüddətli aktivlər	4108	100	-	-	-	-
Cəmi uzunmüddətli aktivlər	4839010	100	5015475	103,7	5255053	108,7
II. Qısamüddətli aktivlər						
2.1. Ehtiyatlar	414902	100	371602	89,5	248924	60,0
2.2. Qısamüddətli debitor borcları	4716232	100	3806550	80,7	2609967	55,3
2.3.Pul vəsaitləri	390	100	2025	519,2	4061	1041,3
2.4.Bitməmiş istehsal	99304	100	307255	309,4	596077	600,2
2.5.Hazır məhsul	276468	100	281600	101,8	307039	111,0
2.6.Yüklənmiş mallar	478008	100	418350	87,5	340364	71,2
2.7.Sair dövriyyə aktivləri	115383	100	107825	93,4	100903	87,4
Cəmi qısamüddətli aktivlər	6100687	100	5295207	86,8	4207335	86,5
Cəmi aktivlər	10939697	100	10310682	94,2	9462388	86,5
Kapital və öhdəliklər						
III. Kapital						
3.1. Ödənilmiş nominal (nizamnamə) kapital	1009	100	1009	100	1009	100

3.2. Emissiya gəliri	-	-	-	-	-	-
3.3. Kapital ehtiyatları	6454926	100	6642868	102,9	6618002	102,5
3.4. Bölüşdürülməmiş mənfəət						
Cəmi kapital	6455935	100	6643877	102,9	6619011	102,5
IV. Uzunmüddətli öhdəliklər						
4.1. Uzunmüddətli faiz xərcləri yaradan öhdəliklər	-	-	-	-	-	-
4.2. Təxirə salınmış vergi öhdəlikləri	-	-	-	-	-	-
4.3. Sair uzunmüddətli öhdəliklər	-	-	-	-	-	-
Cəmi uzunmüddətli öhdəliklər	-	-	-	-	-	-
V. Qısamüddətli öhdəliklər						
5.1. Qısamüddətli faiz xərcləri yaradan öhdəliklər	-	-	-	-	-	-
5.2. Qısamüddətli qiymətləndirilmiş öhdəliklər	-	-	-	-	-	-
5.3. Vergi və sair məcburi ödənişlər üzrə öhdəliklər	-	-	-	-	-	-
5.3. Kreditor borcları	4483762	100	3656805	81,5	2843377	63,4
5.4. Sair qısa müddətli öhdəliklər	-	-	-	-	-	-
Cəmi qısamüddətli öhdəliklər	4483762	100	3656805	81,5	2843377	63,4
Cəmi kapital və öhdəliklər	10939697	100	10310682	94,2	9462388	86,5

Qeyd etdiyimiz kimi, üfüqi təhlilin məqsədi müəyyən dövr üçün müxtəlif balans maddələrinin həcmninin mütləq və nisbi dəyişikliklərini müəyyən etmək, həmin dəyişiklikləri qiymətləndirməkdir.

Təsərrüfat fəaliyyəti təhlil olunan müəssisədə balansın valyutası 13,5% azalaraq 9462388 manat təşkil etmişdir, qeyri - dövriyyə aktivləri 8,7% və ya 416043 manat artmış, dövriyyə aktivləri isə 1893352 manat və ya 31,14 %, o cümlədən ehtiyatlar 165978 manat və ya 40 % azalmışdır. Hesabat dövrü ərzində debitor borclarının 2106265 manat və ya 44,7% azalması, pul vəsaitlərinin 10 dəfədən çox artması, kreditor borclarının 36,6% azalması müsbət hal kimi qiymətləndirilməlidir.

Inkişaf meylinin təhlili (trend təhlili) üfüqi təhlilin variantı olmaqla burada hesabatın hər bir mövqeyi bir sıra əvvəlki dövrlərə nisbətən müqayisə edilir və meyl müəyyən olunur, daha doğrusu, təsadüfi təsirlərdən və dövrlərin fərdi xüsusiyyətlərindən təmizlənmiş göstəricilərin dinamikasının əsas meyli müəyyənləşdirilir. Belə təhlil nəticəsində perspektiv üçün istiqamət müəyyən edilir. Qeyd edək ki, fəaliyyəti təhlil olunan müəssisənin timsalında onun həyata keçirilməsi üçün informasiya kifayət deyildir.

Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi üçün balansın aktiv və passivi üzrə maddələrin şaquli (struktur) təhlili mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qeyd edildiyi kimi, şaquli təhlilin məqsədi balansın yekununda ayrı-ayrı maddələrin xüsusi çəkisinin müəyyən edilməsi və onun dəyişməsinin qiymətləndirilməsi ilə xarakterizə olunur. Şaquli təhlilin köməkliyi ilə təsərrüfatlararası müqayisə aparılır. Bundan başqa, nisbi göstəricilər inflyasiya proseslərinin neqativ təsirini yumşaldır. Cədvəl 2.4-də müəssisənin balansı yığcam maddələr nomenklaturasına müvafiq tərtib edilmişdir.

Dövriyyə vəsaitlərinin xüsusi çəkisinin artımı aşağıdakı nəticələri şərtləndirir:

♦ aktivlərin daha mobil strukturu formalaşdırılmışdır ki, bu da müəssisənin maliyyə vəziyyətini yaxşılaşdırır (dövriyyə vəsaitlərinin dövrünün sürətlənməsi üçün əlverişli şərait yaradır);

Cədvəl 2.4

Balansın şaquli təhlili (%-lə)

Göstərici	01.01.2009	01.07.2009	01.01.2010
	manat	manat	Manat
A	1	2	3
Aktivlər			
I. Uzunmüddətli aktivlər			
1.1.Qeyri - maddi aktivlər	0,57	0,57	0,59
1.2.Torpaq, tikili və avadanlıqlar	43,63	48,07	54,95
1.3. Daşınmaz əmlaka investisiyalar	-	-	-
1.4.Təxirə salınmış vergi aktivləri	-	-	-
1.5.Sair uzunmüddətli aktivlər	0,03	-	-
Cəmi uzunmüddətli aktivlər	44,23	48,64	55,54
II. Qısamüddətli aktivlər			
2.1. Ehtiyatlar	3,79	3,61	2,63
2.2. Qısamüddətli debitor borcları	43,11	36,92	27,58
2.3.Pul vəsaitləri	0,0035	0,02	0,04
2.4.Bitməmiş istehsal	0,91	2,98	6,30
2.5.Hazır məhsul	2,53	2,73	3,24
2.6.Yüklənmiş mallar	4,37	4,06	3,60
2.7.Sair dövriyyə aktivləri	1,05	1,04	1,07
Cəmi qısamüddətli aktivlər	55,77	51,36	44,46
Cəmi aktivlər	100	100	100
Kapital və öhdəliklər			
III. Kapital			
3.1. Ödənilmiş nominal (nizamnamə) kapital	0,01	0,01	0,01
3.2. Emissiya gəliri	-	-	-
3.3. Kapital ehtiyatları	59,00	64,42	69,94
3.4. Bölüşdürülməmiş mənfəət			
Cəmi kapital	59,01	64,43	69,95
IV. Uzunmüddətli öhdəliklər			
4.1. Uzunmüddətli faiz xərcləri yaradan öhdəliklər	-	-	-

4.2. Təxirə salınmış vergi öhdəlikləri	-	-	-
4.3. Sair uzunmüddətli öhdəliklər	-	-	-
Cəmi uzunmüddətli öhdəliklər	-	-	-
V. Qısamüddətli öhdəliklər			
5.1. Qısamüddətli faiz xərcləri yaradan öhdəliklər	-	-	-
5.2. Qısamüddətli qiymətləndirilmiş öhdəliklər	-	-	-
5.3. Vergi və sair məcburi ödənişlər üzrə öhdəliklər	-	-	-
5.3.Kreditor borcları	40,99	35,47	35,47
5.4.Sair qısa müddətli öhdəliklər	-	-	-
Cəmi qısamüddətli öhdəliklər	40,99	35,47	35,47
Cəmi kapital və öhdəliklər	100	100	100

♦ cari aktivlərin müəyyən hissəsi malların istehlakçılarının və digər debitorların kreditləşdirilməsinə cəlb edilmişdir. Bu, dövriyyə vəsaitlərinin bir hissəsinin faktiki olaraq dövriyyədən kənarlaşdırıldığını göstərir;

♦ istehsal bazasının genişləndirilməsi baş verir.

Üfüqi və şaquli təhlil bir-birini tamamlayır və onların əsasında müqayisəli analitik balans tərtib edilir.

XX əsrin 20-ci illərində balansşünaslığın yaradıcılarından biri olan N.A.Blatov müqayisəli analitik balansın köməkliyi ilə müəssisənin maliyyə vəziyyətinin strukturunun və dinamikasının tədqiqini təklif etmişdir. Müqayisəli analitik balans ilkin balans sərmayələrin və hesabat dövrü üçün müəssisənin vəsait mənbələrinin strukturu, dinamikası və struktur-dinamikası göstəricilərinin əlavə edilməsi yolu ilə tərtib olunur. Müqayisəli analitik balansın mütləq göstəricilərinə dövrün əvvəlinə və sonuna ilkin hesabat balansının maddələrinin mütləq həcmi, balansın valyutasında xüsusi çəkisi, mütləq və nisbi ifadədə kənarlaşmalar, dövrün əvvəlinə faiz ifadəsində dəyişmə (balans maddələrinin artım sürəti), balansın valyutasının dəyişməsinə nisbətən faizlə dəyişməsi, balansın valyutasının və hər bir maddənin artımının hər faizinin qiyməti (mütləq kənarlaşmanın həcmi dövrün əvvəlinə mütləq dəyişmə faizinə nisbəti) aid edilir.

Müqayisəli analitik balansın üstünlüyü onunla xarakterizə olunur ki, balansla tanışlıq zamanı hər bir təhlilçinin həyata keçirdiyi hesablamalar və köçürmələr vəhdət halına salınır və sistemləşdirilir. Müqayisəli balansın sxemi maliyyə vəziyyətinin statikliyi və dinamikasını səciyyələndirən çoxsaylı göstəriciləri əhatə edir. Müqayisəli balans faktiki olaraq üfüqi və şaquli təhlilin göstəricilərini özündə birləşdirir. Üfüqi təhlil müəyyən dövrə balansın müxtəlif maddələrinin mütləq və nisbi ifadədə dəyişməsinə əks etdirir, şaquli təhlilin vəzifəsi nettonun xüsusi çəkisinin hesablanmasıdır.

Müqayisəli balansın bütün göstəricilərini üç qrupa bölmək olar:

- balansın struktur göstəriciləri;
- balansın dinamikası göstəriciləri;
- balansın struktur-dinamikası göstəriciləri.

Maliyyə vəziyyətinin dəyişməsinin ümumi mənzərəsini yaratmaq üçün balansın struktur dinamikası göstəriciləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Balansın aktiv və passivində dəyişikliyin strukturunu müqayisə etməklə yeni vəsait axınının əsasən hansı mənbələrdən daxil olması və həmin yeni vəsaitlərin əsasən hansı aktivlərə yönəldilməsi haqda fikir söyləmək olar.

Artım əsasən borc mənbələri hesabına baş vermişdirsə, sonrakı dövrlərdə həmin mənbələr ən azı əvvəlki həcmdə olmaya bilər. Bu halda əmlakın mobilliyinin (çevikliyin) yüksəlməsi qeyri-stabil xarakter daşıyır. Artımın əsas mənbəyi müəssisənin xüsusi vəsaitidirsə, deməli, əmlakın yüksək çevikliyi təsadüfi deyildir və müəssisənin daimi maliyyə göstəricisi kimi nəzərdən keçirilməlidir.

Özü-özlüyündə əmlakın strukturu və hətta onun dinamikası həmin müəssisəyə vəsait qoyuluşunun investor üçün nə dərəcədə səmərəli olacaq sualına cavab vermir, yalnız aktivlərin vəziyyətini və borcların ödənilməsi üçün vəsaitlərin mövcudluğunu qiymətləndirir.

Müqayisəli analitik balansda balansın aktiv və passivinin yalnız əsas bölmələrinin verilməsi məqsədəuyğundur. Müqayisəli analitik balans mühasibat hesabatı formalarının həm quruluşunu, həm də onun ayrı-ayrı göstəricilərinin dinamikasını səciyyələndirir.

Yoxlama sualları:

1. Müəssisənin maliyyəsi nədir?
2. Maliyyə vəziyyətinin mahiyyəti nədir?
3. Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin təhlilinin əsas vəzifələri hansılardır?
4. Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin təhlilinin informasiya mənbə-

ləri hansılardır?

5. Mühasibat balansının iqtisadi oxunuşunun mahiyyəti nədir?
6. Mühasibat balansının valyutasının ümumi qiymətləndirilməsi metodikası necədir?
7. Mühasibat balansının üfiqi təhlilinin mahiyyəti nədir?
8. Mühasibat balansının şaquli təhlilinin mahiyyəti nədir?

III FƏSİL. MÜƏSSISƏNİN MALIYYƏ SABITLIYININ TƏHLİLİ

3.1. Maliyyə sabitliyi anlayışı və onun əhəmiyyəti

Maliyyə sabitliyi maliyyə resurslarının elə bir vəziyyətidir ki, müəssisə pul vəsaitlərindən sərbəst surətdə, bacarıqla və səmərəli istifadə etməklə məhsul (iş. xidmət) istehsalı və satışı prosesinin fasiləsizliyini, həmçinin minimum və ya sabit məsrəflərlə istehsalın genişləndirilməsini təmin edir.

Bazar şəraitində müəssisənin maliyyə sabitliyinin sərhədlərinin müəyyən edilməsi ən mühüm iqtisadi problemlərdən biri sayılır. Çünki tam olmayan maliyyə sabitliyi müəssisədə istehsalın inkişaf etdirilməsi üçün vəsaitin çatışmazlığına, ödəmə qabiliyyətinin itirilməsinə, son nəticədə, müəssisənin iflası uğramasına səbəb ola bilər. "Artıq" maliyyə sabitliyi isə müəssisənin inkişafına mane olur və lüzumsuz ehtiyatların yaradılmasına, artıq məsrəflərə səbəb olur. Buna görə də müəssisənin maliyyə sabitliyini qiymətləndirmək üçün onun maliyyə vəziyyətini təhlil etmək lazımdır. Maliyyə vəziyyəti maliyyə resurslarının mövcudluğunu, onların düzgün yerləşdirilməsi və istifadəsini əks etdirən göstəricilərin məcmusunu ifadə edir.

Maliyyə vəziyyətinin təhlilinin aktuallığı yalnız müəssisənin maliyyə vəziyyətinin müəyyənləşdirilməsi və qiymətləndirilməsi ilə deyil, eyni zamanda bu vəziyyətin yaxşılaşdırılması üçün fasiləsiz idarəetmə işlərinin aparılmasının zəruriliyi ilə səciyyələnir.

Müəssisənin maliyyə vəziyyəti – müəssisədən kənar mühitdə onun iqtisadi fəaliyyətinin mühüm xarakteristikasıdır. O, müəssisənin rəqabət qabiliyyətini, işgüzar əməkdaşlıqda onun potensialını müəyyən edir, habelə tərəfdaşların iqtisadi maraqlarının nə dərəcədə zəmanətli olmasını qiymətləndirir. Buna görə də idarəetmədə müəssisənin maliyyə vəziyyətini xarakterizə edən göstəricilər sistemindən istifadə edənlərin sayı artır. Deməli, müəssisənin maliyyə vəziyyətinin öyrənilməsi yalnız təsərrüfat subyektlərinin rəhbərliyi, idarəetmə funksiyalarını icra edənlər, menecerlər üçün deyil, eyni zamanda onun fəaliyyətinin nəticələrində marağı olan kənar istifadəçilər üçün də aktualdır.

Müəssisənin normal fəaliyyət göstərməsi ilk növbədə onun maliyyə vəziyyətinin sabitliyi ilə xarakterizə olunur. Müəssisənin maliyyə sabitliyinə müxtəlif amillər təsir göstərir:

- ◆ əmtəə bazarında müəssisənin vəziyyəti;
- ◆ geniş tələbata malik ucuz mallar istehsal etməsi;
- ◆ işgüzar əməkdaşlıqda müəssisənin potensialı;
- ◆ xarici investor və kreditorlardan maliyyə asılılığı səviyyəsi;
- ◆ ödəmə qabiliyyəti olmayan debitorların mövcudluğu;

♦ тәсәррүфат вә малиyyə әмәлиятларının сәмәрәлилийи вә и.а.

Амилләрин белә нөв мұхтәлифлийи малиyyə сабитлийинин нөвләрини шәртләндирир. Белә ки, мүәссисә сәвиyyәсində тәсир едән амилләрә гөрә сабитлик дәхили вә харичи, үмуми вә малиyyə сабитлийинә аьрılır.

Дәхили малиyyə сабитлийи дедикдә, мүәссисәнин фәалиyyәтинин стабил yүксәк нәтицәләрини тәмин едән үмуми малиyyə сабитлийи баһа дүшүлүр. Хәмин вәзиyyәтә nail олмақ үчүн дәхили вә харичи амилләрин тәсиринин нәзәрә alınması зәруридир. Мүәссисәнин харичи сабитлийи фәалиyyәт гөстәрдиyi иqtисадии мүһитин сабитлийи илә шәртләнir.

Мүәссисәнин үмуми малиyyə сабитлийи дедикдә, onun вәсәитинин (гәлиринин) дәхил олма сүрәтинин хәмин вәсәитин istifadәси (мәсрәflәрдән) сүрәтindән üstүн artımını тәмин едән pul axınının һәрәкәти баһа дүшүлүр.

Малиyyə сабитлийи - стабил оларақ гәлирләрин хәрclәрдән yүксәк оlnasını, мүәссисәнин pul вәсәитләринин сәрбәст маневрлийини вә фәсиләsiz мәһsul(is,xidmәt) istehsalı вә satışı prosesindә onlardan сәмәрәli istifadә olunmasını әks еtdirir. Buna гөрә дә мүәссисәнин малиyyə сабитлийи бүтүн istehsal-tәсәррүfat фәалиyyәти prosesindә formalaşır вә мүәссисәнин үмуми сабитлийинин әsas komponenti hesab edilir.

Малиyyə вәзиyyәтинин сабитлийинин бу вә ya digәр дөвр үчүн тәһлили хәмин дөвр әрзindә мүәссисәдә малиyyə resurslarının нә дәрәцәдә сәмәрәli idarә olunmasını гөстәрir. Burada әsas шәрт ондан ibarәtdir ki, малиyyə resursları bazarın тәләblәrinә cavab versin вә мүәссисәнин inkişafını тәмин etsin. Belә ki, малиyyə вәзиyyәтинин qeyri сабитлийи мүәссисәнин öдәмә qabiliyyәtinin аһағы дүшмәsinә вә onun inkişafı үчүн вәсәитин çatışma-masına сәбәb olur. Belәliklә, малиyyə сабитлийинин маһийyәти малиyyə resurslarının сәмәрәli formalaşması, bölüşdürülmәsi вә istifadә olunması илә сәciyyәlәнir.

Мүәссисәнин сабитлийинин yүксәк forması onun дәхили вә харичи мүһитдә inkişaf еtmәsi bacarıғы hesab edilir. Bunun үчүн тәсәррүfat subyektlәrindә малиyyə resurslarının çevik strukturu yaradılmalı вә зәрuri olduqda borc вәсәitindән istifadә olunmalıdır, daha doғrusu, мүәссисә krediti öдәмәк qabiliyyәtinә (faizlәр нәзәрә alınmaqla) malik olmalıdır. Мүәссисә o zaman kredit üzrә öдәмә qabiliyyәtli hesab edilir ki, krediti almaq вә мәнfәәт вә ya digәр малиyyə resursları hesabına faizlәri öдәмәк шәrti илә хәмин kredit мәblәğini vaxtında qaytarmaq үчүн вәсәitә malik olsun.

Мүәссисә мәнfәәт hesabına yalnız banklar, бүdcә, sığorta şirkәtlәri вә digәр мүәссисәләр qarşısında öz öhdәliklerini öдәmir, elcә дә әsaslı вәсәit

qoyuluşlarını maliyyələşdirir. Maliyyə sabitliyini qoruyub saxlamaq üçün yalnız mənfəətin həcmünün mütləq artımına nail olmaq kifayət deyildir, müəssisənin rentabelliyyənin də yüksəldilməsi təmin edilməlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, yüksək rentabellik daha yüksək risklə bağlıdır. Bu, o deməkdir ki, müəssisə gəlir əldə etməklə yanaşı zərərə də düşə bilər. Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, maliyyə sabitliyi kompleks anlayışdır.

Beləliklə, müəssisənin maliyyə sabitliyi dedikdə, mənfəət və kapitalın artması hesabına riskin ehtimal olunan səviyyəsində, ödəmə qabiliyyətinin və krediti ödəmə bacarığının saxlanması şəraitində müəssisənin inkişafını təmin edən maliyyə resurslarının mövcudluğu, onların bölüşdürülməsi və istifadəsi başa düşülür.

Müəssisənin maliyyə sabitliyinə müxtəlif amillər təsir göstərir ki, onları aşağıdakı kimi təsnifləşdirmək olar:

- a) yaranma yerinə görə – *xarici və daxili*;
- b) nəticənin vacibliyinə görə – *əsas və ikinci dərəcəli*;
- c) quruluşuna görə – *sadə və mürəkkəb*;
- d) təsir müddətinə görə – *daimi və dəyişkən*.

Daxili amillər müəssisədə işlərin təşkili səviyyəsindən asılıdır. Onların daha mühüm olanlarını nəzərdən keçirək.

Müəssisənin sabitliyi ilk növbədə buraxılan məhsulun, yerinə yetirilən işin və göstərilən xidmətin tərkibi və strukturundan asılıdır. Bu asılılıq istehsal məsrəfləri ilə sıx əlaqədə, xüsusilə sabit və dəyişən xərclər arasındakı nisbət nəzərə alınmaqla öyrənilməlidir.

Müəssisənin maliyyə sabitliyinin digər mühüm amili istehsal olunan məhsulun (görülən işin, göstərilən xidmətin) növləri və istehsalın texnologiyası ilə sıx əlaqədə olan aktivlərin optimal tərkibi və strukturu, eləcə də onların idarə edilməsi strategiyasının düzgün seçilməsidir. Cari aktivlərin idarə edilməsi məharəti müəssisənin hesablarında cari operativ fəaliyyət üçün minimum zəruri məbləğdə likvid vəsaitlərin saxlanması ilə səciyyələnir.

Maliyyə sabitliyinin daxili amillərindən biri də maliyyə resurslarının tərkibi və strukturu, onların idarə edilməsinin düzgün strategiyasının və taktikasının seçilməsidir. Müəssisənin xüsusi maliyyə resursları, xüsusilə mənfəəti nə qədər çox olarsa bir o qədər özünü sərbəst hiss edə bilər. Bu zaman yalnız mənfəətin ümumi məbləği deyil, onun bölüşdürülməsinin

strukturu, xüsusilə də onun istehsalın inkişafına yönəldilən hissəsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Müəssisənin maliyyə sabitliyinə həmçinin borc kapitalı bazarından əlavə cəlb edilən vəsait də mühüm təsir göstərir. Əlbəttə, müəssisə dövrüyyəyə nə qədər çox pul vəsaiti cəlb edərsə onun maliyyə imkanları da geniş olar. Lakin bu zaman maliyyə riski də (müəssisənin öz kreditorları ilə vaxtında hesablaşması imkanı) artır. Deməli, əlavə vəsait cəlb edilməsi qərarı düzgün əsaslandırılmalı və bu vəsaitdən səmərəli istifadə olunmalıdır. Burada təsərrüfat subyektinin ödəmə qabiliyyətinin maliyyə təminatçısı kimi çıxış edən ehtiyatlar mühüm rol oynayır.

Xarici amillərə təsərrüfatçılığın iqtisadi şəraitinin, mövcud texnika və texnologiyanın, ödəmə qabiliyyətli tələbin və istehlakçıların gəlirinin səviyyəsinin, hökumətin vergi-kredit siyasətinin, xarici iqtisadi əlaqələrin, cəmiyyətdə dəyərlər sisteminin təsiri aid edilir.

Beləliklə, müəssisənin maliyyə sabitliyinə təsir edən daxili amillərə aşağıdakıları aid etmək olar:

- təsərrüfat subyektinin sahə mənsubluğu;
- buraxılan məhsulun (görülən işin, göstərilən xidmətin) strukturu və ümumi ödəməqabiliyyətli təklifdə onun xüsusi çəkisi;
- ödənilmiş nizamnamə kapitalının həcmi;
- pul gəlirləri ilə müqayisədə xərclərin həcmi, onların dinamikası;
- əmlak və ehtiyat mənbələri daxil olmaqla maliyyə resursları, onların tərkibi və strukturu.

Yuxarıda sadalanan amillərin təsiri müəssisənin menecerinin səriştəsi və peşəkarlığı, onun daxili və xarici mühitin dəyişilməsini nəzərə almaq bacarığından çox asılıdır.

3.2. Müəssisənin maliyyə sabitliyinin göstəricilər sistemi və onların analitik qiymətləndirilməsi

Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin təhlilinin əsas istiqamətlərindən biri maliyyə vəziyyətinin sabitliyini ifadə edən mütləq və nisbi göstəricilər sisteminin müəyyənləşdirilməsidir. Bu vacib məsələnin həlli hər şeydən əvvəl,

təhlilin əsaslandığı balans modeli ilə bağlıdır. Bazar şəraitində həmin model aşağıdakı formanı alır:

$$F+(E^E+E^P)=C^X+C^{UK}+C^{QK}+C^H \quad (3.1)$$

Burada, F – uzun müddətli aktivləri (əsas vəsaiti və qoyuluşları); $E^E + E^P$ – qısamüddətli aktivlər, o cümlədən E^E - ehtiyatlar, qısamüddətli debitor borcları, sair qısamüddətli aktivlər, E^P – pul vəsaitləri və onların ekvivalentləri; C^X – xüsusi kapitalı; C^{UK} – uzunmüddətli bank krediti və borc vəsaitini; C^{QK} – qısamüddətli bank krediti və borc vəsaitini; C^H – hesablaşmalar (kreditor borcları) və digər passivləri göstərir.

Nəzərə alsaq ki, uzunmüddətli kredit və borc vəsaitinin əksər hissəsi əsas vəsaitin əldə edilməsinə və kapital qoyuluşuna yönəldilir, ilkin balans düsturunu dəyişmək olar:

$$E^E+E^P=[(C^X+C^{UK}) - F]+(C^{QK}+C^P) \quad (3.2)$$

Buradan da belə nəticə çıxarmaq olar ki, $E^E \leq (C^X+C^{UK}) - F$ həddində $E^P \geq C^{QK}+C^H$ (3.3.)

Daha doğrusu, pul vəsaitləri, qısamüddətli maliyyə qoyuluşları və hesablaşmalar müəssisənin qısamüddətli öhdəliklərini örtür.

Beləliklə, maddi dövriyyə vəsaitlərinin dəyərinin onların yaranmasının xüsusi və borc mənbələrinə nisbəti müəssisənin maliyyə vəziyyətinin sabitliyini müəyyən edir. Ehtiyat və xərclərin onların yaranma mənbələri ilə təmin edilməsi maliyyə sabitliyinin mahiyyətini xarakterizə edərsə, ödəmə qabiliyyəti onun xarici görünüşü kimi çıxış edir. Maliyyə sabitliyinin daha ümumiləşdirilmiş göstəricisinə ehtiyat və xərclərin yaradılması üçün vəsait mənbələrinin artıqlığı və ya çatışmazlığı göstəricisi aid edilir. Bu zaman müəyyən vəsait mənbəyi ilə (xüsusi, kredit və digər borc vəsaiti) təminat nəzərdə tutulur, çünki bütün növ mənbə məbləğinin (kreditor borclarını və sair passivləri daxil etməklə) lazımı səviyyədə olması balansın aktiv və passivi üzrə yekunların eyniliyi ilə təminat edilir.

Müəssisənin dövriyyə aktivləri balansın aktivinin II bölməsinin yekununa bərabərdir. Ehtiyat və xərclərin yaradılma mənbələrinin xarakteristikasını vermək üçün bir sıra göstəricilərdən istifadə edilir:

1. Xüsusi dövriyyə vəsaitinin (E^X) mövcudluğu. Bu göstərici xüsusi vəsait mənbələri ilə (balansın passivinin I bölməsinin yekunu) əsas vəsait və qoyuluşların (balansın aktivinin I bölməsinin yekunu) fərqinə bərabərdir.

$$E^X = C^X - F \quad (3.4)$$

2. Ehtiyat və xərclərin yaradılmasının xüsusi və uzunmüddətli borc mənbələrinin (E^{XB}) mövcudluğu. Bu göstərici müəssisənin xüsusi vəsaiti və uzunmüddətli borc vəsaitinin cəminə bərabərdir.

$$E^{XB} = E^X + C^{UK} \quad (3.5)$$

3. Ehtiyat və xərclərin əsas mənbələrinin ümumi həcmi ($E^{\ddot{U}}$). Bu göstərici əvvəlki göstərici ilə qısamüddətli borc vəsaitinin (bu zaman vaxtı ötmüş borc hesablamağa daxil edilmir) cəminə bərabərdir.

$$E^{\ddot{U}} = E^{XB} + C^{QK} \quad (3.6)$$

Ehtiyat və xərclərin yaradılmasının əsas mənbələrinin ümumi həcmi göstəricisi təqribidir, çünki qısamüddətli kreditlərin müəyyən hissəsi yüklənmiş mallara görə verilir, ehtiyat və xərcləri ödəmək üçün isə kreditləşdirmə zamanı bank tərəfindən uçota alınan kreditor borclarından istifadə edilir. Balansda həmin həcm göstərilmir, onlar üçün yalnız yuxarı hədd qiymətləndirilə bilər.

Yüklənmiş mallara görə borc həmin mallara görə debitor borclarından artıq olmamaqla məhdudlaşdırılır, kreditləşmə zamanı bank tərəfindən nəzərə alınan kreditor borcları mal və xidmətə görə borc məbləğindən və alınmış avans üzrə borc məbləğindən yüksək olmur. Bu çatışmazlıqlara baxmayaraq, ehtiyat və xərclərin yaradılması mənbələrinin ümumi həcm göstəricisi maliyyə sabitliyinin səviyyəsini müəyyən etmək üçün düzgün istiqamət verir, belə ki, müasir bank qanunvericiliyində təminatlı kreditin verilməsi mümkün deyildir.

Ehtiyat və xərclərin yaranma mənbəyinin həcmnin üç göstəricisinə ehtiyat və xərclərin təmin olunmasının üç göstəricisi müvafiqdir:

1) Ehtiyat və xərclərin yaradılması üçün əsas mənbələrin ümumi həcmnin artıqlığı (+) və ya çatışmazlığı (-):

$$\nabla E^{\ddot{U}} = E^{\ddot{U}} - E^E = (E^X + C^{UK} + C^{QK}) - E^E \quad (3.7)$$

2) Xüsusi dövriyyə vəsaitinin artıqlığı (+) və ya çatışmazlığı (-):

$$\nabla E^X = E^X - E^E \quad (3.8)$$

3) Ehtiyatların yaradılması üçün xüsusi və uzunmüddətli borc mənbələrinin artıqlığı və ya çatışmazlığı (-):

$$\nabla E^{XV} = E^{XV} - E^E = (E^X + C^{UK} + C^{QK}) - E^E \quad (3.9)$$

Ehtiyat və xərclərin onların yaradılması mənbələri ilə təmin olunmasını xarakterizə edən üç göstəricinin hesablanması sabitlik səviyyəsinə görə maliyyə vəziyyətini təsnifləşdirməyə imkan verir.

1) Mütləq sabitlik (S^m). Bu vəziyyətə nadir hallarda rast gəlinir:

$$E^E \langle E^X + C^{QK}; \quad S^m = \frac{E^X + C^{QK}}{E^E} \gg 1 \quad (3.10)$$

2) Müəssisənin ödəmə qabiliyyətini təmin edən normal sabitlik (S^n)

$$E^E = E^X + C^{QK}; \quad S^n = \frac{E^X + C^{QK}}{E^E} = 1 \quad (3.11.)$$

3) Qeyri sabit maliyyə vəziyyəti (S^{qs}). Bu halda ödəmə qabiliyyəti pozulsa da (aşağı düşsə də), xüsusi vəsait mənbələrinin tamamlanması və xüsusi dövriyyə vəsaitinin artımı, müvəqqəti sərbəst vəsait mənbələrinin (M^m) dövriyyəyə cəlb edilməsi hesabına tarazlığın yaradılması mümkünlüyü qalır:

$$E^E = E^X + C^{QK} + M^m; \quad S^{qs} = \frac{E^X + C^{QK} + M^m}{E^E} = 1 \quad (3.12.)$$

4) Böhranlı maliyyə vəziyyəti (S^b). Bu halda müəssisə müflisləşmə həddinə çatır, çünki bu zaman pul vəsaitləri, qısamüddətli maliyyə qoyuluşları və müəssisənin debitor borcları hətta onun kreditor borclarını və vaxtı ötmüş ssudalarını belə örtə bilmir:

$$E^E \rangle E^X + C^{QK} + M^m; \quad S^b = \frac{E^X + C^{QK} + M^m}{E^E} \langle 1 \quad (3.13.)$$

Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin sabitliyi aşağıda göstərilən tədbirlər nəticəsində bərpa edilə bilər:

- cari aktivlərə yönəldilmiş kapitalın dövretməsinin sürətləndirilməsi;
- ehtiyat və məsrəflərin əsaslandırılmış qaydada (norması səviyyəsinə qədər) azaldılması;
- daxili və xarici mənbələr hesabına xüsusi dövriyyə vəsaitlərinin tamamlanması.

Buna görə də, daxili təhlil çərçivəsində ehtiyat və məsrəflərin, cari aktivlərin dövrünün, mövcud xüsusi dövriyyə kapitalının həcmində dəyişməsinin səbəbləri, eləcə də uzunmüddətli və cari maddi aktivlərin azalması, vəsaitlərin dövr sürətinin və xüsusi dövriyyə kapitalının həcmində artırılması imkanları dərindən öyrənilməlidir.

Daxili təhlil çərçivəsində aşağıdakı qarşılıqlı əlaqəli göstəriciləri özündə əks etdirən ödəmə qabiliyyətli olmayan balansın qurulması əsasında müəssisənin maliyyə sabitliyinin təhlili dərinləşdirilir:

1. Ödəmələrin ümumi həcmi:

- bank ssudası üzrə vaxtı ötmüş borclar;
- malgöndərənlərin hesablaşma sənədləri üzrə vaxtı ötmüş borclar;
- büdcəyə ödəmələr üzrə kəsirlər;
- digər ödəmələr (o cümlədən əmək haqqı üzrə)

2. Ödəmələrin səbəbləri:

- xüsusi dövriyyə vəsaitinin çatışmazlığı;
- plandan artıq əmtəə-material dəyərliləri ehtiyatı;
- alıcılar tərəfindən dəyəri vaxtında ödənilməmiş yüklənmiş mallar;
- akseptdən imtina formasında alıcıların məsuliyyətli saxlanmasında olan mallar;
- əsaslı tikintiyə, alınmış ssudaya görə işçilərin borclarına, eləcə də xüsusi fondlar və məqsədli maliyyələşdirmə vəsaiti hesabına örtülməyən xərclərə dövriyyə vəsaitinin kənarlaşdırılması.

3. Maliyyə gərginliyini azaldan mənbələr:

- müvəqqəti sərbəst vəsait;
- cəlb edilmiş vəsait;
- dövriyyə vəsaitinin müvəqqəti tamamlanmasına görə alınan bank krediti və digər borc vəsaiti.

Ödämämələrin ümumi həcminin və maliyyə gərginliyini azaldan mənbələrin tam nəzərə alınması şəraitində 2-ci qrupun yekunu ilə 1 və 3-cü qruplar üzrə məbləğin cəmi bərabər olmalıdır.

Yuxarıda qeyd olunan göstəricilərdən savayı müəssisənin maliyyə sabitliyini bilavasitə xarakterizə edən əmsallər də hesablanır ki, onlara aşağıdakılar aiddir:

1) Müstəqillik əmsalı (Θ^m). Müəssisənin maliyyə sabitliyini, onun borc vəsaitindən asılı olmadığını səciyyələndirən əsas göstəricilərdən biri hesab olunan bu əmsal xüsusi vəsait mənbəyinin balansın ümumi yekununda payını əks etdirir. Müstəqillik əmsalının minimal həddi 0,5 səviyyəsində qəbul edilir: $\Theta^m \geq 0,5$ olarsa, onda müəssisə bütün öhdəliklərini öz xüsusi vəsaiti hesabına ödəyə bilər. Həmin həddin gözlənilməsi yalnız müəssisənin özü üçün deyil, onun kreditorları üçün də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müstəqillik əmsalının artması müəssisənin maliyyə sərbəstliyinin yüksəldiyini, gələcək dövrdə maliyyə riskinin azaldığını göstərir. Belə meyl kreditorlar tərəfindən müəssisənin öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinə yüksək təminat kimi qəbul edilir.

2) Xüsusi vəsaitlərin manevrlilik əmsalı (Θ^{xvm}). Bu əmsal müəssisənin xüsusi dövriyyə vəsaitinin xüsusi vəsait mənbələrinə nisbəti kimi hesablanır və xüsusi vəsaitin mobil formada olan hissəsini (bu, vəsaitin nisbətən sərbəst manevrliliyinə imkan verir) xarakterizə edir. Manevrlilik əmsalının yüksək olması müəssisənin maliyyə vəziyyətinin yaxşı olduğunu əks etdirsə də, təcrübədə onun normal həddi müəyyənləşdirilməmişdir. Bəzi iqtisadçılar tərəfindən manevrlilik əmsalının optimal həddi 0,5 tövsiyə edilir.

3) Cari aktivlərin xüsusi vəsaitlə örtülməsi əmsalı ($\Theta^{xvö}$). Bu əmsal xüsusi dövriyyə aktivlərinin bütün dövriyyə aktivlərinə nisbəti kimi hesablanır. $\Theta^{xvö} > 0,1$ həddi məqbul hesab olunur.

4) Material ehtiyatlarının xüsusi vəsaitlə örtülməsi əmsalı ($\Theta^{mxvö}$). Bu əmsal xüsusi dövriyyə vəsaitinin ehtiyat və xərclərə nisbəti kimi hesablanır və normal həddi - $\Theta^{mxvö} > 0,6 - 0,8$ qəbul edilir.

5) Maliyyə riski əmsalı (Θ^{mr}). Bu əmsal borc kapitalının xüsusi kapitalla nisbəti kimi hesablanır. Maliyyə riski əmsalı hər manat xüsusi vəsaitə düşən borc vəsaiti məbləğini göstərməklə hər manat borcun xüsusi vəsaitlə təmin olunması səviyyəsini ifadə edir: $\Theta^{mr} < 1$ həddi normal hesab olunur.

Borc və xüsusi vəsaitlərin nisbəti əmsalının artımı müəssisənin xarici maliyyə mənbələrindən asılılığının gücləndiyini əks etdirməklə maliyyə sabitliyini itirdiyini göstərir. Əlbəttə, əmsalın göstərilən həddi bütün müəssisələrə şamil edilə bilməz. Bu əmsalın kəmiyyəti qiymətləndirilərkən müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin xarakteri və dövriyyə vəsaitlərinin dövr sürəti nəzərə alınmalıdır. Məsələn, əksər yapon şirkətlərində cəlb edilmiş kapitalın xüsusi çəkisi 80%-ə qədərdir. Əgər müəssisənin dövriyyə vəsaitlərinin dövr sürəti yüksəkdirsə, həmin əmsalın vahiddən yüksək olması qorxulu deyil və müəssisə maliyyə sabitliyini itirmiş hesab edilmir.

Qeyd etmək lazımdır ki, maliyyə riski əmsalı aktivlərin ümumi məbləğində borc kapitalının payından, aktivlərin ümumi məbləğində əsas kapitalın payından, dövriyyə və əsas kapitalın nisbətindən, cari aktivlərin formalaşmasında xüsusi dövriyyə kapitalının payından, eləcə də xüsusi kapitalın ümumi məbləğində xüsusi dövriyyə kapitalının payından asılıdır. Həmin asılılıqları aşağıdakı düsturla əks etdirmək olar:

$$\frac{\text{Borc kapitalı}}{\text{Xüsusi kapital}} = \frac{\text{Borc kapitalı}}{\text{Aktiv. ümumi məbləği}} \cdot \frac{\text{Əsas kapital}}{\text{Aktiv. ümumi məbləği}}$$
$$\frac{\text{Cari aktivlər}}{\text{Əsas kapital}} \cdot \frac{\text{Xüsusi dövriyyə kapitalı}}{\text{Cari aktivlər}} \cdot \frac{\text{Xüsusi kapital}}{\text{Xüsusi dövriyyə kapitalı}} \quad (3.14)$$

Müstəqillik əmsalı ilə maliyyə riski əmsalı arasında qarşılıqlı əlaqəni müəyyənləşdirmək üçün aşağıdakı düsturdan istifadə etmək olar:

$$\Theta^{\text{mr}} = \frac{1}{\Theta^{\text{m}}} - 1 \quad (3.15)$$

6) Əmlakın real dəyəri əmsalı (Θ^{rd}). Bu əmsal köhnəmə çıxılmaqla əsas vəsaitlərin və azqiymətli əşyaların, material dövriyyə vəsaitlərinin cəminin balansın yekununa nisbəti kimi hesablanır. Bu göstərici müəssisənin istehsal potensialının səviyyəsinin, sahibkarlıq fəaliyyətində müəssisənin sərəncamında olan vəsaitdən istifadə olunmasının səmərəliliyinin müəyyənləşdirilməsi üçün istifadə edilir. Əmlakın real dəyəri əmsalı adətən 0,6-nı keçməməlidir. Bəzən real əsas kapitalın (qeyri maddi aktivlərlə birlikdə) xüsusi kapitalla nisbəti əmsalı da hesablanır.

7) Daimi aktivin indeksi (Θ^{da}). Bu əmsal dövriyyədən kənar aktivlərin xüsusi vəsait mənbəyinə nisbəti kimi hesablanır.

8) Амортизасија ығımı әмсалы (Θ^{ay}). Бу әмсал топланмыш амортизасија мәбләғинин мүәссисәнин бүтүн әсас капиталынын (қеҗри мадди активләр дә дәхил едилмәклә) илкин дәҗәринә нисбәти кими мүәҗҗән едилр. Амортизасија ығımı әсас фондрла җөнәлдилmiş җәсәитин азад олунмасынын интенсивлиҗини ифадә едир. Онун оптимал һәдди 0,3-0,5 сәҗиҗәсиндә гөтүрүлүр.

9) Мүәссисәнин җәсәит мәнбәләринин структурунун характеристикасынн җермәк үчүн мүстәқиллик әмсалы, борҗ җә хүсуси капиталын нисбәти әмсалы, маневрлик әмсалы илә җанаşı фәрди гөстәрҗиләрдән дә истифадә едилр ки, онлара илк нөҗбәдә, узун мүддәтли кредит җә борҗ җәсәитинин мүәссисәнин хүсуси җәсәитинин җә узунмүддәтли кредит җә борҗларынн мәбләғинә нисбәти кими мүәҗҗән олунан борҗ җәсәитинин узун мүддәтә сәлб едилмәси әмсалы (Θ^{bvc}) аид олунур. Бу әмсал капитал қоҗулушунун малиҗҗәләшдирмәсиндә борҗ җәсәитинин пәҗынн тәқриби қиҗмәтләндирмәҗә имкан җерир.

10) Сәфәрбәр олунә билән җәсәитләр. Бурә балансын активинин даһа ликвид маддәләри дәхилдир, даһа доғрусу, сәфәрбәр олунә билән җәсәитләр нағд пулуи, қиҗмәтли кағызларын, дебитор борҗларынн җә әмтәә-мәтериәл дәҗәрликләринин сәминә бәрәбәрдир. Бундан бәшқә, халис сәфәрбәр олунә билән җәсәитин мәбләғи дә (сәфәрбәр олунә билән җәсәитин мәбләғи илә қисамүддәтли өһдәлик мәбләғинин фәрқи) мүәҗҗән едилр.

Инқишәф етmiş базарҗөнлү өлкәләрин мүәссисәләриндә хүсуси дөҗриҗҗә капиталы дебитор борҗлары җә әмтәә-мәтериәл дәҗәрликләри еһтиҗатынын сәми илә кредитор борҗларынн фәрқи кими һесаблинур. Бейнәлхәлқ практикәдә бир сәһмә дүшән мәнфәәт, бир сәһмә дүшән дивидендин мәбләғи җә дигәр гөстәрҗиләр дә һесаблинур. Беләликлә, базар иқтисәдиҗҗәти шәрәитиндә республиканын мүәссисәләринин малиҗҗә җәҗиҗҗәтинин қиҗмәтләндирилмәси, онун малиҗҗә сәбитлиҗинин тәһлили процесиндә қәрб өлкәләриндә тәтбиқ едилән методикәдән мекәники дегил, мүәссисәләрин өзүнәмәхсус хүсусиҗҗәтләри нәзәрә алынмақла тәкмилләшдириләрәк истифадә олунмәлидир.

Инди дә тәсәррүфәт фәәлиҗҗәтини тәһлил етдиҗимиз мүәссисәнин балансындән истифадә етмәклә онун малиҗҗә сәбитлиҗини ифадә едән гөстәрҗиләри һесаблиҗәҗ.

Әҗҗәлә әшәғидәки гөстәрҗиләри мүәҗҗән едәк (ман.):

1) Хүсуси җәсәитләр (passivin биринҗи бөлмәсинин җәкуну):

a) илин әҗҗәлинә – 6455935

b) илин сонунә – 6619011

2) Әмлакын дәҗәри (балансын җәкуну):

a) илин әҗҗәлинә – 10939697

- b) ilin sonuna – 9462388
- 3) Müəssisənin qısamüddətli borc məbləği:
- a) ilin əvvəlinə – 4483762
- b) ilin sonuna – 2843377
- 4) Debitor borcları:
- a) ilin əvvəlinə – 4716232
- b) ilin sonuna – 2609967
- 5) Uzunmüddətli borc vəsaitləri:
- a) ilin əvvəlinə – 0
- b) ilin sonuna – 0
- 6) Xüsusi dövriyyə kapitalı:
- a) ilin əvvəlinə – 6455935 - 4839010=1616925
- b) ilin sonuna – 6619011 - 5255053=1363958
- 7) Dövriyyə aktivləri:
- a) ilin əvvəlinə – 6100687
- b) ilin sonuna – 4207335
- o cümlədən:
- 8) Ehtiyatlar və xərclər:
- a) ilin əvvəlinə – 906057
- b) ilin sonuna – 1252943
- Onlardan istehsal sferasında:
- a) ilin əvvəlinə – 629589
- b) ilin sonuna – 945904

Bu göstəricilərdən istifadə etməklə maliyyə sabitliyini səciyyələndirən əmsalları hesablamaq üçün aşağıdakı cədvəli tərtib edək (cədvəl 3.1).

Cədvəl 3. 1

Maliyyə sabitliyinin təhlili

№	Göstəricilər	Məbləğ, manatla		Ilin əvvəlinə nisbətən ilin sonunda, %-lə
		Ilin əvvəlinə	Ilin sonuna	
1.	Xüsusi vəsait mənbəyi	6455935	6619011	102,52
2.	Əsas vəsaitlər (qalıq dəyəri)	4839010	5255053	108,60
3.	Əmlakın dəyəri	10939697	9462388	86,49

4.	Dövriyyə kapitalı o cüm: ehtiyat və məsrəflər ondan: istehsal sferasında	6100687 906057 629589	4207335 1252943 945904	68,96 138,29 150,24
5.	Kreditor borc ları	4483762	2843377	63,4
6.	Debitor borcları	4716232	2609967	55,34
7.	Xüsusi dövriyyə kapitalı	1616925	1363958	84,35

Cədvəl 3.1- dən göründüyü kimi, hesabat dövrünün sonunda müəssisədə ilin əvvəlinə nisbətən xüsusi vəsaitlərin dəyəri 163076 manat və ya 2,5% artmış, əmlakın dəyəri 177309 manat və ya 13,5%, borc məbləği 1640385 manat və ya 36,6%, debitor borcları 2106265 manat və ya 44,7%, cari aktivlərin ümumi məbləği 1893352 manat və ya 31,1% azalmışdır.

İndi isə maliyyə sabitliyini səciyyələndirən əmsalları hesablayaq:

1) Müstəqillik əmsalı (Θ^m):

a) ilin əvvəlinə – $6455935:10939697=0,59$ yaxud 59,01%;

b) ilin sonuna – $6619011:9462388=0,70$ yaxud 70,0%;

2) Manevrlilik (manevretmə) əmsalı (Θ^{xvm}):

a) ilin əvvəlinə – $1616925:6455935=0,25$ yaxud 25,1%;

b) ilin sonuna – $1363958:6619011=0,20$ yaxud 20,6%;

3) Xüsusi vəsaitlərlə təmin olunma əmsalı (Θ^{xvt}):

a) ilin əvvəlinə – $1616925:6100687=0,26$ yaxud 26,6%;

b) ilin sonuna – $1363958:4207337=0,32$ yaxud 32,4%;

4) Material ehtiyatlarının xüsusi vəsaitlə təmin olunması əmsalı (Θ^{mxvt}):

a) ilin əvvəlinə – $1616925 : 906057=1,78$ yaxud 178,9%

b) ilin sonuna – $1363958 : 1252943=1,08$ yaxud 108,8%;

5) Maliyyə riski əmsalı (Θ^{mr}):

a) ilin əvvəlinə – $4483762:6455935=0,69$ yaxud 69,4%;

b) ilin sonuna – $2843377:6619011=0,42$ yaxud 42,9%;

6) Əmlakın real dəyəri əmsalı (Θ^{rd}):

a) ilin əvvəlinə – $5678655:10939637=0,52$ yaxud 52,0%;

b) ilin sonuna – $6452251:9462388=0,68$ yaxud 68,2%;

7) Daimi aktivin indeksi (Θ^{da}):

a) ilin əvvəlinə – $4834902:6455935=0,74$ yaxud 74,9%;

b) ilin sonuna – $5255053:6619011=0,79$ yaxud 79,4%;

8) Amortizasiya yığılı əmsalı (Θ^{ay}):

a) ilin əvvəlinə – $12277685:17112587=0,71$ yaxud 71,7%;

b) ilin sonuna – $11667140:16922193=0,68$ yaxud 68,9%;

9) Müəssisə aktivinin ümumi həcmində debitor borclarının xüsusi çəkisi:

a) ilin əvvəlinə – $4716232 : 10939697=0,43$ yaxud 43,1%;

b) ilin sonuna – $2609967 : 9462388=0,27$ yaxud 27,6%.

Müəssisənin maliyyə sabitliyinin göstəriciləri hesablandıqdan sonra onlar analitik qiymətləndirilməlidir. Bu, hər şeydən əvvəl, təcrübədə müəssisənin maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi üçün yuxarıda qeyd edilən əmsalların bəzi ekstremal səviyyələrinin müqayisə edilməsi yolu ilə həyata keçirilir (cədvəl 3.2).

Belə ki, müstəqillik əmsalı üçün onun kəmiyyətinin 50%-dən yuxarı olması müsbət sayılır. Təhlil apardığımız müəssisədə bu əmsal ilin əvvəlinə 0,59 və ya 59,0%, ilin sonuna 0,70 yaxud 70% olmuşdur. Ona görə də müəssisənin kreditorları tamamilə əmin ola bilərlər ki, borc kapitalı müəssisənin xüsusi vəsaitləri ilə örtülə bilər. Real əsas kapitalla müəssisənin aktivlərinin ümumi dəyəri arasındakı nisbət ilin əvvəlinə 52,0%, ilin sonuna 68,2% olmuşdur. Bu o deməkdir ki, təhlil apardığımız müəssisə özünün sahibkarlıq fəaliyyətində müəssisə vəsaitindən kifayət qədər səmərəli istifadə etmişdir.

Borc və xüsusi kapitalın nisbəti (maliyyə riski əmsalı) ≤ 1 olmalıdır. Təhlil apardığımız müəssisədə bu nisbət ilin əvvəlinə 0,69, ilin sonuna 0,42 olmuşdur. Bu isə o deməkdir ki, müəssisə xüsusi vəsaitinin hər vahidinə daha az məbləğdə borc vəsaiti cəlb etmişdir.

Cədvəl 3.2.

Müəssisənin maliyyə sabitliyinin analitik qiymətləndirilməsi

No	Göstəricilər	İlin əvvəlinə	İlin sonuna	Kənarlaşma, ±
1.	Müstəqillik əmsalı ($\Theta^m \geq 0,5$)	0,59	0,70	+0,11
2.	Manevrlilik əmsalı ($\Theta^{xvm} = 0,5$)	0,25	0,20	- 0,05
3.	Maliyyə riski əmsalı ($\Theta^{mr} \leq 1$)	0,69	0,42	- 0,27
4.	Borc vəsaitlərinin xüsusi çəkisi	0,41	0,30	- 0,11
5.	Əmlakın real dəyəri əmsalı ($(\Theta^{ərd})=0,6$)	0,52	0,68	+ 0,16
6.	Amortizasiya yığılı əmsalı (Θ^{ay})	0,71	0,68	- 0,03
7.	Cari aktivlərin xüsusi vəsaitlə örtülmə əmsalı ($\Theta^{xvö} > 0,1$)	0,26	0,32	+ 0,06
8.	Daimi aktivin indeksi (Θ^{da})	0,74	0,79	+0,05

9.	Material ehtiyatlarının xüsusi vəsaitlə təmin olunma əmsalı ($(\Theta^{\text{mxvt}} \geq 0,6-0,8)$)	1,78	1,08	- 0,7
----	---	------	------	-------

Amortizasiya yığımı əmsalının nəzəri cəhətdən optimal həddi 0,5 olmalıdır. Tədqiqat apardığımız müəssisədə bu əmsal ilin əvvəlinə 0,71, yaxud 71,7%, ilin sonuna 0,68, yaxud 68,9% olmuşdur. Bu da müəssisədə əsas vəsaitlərə qoyulmuş vəsaitlərin çıxarılmasının (ödənilməsinin) intensivliyini göstərir. Material ehtiyatlarının xüsusi vəsaitlə təmin olunması əmsalı yüksəkdir (qəbul edilmiş 0,6-0,8 əvəzinə 1,08).

Beləliklə, göstərmək lazımdır ki, maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti təhlil olunan müəssisədə maliyyə sabitliyi normaldır, müəssisə ödəmə qabiliyyətlidir.

3.3. Xüsusi kapitalın artırılması - müəssisənin maliyyə sabitliyinin yaxşılaşdırılması amili kimi

Müəssisənin maliyyə sabitliyinin yüksəldilməsinin mühüm amillərindən biri onun xüsusi kapitalının artırılmasıdır. Xüsusi kapitalın artımının əsas forması xalis mənfəətin ehtiyat fondlarına (təsis sənədlərinə müvafiq olaraq) və ya yığım fonduna yönəldilməsi və ya bölüşdürülməmiş mənfəətin əsas fəaliyyət məqsədi üçün saxlanmasıdır. Xalis aktivlərin (real xüsusi kapitalın) və nizamnamə kapitalının əlverişsiz nisbəti şəraitində sonuncunun artımı göstəricilərin bərabər artımına səbəb olacaqdır və onların nisbətinin müsbət dəyişilməsini təmin etməyəcəkdir. Buna görə də maliyyə sabitliyi baxımından real xüsusi kapitalın lazımı səviyyədə mövcudluğu şəraitində nizamnamə kapitalı hesabına real xüsusi kapitalın artırılması məqbul hesab edilir.

Mənfəətin kapitallaşdırılması aşağıdakı əmsallarla müəyyənləşdirilir:

$$K_{MK_1} = \frac{\text{mənfəətdən vergi və büdcəyə ödəmələr}}{\text{xalismənfəət}} \quad (3.16.)$$

$$K_{MK_2} = \frac{\text{xalismənfəət hesabına örtülən xərclər (cərimə sanksiyaları xeyriyyəçilik və s. istisna olmaqla)}}{\text{hesabat dövrünün bölüşdürülməmiş mənfəət məbləği}} \quad (3.17.)$$

$$K_{MK_3} = \frac{\text{istehlak fonduna və sosial sfera fonduna yönəldilən mənfəət}}{\text{yığılm fonduna və ehtiyat fondlarına yönəldilən mənfəət}} \quad (3.18.)$$

$$K_{MK_4} = \frac{\text{qeyri dövriyyəaktivlərinin artımının və uzunmüddətli debitor borclarının maliyyələşdirilməsinə yönəldilən ehtiyatlar}}{\text{xüsusi dövriyyə vəsaitlərinin tamamlanmasının maliyyələşdirilməsinə yönəldilən ehtiyatlar}} \quad (3.19.)$$

Müəssisənin maliyyə strategiyası müəyyən dərəcədə yuxarıda nəzərdən keçirilən nisbətlərin planlaşdırılması ilə müəyyən olunur. Planlaşdırmanın keyfiyyətinin (planın icrasının) təhlili əmsalların faktiki və plan kəmiyyətinin müqayisəsi və mövcud dəyişikliyi şərtləndirən amillərin müəyyən edilməsi ilə xarakterizə olunur. Müəssisənin maliyyə sabitliyinin aşağı düşməsi şəraitində əmsalların səviyyəsinin minimallaşdırılmasını təmin edən ciddi kapitallaşma variantına üstünlük verilir.

Maliyyə təhlili ilə maliyyə planlaşdırılmasının təmasında mühüm problem xüsusi kapitalın zəruri həcmi və yığılm sürətinin müəyyən edilməsidir. Həmin göstəricilər müəssisənin maliyyə sabitliyi və ödəmə qabiliyyətini xarakterizə edən maliyyə əmsallarının normal minimum səviyyəsinin təmin olunması məqsədi ilə hesablanma bilər. Maliyyə əmsallarına müvafiq olaraq xüsusi kapitalın artımının hesablanmasının müxtəlif metodiki variantlarını nəzərdən keçirək:

1) Xüsusi kapitalın artım həcmi müəyyən olunması üçün meyar müstəqillik əmsalının normal səviyyəsinin ($\Theta^m = 0,5$) əldə edilməsidir. Bu halda hesabat dövrünün sonuna vəsait mənbələrinin ümumi həcmindən və onların növbəti dövrdə planlaşdırılmış artımından asılı olaraq müəssisənin xüsusi kapitalının zəruri artımı (ΔK_x) aşağıdakı qaydada hesablanacaqdır:

$$\Delta K_x = \left(\begin{array}{c} \text{hesabat dövrünün} \\ 0,5 - \text{sonuna müstəqil} - \\ \text{lik əmsalı} \end{array} \right) x \left(\begin{array}{c} \text{hesabat dövrünün} \\ \text{sonuna vəsait mənbələrinin} \\ \text{ümumi həcmi} \end{array} \right) + 0,5x \left(\begin{array}{c} \text{sonrakı dövrdə vəsait} \\ \text{mənbəyinin ümumi həcmi} \\ \text{plan üzrə artımı} \end{array} \right) \quad (3.20)$$

Həmin göstərici ilə real xüsusi kapitalın faktiki artımının müqayisəsi hesabat dövründəki artımı göstərir.

2) Ehtiyatların xüsusi mənbələrlə təmin olunmasının minimal (optimal) səviyyəsinin ($\Theta^{\text{mxvt}} = 0,6$) əldə olunmasını meyar kimi götürsək, xüsusi kapitalın artımı (ΔK_2) aşağıdakı qaydada müəyyən olunacaqdır:

$$\Delta K_2^x = \begin{pmatrix} \text{dövrün sonuna ehtiyat-} \\ 0,6 - \text{ların xüsusi vəsaitlə} \\ \text{təmin olunması əmsalı} \end{pmatrix} \times \begin{pmatrix} \text{dövrün sonuna} \\ \text{ƏDV daxil olmaqla} \\ \text{ehtiyatlar} \end{pmatrix} + 0,6x \begin{pmatrix} \text{sonrakı dövrdə} \\ \text{ehtiyatların həcmnin} \\ \text{planlaşdırılmış artımı} \end{pmatrix} \quad (3.21)$$

3) Xüsusi vəsaitlə təmin olunma əmsalının normal səviyyəsi ($\Theta^{\text{xvt}} = 0,1$) meyar kimi götürüldükdə xüsusi kapitalın artımı (ΔK_3) aşağıdakı qaydada müəyyən olunacaqdır:

$$\Delta K_3^x = \begin{pmatrix} \text{dövrün sonuna} \\ 0,1 - \text{xüsusi vəsaitlə} \\ \text{təmin olunma əmsalı} \end{pmatrix} \times \begin{pmatrix} \text{dövrün sonuna} \\ \text{dövriyyə} \\ \text{aktivləri} \end{pmatrix} + 0,1x \begin{pmatrix} \text{sonrakı dövrdə} \\ \text{dövriyyəaktivlərinin} \\ \text{planlaşdırılmış artımı} \end{pmatrix} \quad (3.22)$$

Müəssisənin xüsusi kapitalının optimal səviyyəsinin əldə edilməsi müddəti nəzərə alınmaqla aralıq dövrlər üçün vəsait mənbələrinin, ehtiyatların və dövriyyə aktivlərinin artımı proqnozlaşdırılmalıdır. Onların əsasında yuxarıda göstərilən düsturlar üzrə seçilmiş meyarlardan asılı olaraq xüsusi kapitalın zəruri artımı hesablanır. Sonra xüsusi kapitalın tamamlanmasına hər il lazım olan xalis mənfəət məbləği müəyyənləşdirilir. Kapitalaşdırılmış mənfəət məbləği əsasında planlaşdırılan dövr üçün müəssisənin fəaliyyətinin zəruri rentabellik səviyyəsi müəyyən olunur.

$$\left(\frac{\Delta K_1^x}{T}; \frac{\Delta K_2^x}{T}; \frac{\Delta K_3^x}{T} \right) \quad (3.23)$$

4) Nizamanamə kapitalının zəruri artımının meyarı kimi mütləq likvidlik əmsalının normal həddi ($\Theta^{\text{ml}} \geq 0,2$) götürülür:

$$\Delta K_4^x = \begin{pmatrix} \text{dövrün sonuna} \\ 0,2 - \text{mütləq likvidlik} \\ \text{əmsalı} \end{pmatrix} \times \begin{pmatrix} \text{dövrün sonuna} \\ \text{qısamüddətli} \\ \text{öhdəliklər} \end{pmatrix} \quad (3.24)$$

5) Nizamnamə kapitalının zəruri artımının meyarı kimi, böhranlı likvidlik əmsalının minimal normal həddi ($\Theta^{\text{bl}} \geq 0,7-0,8$) götürülür. Bu halda düstur aşağıdakı formanı alacaqdır:

$$\Delta K_5^x = \begin{pmatrix} \text{dövrün sonuna} \\ 0,7 - \text{böhranlı likvidlik} \\ \text{əmsalı} \end{pmatrix} \times \begin{pmatrix} \text{dövrün sonuna} \\ \text{qısamüddətli} \\ \text{öhdəliklər} \end{pmatrix} \quad (3.25)$$

6) Nizamnamə kapitalının zəruri artımının meyarı kimi cari likvidlik əmsalının minimum normal səviyyəsi ($\Theta^{cl} \geq 2$) götürülsə, onda hesablamə aşağıdakı qaydada aparılacaqdır:

$$\Delta K_6^x = \begin{pmatrix} \text{dövrün sonuna} \\ 2 - \text{cari likvidlik} \\ \text{əmsalı} \end{pmatrix} \times \begin{pmatrix} \text{dövrün sonuna} \\ \text{qısamüddətli} \\ \text{öhdəliklər} \end{pmatrix} \quad (3.26)$$

Maliyyə sabitliyinin və ödəmə qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi üçün götürülən maliyyə əmsallarından asılı olaraq planlaşdırılan dövr üçün xüsusi kapitalın zəruri artımı müəyyən olunur, hesabat dövründə xüsusi kapitalın faktiki artımının lazımı səviyyədə olması qiymətləndirilir.

Xüsusi kapitalın artım tempi ($T \uparrow K^x$) (təkrar investisiya edilən mənfəət məbləğinin xüsusi kapitəla nisbəti) aşağıdakı amillərdən asılıdır.

- 1) Satışın rentabelliği (R^S) - xalis mənfəətin pul gəlirinə nisbəti;
- 2) Kapitalın dövr sürəti (Θ^{kd}) – pul gəlirinin kapitalın orta illik məbləğinə nisbəti;
- 3) Kapitalın strukturu (K^S) – balansın valyutasının orta illik məbləğinin xüsusi kapitalın orta illik məbləğinə nisbəti;
- 4) Xalis mənfəətin istehsalın inkişafına ayrılan hissəsi M^{ii} – təkrar investisiya edilən mənfəətin xalis mənfəətə nisbəti.

Həmin amillərin xüsusi kapitalın artım tempinə təsirini hesablaməq üçün A.D.Şeremet və R.S.Sayfulinin təklif etdiyi modeldən (34) istifadə etmək lazımdır:

$$T \uparrow K^x = \frac{M^b}{K^x} = R^S \times \Theta^{kd} \times K^S \times M^{ii} \quad (3.27)$$

Birinci iki amil taktiki, son iki amil isə strateji maliyyə siyasətini əks etdirir. Həmin müəlliflərin fikrinə görə, düzgün seçilmiş qiymət siyasəti, satış bazarlarının genişləndirilməsi satışın və mənfəətin artımını, satışın rentabelliğinin və kapitalın dövrünün yüksəlməsini təmin edir. Bu zaman qeyri səmərəli investisiya siyasəti ilk iki amilin müsbət təsirini azalda bilər.

3.4. Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin qısamüddətli proqnozlaşdırılması

Qeyd etmək lazımdır ki, müəssisələrdə maliyyə vəziyyətinin qısamüddətli proqnozlaşdırılması bir il müddəti üçün həyata keçirilir. Belə bir şəraitdə proqnozun düzgün işlənməsi etibarlı və zəruri prosedur hesab edilir. Aydınır ki, uzun müddət ərzində riskin səviyyəsi artır, bu da müfəssəl və dəqiq proqnozun işlənilməsinə çətinləşdirir.

Müəssisənin aktivlərinin ən likvid hissəsi pul vəsaiti hesab olunur. Ona görə də maliyyə vəziyyətinin proqnozlaşdırılmasında bu göstəricinin rolu və əhəmiyyəti xeyli artır. Pul vəsaitlərinin proqnozlaşdırılmasının mühüm bazası onların daxil olmasının əsas mənbəyi kimi çıxış edən məhsul satışının proqnoz həcmi hesab olunur. Məhsul satışının həcmində proqnozlaşdırılması zamanı ötən dövrün məlumatları və onların dinamikası, bazarda həmin müəssisənin tutduğu mövqe, ümumi və sahəvi iqtisadi şərait, maliyyə imkanları, rəqabət amilləri mütləq nəzərə alınır.

Satış həcmində proqnozlaşdırılması ilə yanaşı, satışın həcmində artımını təmin etmək üçün əlavə vəsaitlər və onların mənbəyi, pul vəsaitlərinin mümkün qalığı və onların daxil olmasının qiymətləndirilməsi, debitor borclarının geri alınması, xərclərin proqnozu, istehsal ehtiyatlarının gözlənilən qalığının proqnozlaşdırılması, materialların alınması üçün pul vəsaitlərinin ödənilməsi planı və s. göstəricilər müəyyən olunur. Pul vəsaitlərinin proqnozlaşdırılması metodikasını aşağıda konkret misaldə nəzərdən keçirək.

Müəssisə bazarda yüksək tələbata malik yeni məhsulun istehsalına başlamışdır. Buna əsaslanaraq müəssisə rəhbərliyi altı ay müddətinə satışın həcmində aylar üzrə aşağıdakı qaydada proqnozlaşdırmışdır:

Yanvar	450,0 min manat
Fevral	562,5 min manat
Mart	675,0 min manat
Aprel	787,5 min manat
May	900,0 min manat
Iyun	1125,0 min manat
Yekun	4500,0 min manat

Satışın bütün həcmində sifariş verilmişdir. Hazır məhsul qalığı gözlənilmir. İlin əvvəlinə pul vəsaiti qalığı 75 min manat təşkil etmişdir. Satışın

həcmi artırmaq üçün əlavə maliyyə vəsaiti lazımdır. Maliyyə şöbəsi həmin vəsaitin haradan əldə ediləcəyini araşdırır. Belə mənbələr müəssisədə vardır. Əvvəla, müəssisənin aprel ayında 300 min manat (18 min manat xərc çıxılmaqla), may ayında 195 min manat dəyərində uzun müddətli istiqrazını almaq barədə sığorta şirkətinin razılığı alınmışdır. İkincisi, may ayında 33 min manat dəyərində əmlakın satılması nəzərdə tutulmuşdur. Üçüncüsü, iyun ayında 31,5 min manat dəyərində tam amortizasiya olunmuş avadanlıq satılacaqdır. Maliyyə şöbəsinin apardığı hesablamalara görə aşağıdakı minimal məbləğdə pul vəsaitinin qalması məqbuldur.

Yanvar – 90 min manat	Aprel – 135 min manat
Fevral – 105,6 min manat	May – 135 min manat
Mart – 120,0 min manat	Iyun – 135 min manat

Həmin qalıqları təmin etmək üçün müəssisədə vəsait olmadığından qısamüddətli kredit götürülməsinə ehtiyac duyulur. Onların əsaslandırılması və qaytarılmasının təminatını hesablamaq üçün altı ay müddətinə pul vəsaitinin daxil olmasının proqnozu tərtib edilir. Bu zaman ilk növbədə ötən dövrdə debitor borclarının daxil olması haqqında məlumatlar nəzərdən keçirilir. Müəssisə üzrə aşağıdakı məlumatlar mövcuddur:

Məhsul yükləndikdən sonra daxil olmaların müddəti	Debitor borclarının ümumi məbləğinə görə, %- lə
1-ci ay	50
2-ci ay	25
3-cü ay	15
4-cü ay	7
Mallar yükləndikdən 4 ay sonra ümitsiz borcların silinməsi	3
Cəmi	100

Məhsul satışının proqnozları və yüklənmiş mallara görə debitor borclarının daxil olmasının qiymətləndirilməsi üçün hesablama aparılır.

Xərclər üzrə proqnoz satış proqnozu, mümkün material qalığı və xərclərin strukturu məlumatlarına əsasən tərtib edilir.

Yanvarın 1-nə materialların qalığı – 255 min manat
Material qalıqlarının gözlənilən həcmi (min manat)

Fevralın 1- nə – 300,0

Mayın 1- nə – 315,0

Martın 1- nə – 307,5

Iyunun 1- nə – 300,0

Aprelin 1- nə – 292,5

Iyulun 1- nə – 322,5

Proqnoz üzrə məhsul satışının həcminə görə xərclərin 6 ay müddətinə aşağıdakı strukturu müəyyən edilmişdir.

- müstəqim material xərcləri- 25%;
- müstəqim əmək məsrəfləri – 25%;
- dəyişən xərclər – 10%;
- 6 ay müddətinə sabit xərclər (hər ay əsas vəsaitlərin 5 min manat dəyərində köhnəlmə məbləği daxil edilməklə) – 225 min manat.
- kommersiya xərcləri – 10%;
- inzibati xərclər – 10%;
- dəyişən – 6%;
- sabit – 30 min manat (hər ay).

Əsas vəsaitlərin köhnəlməsi məbləği istisna olunmaqla bütün xərclər baş verdikləri ayda (material alınması üzrə onların dəyərinin 50%- i material alınan ayda, qalan 50%- i sonrakı ayda) ödəniləcəkdir.

Material qalığı, satışın həcmi və material xərclərinin xüsusi çəkisi haqqında mövcud məlumatlar əsasında onların hər ay alınması üçün zəruri olan məbləği hesablamaq olar (cədvəl 3.3).

Cədvəl 3.3.

Materialların alınması üzrə hesablama (min man.)

Aylar	Qalıqların artımı (azalması)	Istehsala material məsrəfləri (satışın dəyərinin 25%-i həcmində)	Materialların alınması (2-ci sut.±3-cü sut.)
1	2	3	4
Yanvar	+45 (300 - 255)	112,5 (450 × 0,25)	157,5
Fevral	+7,5 (307,5 - 300)	140,6 (562,5 × 0,25)	148,1
Mart	-15 (292,5 - 307,5)	168,7 (675 × 0,25)	153,7
Aprel	+22,5(315- 292,5)	196,9 (787,5 × 0,25)	219,4
May	-15 (300 - 315)	225 (900 × 0,25)	210,0
Iyun	+22,5(322,5- 300)	281,2 (1125 × 0,25)	303,7

Materialların alınması üzrə hesablamalara və qəbul edilmiş ödəmə şərtlərinə görə alınacaq materialların ödənilməsi üçün tələb olunan pul

vəsaitlərinin proqnozunu tərtib etmək olar. Bunun üçün aşağıdakı analitik cədvəl tərtib edilir (cədvəl 3.4).

Cədvəl 3.4.

Yanvar ayından iyun ayına qədər dövrdə materialların alınmasına lazım olan pul vəsaitlərinin proqnozu, min man.

Göstəricilər	Yanvar	Fevral	Mart	Aprel	May	Iyun
Materialların alınması	157,5	148,1	153,7	219,4	210,0	303,7
Ödəmələr:						
a) I ay 50%	78,75	74,05	76,85	109,7	105,0	51,8
B) II ay 50%	-	78,75	74,05	76,85	109,7	105,0
Ödəmələrin cəmi	78,75	152,80	150,9	186,55	214,7	256,8

Fevral ayında kreditə dəyəri 90 min manat olan avadanlıq alınacaq və fevral ayından başlayaraq hər ay 16,5 min manat ödəniləcəkdir. Həmin avadanlığın istismarına avqust ayından başlanacaqdır.

Pul vəsaitlərinin qalığı, daxil olması və ödəmələr haqqında məlumatlara əsasən aşağıdakı cədvəli tərtib edək (cədvəl 3.5).

Pul vəsaitlərinin proqnozu üzrə məlumatlardan aydın olur ki, müəssisə 6 ay ərzində yeni məhsulun istehsalını və satışını həyata keçirə bilər və iyul ayının əvvəlinə onun 135,8 min manat pul vəsaiti qalacaqdır. Cəlb edilmiş qısamüddətli borclar may ayında tamamilə ödəniləcəkdir.

Cədvəl 3.5

Pul vəsaitlərinin proqnozu, min man.

Göstəricilər	Yanvar	Fevral	Mart	Aprel	May	Iyun	Yekun (6 aylıq)
1	2	3	4	5	6	7	8
1. İlkin pul qalığı	75,00	105,60	120,00	135,00	135,00	135,00	705,60
2. Daxilolmalar:							
a) debitor borcları	225,00	393,00	545,62	678,37	787,49	952,87	3583,10
b) əmlak satışından	-	-	-	-	33,00	-	33,00
istiqlal satışından	-	-	-	282,00	195,00	-	477,00
q) avadanlıq satışından	-	-	-	-	-	31,50	31,50
3. Müəssisənin sərəncamında olan pul vəsaitlərinin	300,00	499,35	665,62	1095,37	1150,49	1119,37	4830,2

yekunu(1sət.+2sət.)							
4.Xərclər (çıxılır):							
a)alınmış materiallara görə ödəmələr	78,75	152,80	150,90	186,55	214,70	256,85	1040,55
b) əmək məsrəfləri	112,50	140,62	168,75	196,87	225,00	281,25	1124,99
c) daimi üstəlik xərclər	33,00	33,00	33,00	33,00	33,00	33,00	198,00
d)dəyişən üstəlik xərclər	45,00	56,25	67,50	78,75	90,00	112,50	450,00
e)kommersiya xərcləri	45,00	56,25	67,50	78,75	90,00	112,50	450,00
f)ümumi və inzibati xərclər	57,00	63,75	70,50	77,25	84,00	97,50	450,00
h) vergilər	-	-	-	-	60,00	73,50	133,50
İsas vəsaitlərin alınması	-	16,50	16,50	16,50	16,50	16,50	82,50
Məsrəflərin yekunu	371,25	519,17	574,65	667,67	813,20	983,6	3929,54
5.Pul vəsaitlərinin proqnoz həcmi (3 sət.-4 sət.)	-71,25	-19,82	90,97	427,7	337,29	135,77	900,66
6.Minimum pul vəsaiti qalığı	-90,00	105,60	120,00	135,00	135,00	135,00	-
7.Əlavə kredit alınmasına ehtiyac(sət.6-sət.5)	161,25	125,42	29,03	-	-	-	315,70
8. Bank ssudasının qaytarılması	-	-	-	162,00	183,75	-	345,70
9. Ssuda qalığı üzrə ödənilən faizlər	-	-	-	115,3	18,3	-	-
10.Ayın sonuna pul vəsaiti qalığı	90,00	105,6	120,0	150,4	135,24	135,77	135,77
11. Ssuda üzrə qalıq	161,2	302,2	345,75	183,75	-	-	-

Yoxlama sualları:

- 1.Maliyyə sabitliyi anlayışının mahiyyəti nədir?
2. Maliyyə sabitliyini şərtləndirən amillər hansılardır?

3. Maliyyə sabitliyinə təsir edən daxili və xarici amillər hansılardır?
4. Maliyyə sabitliyinin təhlilinin balans modelinin mahiyyəti nədir?
5. Ehtiyat və xərclərin yaranma mənbələrini səciyyələndirən göstəricilər hansılardır?
6. Sabitlik dərəcəsinə görə maliyyə vəziyyətini necə təsnifləşdirmək olar?
7. Maliyyə gəginliyini azaldan amillər hansılardır?
8. Maliyyə sabitliyini səciyyələndirən göstəricilər hansılardır?
9. Maliyyə sabitliyinin təhlili metodikası necədir?
10. Mənfəətin kapitallaşdırılması əmsalları necə hesablanır?
11. Xüsusi kapitalın artımının hesablanması metodiki variantları hansılardır?

IV FƏSİL. MÜƏSSISƏNİN ÖDƏMƏ QABİLİYYƏTİNİN TƏHLİLİ.

4.1. Balansın likvidliyinin təhlili

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində balansın likvidliyinin təhlilinə tələbat maliyyə vəsaitlərinin məhdudluğu və müəssisənin kredit ödəmə qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi zərurəti ilə bağlıdır. Balansın likvidliyi müəssisənin öhdəliklərini öz aktivləri ilə təmin etmə dərəcəsi ilə xarakterizə olunur. Bu zaman həmin aktivlərin pula çevrilmə müddəti öhdəlikləri ödəmə müddətinə müvafiqdir. Aktivlərin pula çevrilməsinə nə qədər az müddət tələb olunarsa, onların likvidliyi bir o qədər yüksək olacaqdır. Balansın likvidliyinin təhlili likvidlik dərəcəsinə görə qruplaşdırılmış aktiv üzrə vəsaitlərin, öhdəliklərin təciliyyəti əlamətinə görə qruplaşdırılmış passiv üzrə maddələrin müqayisəsinə əsaslanır.

Likvidlik dərəcəsindən asılı olaraq, daha doğrusu, pul vəsaitinə çevrilmə sürətinə görə müəssisənin aktivləri aşağıdakı qruplara bölünür:

IA. Yüksək likvid aktivlər – müəssisənin pul vəsaitləri və qısamüddətli maliyyə qoyuluşları (qiymətli kağızlar);

IIA. Tez satıla bilən aktivlər– ödənilməsi hesabat tarixindən sonrakı 12 aydan az müddətə gözlənilən debitor borcları və yüklənmiş mallar ;

IIIА. Ləng satılan aktivlər – balansın aktivinin II «Qısamüddətli aktivlər» bölməsinin «Ehtiyatlar» və «Hazır məhsul» maddələri;

IVА. Çətin satılan aktivlər – balansın aktivinin I bölməsinin maddələri və II bölmədə əks etdirilmiş «Bitməmiş istehsalat» və «Gələcək dövrün xərcləri» maddələrinin yekunu.

Balansın passivi ödəmələrin təcilliyinə görə aşağıdakı qaydada qruplaşdırılır:

IP. Təcili öhdəliklər – kreditor borcları, dividendlər üzrə hesablaşmalar, eləcə də vaxtında ödənilməmiş ssuda;

IIP. Qısamüddətli öhdəliklər – qısamüddətli bank kreditləri və borc vəsaitləri;

IIIP. Uzunmüddətli öhdəliklər – uzunmüddətli bank kreditləri və borc vəsaitləri;

IVP. Daimi passivlər – balansın passivinin I «Kapital» bölməsinin yekunu.

Balansın likvidliyinin müəyyən edilməsi üçün aparılan iqtisadi təhlil prosesində balansın aktiv və passivi üzrə yekunları müqayisə etmək lazımdır. Aşağıdakı nisbətlərdə balans mütləq likvidli hesab edilir:

$$1A \geq 1P; 2A \geq 2P; 3A \geq 3P; 4A \leq 4P \quad (4.1)$$

Üç bərabərsizliyin yerinə yetirilməsi dördüncü bərabərsizliyi də təmin edir. Buna görə də balansın aktiv və passivinin ilk üç qrupunun yekununu müqayisə etmək məqsədəuyğun hesab edilir. Dördüncü bərabərsizlik «balanslaşdırma» xarakteri daşıyır, eyni zamanda dərin iqtisadi məzmunu malikdir: onun yerinə yetirilməsi maliyyə sabitliyinin minimum şərtinin gözlənilməsini (müəssisədə xüsusi vəsaitin mövcudluğunu) əks etdirir.

Əgər bir və ya bir neçə bərabərsizlik optimal varianta zidd olarsa, balansın likvidliyi onun mütləq likvidliyindən fərqlənəcəkdir. Bu zaman bir qrup aktiv üzrə vəsait çatışmazlığı digər qrup aktivdə vəsait artıqlığı ilə kompensasiya olunacaqdır. Balansın likvidliyinin təhlili aşağıdakı formada tərtib edilmiş cədvəl (cədvəl 4.1) əsasında aparılır.

Cədvəl 4.1

Balansın likvidliyinin təhlili (man.)

Aktiv	Dövrün əvvəlinə	Dövrün sonuna	Passiv	Dövrün əvvəlinə	Dövrün Sonuna
I Yüksək likvid aktivlər	390	4061	1.Təcili öhdəliklər	4483762	2843377

2. Tez satılan aktivlər	5194240	2950331	2. Qısamüddətli öhdəliklər	–	–
3. Nisbətən gec satılan aktivlər	806753	656866	3. Uzunmüddətli öhdəliklər	–	–
4. Çətin satılan aktivlər	4934206	5851130	4. Daimi passivlər	6455935	6619011
Balans	10939697	9462388	Balans	10939697	9462388

Yüksək likvid və tez satıla bilən aktivlərin təcili öhdəliklər və qısamüddətli öhdəliklərlə müqayisəsi cari ödəmə qabiliyyətini müəyyən etməyə imkan verir. Nisbətən gec satılan aktivlərin uzunmüddətli və orta təcilli passivlərlə müqayisəsi perspektiv ödəmə qabiliyyətini xarakterizə edir. Cari likvidlik müəssisənin yaxın və ya nəzərdən keçirilən müddətə ödəmə qabiliyyətli olub-olmamasını sübut edir. Perspektiv likvidlik isə gələcək daxilolmalar və ödəmələrin müqayisəsi vasitəsilə müəssisənin ödəmə qabiliyyətinin proqnozunu əks etdirir.

Balansın likvidliyinin yuxarıda göstərilən sxem üzrə təhlili tam deyildir. Bu, mühasibat hesabatı əsasında xarici təhlil aparın təhlilçi üçün informasiyanın məhdudluğu ilə şərtlənir. Təhlilin nəticələrini dəqiqləşdirmək məqsədilə şərh edilən metodikanın göstəricilərinə düzəliş olunmasına imkan verən xüsusi metodlardan istifadə zəruridir.

Müəssisənin ödəmə qabiliyyətinin təhlili prosesində balansın aktivinin və passivinin I bölməsinin yekunlarının müqayisəsi cari ödəmə və daxilolmaların nisbətini əks etdirir. Aktiv və passivin II bölmələrinin yekunlarının müqayisəsi yaxın gələcəkdə cari ödəmə qabiliyyətinin artım və ya azalma meylini xarakterizə edir.

Balansın likvidliyinin təhlilinin yuxarıda əks etdirilən metodikası müəssisənin qısamüddətli öhdəliklərini ödəmək imkanı haqqında tam təsəvvür yaratmır. Ona görə də müəssisənin ödəmə qabiliyyəti qısamüddətli öhdəliklərin tamamlanması kimi üç nisbi likvidlik göstəricisi vasitəsi ilə qiymətləndirilir.

Likvidlik əmsallarını hesablamaqla yanaşı likvidlik dərəcəsinə görə müəssisənin aktivlərinin strukturunu təhlil etmək məqsəduyğundur (cədvəl 4.2).

Cədvəl 4.2- nin məlumatlarından görüldüyü kimi, hesabat dövrünün sonuna müəssisənin aktivlərinin yekununda IV likvidlik dərəcəsinə malik olan aktivlərin xüsusi çəkisi daha yüksək - 61,8% ($5851130:9462388 \times 100\%$), II likvidlik dərəcəsinə malik aktivlər- 31,8%

(2950331: 9462388 × 100), III likvidlik dərəcəsinə malik aktivlər - 6,94%
(656866 : 9462388 × 100) təşkil etmişdir.

4.2. Müəssisənin ödəmə qabiliyyətinin təhlili

Müəssisədə aparılan analitik işlərdə maliyyə göstəricilərinin təhlilinə xüsusi diqqət verilir. Müəssisənin maliyyə vəziyyəti onun fəaliyyətinin maliyyə tərəflərini əks etdirən parametrlərin məzmunu ilə səciyyələnir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisənin maliyyə vəziyyəti onun ödəmə qabiliyyəti ilə müəyyən olunur. Ödəmə qabiliyyəti də öz

Cədvəl 4.2

Likvidlik dərəcəsinə görə aktivlərin strukturu (man.)

Aktiv maddələrin Adı	İlin əvvəlinə	İlin sonuna
A	1	2
I likvidlik dərəcəsinə malik aktivlər	54	675
a) kassa	336	3386
b) hesablaşma hesabı	-	-
c) valyuta hesabı	-	-
d) digər pul vəsaitləri	-	-
e) qısamüddətli maliyyə qoyuluşu		
Yekunu	390	4061
II likvidlik dərəcəsinə malik aktivlər		
a) yüklənmiş mallar	478008	340364
b) debitorlarla hesablaşmalar:	-	-
- mala, iş və xidmətlərə görə	4589510	2596255
- alınmış veksellər üzrə		
- törəmə müəssisələrlə	-	-
- büdcə ilə	-	-
- digər əməliyyatlar üzrə işçi heyəti ilə	-	-
- digər debitorlarla	-	-
c) malgöndərənlərə və podratçılara verilmiş avans	126722	13712
Yekunu	5194240	2950331
III likvidlik dərəcəsinə malik aktivlər		
a) istehsalat ehtiyatları	414902	248924
b) hazır məhsul	276468	307039
c) digər dövriyyə aktivləri	115383	100903
Yekunu	806753	656866

IV likvidlik dərəcəsinə malik aktivlər	4772598	5199308
a) əsas vəsaitlər	62304	55745
b) qeyri-maddi aktivlər	-	-
c) qurulmaqda olan avadanlıqlar	-	-
d) uzunmüddətli maliyyə qoyuluşu	-	-
e) təsisçilərlə hesablaşmalar		-
f) sair uzunmüddətli aktivlər	4108	
i) bitməmiş istehsalat	99304	596077
Yekunu	4934206	5851130
Cəmi	10939697	9462388

növbəsində bilavasitə üç parametrdən - satışın həcmindən, mənfəətin məbləğindən və dövriyyə vəsaitlərinin həcmindən asılıdır.

Müəssisənin maliyyə vəziyyətinə «mənfəət» və «satış» amilinin təsiri «məhsul satışından mənfəət planının yerinə yetirilməsi» göstəriciləri vasitəsi ilə əks olunur. Dövriyyə vəsaitlərinin vəziyyəti onların yaradılma mənbələrinin tamlığından və vəsaitin istifadə istiqamətlərindən asılıdır. Dövriyyə vəsaitlərinin tamamlanma mənbələrinin tamlığının ifadəsi üçün «xüsusi dövriyyə vəsaitinin çatışmazlığı (artıqlığı)» göstəricisindən istifadə edilir.

Göründüyü kimi, mühasibat hesabatı məlumatları əsasında müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili müxtəlif detallaşdırma dərəcəsində aparıla bilər. Müəssisənin iqtisadi potensialını və onun dinamikasını, maliyyə nəticələrini və bunlardan istifadənin səmərəliliyini əks etdirən göstəricilər sistemi, analitik cədvəllər bu istiqamətdə təhlilin əsasını təşkil edir. Dərin maliyyə təhlili çərçivəsində uçot məlumatlarının keyfiyyəti qiymətləndirilir və müəssisənin ödəmə qabiliyyətini ifadə edən əsas göstəricilər, onların hesablanması və analitik dəyərləndirilməsi aparılır.

Maliyyə vəziyyəti, ilk növbədə, müəssisənin ödəmə qabiliyyətində, təsərrüfat müqavilələrinə müvafiq texnika və materiallara görə mal göndərənlərin ödəmə tələblərinin vaxtında təmin edilməsində, kreditlərin qaytarılmasında, fəhlə və qulluqçulara əmək haqqının ödənilməsində, büdcəyə və büdcədən kənar dövlət fondlarına ödəmələrin vaxtında köçürülməsi qabiliyyətində öz əksini tapır. Ödəmələrin vaxtında və tam aparılması təsərrüfat subyektinin ödəmə qabiliyyətinin xarici görünüş formasıdır. Maliyyə sabitliyi isə həmin halın daxili tərəfini əks etdirir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində təhlil zamanı ödəmə qabiliyyətinin konkret müddətə və perspektivə hesablanmasına xüsusi diqqət verilməlidir. Ödəmə üçün vəsait öhdəliklərdən çox olduqda, onda müəssisə ödəmə qabiliyyətinə malikdir. Belə hesablamaları aparmaq üçün malgöndərənlərlə hesablaşmalar üzrə hesablaşma hesabında vəsait çatışmazlığı, ssuda üzrə banka, maliyyə orqanlarına borcun gecikdirilməsi haqqında informasiyadan istifadə olunur.

Müəssisənin ödəmə qabiliyyətini (likvidliyini) səciyyələndirən əmsallar (göstəricilər) müəssisənin özünün tez satıla bilən vəsaitləri hesabına qısamüddətli öhdəliklərini ödəyə bilmə qabiliyyətini əks etdirir. Həmin göstəriciləri hesablayarkən qısamüddətli öhdəliklər əsas götürülür.

Müəssisənin ödəmə qabiliyyətini əks etdirən əsas göstəricilər aşağıdakılardır:

1) Mütləq likvidlik əmsalı (Θ^{ml})

$$\Theta^{ml} = \frac{\text{Pul vəsaiti} + \text{qısamüddətli maliyyəqoyuluşları}}{\text{qısamüddətli öhdəliklər}} \quad (4.2)$$

Normal ödəmə qabiliyyəti üçün bu göstərcinin minimum həddi 0,2-0,25 hesab edilir.

Bu əmsal təsərrüfat subyektlərini material resursları ilə təmin edən malgöndərənlər və kreditləşdirən banklar üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əgər $\Theta^{ml} > 0,5$ olarsa, müəssisənin ödəmə qabiliyyəti yüksək hesab edilir.

2) Aralıq («böhranlı») likvidlik əmsalı (Θ^{al}):

$$\Theta^{al} = \frac{\text{pul vəsaiti} + \text{qısamüddətli maliyyəqoyuluşları} + \text{debitor borcları}}{\text{qısamüddətli öhdəliklər}} \quad (4.3)$$

Normal ödəmə qabiliyyəti üçün bu əmsalın minimum həddi 0,7-0,8 hesab edilir. Bu göstərici səhm sahiblərini daha çox maraqlandırır.

3) Cari likvidlik əmsalı (Θ^{cl}):

$$\Theta^{cl} = \frac{\text{pul vəsaiti} + \text{qısamüddətli maliyyəqoyuluşları} + \text{debitor borcları} + \text{ehtiyat və xərclər}}{\text{qısamüddətli öhdəliklər}} \quad (4.4)$$

Cari ödəmə qabiliyyətini hesablayarkən gələcək dövrün xərcləri ehtiyat və xərclərin məbləğinə daxil edilmir. Bu əmsal vahiddən aşağı olmamalıdır. İnkişaf etmiş ölkələrdə bu göstəricinin «təhlükəsizlik» həddi 2 - 2,5 hesab edilir.

Ödəmə əmsallarının mahiyyətində olan fərqlər sahənin xüsusiyyətləri, mal və xidmətlərə görə hesablaşma formaları, istehsal həlqəsinin müddəti, əmtəə-material dəyərliləri ehtiyatının strukturu ilə bağlıdır. Ödəmə əmsalı yüksək olduqca kreditorların müəssisəyə inamı artır.

4) Əmtəə-material dəyərliləri ehtiyatının likvidlik əmsalı ($\Theta^{əmdl}$):

$$\Theta^{əmdl} = \frac{\text{ehtiyat və xərclər}}{\text{qısamüddətli öhdəliklər}} \quad (4.5)$$

Bu əmsal onu göstərir ki, əgər müəssisə əmtəə-material dəyərlilərini satarsa, qısamüddətli öhdəliklərin hansı hissəsini ödəyə bilər.

Mühasibat uçotunun aparılmasının və maliyyə hesabatının tərtibinin beynəlxalq standartlarının tətbiq edildiyi inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, bu və ya digər idarəetmə qərarının hazırlanması və qəbul edilməsi zamanı informasiyadan istifadə edənlər açıq nəşr olunmuş maliyyə hesabatlarının tərkibində mühasibat balansı və mənfəət və zərər haqqında hesabatla yanaşı pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabat (PVHH) böyük üstünlük verirlər.

PVHH pul axınının təhlili üçün əsas informasiya mənbəyi hesab olunur. Pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabatın təhlili təşkilatın likvidliyi və ödəmə qabiliyyəti, ənənəvi maliyyə təhlili prosesində əldə olunmuş statik göstəricilər əsasında onun maliyyə potensialının perspektivi haqqında proqnozları daha da dərinləşdirməyə və onlara düzəlişlərin edilməsinə imkan verir. Həmin hesabatın əsas məqsədi təşkilatın pul vəsaitlərini yaratmaq bacarığının səciyyələndirilməsi üçün pul vəsaitləri və onların ekvivalentlərinin dəyişməsi haqqında informasiya təqdim etməkdir.

Təşkilatın real ödəmə qabiliyyətinin əsaslı olaraq qiymətləndirilməsi üçün likvidliyi əks etdirən maliyyə əmsallarının təhlilini aşağıdakı göstəricilərlə tamamlamaq məqsəduyğundur:

1. Ödəmə qabiliyyəti əmsalı (I):

$$\frac{\text{Dövrün əvvəlinə pul vəsaitləri} + \text{Dövr ərzində pul vəsaitlərinin daxil olması}}{\text{Dövr ərzində pul vəsaitlərinin çıxması}} \quad (4.6)$$

2. *Ödəmə qabiliyyəti əmsalı (II):*

$$\frac{\text{Dövr ərzində pul vəsaitlərinin daxil olması}}{\text{Dövr ərzində pul vəsaitlərinin çıxması}} \quad (4.7)$$

Ödəmə qabiliyyəti əmsalı (I) əsasında təşkilatın müəyyən dövr üzrə hesablarda, kassada olan pul vəsaiti qalıqları və həmin dövrə onların daxil olması hesabına ödəmələri həyata keçirmək imkanı qiymətləndirilir. Təşkilatın ödəmə qabiliyyətli olması üçün həmin əmsal 1- dən (vahiddən) az olmamalıdır.

3. *Özünümaliyyələşdirmə müddəti (I):*

$$\frac{\text{Pul vəsaiti} + \text{Qısamüddətli maliyyə qoyuluşu} + \text{Qısamüddətli debitor borcları}}{\text{Orta günlük pul vəsaiti sərfi}} \quad (4.8)$$

Orta günlük pul vəsaiti sərfi:

$$\frac{\text{Satışın maya dəyəri} + \text{Kommersiya xərcləri} + \text{İnzibati xərclər} - \text{Amortizasiya}}{t} \quad (4.9)$$

burada, t – dövrü (ay-30 gün, rüb-90 gün, il- 360 gün) göstərir.

4. *Özünümaliyyələşdirmə müddəti (II):*

$$\frac{\text{Pul vəsaiti} + \text{Qısamüddətli maliyyə qoyuluşu}}{\text{Orta günlük pul vəsaiti sərfi}} \quad (4.10)$$

5. *Biver əmsalı:*

$$\frac{\text{Xalis mənfəət} + \text{Amortizasiya}}{\text{Uzunmüddətli və qısamüddətli öhdəliklər}} \quad (4.11)$$

Bu əmsal pul vəsaiti axını əsasında hesablıansa da pul resurslarının axınına təsir göstərən amil kimi debitor borclarının dəyişməsinə nəzərə almır. Biver əmsalının 0,4 – 0,6 həddi məqbul hesab olunur.

6. Qısamüddətli öhdəliklərin pul vəsaiti daxiləlmaları ilə örtülməsi əmsalı:

$$\frac{\text{Xalis mənfəət} + \text{Amortizasiya}}{\text{Qısamüddətli öhdəliklər}} \quad (4.12)$$

7. Faizlərin örtülməsi əmsalı:

$$\frac{\text{Faiz və vergilər ödənilənə qədər CFXPA}}{\text{Ödəniləcək faiz məbləqləri}} \quad (4.13)$$

Burada, CFXPA – cari fəaliyyətdən xalis pul axınıını göstərir.

Faiz dedikdə borc maliyyə vəsaitindən istifadənin qiyməti nəzərdə tutulur. Bu göstərici əsasında müəyyən edilir ki, CFXPA hesabına faizlərin hansı hissəsini ödəmək mümkündür və faizlərin ödənilməsi üzrə kontragentlər qarşısında öhdəliklərin yerinə yetirilməsinə xələl gətirmədən CFXPA hansı səviyyəyə qədər azala bilər. Təsadüfi deyildir ki, mənfəət və zərər haqqında hesabat üzrə mənfəət məbləği kreditlər üzrə faiz məbləğindən bir neçə dəfə çox olsa da, CFXPA – nın mənfəi kəmiyyəti xüsusi mənbələr hesabına borc vəsaitinin cəlb olunması üzə maliyyə xərclərini örtməyə imkan vermir.

8. Özünümaliyyələşdirmə potensialı*:

$$\frac{\text{Xalis mənfəət} + \text{Amortizasiya}}{\text{Qısamüddətli öhdəliklər}} \quad (4.14)$$

9. Borc səviyyəsi əmsalı:

$$\frac{\text{Kreditlər} + \text{Borclar} + \text{Kreditor borcları}}{\text{Dividendlər, faizlər və dividendlər ödənildikdən sonra CFXPA}} \quad (4.15)$$

* – Ödənilmiş dividendlər çıxılmaqla (əgər onlar pul vəsaitinin hərəkəti haqqında hesabatda pul vəsaitinin maliyyə çıxması kimi əks etdirilmişdirsə).

Bu əmsal - borcun əsas məbləğinin ödənilməsi üzrə borcların ödənilməsi səviyyəsini əks etdirir, belə ki, gələcəkdə təşkilatın fəaliyyətinin stabilliyi yalnız faizlərin ödənilməsindən deyil, eləcə də borcun əsas məbləğinin qaytarılmasından da asılıdır; təşkilatın onun kreditorlarından asılılığı səviyyəsini müəyyən edir; CFXPA hesabına borc məbləğinin tam ödənilməsi müddətini (məsələn, il) əks etdirir.

10. Əgər ehtiyatda olan pul vəsaiti borcun ödənilməsinə yönəldilirsə, onda borc səviyyəsi – netto hesablanır:

$$\frac{\text{Kreditlər} + \text{Borclar} + \text{Kreditor borcları} - \text{Pul vəsaiti}}{\text{Dividendlər, faizlər və dividendlər ödənildikdən sonra CFXPA}} \quad (4.16)$$

11. Borc potensialı:

$$\frac{\text{Kreditlər} + \text{Borclar} + \text{Kreditor borcları} - \text{Pul vəsaiti}}{\text{Dividendlər, faizlər və dividendlər ödənildikdən sonra CFXPA}} \quad (4.17)$$

12. Bütün səhm növləri üzrə dividendlərin örtülməsi əmsalı:

$$\frac{\text{Dividendlərin ödənilməsinə qədər və faizlər ödənildikdən sonra CFXPA}}{\text{Ödəniləcək dividendlərin ümumi məbləği}} \quad (4.18)$$

13. Dividendlərin örtülməsi əmsalı:

$$\frac{\text{Dividendlərin ödənilməsinə qədər və faizlər ödənildikdən sonra CFXPA}}{\text{Ödəniləcək dividendlərin ümumi məbləği}} \quad (4.19)$$

Pul vəsaiti və qısamüddətli maliyyə qoyuluşları (qiymətli kağızlar) dövriyyə vəsaitinin daha mobil hissəsi hesab olunur. Dövriyyə vəsaitləri pula çevrilmə müddətinə görə fərqlənirlər. Belə ki, debitor borclarının və maddi dövriyyə vəsaitlərinin likvidlik səviyyəsi aşağıdır. Maddi dövriyyə vəsaitlərinin tərkibində hazır məhsul, əmtəə və material ehtiyatları, bitməmiş istehsalat və yarımfabrikatlar likvidlik səviyyəsinə görə çox fərqlənirlər. Debitor borclarının likvidliyi bankda ödəmə sənədlərinin

hərəkəti sürətindən, bank sənədlərinin vaxtında tərtibindən, ayrı-ayrı alıcılara verilən kommersiya kreditinin müddətindən, onların ödəmə qabiliyyətindən və s. asılıdır.

Müəssisənin ödəmə qabiliyyətinin perspektiv vəziyyətini nəzərdən keçirərkən gələcəkdə daxil olacaq xalis pul gəlirini nəzərdən qaçıрмаq olmaz. Bura amortizasiya ayırmaları və satışdan daxil olan ümumi pul gəlirlərinin tərkibində xalis mənfəət də daxildir. Gəlirin qalan hissəsi istehsal amillərinin təkrar istehsalına, büdcəyə ödəmələrə və digər məqsədlərə yönəldilir.

Xalis pul gəliri pul formasında müəssisənin dövriyyəsində qalır. Xalis pul gəliri əmsalı (Θ^{xpg}) amortizasiya ayırmaları (A) və xalis mənfəətin (M^x) cəminin məhsul satışından pul gəlirinə (P^g) nisbəti kimi hesablanır və məhsul satışından ümumi pul gəlirində nağd pul qalığının həcmi göstərir.

$$\Theta^{xpg} = \frac{A + M^x}{P^g} \quad (4.20)$$

Səhmdar və kooperativ müəssisələr, məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlər üçün nizamnamə, səhm və ya pay fondlarında toplanmış xüsusi maliyyə resurslarının saxlanılmasının qiymətləndirilməsi çox aktualdır. Bu müəssisələrin xüsusi maliyyə resursları səhmdarların, iştirakçıların nizamnamə və ya digər fondlara yönəltdiyi üzvlük haqqı hesabına yaradılır. Qanuna müvafiq olaraq belə müəssisələrin nizamnamə kapitalı onların nizamnamələrində göstərilən həddən aşağı olmamalıdır.

İqtisadi təhlil prosesində yuxarıda nəzərdən keçirilən əmsallarla yanaşı aşağıdakı göstəricilər də müəyyən edilir:

a) Xüsusi dövriyyə vəsaitinin həcmi. Bu göstəricini hesablamaq üçün xüsusi kapital və uzunmüddətli öhdəliklərin cəmindən əsas vəsait və qoyuluşları və cari öhdəlikləri çıxmaq lazımdır. Qərb uçot-təhlil təcrübəsində bu göstərici dövriyyə aktivləri ilə qısamüddətli passivlərin (öhdəliklərin) fərqi kimi hesablanır.

Xüsusi dövriyyə vəsaitinin həcmi müəssisənin xüsusi kapitalının cari aktivlərin (bir ildən az müddətə dövrəyə malik olan aktivlər) örtülməsinə yönəldilən hissəsini xarakterizə edir.

Xüsusi dövriyyə vəsaitləri aktivlərin, eləcə də vəsait mənbələrinin strukturundan çox asılıdır. Bu göstərici kommersiya fəaliyyəti və digər vasitəçilik əməliyyatları ilə məşğul olan müəssisələr üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Başqa şərtlər dəyişməz qaldığı halda bu göstəricinin yüksəlməsi müsbət meyl kimi qiymətləndirilir.

b) Xüsusi dövriyyə vəsaitinin manevrlik əmsalı. Bu əmsal pul vəsaitlərinin xüsusi dövriyyə vəsaitlərinin məbləğinə nisbəti kimi hesablanır. Xüsusi dövriyyə vəsaitinin manevrlik əmsalı xüsusi dövriyyə vəsaitinin pul formasında olan hissəsini əks etdirir. Normal fəaliyyət göstərən müəssisələr üçün bu əmsal 0–1 həddində dəyişilir.

c) Ehtiyatların örtülməsində dövriyyə vəsaitinin payı.

Bu göstərici ehtiyatların dəyərinin xüsusi dövriyyə vəsaiti hesabına örtülən hissəsini göstərməklə əsasən ticarət müəssisələrinin maliyyə vəziyyətinin təhlilində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu göstəricinin aşağı həddi 50% səviyyəsində müəyyən edilmişdir.

d) Cari aktivlərdə istehsal ehtiyatlarının payı. Bu göstərici ehtiyat və xərclərin cari aktivlərə nisbəti kimi müəyyən edilir və vahiddən aşağı olduqda müəssisənin maliyyə vəziyyəti qeyri sabit hesab olunur. Ona görə də müəssisələrdə müəyyən həcmdə istehsal ehtiyatlarının yaradılması onların maliyyə vəziyyətinin sabitliyinə şərait yaradır.

Cədvəl 4.3-də müəssisənin ödəmə qabiliyyəti göstəricilərinin hesablanması üçün ilkin məlumat verilmişdir.

Cədvəl 4.3

Müəssisənin ödəmə qabiliyyətinin hesablanmasında istifadə edilən məlumatlar (man.)

Göstəricilər	Dövrün əvvəlinə	Dövrün sonuna
1. Pul vəsaiti	390	4061
2. Qısamüddətli maliyyə qoyuluşları	-	-
3. Debitor borcları	4716232	2609967
1. Ehtiyat və xərclər (gələcək dövrün xərcləri istisna olmaqla)	906057	1252943
5. Qısamüddətli öhdəliklər	4483762	28443377

Cədvəlin məlumatlarına əsasən müəyyən etmək olar ki, mütləq likvidlik əmsalı dövrün əvvəlinə 0,0001(390:4483762), dövrün sonuna 0,0014(4061:28443377) təşkil etmişdir. Göründüyü kimi, hesabat dövrünə qısamüddətli öhdəliklərin 0,14%-i dərhal ödənilə bilər. Əlbəttə, dövrün əvvəlinə və sonuna mütləq likvidlik əmsalı onun nəzəri həddindən çox aşağı olmuşdur.

Hesabat dövrünün əvvəlinə böhranlı likvidlik əmsalı 1,05 $\left(\frac{390+4716232}{4483762}\right)$ hesabat dövrünün sonuna 0,92 $\left(\frac{4061+2609967}{2843377}\right)$ olmuşdur. Cari likvidlik əmsalı ilin əvvəlinə 1,36 $\left(\frac{390+4716232+1384065}{4483762}\right)$, ilin sonuna 1,48 $\left(\frac{4061+2609967+1593307}{2843377}\right)$ təşkil etmişdir. Qısamüddətli öhdəliklərin tərkibində ehtiyat və məsrəflərin xüsusi çəkisi ilin əvvəlinə 14,04% (629589:4483762), ilin sonuna 33,27% (945904:2843377) olmuşdur. Başqa sözlə, müəssisə öz əmtəə-material dəyərlilərini satarsa, qısamüddətli öhdəliklərinin ilin əvvəlinə 14,04%-ə qədərini, ilin sonuna isə 33,27%-ə qədərini ödəyə bilər ki, bu da müsbət meyl sayılır.

4.3. Müəssisənin reytinginin qiymətləndirilməsi

Kompleks iqtisadi təhlil prosesində təsərrüfat proseslərinin keyfiyyət və kəmiyyətə göstəricilər sistemi ilə ifadə olunan təhlili əsasında müəssisənin fəaliyyətinin nəticələrinin yekunlaşdırılması mühüm yer tutur. Obyektin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi kompleks iqtisadi təhlilin birinci mərhələsində aparılır. Bu zaman analitik işlərin əsas istiqamətləri müəyyən edilir (ilkin qiymətləndirmə). Son mərhələdə isə təhlilin nəticələri yekunlaşdırılır (son qiymətləndirmə). Son qiymətləndirmə hər bir konkret şərait üçün əsas informasiya mənbəyi hesab edilir.

Maliyyə vəziyyəti müəssisənin işgüzar fəaliyyətinin və etibarlılığının mühüm xarakteristikasıdır. O, müəssisənin rəqabətə davamlılığını və işgüzar əməkdaşlıqda onun potensialını müəyyən edir, yalnız müəssisənin deyil, eləcə də onun tərəfdaşlarının iqtisadi maraqlarının səmərəli təmin edilməsi üçün təminat verir.

Müəssisənin maliyyəsinin, işgüzarlığının və iqtisadiyyatının təhlili-nin nəzəriyyəsində «sabit maliyyə vəziyyəti» anlayışı yalnız onun maliyyəsinin keyfiyyət ifadəsi kimi deyil, eləcə də kəmiyyətə ölçülən hal kimi nəzərdən keçirilir. Bu isə maliyyə nəticələrinin, rentabelliyin və işgüzar fəallığın qiymətləndirilməsinin elmi cəhətdən əsaslandırılmış metodikasının yaradılmasının ümumi prinsiplərini formalaşdırmağa imkan verir. Belə qiymətləndirmə müxtəlif metodlarla və müxtəlif meyarlardan istifadə etməklə həyata keçirilə bilər.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində iqtisadi proseslərin iştirakçılarının müəssisənin maliyyə vəziyyəti və işgüzar fəallığı haqqında obyektiv və düzgün informasiya əldə edilməsinə marağı daha da artmışdır. Bazar münasibətlərinin bütün subyektləri (mülkiyyətçilər, investorlar, banklar, malgöndərənlər, sifarişçilər və i.a.) öz tərəfdaşlarının rəqabətə davamlılığı və etibarlılığının birmənalı qiymətləndirilməsində maraqlıdırlar.

Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin və işgüzar fəallığının kompleks müqayisəli reyting qiymətləndirilməsi metodikasının mərhələləri aşağıdakılardır: hesabat dövrü üçün ilkin informasiyanın toplanması və analitik işlənməsi; müəssisənin maliyyə vəziyyəti üzrə reytinginin qiymətləndirilməsi üçün göstəricilər sisteminin əsaslandırılması və onların təsnifləşdirilməsi; reyting qiymətləndirmənin yekun göstəricisinin hesablanması; reytingə görə müəssisələrin təsnifləşdirilməsi.

Yekun reyting qiymətləndirmədə müəssisənin istehsal və maliyyə fəaliyyətinin bütün mühüm göstəriciləri nəzərə alınır. Onun tərtibi zamanı müəssisənin istehsal potensialı, onun məhsulunun rentabelliği, istehsal və maliyyə resurslarından istifadənin səmərəliliği, vəsaitlərin vəziyyəti və yerləşdirilməsi parametrləri və digər göstəricilərdən istifadə olunur.

Maliyyə vəziyyətinin dəqiq və obyektiv qiymətləndirilməsi göstəricilər blokunun ixtiyari seçilməsinə əsaslanmamalıdır. Ona görə də, maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin ilkin göstəricilərinin seçilməsi və əsaslandırılması müəssisənin maliyyə vəziyyətinin nəticələrinə uyğun qiymətləndirmənin məqsədindən, idarəetmə subyektlərinin analitik qiymətləndirməyə olan tələbatından asılı olaraq aparılmalıdır.

Iqtisadi ədəbiyyatda müəssisənin reytinginin qiymətləndirilməsi üçün ilkin göstəricilər dörd qrupda cəmləşdirilir (cədvəl 4.4).

Birinci qrupa müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin gəlirliyinin (rentabelliğinin) qiymətləndirilməsinin daha ümumi və zəruri göstəriciləri daxildir. Ona görə də müqayisəli qiymətləndirmə zamanı rentabellik göstəricisində (xalis mənfəətin bütün əmlakın dəyərinə və ya müəssisənin xüsusi vəsaitlərinin həcminə nisbəti) istifadə edilir.

Cədvəl 4.4

**Nəşr olunan hesabat məlumatlarına əsasən reyting qiymətləndirmə
üçün ilkin göstəricilər sistemi**

I. Тəsərrüfat fəaliyyətinin gəlirliyinin qiymətləndirilməsi göstəriciləri	II. İdarəetmənin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi göstəriciləri	III. İşgüzar fəallığın qiymətləndirilməsi göstəriciləri	IV. Likvidliyin və bazar sabitliyinin qiymətləndirilməsi göstəriciləri
1.Müəssisənin ümumi Rentabelliği	1. Məhsul satışının hər manatına xalis mənfəət	1.Bütün aktivlərin dövranı	1.Cari likvidlik əmsalı
2.Müəssisənin xalis rentabelliği	2. Məhsul satışının hər manatına məhsul satışından mənfəət	2.Əsas fondların dövranı	2.Böhranlı (aralıq) likvidlik əmsalı
3.Xüsusi kapitalın rentabelliği	3. Məhsul satışının hər manatına bütün satışdan əldə edilən mənfəət	3.Dövriyyə fondlarının dövranı	3.Sabit aktivin indeksi
4.İstehsal fondlarının rentabelliği	4. Məhsul satışının hər manatına ümumi mənfəət	4.Ehtiyatların dövranı	4.Müstəqillik əmsalı
		5.Debitor borclarının dövranı	5.Ehtiyatların xüsusi dövriyyə vəsaiti ilə ötürülməsi əmsalı
		6.Bank aktivlərinin dövranı	
		7. Xüsusi kapitalın dövranı	

İkinci qrupa idarəetmənin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi göstəriciləri (mənfəətin müəssisənin dövriyyəsinin yekununa – məhsul, iş, xidmət satışından əldə edilən pul gəlirinə nisbəti) aiddir.

Üçüncü qrupa müəssisənin işgüzar fəallığının qiymətləndirilməsi göstəriciləri daxildir: bütün aktivlərin (bütün kapitalın) səmərəliliyi (məhsul satışından pul gəlirinin balansın valyutasına nisbəti); əsas fondların səmərəliliyi (məhsul satışından pul gəlirinin əsas vəsaitlərin və qeyri maddi aktivlərin dəyərində nisbəti); dövriyyə fondlarının dövranı (məhsul

satışından pul gəlirinin dövriyyə vəsaitlərinin dəyərinə nisbəti); ehtiyatların dövrünü (məhsul satışından pul gəlirinin ehtiyat və xərclərin orta dəyərinə nisbəti); debitor borclarının dövrünü (məhsul satışından pul gəlirinin debitor borclarının ümumi məbləğinə nisbəti). Debitor borclarının müəyyən edilməsi üçün müəssisənin balansına əlavədə göstərilən məlumatlardan istifadə etmək mümkündür.

Dördüncü qrupa müəssisənin likvidliyinin və bazar sabitliyinin qiymətləndirilməsi göstəriciləri (cari likvidlik əmsalı, böhranlı likvidlik əmsalı, sabit aktivin indeksi) daxildir.

Müəssisənin maliyyə müstəqilliyi əmsalı onun xüsusi vəsaitinin balansın valyutasına nisbətini xarakterizə edir. Ehtiyat və xərclərin xüsusi dövriyyə vəsaiti ilə təmin olunmasını müəyyən etmək üçün xüsusi dövriyyə vəsaiti məbləğini ehtiyat və xərclər məbləğinə bölmək lazımdır. Səhmdar şirkətlərin bazar sabitliyini ifadə etmək üçün nisbi göstəricilərdən – bir səhmə düşən mənfəətin həcmi, bir səhmə düşən dividend və s. göstəricilərdən istifadə olunması məqsədəuyğundur.

Məlum olduğu kimi, iqtisadi təhlil prosesində yuxarıda göstərilən göstəricilər hesabat dövrünün sonuna və ya balans maddələrinin orta kəmiyyətinə görə hesablanır.

Beləliklə, müəssisənin maliyyə vəziyyəti üzrə reytinginin qiymətləndirilməsi üçün hesablama bazası kimi ekspertlərin subyektiv təsəvvürləri deyil, real bazar rəqabəti şəraitində müqayisə edilən obyektlərin məcmusunun daha yüksək nəticələri götürülür.

Belə yanaşma hər bir müstəqil əmtəə istehsalçısının öz rəqibinə nisbətən daha yaxşı fəaliyyət göstəricilərinə nail olmağa can atmasını əks etdirən bazar rəqabəti təcrübəsinə uyğundur.

Bazar münasibətləri subyektlərini yalnız təsərrüfat fəaliyyətinin konkret obyektini (məsələn, potensial investoru yalnız şəkər zavodlarının və ya qənnadı fabriklərinin və ya şüşə zavodlarının iş göstəriciləri maraqlandıra bilər) maraqlandırırırsa, onda eyni tipli obyektlərin məcmusundan etalon müəssisə formalaşır. Lakin əksər hallarda etalon müəssisə fəaliyyətin müxtəlif sahələrinə aid olan obyektlərin işinin göstəricilərindən formalaşa bilər. Bu, qiymətləndirmə metodunun tətbiqinə mane olmur və ona görə də təsərrüfatçılığın müxtəlif tipli obyektləri üçün maliyyə göstəriciləri müqayisə edilə bilər.

Ümumiyyətlə, müəssisənin maliyyə vəziyyətinin, rentabelliyyənin və işgüzar fəallığının müqayisəli reyting qiymətləndirilməsi alqoritmi ardıcıl olaraq aşağıdakı prosesləri əhatə edir:

1. İlk məlumatlar matrisa formasında verilir (a_{ij}) (cədvəldə sətirlərdə göstəricilərin nömrəsi- $i=1, 2, 3, \dots, n$, sütunlarda müəssisələrin nömrələri - $j=1, 2, 3, \dots, m$, göstərilir).

2. Hər bir göstəricinin maksimum kəmiyyəti tapılır və şərti etalon müəssisənin sütununa ($m+1$) köçürülür.

3. a_{ij} matrisasının ilkin göstəriciləri etalon müəssisənin müvafiq göstəricilərinə nisbətə standartlaşdırılır

$$X_{ij} = \frac{a_{ij}}{\max a_{ij}} \quad (4.21)$$

burada, x_{ij} – j müəssisənin vəziyyətinin standartlaşmış göstəricilərini əks etdirir.

4. Hər bir müəssisə üçün onun reytinginin qiymətləndirilməsi aşağıdakı düstur üzrə həyata keçirilir.

$$R_j = \sqrt{(1-x_{1j})^2 + (1-x_{2j})^2 + \dots + (1-x_{nj})^2} \quad (4.22)$$

burada, R_j – müəssisənin reytinginin qiyməti;

x_{1j}, x_{2j}, x_{nj} – təhlil edilən müəssisənin standartlaşdırılmış göstəriciləridir.

5. Müəssisələr reyting qiymətinin azalmasına görə sıralanır. (4.21) düsturu üzrə R -in kəmiyyəti minimal olan müəssisə ən yüksək reytingə malikdir. Həmin alqoritmin təcrübədə tətbiqi üçün müqayisə edilən göstəricilərin və müəssisələrin sayı üzrə məhdudiyyət qoyulmur.

Maliyyə vəziyyətinin, rentabelliyyənin və işgüzar fəallığın reyting qiymətinin alınmasının göstərilən alqoritmi müəssisələrin balanslarının tərtib olunma vaxtına (ilin sonuna olan məlumatlar üzrə) və ya dinamikada tətbiq edilə bilər. Birinci halda cədvəl 4.4- ə daxil edilmiş ilkin göstəricilər balansın və mənfəət və zərər haqqında maliyyə hesabatının ilin sonuna olan göstəriciləri üzrə hesablanır və müəssisənin reytingi müəyyənləşdirilir.

İkinci halda cədvəl 4.4- ə daxil edilmiş ilkin göstəricilər artımın sürət əmsalları kimi hesablanır. Beləliklə, müəyyən tarixə yalnız müəssisənin cari vəziyyəti qiymətləndirilir, eləcə də dinamikada bu vəziyyətin dəyişilməsi üzrə müəssisənin gördüyü işlər qiymətləndirilir. Belə qiymətləndirmə müəssisənin həmin fəaliyyət sahəsində rəqabətə davamlılığının artmasının etibarlılıq ölçüsü hesab edilir.

Eyni zamanda cədvələ zaman və sürət göstəricilərinin daxil edilməsi müəssisənin maliyyə təsərrüfat fəaliyyətinin yalnız vəziyyətini deyil, eləcə də dinamikasını xarakterizə edən ümumiləşdirilmiş reyting qiymətini əldə etməyə imkan verir.

Reyting qiymətin alınması alqoritmi modifikasiya edilə bilər. Məsələn, aşağıda göstərilən düsturların birindən istifadə oluna bilər:

$$R_j^i = \sqrt{a_{1j}^2 + a_{2j}^2 + \dots + a_{nj}^2} \quad (4.23)$$

$$R_j^{ii} = \sqrt{k_1 a_{1j}^2 + k_2 a_{2j}^2 + \dots + k_n a_{nj}^2} \quad (4.24)$$

$$R_j^{iii} = \sqrt{k_1 (1 - x_{1j})^2 + k_2 (1 - x_{2j})^2 + \dots + k_n (1 - x_{nj})^2} \quad (4.25)$$

Burada, k_1, k_2, \dots, k_n - ekspert tərəfindən müəyyən edilmiş göstəricilərin çəki əmsallarını göstərir.

(4.23) düsturuna görə bütün eyni istiqamətli göstəricilər üzrə yekun nəticə yüksək olan müəssisənin reytingi ən yüksəkdir.

(4.24) düsturu (4.23) düsturunun modifikasiyası hesab olunur. Burada ekspert yolu ilə müəyyən edilən göstəricilərin vacibliyi nəzərə alınır.

(4.25) düsturu reytingin hesablanmasının əsas düsturunun oxşar modifikasiyası hesab olunur. Bu zaman etalon müəssisəyə münasibətdə reyting qiymətinin hesablanmasında ayrı-ayrı göstəricilərin vacibliyi nəzərə alınır.

Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin, rentabelliyyənin və işgüzar fəallığının reyting qiymətləndirilməsinin təklif olunan metodikasının üstünlüyü aşağıdakılardır:

1. Təklif olunan metodika müəssisənin maliyyə fəaliyyəti kimi mürəkkəb prosesin qiymətləndirilməsinə kompleks, çoxölçülü yanaşmaya əsaslanır.

2. Müəssisənin maliyyə fəaliyyətinin reyting qiyməti nəşr edilmiş hesabat məlumatları əsasında müəyyənləşdirilir. Onun əldə edilməsi üçün bazar iqtisadiyyatı təcrübəsində tətbiq edilən maliyyə fəaliyyətinin mühüm göstəricilərindən istifadə olunur.

3. Reyting qiyməti müqayisəlidir. O, bütün rəqiblərin real nailiyyətlərini nəzərə alır.

4. Reyting qiymətinin hesablanması üçün çevik hesablama alqoritmindən istifadə olunur ki, bu da təcrübədə geniş sınaqdan keçmiş, müəssisənin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin müqayisəli kompleks qiymətləndirilməsinin riyazi modelindən istifadə imkanını reallaşdırır.

Bu metodika tərəfdaşın etibarlığının onun cari və ötən fəaliyyətinin nəticələri üzrə qiymətləndirilməsini kəmiyyətcə müəyyən etməyə imkan verir, lakin maddi istehsal sferasında onun tətbiqi məhduddur. Həmin məhdudiyət reyting qiymətləndirmədə ilkin göstəricilər sistemi ilə bağlıdır.

Bununla əlaqədar fəaliyyətin digər sferaları (banklar, sığorta şirkətləri, investisiya fondları, s.) üçün işlənmiş reyting sistemləri böyük maraq doğurur. Məsələn, ABŞ-da 1978-ci ildən bankların qiymətləndirilməsi üçün CAMEL reyting sistemindən istifadə olunur.

Bu sistemə bankın stabilliyinin bütün mühüm komponentləri daxildir, çox sadədir, standartlaşdırılmışdır və bütün nəzarətəddici orqanlar tərəfindən birmənalı qəbul edilir.

CAMEL reyting sisteminin adı təhlil edilən beş komponentin baş hərflərindən yaranmışdır.

C – əmanətçilərin zəmanəti üçün bankın xüsusi kapitalının həcmi müəyyən edən kapitalın kafiliyi göstəricisi;

A – aktivlərin və balansdankənar maddələrin «qayıtması», eləcə də problem borcların maliyyə təsiri dərəcəsini müəyyən edən aktivlərin keyfiyyəti göstəricisi;

M – idarəetmənin (menecmentin) keyfiyyəti göstəricisi;

E – gəlirlilik və ya mənfəətlilik göstəricisi (bankın gələcək inkişafı üçün onun kifayətliliyi);

L – likvidlik göstəricisi (adi və fors-major öhdəliklərin örtülməsi üçün bankın nə dərəcədə likvidli olmasını müəyyən edir).

Rusiya təcrübəsində V.Kromonovun reyting qiymətləndirmə metodikasını geniş yayılmışdır (23). Həmin metodika kommərsiya banklarının etibarlılığının qiymətləndirilməsi üçün istifadə olunur. Bu metodikaya əsasən bankların etibarlılığı beş meyar (bankın maliyyə vəziyyətinin sabitliyi əmsalları) əsasında qiymətləndirilir:

$$N=(k_1/1)\times 45+(k_2/1)\times 20+(k_3/3)\times 10+(k_4/1)\times 15+(k_5/1)\times 5+(k_6/3)\times 5 \quad (4.26)$$

burada, N – bankın etibarlılıq dərəcəsini göstərən reyting rəqəmi;

k_1 – etibarlılığın əsas əmsalı (nizamnamə kapitalının gəlirli aktivlərin həcmi-nə nisbəti);

k_2 – ani likvidlik əmsalı (bankın likvid aktivlərinin onların «tələb olunana qədər» öhdəliklərinə nisbəti);

k_3 – kros-əmsal (bankın bütün öhdəliklərinin verilən kreditlərə nisbəti);
 k_4 – əsas likvidlik əmsalı (likvid aktivlərin və qorunan kapitalın bankın cəmi öhdəliklərinə nisbəti);

k_5 – kapitalın qorunması əmsalı (qorunan kapitalın bankın xüsusi kapitalına nisbəti);

k_6 – mənfəətin fond kapitallaşdırılması əmsalı (bankın xüsusi kapitalının təsisçilər tərəfindən köçürülmüş pul vəsaitlərinə nisbəti).

45, 20, 10, 15, 5- əmsalların əmanətçilər üçün maraq dərəcəsinə görə xüsusi çəkisini göstərir.

Etibarlılıq baxımından bank aşağıdakı hallarda «optimal» hesab olunur:

- verilmiş kreditlər xüsusi kapitalın həcmindən çox deyil;
- müştərilərin hesablaşma hesabında olan vəsaitlər likvid aktivlərlə tam təmin olunmuşdur;
- ona etibar edilən vəsaitlərin üçdə birindən çox olmayan hissəsi risklidir;
- məcmu öhdəliklər likvid aktivlərlə, daşınmaz əmlakla və qiymətli-lərlə tam təmin olunmuşdur;
- kapital tam olaraq daşınmaz əmlaka və qiymətliyə investisiya edilmişdir;

Beləliklə, yalnız müəssisənin cari maliyyə vəziyyətinin deyil, eləcə də həmin vəziyyətin dinamikada yaxşılaşması üzrə onun səyinin qiymətləndirilməsini müəyyənləşdirmək mümkündür. Həmin əmsal həmçinin müəssisənin istehsal və maliyyə resurslarından istifadəsinin səmərəlilik səviyyəsini aydınlaşdırmağa imkan verir.

4.4. Müəssisənin müflisləşməsi ehtimalının analitik qiymətləndirilməsi

Müəssisənin müflisləşməsi bazar iqtisadiyyatını inkişaf yolu seçmiş respublikanın müasir iqtisadiyyatında yeni haldır.

Müəssisənin müflisləşməsi dedikdə, borclunun öhdəliklərinin onun əmlakının dəyərindən çox olması və ya balansın quruluşunun qeyri-qənaətbəxş olması səbəbindən müəssisənin büdcəyə və büdcədən kənar dövlət fondlarına məcburi ödəmələri təmin etməməsi daxil olmaqla malların (iş, xidmətin) dəyərinin ödənilməsi üzrə kreditorların tələbini yerinə yetirə bilməməsi başa düşülür. Balansın strukturunun qeyri-qənaətbəxş olması

borclunun əmlakının və öhdəliklərinin elə bir vəziyyəti deməkdir ki, bu zaman aktivlərin likvidlik səviyyəsinin hədsiz aşağı olması səbəbindən kreditorların öhdəliklərinin vaxtında ödənilməsi təmin edilmir. Bu zaman aktivlərin dəyəri borclunun borclarının ümumi məbləğinə bərabər ola bilər və ya ondan artıq ola bilər.

Müflisləşmə vəziyyətinin yaranmasının əsas səbəblərinə aşağıdakılar daxildir:

1. Təsərrüfatçılıq şəraitinin yaratdığı obyektiv səbəblər – maliyyə, pul, kredit, vergi sisteminin və iqtisadiyyatın yenidən qurulmasının qanuni bazasının təkmilləşdirilməməsi; inflyasiya səviyyəsinin çox yüksək olması;

2. Bilavasitə təsərrüfatçılığın özünə aid subyektiv səbəblər – müflisləşməni qabaqcadan görmək və həmin təhlükəni vaxtında aradan qaldırmaq bacarığının olmaması; tələbin zəif öyrənilməsi və reklamın olmaması səbəbindən satışın həcmnin azalması, məhsulun keyfiyyətinin və qiymətinin aşağı düşməsi, özünü doğrultmayan yüksək xərclər, məhsulun aşağı rentabelli olması, istehsal həlqəsinin çox uzun olması, böyük miqdarda borc və qarşılıqlı ödəməmələrin mövcudluğu, rəhbərlərin bazarın formalaşmasının reallığına uyğunlaşmaması, yüksək tələbata malik məhsul buraxılışının tənzimlənməsində onların təşəbbüskarlığının olmaması və s.

Müəssisənin müflisləşməsi ehtimalını maliyyə təhlili vasitəsi ilə qiymətləndirmək olar. Məhz onun vasitəsi ilə müəssisənin iqtisadiyyatında mövcud olan konkret «xəstəliyi» və onun aradan qaldırılması üçün əməli tədbirləri müəyyənləşdirmək olar. Maliyyə təhlili müəssisənin müflisləşmə ehtimalını proqnozlaşdırmaq və onun həmin böhran vəziyyətindən çıxması üçün qabaqcadan fikirləşmək və tədbirlər görməkdə geniş vasitələrə malikdir.

Hər hansı müflisləşmədən uzaq olmaq üçün universal yol müflisləşmə ehtimalının qiymətləndirilməsi məqsədilə vaxtaşırı olaraq müəssisənin fəaliyyətinin maliyyə təhlilinin aparılmasıdır. Maliyyə təhlili iqtisadi nəzəriyyəyə, hüquqi biliklərə, mühasibat uçotuna əsaslanır.

Müasir iqtisadi ədəbiyyatda maliyyə göstəricilərinin proqnozlaşdırılmasının çoxsaylı üsul və metodları verilmişdir. Lakin müəssisənin maliyyə vəziyyətinin ekspres təhlili üçün onların hamısından istifadəyə lüzum qalmır. Müəssisənin müflisləşməsi mümkünlüyü baxımından maliyyə vəziyyətinin proqnozlaşdırılmasına yanaşmanın üç əsas formasını nəzərdən keçirək:

1) krediti ödəmə qabiliyyəti indeksinin hesablanması;

- 2) göstəricilər sistemindən və qeyri-formal meyarlardan istifadə;
- 3) ödəmə qabiliyyəti göstəricilərinin proqnozlaşdırılması.

Müəssisənin müflisləşmə ehtimalının qiymətləndirilməsi zamanı məşhur Qərb iqtisadçısı Nyu-York Universitetinin professoru E.Altman tərəfindən hazırlanmış modeldən geniş istifadə olunur (11, 18, 22).

Həmin modelin ən sadəsi ikiamilli model hesab olunur. Bu zaman iki göstərici əsas götürülür ki, E.Altmana görə müflisləşmə ehtimalı onlardan asılıdır. Həmin göstəricilərə ödəmə əmsalı (likvidlik əmsalı) və maliyyə asılılığı (maliyyə sabitliyini ifadə edir) aid edilir. Təhlil nəticəsində Qərb təcrübəsində həmin amillərin hər birinin kəmiyyət əmsalı müəyyən edilmişdir.

ABŞ üçün həmin model (Z) aşağıdakı kimi ifadə olunur:

$$Z = -0,3877 - 1,0736 \Theta^{\circ} + 0,0579 \Theta^{ma} \quad (4.27)$$

burada, Θ° – ödəmə əmsalı (cari aktivlərin cari öhdəliklərə nisbəti);

Θ^{ma} – maliyyə asılılığı əmsalıdır (borc vəsaitlərinin passivin yekununa nisbəti).

$Z = 0$ olarsa həmin müəssisə üçün müflisləşmə ehtimalı 50%, $Z < 0$ olarsa, müflisləşmə ehtimalı 50%-dən aşağıdır və Z -in azalması ilə azalır. $Z > 0$ olarsa, müflisləşmə ehtimalı 50%-dən yuxarıdır və Z -in artması ilə həmin ehtimal daha da artır.

Bu modelin üstünlüyü onun sadəliyi, müəssisə haqqında məhdud informasiya şəraitində belə onun tətbiqinin mümkünlüyü ilə xarakterizə olunur. Lakin müflisləşmə ehtimalının yüksək dəqiqliklə proqnozlaşdırılmasında bu modeldən istifadə etmək mümkün deyildir. Çünki müəssisənin maliyyə vəziyyətinə təsir edən digər vacib göstəricilər (müəssisənin rentabelliği, aktivlərinin səmərəliliği, işgüzar fəallığı) bu modeldə öz əksini tapmamışdır. İki amilli modelin köməyi ilə proqnozda səhv $\Delta Z = \pm 0,65$ intervalında qiymətləndirilir.

Qərb təcrübəsində E.Altmanın 1968-ci ildə hazırladığı beşamilli modeldən geniş istifadə edilir (22, 30, 31, 46). İndeksi tərtib edərkən müəllif 66 müəssisəni tədqiq etmiş, onların yarısı 1946 və 1965-ci illərdə müflisləşmiş, qalanları öz fəaliyyətini uğurla davam etdirmişdir. Bu zaman müflisləşmə ehtimalının proqnozlaşdırılması üzrə 22 analitik əmsal öyrənilmişdir. Altman həmin göstəricilərdən daha əsas olan beş göstəricini seçmiş və çoxamilli reqressiv bərabərliyi tərtib etmişdir:

$$Z = 3,3 \Theta_1 + 1,0 \Theta_2 + 0,6 \Theta_3 + 1,4 \Theta_4 + 1,2 \Theta_5 \quad (4.28)$$

burada, Θ_1 – aktivlərin rentabelliği:

$$\Theta_1 = \frac{\text{faiz və vergi ödənilənə qədər mənfəət}}{\text{bütün aktivlərindəyəri}}; \quad (4.29)$$

Θ_2 – bütün aktivlərin səmərəliliği əmsalı:

$$\Theta_2 = \frac{\text{satışın həcmi (pul gəliri)}}{\text{bütün aktivlərindəyəri}}; \quad (4.30)$$

Θ_3 – xüsusi kapitalın (bazar dəyəri ilə) örtülməsi əmsalı:

$$\Theta_3 = \frac{\text{xüsusi kapital (bazar dəyəri ilə)}}{\text{cəlb edilmiş kapital}}; \quad (4.31)$$

Θ_4 – aktivlərin rentabelliği:

$$\Theta_4 = \frac{\text{bölüşdürülməmiş mənfəət}}{\text{bütün aktivlərindəyəri}}; \quad (4.32)$$

Θ_5 – bütün aktivlərdə dövriyyə kapitalının payıdır:

$$\Theta_5 = \frac{\text{xüsusi dövriyyə kapitalı}}{\text{bütün aktivlərindəyəri}} \quad (4.33)$$

Qeyd etmək lazımdır ki, bəzi ədəbiyyatda xüsusi kapitalın (bazar dəyəri ilə) örtülməsi əmsalının (Θ_3) səhm kapitalının bazar dəyərinin (müəssisənin səhminin bazar qiyməti ilə məbləği) qısamüddətli öhdəliklərə nisbəti kimi hesablanması tövsiyə edilir.

Lakin hazırda respublikamızda səhmlərin (bütün elementlərinin) bazar dəyəri haqqında məlumatın olmaması səbəbindən və həmin göstəricinin əksər müəssisələr üçün özünün həqiqi variantında hesablanması mümkün olmadığından bəzi iqtisadçılar bütün aktivlərin dəyərinin borc vəsaitlərinin cəminə bölünməsinə təklif edirlər. Fikrimizcə, həmin göstəricinin bu qaydada hesablanması real deyildir. Ona görə də səhmlərin bazar dəyərinin

nizamnamə və əlavə kapitala əvəz olunmasını məqbul hesab etmək olar. Çünki bu zaman müəssisənin aktivlərinin dəyərinin artması ya onun nizamnamə kapitalının artmasına (səhmin nominal dəyərinin artması və ya əlavə səhm buraxılması), yaxud da əlavə kapitalın artmasına (səhmlərin kursunun artması) səbəb olur. Lakin bu halda xarici amillərin və investorların davranışının (əlavə səhm buraxılışının bu səhmlərin emitentinin müflisləşməsinə səbəb olacağını güman edir və onları almaqdan imtina etməklə səhmlərin bazar qiymətini aşağı salırlar) asılı olaraq səhmlərin kursunun mümkün dəyişilməsi nəzərə alınmır.

E.Altmana görə ABŞ-üçün Z indeksinin böhran kəmiyyəti 2,675 hesab edilir. Konkret hər hansı bir müəssisə üçün onun krediti ödəmək qabiliyyəti bu kəmiyyətlə müqayisədə müəyyən edilir. Belə ki, müflisləşmə ehtimalı $Z < 2,675$ olduqda mümkün, $Z > 2,675$ olduqda isə (müəssisə normal maliyyə sabitliyinə malik olduğundan) həmin ehtimalın olmaması kimi qiymətləndirilir. Bəzi dərslər və dərslər vəsaitlərində qeyd edilir ki, müflisləşmə ehtimalı ABŞ üçün həmin əmsalın (Z) kəmiyyətinin 1,8-ə qədər olması şəraitində ən yüksək, 1,81- 2,7 həddində yüksək, 2,8 - 2,9 həddində mümkün, 3,0-dan yuxarı olduqda isə aşağıdır (11, 22, 30, 31, 46).

Qeyd etdiyimiz 5 amilli modelin proqnoz dəqiqliyi bir il üçün 95%, iki il üçün isə 83%-ə qədər təşkil edir ki, bu da həmin modelin üstünlüyünü əks etdirir.

Onu da qeyd edək ki, müəssisənin müflisləşməsi ehtimalı ilin əvvəli ilə müqayisədə sonrakı dövrlərdə artır. Bu, müəssisənin rentabelliyyəsinin aşağı düşməsi, onun qısamüddətli öhdəliklərinin və aktivlərinin artması səbəbləri ilə izah edilir.

E.Altman tərəfindən 1977-ci ildə hazırlanmış yeddi amilli model 5 il müddətində müəssisənin müflisləşməsi ehtimalını 70%-ə qədər dəqiqliklə proqnozlaşdırmağa imkan verir. Həmin modula aktivlərin rentabelliyyəsi, mənfəətin dəyişkənliyi (dinamikası), kreditlər üzrə faizlərin örtülməsi əmsalı, toplanmış mənfəət, örtülmə (likvidlik) əmsalı, müstəqillik əmsalı və aktivlərin məcmuu göstəriciləri daxil edilmişdir (11, 23, 30, 46).

Digər qərb ölkələrində də müəssisələrin müflisləşməsi ehtimalının proqnozlaşdırılması üçün müxtəlif modellər hazırlanmışdır. Məsələn, Böyük Britaniyada audit yoxlaması təcrübəsinin ümumiləşdirilməsi üzrə komitənin tövsiyələri işlənilib hazırlanmışdır ki, burada müəssisənin müflisləşməsi ehtimalının qiymətləndirilməsi üçün böhran göstəriciləri verilmişdir. Həmin göstəriciləri iki qrupa bölmək olar.

Birinci qrupa mövcud dəyişilmə dinamikasını, gələcəkdə müəssisənin maliyyə çətinliyi ilə üzləşəcəyini, o cümlədən onun müfliələşəcəyini əks etdirən meyar və göstəricilər aid edilir. Onlara aşağıdakılar daxildir:

- əsas istehsal fəaliyyətində təkrar olunan əhəmiyyətli itkilər;
- vaxtı keçmiş kreditör borclarının böhran səviyyəsini ötməsi;
- uzunmüddətli maliyyə qoyuluşu mənbəyi kimi qısamüddətli borc vəsaitindən həddən çox istifadə edilməsi;
- likvidlik əmsalının çox aşağı olması;
- dövrüyyə vəsaitlərinin daimi çatışmaması;
- vəsait mənbələrinin tərkibində borc vəsaitlərinin xüsusi çəkisinin təhlükəli həddə qədər artması;
- maliyyələşdirmə siyasətinin düzgün aparılmaması;
- investolar, kreditörlər və səhmdarlar qarşısında öhdəliklərin (ssudaların qaytarılması, faizlərin və dividendlərin vaxtında ödənilməsi) daima yerinə yetirilməməsi;
- debitor borclarının böyük xüsusi çəkiyə malik olması;
- normadan artıq və satılmayan malların və istehsal ehtiyatlarının mövcudluğu;
- bank sistemi idarələri ilə münasibətlərin pisləşməsi;
- səmərəsiz şərtlərlə maliyyə mənbələrindən istifadə (məcburiyyət qarşısında) olunması;
- uzunmüddətli potensial kontraktların itirilməsi;
- sifarişlər portfelində qeyri qənaətbəxş dəyişikliklər.

İkinci qrupa müəyyən şəraitdə zəruri tədbirlər görülmədikdə müəssisənin cari maliyyə vəziyyətinin pisləşəcəyini xarakterizə edən meyarlar və göstəricilər daxildir. Həmin göstəricilərə aşağıdakılar aid edilir:

- idarəetmə aparatının aparıcı əməkdaşlarının itirilməsi (işdən çıxması);
- istehsal-texnoloji proseslərdə məcburi boşdayanmalar və ahəngdarlığın pozulması;
- müəssisənin fəaliyyətinin maliyyə nəticələrinin hər hansı bir konkret layihədən, avadanlıq növündən və s. həddən çox asılılığı;
- yeni layihənin gözlənilən və proqnozlaşdırılan uğurlarına və gəlirliyinə artıq üstünlük verilməsi;
- müəssisənin naməlum nəticəli məhkəmə araşdırmasında iştirakı;
- aparıcı kontragentlərin itirilməsi;

- müəssisənin daima texniki və texnoloji yeniləşdirilməsi zəruriliyinin lazımi səviyyədə qiymətləndirilməməsi;
- səmərəsiz uzunmüddətli müqavilələr.

Bu tövsiyələrin üstünlüyü müflisləşmənin mümkünlüyü baxımından müəssisənin maliyyə vəziyyətinə sistemli, kompleks yanaşma ilə ifadə edilir və hər hansı bir sahə üzrə müəssisədə müəyyən düzəlişlərlə tətbiqi mümkündür.

Lakin həmin tövsiyələrdən istifadə zamanı müəyyən çətinliklər ortaya çıxır: birmeyarlı məsələ ilə müqayisədə çoxmeyarlı məsələ şəraitində qərar qəbul edilməsi çox mürəkkəbdir; belə modullarda meyarların sayından asılı olmayaraq proqnoz - qərar subyektivdir; göstəricilərin hesablanmış kəmiyyəti informativ səciyyə daşıyır. Bu zaman mühasibat hesabatı məlumatlarından savayı əlavə informasiya tələb olunur.

1972-ci ildə Lis Böyük Britaniya şirkətləri üçün müflisləşmə ehtimalının müəyyən edilməsinin aşağıdakı modelini (11, 23, 30, 44) işləyib hazırlamışdır:

$$Z = 0,063X_1 + 0,092X_2 + 0,057X_3 + 0,001X_4 \quad (4.34)$$

Burada:

X_1 - dövrüyyə aktivlərinin aktivlərin ümumi məbləğinə nisbəti;

X_2 - satışdan əldə edilən mənfəətin aktivlərin ümumi məbləğinə nisbəti;

X_3 - bölüşdürülməmiş mənfəətin aktivlərin ümumi məbləğinə nisbəti;

X_4 - xüsusi kapitalın borc kapitalına nisbətini göstərir.

Bu modelə əsasən Z -in optimal həddi 0,037 götürülür.

1977-ci ildə R.Taffler və Q.Tişou 80 ingilis şirkətinin məlumatlarının tədqiqi nəticəsində aşağıdakı dördamilli modeli hazırlamışdır(11, 23, 30, 46):

$$Z = 0,53X_1 + 0,13X_2 + 0,18X_3 + 0,16X_4 \quad (4.35)$$

Burada:

X_1 - satışdan mənfəətin qısamüddətli öhdəliklərə nisbəti;

X_2 - dövrüyyə aktivlərinin qısamüddətli öhdəliklərə nisbəti;

X_3 - qısamüddətli öhdəliklərin aktivlərin ümumi məbləğinə nisbəti;

X_4 - pul gəlirinin aktivlərin ümumi məbləğinə nisbətini göstərir.

$Z > 0,3$ olarsa, müəssisə uzunmüddətli perspektivə malikdir, $Z < 0,2$ olarsa, müflisləşmə ehtimalı labüddür.

Maliyyə axınının təhlili müflisləşmə vəziyyətinin yaranması mümkünlüyünün vaxtında görülməsi və onun qarşısının alınmasına imkan verən metod hesab olunur. O, zəruri borc vəsaitlərinin müddəti və

həcmnin, kreditin alınmasının məqsədəuyğunluğunun qiymətləndirilməsi məsələlərini həll etməyə imkan verir.

Maliyyə axınının və ya maliyyə vəsaitlərinin hərəkətinin təhlili prosesində 4 qrup göstəricilər nəzərdən keçirilir:

- daxilolmalar;
- məsrəflər (və ya «ödəmələr»);
- onların fərqi («saldo», «balans»);
- hesablarda mövcud vəsaitə müvafiq vəsait mənbəyinin olması («artım yekunla saldo», «toplanmış saldo»).

Əgər gələcəkdə dördüncü göstərici («artım yekunla saldo») mənfəi olarsa, bu, borcların yaranmasını göstərir. Bu borcları ödəmək üçün vəsait olmazsa və kreditorlar məhkəmə vasitəsi ilə həmin məbləği tələb edərlərsə, bu, müflisləşmə və ya forsmajor vəziyyəti ilə nəticələnəcəkdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, balansın strukturunun məqbulluğunu qiymətləndirmək üçün aşağıdakı göstəricilərdən istifadə olunur:

1. Hesabat dövrünün sonuna cari likvidlik əmsalı (Θ^{cl}). Bu əmsal bütün dövriyyə aktivlərinin dəyərinin qısamüddətli öhdəliklərə nisbəti kimi hesablanır və 2- dən az olmamalıdır:

$$\Theta^{cl} = \frac{A^d}{\ddot{O}_{qm\ddot{o}}} \geq 2 \quad (4.36)$$

Burada, A^d – dövriyyə aktivləri; $\ddot{O}_{qm\ddot{o}}$ – qısamüddətli öhdəliklərdir.

2. Cari aktivlərin xüsusi vəsaitlə örtülməsi əmsalı ($\Theta^{xv\ddot{o}}$). Bu əmsal xüsusi dövriyyə vəsaitlərinin bütün dövriyyə vəsaitlərinin yekununa nisbəti kimi hesablanmaqla 0,1- dən aşağı olmamalıdır:

$$\Theta^{xvt} = \frac{X^{dv}}{A^d} \geq 0,1 \quad (4.37)$$

Burada, X^{dv} – xüsusi dövriyyə vəsaitləridir (xüsusi kapital ilə qeyri-dövriyyə aktivlərinin fərqi).

3. Ödəmə qabiliyyətinin bərpası (itirilməsi) əmsalı (Θ^{ob}) (əgər Θ^{cl} – normadan aşağı olarsa) :

$$\Theta^{ob} = \frac{\Theta^{cl} + \frac{1}{2}(\Theta^{cl} - \Theta^{cl_0})}{2} \quad (4.38)$$

burada, Θ^{cl_0} – hesabat dövrünün əvvəlinə cari likvidlik əmsalı, Θ^{cl_1} - hesabat dövrünün sonuna cari likvidlik əmsalıdır

Kəsrin məxrəcindəki 2 rəqəmi likvidlik əmsalının normativ həddini, sürətindəki 1/2 isə ödəmə qabiliyyətinin 6 aydan sonra bərpa ediləcəyi ehtimalını göstərir.

Qeyd edək ki, əvvəlki iki əmsaldan birinin normativ səviyyədən aşağı olması balansın strukturunun qeyri- məqbul olduğunu, müəssisənin isə müflisləşdiyini göstərir.

(4.38) düsturundan müəssisənin üç aydan sonra (bu zaman hesabat dövrünün sonuna cari likvidlik əmsalının normativ həddə çatacağı və 1/2 əmsalının 1/4 ilə əvəz olunacağı nəzərə alınır) ödəmə qabiliyyətini saxlayacağını yoxlamaq üçün də istifadə olunur. Proqnozlaşdırma zamanı ödəmə qabiliyyətinin bərpası əmsalının cari likvidlik əmsalı ilə bağlılığı müəssisənin maliyyə vəziyyəti haqqında əlavə informasiya vermir.

Xüsusi vəsaitlə təmin olunma əmsalının belə həddi (0,1) ilə Θ^{cl} -in 2-yə bərabər səviyyəsini əldə etmək olmaz. Belə ki, dövriyyə vəsaitinin dəyərinin qalan 0,9-u borc vəsaiti olmalıdır, qısamüddətli borc vəsaitlərinin payı isə maksimum 0,5-ə bərabərdir. Dövriyyə vəsaiti dəyərinin 0,4 hissəsi nə xüsusi kapital, nə də qısamüddətli öhdəliklər hesabına deyil, fərz edək ki, müddətsiz kredit hesabına təmin edilərsə, onda cari likvidlik əmsalının normativ səviyyəsi (2) əldə olunacaqdır:

$$\Theta^{cl} = \frac{1}{1 - 0,1 - 0,4} = 2 \quad (4.39)$$

(4.35) və (4.36) düsturlarını müqayisə etdikdə cari likvidlik və xüsusi vəsaitlə təmin olunma əmsalları arasında sıx qarşılıqlı əlaqənin olduğunu görmək olar:

$$A^d = \Theta^{cl} \times \Theta^{xvt}; \quad (4.40)$$

$$X^{dv} = A^d - \Theta^{xvt}; \quad (4.41)$$

$$\Theta^{xvö.} = \frac{A^d - \ddot{O}^{qm}}{A^d} = 1 - \frac{1}{\Theta^{cl}} \quad (4.42)$$

(4.42) düsturu bilavasitə mühasibat balansının strukturundan irəli gəlir: dövriyyə aktivlərinin dəyəri (A^d) xüsusi dövriyyə vəsaitləri (X^{dv}) ilə qısamüddətli borc kapitalının (K^{qm}) cəmini xarakterizə edir (uzunmüddətli borc vəsaitlərinin hədsiz azalması şəraitində). Əgər həmin məbləğə məhəl qoyulmazsa, onda cari likvidlik əmsalı ilə xüsusi dövriyyə vəsaiti ilə təmin olunma əmsalı arasındakı qarşılıqlı əlaqə düsturu aşağıdakı formanı alacaqdır:

$$\Theta^{xvt} = 1 - \frac{1}{\Theta^{cl}} = \frac{K^{qm}}{A^d} \quad (4.43)$$

Θ^{xvt} -nin hesablanması düsturunun hər bir variantında iki əmsaldan birinə məhdudiyyətin qoyulması ikinci əmsalın birinci əmsala bağlılığını göstərir və ona məhdudiyyətin qoyulmasına ehtiyac qalmır.

Əgər cari likvidlik əmsalı 2-yə bərabədirsə, onda (4.43) düstura görə:

$$\Theta^{xvb} = 1 - \frac{1}{2} = 0,5 \quad (4.44)$$

Xüsusi dövriyyə vəsaiti ilə təmin olunma əmsalının bu səviyyəsi onun normativ səviyyəsinə uyğun gəlmir.

İndi isə xüsusi vəsaitlə təmin olunma əmsalının normativ səviyyəsinə görə cari likvidlik əmsalını hesablayaq. Əgər $\Theta^{xvt}=0,1$ olarsa, onda:

$$\Theta^{cl} = \frac{1}{1 - \Theta^{xvt}} = \frac{1}{1 - 0,1} = 1,11 \quad (4.45)$$

Deməli, əmsalların səviyyəsi normativə uyğun gəlmir. Beləliklə, normativ (əgər həmin normativ lazımdırsa) əmsalların qoşa kəmiyyəti ilə müəyyən olunmalıdır:

- 1) ya $\Theta^{cl} \geq 1,11$, onda $\Theta^{xvt} \geq 0,1$;
- 2) ya $\Theta^{cl} \geq 2$, onda $\Theta^{xvt} \geq 0,5$.

Təhlil prosesinə uzunmüddətli borc vəsaiti amilini daxil etsək (əgər dövriyyə aktivlərində xüsusi dövriyyə, uzunmüddətli və qısamüddətli borc kapitalı iştirak edirsə) onda (4.44) düsturunun məxrəcinə bir hesablamada dövriyyə aktivlərinin uzunmüddətli öhdəliklərlə təmin olunması əmsalı ($\Theta^{uöt}$) əlavə ediləcəkdir:

$$\Theta^{cl} = \frac{1}{1 - \Theta^{xvt} - \Theta^{uöt}} \quad (4.46)$$

Həmin düsturun məxrəcində hər iki əmsalın kəmiyyətinin 0,1 olduğunu nəzərə alaraq cari likvidlik əmsalını hesablayaq:

$$\Theta^{cl} = \frac{1}{1 - 0,1 - 0,1} = 1,25 \quad (4.47)$$

Uzunmüddətli borclar dövriyyə aktivlərinin 10%-ni təmin etsə belə, xüsusi vəsaitlə təmin olunma əmsalı (4.43) düsturuna görə hesablandıqda cari likvidlik əmsalının 2-yə bərabər olması şəraitində 0,4 (0,5 əvəzinə) olacaqdır. Ona görə də normativ qoşa əmsallar üçlüyü ilə əvəz olunacaqdır:

- 1) $\Theta^{cl} \geq 1,25$; $\Theta^{xvt} \geq 0,1$; $\Theta^{uöt} = 0,1$;
- 2) $\Theta^{cl} \geq 2$; $\Theta^{xvt} \geq 0,4$; $\Theta^{uöt} = 0,1$.

Mövcud metodikaya əsasən iki əmsalın (Θ^{cl} və Θ^{xvt}) normativə uyğun olması şəraitində müəssisənin maliyyə vəziyyəti qənaətbəxş hesab edilir. Qeyd etdiyimiz kimi, qısamüddətli öhdəliklərin dövriyyə aktivləri ilə örtülməsi normativinə çatmaq üçün dövriyyə aktivlərinin dəyərinin yarısı (yaxşı halda dövriyyə aktivlərinə onların dəyərinin 10%-i həcmində uzunmüddətli borc vəsaiti yönəldilərsə, 0,4-ü) xüsusi vəsaitlə örtülməlidir.

Yuxarıda nəzərdən keçirilən əmsalların normativ həddi dünya uçuştəhlil təcrübəsinə əsaslanır və onların respublikamızın müəssisələrinin real şəraiti nəzərə alınmadan tətbiqi səmərə verə bilməz. Belə ki, hətta iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə belə həmin əmsallar sahələr üzrə diferensiallaşdırılır. Bütün bunlar müəssisənin müflisləşməsi ehtimalının proqnozlaşdırılmasında real şəraitin nəzərə alınmasını labüd edir.

Yoxlama sualları:

1. Likvidlik nədir?
2. Balansın likvidliyini qiymətləndirmək üçün aktivlər necə qruplaşdırılır?
3. Balansın likvidliyini qiymətləndirmək üçün passivlər necə qruplaşdırılır?
4. Müəssisənin ödəmə qabiliyyətini səciyyələndirən göstəricilər necə hesablanır və onların təhlili metodikası necədir?
5. Pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabat məlumatları əsasında likvidlik əmsalları necə hesablanır və onların təhlili metodikası necədir?
6. Müəssisənin reytinginin qiymətləndirilməsi metodikası necədir?
7. Müəssisənin müflisləşməsi ehtimalının qiymətləndirilməsi zamanı hansı modellərdən istifadə olunur?

V FƏSİL. KAPITALDAN İSTİFADƏNİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN VƏ İNTENSİVLIYININ TƏHLİLİ

5.1. Müəssisənin işgüzar fəallığının təhlili

Müəssisənin fəaliyyətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi maliyyə təhlilinin yekun mərhələsini təşkil edir. Səmərəlilik müxtəlif istiqamətlər üzrə tədqiq edilə bilər: xərclərin formalaşmasının, istehsalın, mənfəətin planlaşdırılmasının, investisiya layihələrinin səmərəliliyi baxımından və i.a.

Qəbul edilmiş idarəetmə qərarlarının səmərəliliyini müəyyən etmək üçün firmanın ümumi ugurları, onun iqtisadi inkişafının xarakteri və ümumi səmərəlilik artımının təmin olunması qiymətləndirilməlidir.

Müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili prosesində onun mövcud vəziyyəti qiymətləndirilir, əldə olunmuş səviyyəni təmin etmiş amillər müəyyənləşdirilir, qəbul olunacaq idarəetmə qərarlarının hazırlanması və əsaslandırılması təmin olunur, təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi ehtiyatları müəyyən edilir və onlardan istifadə üzrə əməli təkliflər hazırlanır. Təhlilin nəticələri əsasında müəssisə rəhbərliyi onu maraqlandıran obyekt haqqında ətraflı məlumat əldə edir. Burada əsas məqsəd obyektin həm cari vəziyyətini, həm də inkişaf perspektivini dəqiq qiymətləndirməyə imkan verən az saylı əsas parametrlərin müəyyənləşdirilməsidir.

Təsərrüfat fəaliyyəti sayca nisbətən çox olmayan göstəricilər vasitəsi ilə səciyyələndirilir. Müəssisənin fəaliyyətinin idarə edilməsinin qiymətləndirilməsi üçün iqtisadi göstəricilər sistemi işlənilib hazırlanmalıdır. Baş vermiş proseslərin dinamikasını və ziddiyyətlərini əks etdirməklə onların hansı dəyişikliklərə məruz qalması, müəyyən mənada öz əsas təyinatından uzaqlaşması aşkarlanır. Ona görə də təhlilçi hər bir iqtisadi göstəricinin təbiətini bilməli, müəssisənin işgüzar fəallığının səmərəliliyini əks etdirən göstəriciləri fərqləndirməyi bacarmalıdır.

Iqtisadi səmərəlilik mürəkkəb kateqoriya olmaqla insanın bütün fəaliyyət sferasına, ictimai istehsalın bütün mərhələlərinə nüfuz edir, qəbul olunmuş qərarın dəyərliliyi üzrə kəmiyyət meyarlarının tərtib edilməsinin əsasını təşkil edir, təsərrüfat fəaliyyətinin material-struktur, funksional və sistemli xarakterinin formalaşdırılması üçün istifadə olunur.

Təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyi müəssisənin işinin nəticələrini əks etdirən iki üsulun biri ilə müəyyən olunur:

- a) avans edilmiş ehtiyatların həcmi ilə;
- b) istehsal prosesində həmin ehtiyatların istehlakının həcmi ilə (məsrəflər).

Bu göstəricilər müəssisənin işgüzar fəallığının səviyyəsini xarakterizə edir və aşağıdakı qaydada hesablanır:

1. Avans edilmiş ehtiyatların səmərəliliyi:

$$\frac{\text{Məhsulun (iş, xidmətin)dəyəri}}{\text{Avans edilmiş ehtiyatların dəyəri}} \quad (5.1)$$

2. Sərf edilmiş ehtiyatların səmərəliliyi:

$$\frac{\text{Məhsulun (iş, xidmətin)dəyəri}}{\text{Sərf edilmiş ehtiyatların dəyəri}} \quad (5.2)$$

Məhsulun və ehtiyatların (məsrəflərin) dinamikasının nisbəti iqtisadi artımın xarakterini səciyyələndirir. İstehsalın artımı həm ekstensiv, həm də intensiv üsulla əldə oluna bilər. Məhsul istehsalının artım sürətinin ehtiyatların artım sürətini üstələməsi intensiv iqtisadi artımı əks etdirir.

Maliyyə aspekti baxımından müəssisənin işgüzar fəallığı onun vəsaitinin dövr sürətində öz əksini tapır. Bu qrupdan olan göstəricilər cari əsas istehsalat fəaliyyətinin nəticələrini və səmərəliliyini səciyyələndirir. İşgüzar fəallığın keyfiyyətə qiymətləndirilməsi müəssisənin göstəricilərinin müqayisəli təhlili vasitəsi ilə həyata keçirilə bilər. Həmin keyfiyyət meyarlarına məhsul satışı bazarının genişliyi, ixrac olunan məhsulların həcmi, müəssisənin imici (şöhrəti) və i.a. aid edilir. Kəmiyyətə qiymətləndirmə iki istiqamətdə aparılır:

a) əsas göstəricilər üzrə, onların müəyyənləşdirilmiş artım sürəti üzrə proqnozun icra səviyyəsi;

b) müəssisənin ehtiyatlarından istifadənin səmərəliliyinin səviyyəsi.

Təhlilin birinci istiqaməti üzrə əsas göstəricilərin müqayisəli dinamikasını nəzərdən keçirmək məqsədəuyğun hesab olunur. Belə ki, onların aşağıda göstərilən nisbəti optimal hesab edilir.

$$T^{mb} > T^q > T^{ak} > 100\% \quad (5.3)$$

Burada, T^{mb} – balans mənfəətinin dəyişilmə sürəti;

T^q – satışın həcmnin dəyişilmə sürəti;

T^{ak} – avans edilmiş kapitalın dəyişilmə sürətidir.

Həmin asılılığa əsasən aşağıdakı nəticələri irəli sürmək olar:

a) müəssisənin iqtisadi potensialı artır;

b) iqtisadi potensialın artımı ilə müqayisədə satışın həcmi üstün artır, daha doğrusu, müəssisədə ehtiyatlardan daha səmərəli istifadə olunur;

c) mənfəət üstün sürətlə artır ki, bu da istehsal və tədavül məsrəflərinin nisbi azalmasını əks etdirir.

Yuxarıda göstərilən nisbəti şərti olaraq «müəssisənin iqtisadiyyatının qızıl qaydası» adlandırmaq olar. Lakin bu ideal asılılıqdan kənarlaşma

mümkündür və bunu həmişə mənfəət kimi hesab etmək düzgün deyil. Həmin vəziyyətin yaranması səbəblərinə kapital qoyuluşunun yeni perspektiv istiqamətlərinin mənimsənilməsini, mövcud istehsalın yenidən qurulması və modernləşdirilməsini və sairəni aid etmək olar. Belə fəaliyyət müəyyən maliyyə ehtiyatlarının sərf edilməsi ilə müşahidə olunur və həmin anda deyil, perspektivdə gəlir alınmasını təmin edir. Qeyd olunmalıdır ki, belə müqayisə hazırkı dövrdə inflyasiyanın təsiri nəticəsində çətinləşmişdir.

Təhlilin ikinci istiqaməti material, əmək və maliyyə ehtiyatlarından istifadə səviyyəsini özündə əks etdirən müxtəlif göstəricilərin hesablanması yolu ilə həyata keçirilə bilər. Həmin göstəricilərə hasilatın həcmi, fondverimi, istehsal ehtiyatlarının dövr sürəti, əməliyyat həlqəsinin davamiyyəti, avans edilmiş kapitalın dövr sürəti və b. aid edilir.

Müəssisənin ehtiyatlarının səmərəli istifadə edilməsini, onun inkişafının dinamikliyini səciyyələndirən ümumiləşdirici göstərici kimi resursverimi (avans kapitalının dövretmə əmsalı) və iqtisadi artımın sabitliyi əmsalı çıxış edir.

Resursverimi müəssisənin fəaliyyətinə qoyulmuş vəsaitlərin hər manatına düşən satılmış məhsulun həcmi səciyyələndirir. Dinamikada bu göstəricinin artımı müsbət meyl kimi qiymətləndirilir.

Iqtisadi artımın sabitliyi əmsalı müxtəlif maliyyə mənbələri ilə fondverimi, istehsalın rentabelliği, dividend siyasəti və s. arasında mövcud nisbəti dəyişmədən gələcəkdə müəssisənin inkişafının orta sürətini müəyyən edir.

Nəzərə alsaq ki, vəsaitlərin və ya onların mənbələrinin dövrəni məhsul satışından əldə edilən pul gəlirinin onların orta kəmiyyətinə nisbəti ilə, satışın rentabelliği mənfəətin satışdan olan pul gəlirinə nisbəti ilə, vəsaitlərin və ya onların mənbələrinin rentabelliği isə mənfəətin dövr ərzində vəsaitlərin və ya onların mənbələrinin orta kəmiyyətinə nisbəti ilə müəyyən edilir, onda həmin göstəricilər arasında aşağıdakı qarşılıqlı əlaqəni görmək olar:

Vəsaitlərin (və ya onların mənbələrinin) rentabelliği:

$$\text{Satışın rentabelliği} \times \text{Vəsaitlərin (onların mənbələrinin) dövrəni} \quad (5.4)$$

Yuxarıda göstərilmiş düstura əsasən müəssisənin vəsaitlərinin və ya onların mənbələrinin rentabelliği müəssisənin qiymətmənləgəlmə siyasəti

və satılmış məhsulun istehsalına məsrəflərin səviyyəsi ilə, eləcə də vəsaitlərin və ya onların mənbələrinin dövrəni əmsalı ilə ölçülən işgüzar fəallıq ilə şərtlənir. Düstur vəsaitlərin və ya onların mənbələrinin rentabelliyyəsinin artımı yollarını göstərir: satışın rentabelliyyəni aşağı olduqda kapitalın və onun elementlərinin dövrənin sürətləndirilməsinə nail olmaq lazımdır; bu və ya digər səbəbdən müəssisənin aşağı işgüzar fəaliyyəti məhsul istehsalına çəkilən xərclərin azaldılması və ya məhsulun qiymətinin artırılması yolu ilə (satışın rentabelliyyəsinin yüksəldilməsi ilə) tarazlaşdırıla bilər. Bu düsturda rentabellik satışdan əldə edilən mənfəətə əsaslanır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə təhlilinin və planlaşdırmanın mühüm atributlarından biri kommersiya təşkilatının mümkün və məqsəduyğun inkişaf sürətinin hesablanmasıdır. Tanınmış xarici mütəxəssislərin fikrinə görə, qısa müddət ərzində çox yüksək inkişaf sürətinə nail olmaq məqsədi ilə bir çox şirkətlər düzgün maliyyə siyasəti seçmədiklərinə görə əksər hallarda çətin maliyyə vəziyyətinə düşürlər.

Seçilmiş maliyyə siyasətindən asılı olaraq kommersiya təşkilatının fəaliyyətinin maliyyələşdirmə mənbələrinin rolu eyni deyildir. Dünya təcrübəsi göstərir ki, əksər iri sənaye şirkətləri özlərinin maliyyə siyasətinin daimi tərkib hissəsi kimi əlavə səhmlərin buraxılmasında maraqlı deyillər. Onlar mənfəətin təkrar investisiyaya yönəldilməsi hesabına istehsalın inkişafını təmin etməyə çalışırlar. Belə ki, səhmlərin əlavə emissiyası çox xərc tutumlu prosesdir və çox vaxt şirkət-emitentin səhmlərinin bazar qiymətinin aşağı düşməsi ilə müşayiət olunur.

Beləliklə, iqtisadi artımın sabitliyi əmsalı (Θ^{ias}) kommersiya təşkilatının gələcəkdə müxtəlif maliyyələşdirmə mənbələri, fondverimi, istehsalın rentabelliyyəni, dividend siyasəti və i.a. arasında mövcud nisbəti dəyişmədən, orta hesabla hansı sürətlə inkişaf edəcəyini göstərir. Həmin əmsalın qeyd olunan göstəricilərlə əlaqəsini aşağıdakı düsturda əks etdirmək olar:

$$\Theta^{ias} = \frac{Mum}{K^x} = \frac{M^{um}}{M^x} \times \frac{M^x}{Pg} \times \frac{P^g}{B^h} \times \frac{B^h}{K^x} \quad (5.5)$$

Burada, M^{im} – dividend formasında ödənilməmiş, kommersiya təşkilatının inkişafına təkrar investisiya edilmiş xalis mənfəət məbləğini;

M^x – xalis mənfəəti;

P^g – satışdan pul gəlirini;

B^n – aktivlərin məbləğini (balans netto);

K^x – xüsusi kapitalı göstərir.

Həmin göstəricilərin iqtisadi səciyyəsinə verək:

- modelin birinci amili müəssisənin dividend siyasətini əks etdirir;
- ikinci amil satışın rentabelliğini göstərir;
- üçüncü amil resurs verimini (fondverimi göstəricisinin oxşarı)

səciyyələndirir;

- maliyyə asılılığını əks etdirən dördüncü amil borc və xüsusi vəsait mənbələri arasında nisbəti göstərir.

Yuxarıda verilmiş çoxamilli model müəssisənin həm istehsal (ikinci və üçüncü amil), həm də maliyyə (birinci və dördüncü amil) fəaliyyətini əks etdirir. Həmin model yalnız təhlilçi üçün deyil, eləcə də maliyyə meneceri üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, müəssisənin inkişafına əsas amillərin təsiri məntiqini anlamağa, onların təsirini kəmiyyətcə qiymətləndirməyə imkan verir.

Qeyd edək ki, hesablamalarda mənfəət göstəricisi kimi satışdan mənfəət, balans mənfəəti, vergiyə cəlb edilən mənfəət, xalis mənfəət, müəssisənin vəsaitləri və ya onların mənbələri kimi balansın yekunu, mobil vəsaitlərin həcmi, maddi mobil vəsaitlər, hazır məhsul, debitor borcları, kreditor borcları, əsas vəsaitlər və qeyri-maddi aktivlər, xüsusi kapital, işlək kapital və i.a. istifadə edilə bilər.

Müəssisənin işgüzar fəallığının qiymətləndirilməsi bu sahədə göstəricilər sisteminin müəyyənləşdirilməsini tələb edir ki, həmin sistem bilavasitə müəssisənin işgüzar fəallığını səciyyələndirməlidir.

İndi də müəssisənin işgüzar fəallığını əks etdirən göstəricilər sistemini, onların hesablanması metodikasını və məzmununu nəzərdən keçirək.

1. Kapitalın ümumi dövretməsi əmsalı (Θ^{kd}):

$$\Theta^{kd} = P^g / K^l \quad (5.6)$$

Burada K^l - kapitalın həcmi, P^g - pul gəliridir.

2. Mobil vəsaitlərin dövretməsi əmsalı (Θ^{mvd}):

$$P^g / (\bar{Z} + \bar{P}) \quad (5.7)$$

Burada \bar{Z} – balans üzrə ehtiyat və xərclərin orta kəmiyyəti,

\bar{P} – pul vəsaitləri, hesablaşmalar və sair aktivlərin orta

3. Material dövriyyə vəsaitlərinin dövretməsi əmsalı (Θ^{mdvd}):

$$\Theta^{\text{mdvd}} = P^g / \bar{Z} \quad (5.8)$$

4. Hazır məhsulun dövretməsi əmsalı (Θ^{hmd}):

$$\Theta^{\text{hmd}} = P^g / \bar{H}^m \quad (5.9)$$

Burada \bar{H}^m – hazır məhsulun orta kəmiyyətidir.

5. Debitor borclarının dövretməsi əmsalı (Θ^{dbd}):

$$\Theta^{\text{dbd}} = P^g / \bar{D}^b \quad (5.10)$$

Burada \bar{D}^b – dövr ərzində debitor borclarının orta məbləğidir.

6. Debitor borclarının dövretməsinin orta müddəti (T^{db}):

$$T^{\text{db}} = 365 / \Theta^{\text{dbd}} \quad (5.11)$$

7. Kreditor borclarının dövretməsi əmsalı (Θ^{kbd}):

$$\Theta^{\text{kbd}} = P^g / \bar{K}^b \quad (5.12)$$

Burada \bar{K}^b – dövr ərzində kreditor borclarının orta məbləğidir.

8. Kreditor borclarının dövretməsinin orta müddəti (T^{kb}):

$$T^{\text{kb}} = 365 / \Theta^{\text{kbd}} \quad (5.13)$$

9. Əsas vəsaitlərin və digər qeyri-dövriyyə aktivlərinin fondverimi (F^v) əmsalı:

$$F^v = \frac{P^g}{\bar{F}} \quad (5.14)$$

Burada \bar{F} – balans üzrə əsas vəsaitlərin və digər qeyri dövriyyə aktivlərinin orta dəyəridir.

10. Xüsusi kapitalın dövretməsi əmsalı (Θ^{xkd}):

$$\Theta^{\text{xkd}} = P^g / \bar{K}^x \quad (5.15)$$

Burada \bar{K}^x – balans üzrə xüsusi vəsait mənbələrinin orta kəmiyyətidir.

11. Əməliyyat həlqəsinin davamiyyəti ($T^{ət}$):

$$T^{ət} = T^{db} + T^{mdv} \quad (5.16)$$

Burada $T^{mdv} = 365 / \Theta^{mdvd}$

12. Maliyyə həlqəsinin davamiyyəti (T^{mt}):

$$T^{mt} = T^{ət} - T^{kb} \quad (5.17)$$

13. Debitor borclarının ödənilməsi əmsalı ($\Theta^{dbö}$):

$$\Theta^{dvö} = D^b / P^g \quad (5.18)$$

14. Əsas kapitalın dövretməsi əmsalı ($\Theta^{əkd}$):

$$\Theta^{əkd} = P^g / B^n \quad (5.19)$$

15. İqtisadi artımın sabitliyi əmsalı (Θ^{ias}):

$$\Theta^{ias} = (M^x - D) / K^x \quad (5.20)$$

Burada D – ödənilmiş dividendlərdir.

İndi də həmin əmsalların mahiyyəti üzərində dayanaq.

1. Kapitalın ümumi dövretmə əmsalı müəssisənin bütün kapitalının dövr sürətini ifadə edir. Onun artımı müəssisənin vəsaitinin dövretməsinin sürətləndiyini və ya qiymətin inflyasiyaya görə artımını (firmanın bütün kapitalının rentabelliyyəsinin və əsas vəsaitlərin və digər qeyridövriyyə aktivlərinin azalması hallarında) əks etdirir.

2. Mobil vəsaitlərin dövretmə əmsalı bütün mobil vəsaitlərin (material və qeyri maddi) dövretmə sürətini əks etdirir. Bu əmsalın artımı material dövriyyə vəsaitlərinin dövretmə əmsalının artımı ilə uzlaşdıqda müsbət, ikincinin azalması şəraitində mənfi hal kimi qiymətləndirilir.

3. Material dövriyyə vəsaitlərinin dövretmə əmsalı təhlil olunan dövrdə ehtiyatların və məsrəflərin dövr sayını əks etdirir. Onun azalması istehsal ehtiyatları və bitməmiş istehsalın artımına və ya hazır məhsula olan tələbatın azalmasına dəlalət edir.

4. Hazır məhsulun dövretmə əmsalı hazır məhsulun dövretmə sürətini göstərir. Həmin əmsalın artımı müəssisənin məhsullarına tələbatın artımını, azalması isə həmin tələbatın azalmasını göstərir.

5. Debitor borclarının dövretmə əmsalı müəssisə tərəfindən verilən kommersiya kreditinin artmasını və ya azalmasını göstərir. Əmsal satışdan əldə edilən pul gəlirinə əsasən hesablanırsa, həmin əmsalın artımı kreditə məhsul satışının azalmasını, azalması isə kreditə mal satışının artımını əks etdirir.

6. Debitor borclarının dövretməsi (günlə) onların ödənilməsinin orta müddətini göstərir. Bu əmsalın azalması müsbət, artması mənfi hal kimi qiymətləndirilir.

7. Kreditor borclarının dövretməsi əmsalı müəssisəyə verilən kommersiya kreditinin artması və ya azalmasını əks etdirir. Bu əmsalın artımı müəssisənin borclarını ödəməsinin sürətləndiyini, azalması ləngidiyini əks etdirir.

8. Kreditor borclarının dövretməsinin orta müddəti müəssisə tərəfindən bocların ödənilməsinin (bank kreditləri və ona bərabər tutulan borclar istisna olmaqla) orta müddətini əks etdirir.

9. Əsas vəsaitlərin və digər qeyridövriyyə aktivlərinin fondverimi əsas vəsaitlərdən və digər qeyridövriyyə aktivlərindən istifadənin səmərəliliyini göstərir.

10. Xüsusi dövriyyə kapitalının dövretməsinə əks etdirən bu əmsal vəsaitlərin aktivliyini (səhmdar cəmiyyətləri üçün) xarakterizə edir.

İndi də konkret rəqəmlər əsasında müəssisənin işgüzar fəallığını səciyələndirən göstəriciləri hesablayaq və qiymətləndirək. Bu məqsədlə 5.1 sayılı cədvəlin məlumatlarını analitik qiymətləndirərək qeyd etmək lazımdır ki, bütün göstəricilər üzrə artım müşahidə edilmişdir. Bu müəssisənin işgüzar fəallığının artmasını göstərir.

Cədvəl 5.1.

Müəssisənin işgüzar fəallığının təhlili (ilin sonuna, man.)

Göstəricilər	Ötən il	Hesabat ili	Kənarlaşma
1.Balansın yekunu, (B ⁿ)	10939697	9462388	1835943
2.Məhsul satışından pul gəliri, (P ^g)	6134055	5897890	- 236165
3.Ehtiyat və xərclərin məbləği kəmiyyəti, (Z)	906057	1252943	- 12332241
4.Pul vəsaitləri, hesablaşmalar və sair aktivlərin dəyəri, (P)	5194630	2954392	+485985
5.Hazır məhsulun orta kəmiyyəti, (H ^m)	276468	307039	+5769
6.Debitor borcları, (D ^b)	4716232	2609967	32210
7.Kreditor borcları, (K ^b)	4483762	2843377	+292626
8.Əsas vəsaitlərin və digər qeyri-aktivlərin dəyəri, (F)	4834902	5255053	+820945
9.Xüsusi kapital, K ^x)	6455935	6619011	+1015748

10.Xalis mənfəət, (M ^x)			+78712
11.Ödənilmiş dividendlər, (D ^ö)	11340	12880	+1540
12.Kapitalın ümumi dövretməsi	0,23	0,31	+0,08
13.Möbil vəsaitlərin dövretməsi	0,24	0,32	+0,08
14.Material dövriyyə vəsaitlərinin dövretməsi	0,56	0,63	+0,07
15.Hazır məhsulun dövretməsi	8,67	15,69	+7,02
16.Debitor borclarının dövretməsi	9,58	13,91	+9,33
17.Debitor borclarının dövretməsinin orta müddəti, gün	38,1	26,3	-11,8
18.Kreditor borclarının dövretməsi	1,27	1,76	+0,49
19.Kreditor borclarının dövretməsinin orta müddəti, gün	287,4	207,3	-80,1
20.Əsas vəsaitlərin fondverimi	0,54	0,71	+0,17
21.Xüsusi kapitalın dövretməsi	0,33	0,47	+0,14
22.Debitor borclarının ödənilməsi	0,10	0,07	-0,03
23.Əsas kapitalın dövretməsi	0,23	0,31	+0,08
24.İqtisadi artımın sabitliyi	0,05	0,06	+0,01

5.2. Dövriyyə kapitalından istifadənin təhlili

Müəssisənin maliyyə vəziyyəti, onun likvidliyi və ödəmə qabiliyyəti bilavasitə aktivlərə yönəldilmiş vəsaitlərin real pula çevrilməsi sürətindən asılıdır. Bu onunla izah olunur ki, avans edilmiş kapitalın minimal zəruri həcmi və onunla bağlı pul vəsaiti ödəmələri (bank kreditlərindən istifadəyə görə faizlər, səhmlər üzrə dividendlər və i.a.) əlavə maliyyələşdirmə mənbələrinə tələbat (və onlara görə ödəmələr), mal-material qiymətlilərinin əldə edilməsi və onların saxlanması üzrə məsrəf məbləğləri, ödənilən vergilərin həcmi və s. vəsaitlərin dövr sürəti ilə bağlıdır.

Xarici (borc) vəsait hesabına maliyyələşdirmə müəssisəyə baha başa gəlir və müəyyən məhdudiyyətlərlə şərtlənir. Kapitalın artımının xüsusi mənbələri ilk növbədə zəruri həcmdə mənfəətin əldə edilməsi baxımından məhduddur. Beləliklə, dövriyyə aktivlərinin düzgün idarə olunması

nəticəsində pul vəsaitlərinin əldə edilməsi üzrə müəssisənin kənar mənbələrdən asılılığı azalır və onun ödəmə qabiliyyəti yüksəlir. Təsadüfi deyildir ki, dövriyyə aktivlərinin səmərəli idarə olunması kapitala olan tələbatın ödənilməsinin əsas vasitələrindən biri sayılır.

Vəsaitlərin dövriyyədə olmasının davamiyyəti bir sıra müxtəlif istiqamətli xarici və daxili amillərin məcmu təsiri ilə müəyyən edilir. Həmin amillərə müəssisənin fəaliyyət sferası (istehsal, təhcizat-satış, vasitəçilik və s.), sahə mənsubiyyəti (dövriyyə vəsaitlərinin dövr sürəti ağır, yüngül və yeyinti sənayesi müəssisələrində müxtəlif olacaqdır), müəssisənin miqyası (əksər hallarda vəsaitlərin dövr sürəti böyük müəssisələrə nisbətən kiçik müəssisələrdə yüksəkdir) aiddir. Ölkədəki iqtisadi şərait, nağdsız hesablaşmalar sisteminin və onunla bağlı təsərrüfatçılıq şəraitinin mövcudluğu da aktivlərin dövriyyəsinə təsir göstərir.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, vəsaitlərin dövriyyədə olma müddəti müəssisənin daxili şəraiti ilə, ilk növbədə, onun aktivlərinin idarəedilməsi strategiyasının səmərəliliyi (və ya onun olmaması) ilə müəyyənləşdirilir.

Həqiqətən də qəbul olunmuş qiymət siyasətindən, aktivlərin strukturundan, əmtəə-material ehtiyatlarının qiymətləndirilməsi metodundan asılı olaraq müəssisə öz vəsaitlərinin dövr müddətinə az və ya çox dərəcədə təsir etmək imkanına malikdir.

Ümumiyyətlə, müəssisənin əmlakına yönəldilmiş vəsaitlərin dövriyyəsi iki əsas göstərici - dövr sürəti (təhlil olunan dövrdə müəssisənin kapitalının dövretməsinin miqdarı) və dövriyyənin müddəti (istehsal-kommersiya əməliyyatlarına yönəldilmiş vəsaitlərin pul vəsaitləri formasında müəssisəyə qayıtdığı orta müddət) vasitəsi ilə qiymətləndirilir:

Dövriyyə aktivlərinin dövretmə əmsalı (Θ^{dad}) pul gəlirinin (P^g) dövriyyə aktivlərinin orta dəyərinə (D^a) nisbəti kimi hesablanır:

$$\Theta^{dad} = P^g / D^a \quad (5.21)$$

Bir dövriyyənin davamiyyəti (D^d) (günlə) aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$D^d = T \times D^a / P^g \quad (5.22)$$

Burada, T – təhlilin əhatə etdiyi dövrün günlərlə uzunluğunu göstərir.

Qeyd etmək lazımdır ki, dövriyyə aktivlərinin dövretmə əmsalına müəssisədə həmin aktivlərin qiymətləndirilməsi üzrə qəbul edilmiş metodika bilavasitə təsir göstərir. Belə ki, materialların sonuncu alış qiyməti ilə qiymətləndirilməsi metodu (LIFO) vergitutma baxımından cəlbədicə olsa da (inflyasiya şəraitində satılmış məhsulun maya dəyəri maksimuma çatır), bu zaman material qalıqlarının həcmi təhrif edilmiş (onların dəyərinin azalması) olur. Əmtəə-material qiymətliləri onların ilkin alış qiyməti ilə dəyərləndirildikdə (FIFO metodu) satılmış məhsulun maya dəyəri materialların aşağı qiyməti ilə (inflyasiya şəraitində) formalaşır, onların qalığı maksimum (bazar) qiymət ilə dəyərləndirilir və bu halda dövriyyə aktivlərinin dövretmə əmsalı aşağı olacaqdır.

Respublikamızda əmtəə-material qiymətlilərinin faktiki maya dəyəri ilə qiymətləndirilməsi metodu geniş yayılmışdır. Lakin həmin metoddan istifadə edərkən ehtiyatların uzun müddət saxlanması şəraitində, birincisi, satılmış məhsulun maya dəyəri azalır (nəticə etibarı ilə mənfəət və ona görə ödənilən vergi yüksəlir), ikincisi, material qalıqlarının dəyəri və onların dövr sürəti haqda məlumat təhrif edilmiş olur.

Göründüyü kimi, qarşıda duran vəzifələrdən və aktivlərin idarə edilməsi strategiyasından asılı olaraq müəssisə aktivlərinin dövr sürətini tənzimləmək üçün müəyyən imkan əldə edir. Dövriyyə aktivlərinin dövr sürətini təhlil etmək üçün aşağıdakı cədvəli tərtib edək (cədvəl 5.2).

5.2 sayılı cədvəlin məlumatlarından göründüyü kimi, hesabat ilində dövriyyə vəsaitlərinin dövr müddəti ötən ilin müvafiq göstəricisi ilə

Cədvəl 5.2

Müəssisənin dövriyyə aktivlərinin dövr sürətinin təhlili

Göstəricilər	Ötən il	Hesabat ili	Kənarlaşma (+; -)
1. Satışdan pul gəliri, manat	6134055	5897890	+236165
2. Dövriyyə aktivlərinin orta dəyəri, manat	4032909	4225044	-192135
3. Dövriyyə aktivlərinin dövretmə əmsalı (1sət : 2sət)	1,521	1,396	-0,125
4. Dövriyyə aktivlərinin dövr müddəti, gün (360:1sət× 2sət.)	236,7	257,9	+21,2

müqayisədə 21,2 gün artmışdır. Dövriyyə aktivlərinin dövr müddətinin artması müəssisənin maliyyə vəziyyətinin pisləşməsinə göstərir və nəticədə, maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətini davam etdirmək üçün müəssisənin əlavə vəsaitə ehtiyacı yaranır. Dövriyyəyə əlavə cəlb edilmiş vəsaitin həcmi aşağıdakı düsturla müəyyən olunur:

$$D^{\text{əv}} = \frac{P^g}{T} \times (D^{\text{dh}} - D^{\text{dö}}) \quad (5.23.)$$

Burada, $D^{\text{əv}}$ – dövriyyəyə əlavə cəlb edilmiş vəsaitin həcmi, D^{dh} , $D^{\text{dö}}$ – müvafiq olaraq hesabat və ötən dövrdə vəsaitlərin dövr müddəti.

T – təhlil olunan dövrün günlərlə uzunluğunu göstərir.

Cədvəl 5.2- nin məlumatları əsasında dövriyyəyə əlavə cəlb edilmiş vəsaitin həcmi hesablayaq:

$$D^{\text{əv}} = \frac{5897890}{360} \times (257,9 - 236,7) = 347320,2 \text{ man.}$$

Beləliklə, dövriyyənin 21, 2 gün ləngiməsi dövriyyəyə əlavə 347320,2 man. vəsaitin cəlb edilməsinə səbəb olmuşdur. Dövriyyə aktivlərinin dövretmə əmsalının 1,396 olduğunu nəzərə alsaq, il ərzində əlavə olaraq dövriyyəyə 484859 ($347320,2 \times 1,396$) manat vəsait cəlb edilmişdir.

Dövriyyə aktivlərinin dövretməsi əmsalının azalması səbəblərini müəyyənləşdirmək üçün dövriyyə vəsaitinin növləri (istehsal ehtiyatları, hazır məhsul, debitor borcları) üzrə dövr sürəti və dövr müddətində baş vermiş dəyişikliklər təhlil edilməlidir. Malların və debitor borclarının dövretməsini qiymətləndirmək üçün (5.21) və (5.22) düsturlarından, hazır məhsulun və istehsal ehtiyatlarının dövriyyəsinə hesablamaq üçün satışdan pul gəliri göstəricisinin əvəzinə satılmış məhsulun maya dəyəri göstəricisindən (M^d) istifadə etmək olar:

$$\Theta^{\text{ied}} = M^d / \bar{E} \quad (5.24)$$

Burada, Θ^{ied} - istehsal ehtiyatlarının dövretmə əmsalı, \bar{E} – ehtiyatların orta həcmi göstərir.

Konkret əmlak növünə yönəldilmiş vəsaitlərin dövr müddətini prof. Şerr tərəfindən hazırlanmış, sonralar S.B.Barnqolts (12) tərəfindən inkişaf etdirilmiş aşağıdakı düsturla hesablamaq olar:

$$\text{Dövr müddəti} = \frac{\text{Hesab üzrə orta qalıq} \times \text{Təhlil olunan dövrün uzunluğu}}{\text{Dövr ərzində dövriyyə}} \quad (5.2)$$

5)

Göründüyü kimi, (5.19) və (5.22) düsturları yalnız məxrəcdə əks etdirilmiş göstəriciyə görə fərqlənir. Lakin bu, çox ciddi fərqdır. Belə ki, malları alış dəyəri ilə uçota alan ticarət müəssisəsində (5.22) düsturunda istifadə olunan 205 sayılı «Mallar» hesabının kredit dövriyyəsi (5.19) düsturunda istifadə olunan satışdan pul gəliri məbləğindən ilk növbədə ticarət əlavəsi həcmində fərqlənəcəkdir. Bu halda (5.21) düsturu əsasında alınmış nəticə (5.18) düsturu üzrə hesablanmış eyni göstəricidən az olacaqdır. Başqa sözlə, (5.18) düsturundan istifadə malların saxlanması real müddətinin azalması ilə nəticələnir.

«Hazır məhsul» hesabının (204) kredit dövriyyəsi satılmış məhsulun maya dəyərindən hər şeydən əvvəl kommersiya xərcləri məbləğində fərqlənəcəkdir. Deməli, kommersiya xərcləri nə qədər çox olarsa anbarda hazır məhsulun saxlanması real müddəti də bir o qədər təhrif edilmiş olacaqdır. Debitor borclarının ödənilmə müddətini daha dəqiq hesablamaq üçün (5.18) düsturunun məxrəcində kreditə satılmış malların satış dəyəri göstəricisi əks etdirilməlidir.

Hazır məhsulun dövretməsinin (saxlanması uzunluğu) qiymətləndirilməsi üçün satılmış məhsulun maya dəyəri göstəricisindən istifadə olunarsa, bu zaman maya dəyərinin kalkulyasiyasına görə buraxılmış məhsulun faktiki maya dəyərinin onun tam maya dəyərinin təqribən 75%-ni təşkil etməsini nəzərə almaqla hazır məhsulun anbarda saxlanması real müddətinin hesablanmış müddətdən fərqi (yüksək olmasını) müəyyənləşdirmək mümkündür:

$$\frac{\overline{H}^m x T}{M^o x 0,75} = \frac{\overline{H}^m x T}{M^o} = \frac{\overline{H}^m x T}{M^o} \times \left(\frac{1}{0,75} - 1 \right) = \frac{H^m x T}{M^o} x 0,333 \quad (5.26)$$

Burada, \overline{H}^m - hazır məhsulun orta qalıǵı; M^d – satılmış məhsulun maya dəyəri, T – təhlil olunan dövrün müddətini göstərir.

(5.21) düsturunun əsas üstünlüyü hesablamalarda yüksək dəqiqliyi təmin etməklə müəssisədə vəsaitlərin dövretməsinin ayrı-ayrı mərhələlərinin uzunluğunu qiymətləndirməyə imkan verməsindədir.

Müəssisənin öhdəliklərinin yerinə yetirilməsini təmin edən pul vəsaitlərinin daxil olması onun maliyyə sabitliyinin əsas şərtlərindən biridir. Belə minimal zəruri pul vəsaitləri ehtiyatı olmadıqda, müəssisə ciddi maliyyə çətinliyi ilə üzləşir. Pul vəsaitlərinin həddən artıq olması real olaraq, birincisi, inflyasiya və pulların qiymətdən düşməsi ilə bağlı, ikincisi, onların səmərəli yerləşdirilməsi və əlavə gəlir alınması imkanının əldən verilməsi ilə bağlı itkilərə səbəb olur. Bununla bağlı müəssisədə pul vəsaitlərinin idarə edilməsinin səmərəliliyi qiymətləndirilməlidir.

Bu məsələnin öyrənilməsi müxtəlif üsullarla həyata keçirilir. Pul vəsaitlərinin ödənmə müddəti cari ayda başa çatan təcili öhdəliklərə nisbətinin hər ay təhlil olunması müəssisədə pul vəsaitlərinin artıqlığı (çatışmazlığı) haqda fikir irəli sürməyə imkan verir. Pul vəsaitlərinin kafiliyinin qiymətləndirilməsinin digər üsulu dövr müddətinin uzunluğunun müəyyən edilməsidir ki, bu məqsədlə aşağıdakı düsturdan istifadə etmək olar:

$$(5.27) \quad \text{Dövr müddəti} = \frac{\text{Pul vəsaitlərinin orta qalıqı} \times \text{Dövrün uzunluğu}}{\text{Dövr ərzində dövriyyə}}$$

Müəssisədə pul vəsaitlərinin real hərəkətini görmək, pul vəsaitlərinin daxil olmasının və xərclənməsinin sinxronluğunu qiymətləndirmək, eləcə də alınmış maliyyə nəticəsini pul vəsaitlərinin vəziyyəti ilə əlaqələndirmək üçün bütün istiqamətlər üzrə pul vəsaitlərinin daxil olması və onların xərclənməsi təhlil olunmalıdır. Burada təhlilin əsas məqsədi planlaşdırılmış xərcləri həyata keçirmək üçün müəssisənin məbləğ və müddət üzrə pul vəsaitlərini qazanmaq qabiliyyətini qiymətləndirməkdir. Dünya təcrübəsində pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabatdan istifadə olunsada, respublikamızda həmin hesabat formasının tətbiqi hələlik öz əksini tapmamışdır. Həmin hesabatda cari, investisiya və maliyyə fəaliyyəti üzrə pul vəsaitlərinin hərəkəti əks etdirilir.

Cari fəaliyyət çərçivəsində pul vəsaitlərinin daxil olması ilk növbədə məhsul (iş, xidmət) satışından pul gəlirlərinin əldə edilməsi, alıcılar və sifarişçilər tərəfindən avansların ödənilməsi, pul vəsaitlərinin sərfi isə – malgöndərənlərin hesab-fakturalarının, işçilərin əmək haqlarının, budcəyə ödənişlərin ödənilməsi ilə bağlıdır. Kreditlər üzrə faizlərin ödənilməsi də bura daxildir.

Investisiya fəaliyyətindən pul vəsaitlərinin hərəkəti uzun müddətə istifadə olunan əmlakın əldə edilməsi və satışı ilə əlaqədardır. Bu, ilk növbədə əsas vəsaitlərin, qeyri maddi aktivlərin, uzunmüddətli maliyyə qoyuluşlarının daxil olmasına (çıxmasına) aiddir.

Maliyyə fəaliyyəti dedikdə, beynəlxalq təcrübədə (maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartlarına müvafiq) müəssisənin xüsusi kapitalının və borclarının tərkibində və həcmində dəyişikliklərlə bağlı pul vəsaitlərinin hərəkəti başa düşülür. Xüsusi kapitalda dəyişikliklər səhmlərin emissiyası ilə və ya nizamnamə kapitalının pul artımı ilə, eləcə də emissiya gəlirinin alınması ilə bağlıdır.

Pul ekvivalentləri – müəssisənin sərbəst pul vəsaitlərinə çevrilən və bazar qiymətlərinin dəyişməsi riskinə az meyli qısamüddətli yüksəklikvidli investisiyalar pul vəsaitlərinə bərabər götürülür. Beynəlxalq standartlara görə pul vəsaitlərinin və onların ekvivalentlərinin ayrı-ayrı maddələri arasında yerdəyişməyə pul vəsaitlərinin hərəkəti kimi deyil, onların idarə olunması üsulu kimi baxılır. Ona görə də belə yerdəyişmələr pul vəsaitlərinin daxil olması və çıxması üzrə hesablamalara daxil edilmir.

Beynəlxalq təcrübədə pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında daha detallaşdırılmış hesabat tərtib edilir ki, burada cari fəaliyyət, vergitutma (vergilərin ödənilməsi), maliyyə xidmətləri (faizlərin, dividendlərin alınması və ödənilməsi), investisiya və özünün maliyyə fəaliyyəti çərçivəsində pul vəsaitlərinin hərəkəti xüsusi olaraq ayrı göstərilir.

Həmin informasiyadan istifadə olunarkən cari fəaliyyətdən pul vəsaitlərinin dəyişməsinin nəticəsi əsas göstərici (maliyyə təhlili təcrübəsində o cari fəaliyyətdən xalis pul axını adlanır) hesab olunur. Bu göstərici əsasında müəssisənin özünün əsas fəaliyyəti nəticəsində pul vəsaitlərini yaratmaq qabiliyyəti haqda fikir yürüdülmür.

Beynəlxalq təcrübədə pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabat ya birbaşa, ya da dolayısı metoddan istifadə etməklə tərtib olunur. Birbaşa metoddan istifadənin üstünlüyü ondadır ki, bu zaman müəssisənin daxil olan və çıxan pul vəsaitlərinin ümumi məbləğini qiymətləndirmək,

fəaliyyətin nəzərdən keçirilən üç növündə daha çox daxilolmaları və çıxmaları formalaşdıran maddələri görmək mümkündür. Lakin bu metod əldə edilmiş maliyyə nəticəsi ilə müəssisənin hesablarındakı pul vəsaitlərinin dəyişməsi arasında qarşılıqlı əlaqəni açmır.

Dövriyyə aktivlərinin tərkibində debitor borclarının xüsusi çəkisinin yüksək olması (fəvliyyəti təhlil olunan müəssisədə 60%-dək) dövriyyə vəsaitlərinin dövretməsinin qiymətləndirilməsində bu məsələyə xüsusi diqqət verilməsini tələb edir. Debitor borclarının həcminə aşağıdakı amillər təsir göstərir:

- satışın həcmi və sonradan ödəmə şərti ilə satılmış malların xüsusi çəkisi;
- alıcılarla və sifarişçilərlə hesablaşmaların şərtləri;
- debitor borclarının alınması siyasəti;
- alıcıların ödəmə intizamı;
- debitor borclarının təhlilinin keyfiyyəti və onun nəticələrinin ardıcıl olaraq istifadə edilməsi.

Debitor borclarının yaranma müddəti üzrə təhlili mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Həmin borcların yaranma müddətinə görə strukturunun təhlili alıcılarla hesablaşmaların vəziyyətinin dəqiq mənzərəsini yaradır və vaxtı ötmüş borcların aşkar edilməsinə, debitor borclarının «keyfiyyətini» müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Debitor borclarının dövretməsini qiymətləndirmək üçün aşağıdakı düsturlardan istifadə olunur:

1. Debitor borclarının dövretməsi əmsalı (Θ^{dbd}):

$$\Theta^{dbd} = \frac{\text{Satışdan pul gəliri (sonradan ödəmə şərti ilə)}}{\text{Debitor borclarının orta məbləği}} \quad (5.28)$$

2. Debitor borclarının ödənmə müddəti (T^{db}):

$$T^{db} = \frac{\text{Təhlil olunan dövrün uzunluğu} \times \text{Debitor borclarının orta məbləği}}{\text{Satışdan pul gəliri (sonradan ödəmə şərti ilə alınmış)}} \quad (5.29)$$

3. Dövriyyə aktivlərinin ümumi həcmində debitor borclarının xüsusi çəkisi (D^{bxc}):

$$D^{bxc} = \frac{\text{Debitor borcları}}{\text{Dövriyyə aktivləri}} \times 100 \quad (5.30)$$

4. Debitor borclarının tərkibində şübhəli borcların payı (U^{sdb}):

$$\chi^{\zeta sdb} = \frac{\text{Şübhəli debitor borcları}}{\text{Məcmu debitor borcları}} \times 100 \quad (5.31)$$

Bu göstərici debitor borclarının «keyfiyyətini» xarakterizə edir. Onun artım meyli müəssisənin likvidliyinin azalmasını göstərir.

Debitor borclarının səmərəli idarə edilməsi üçün aşağıdakı məsələlərə diqqət verilməlidir:

- ♦ vaxtı ötmüş borclar üzrə debitorlarla hesablaşmaların vəziyyətinə daima nəzarət etmək;
- ♦ bir və ya bir neçə iri alıcı tərəfindən ödəmə riskini azaltmaq məqsədi ilə alıcıların sayını mümkün qədər çoxaltmağa çalışmaq;
- ♦ debitor və kreditor borclarının nisbətində daima diqqət yetirmək;
- ♦ vaxtından əvvəl ödəmələr üçün güzəştlər tətbiq etmək.

Inflyasiya şəraitində ödəmələrin gecikdirilməsi ilə əlaqədar istehsalçı-müəssisə satdığı məhsulun dəyərini yalnız müəyyən hissəsini əldə edə bilər. Buna görə də qabaqcadan ödəmə zamanı güzəştlərin edilməsi imkanlarının qiymətləndirilməsi zərurəti yaranır.

Dövriyyə aktivlərinin əsas növlərindən biri də əmtəə-material ehtiyatlarıdır. İstehsal ehtiyatlarının dövretməsi material qiymətlilərinin və onların tamamlanmasının sürətini və hərəkətini səciyyələndirir. Ehtiyatlara yönəldilmiş vəsait nə qədər tez dövr edərsə, təsərrüfat əməliyyatlarına bir o qədər az kapital tələb olunacaqdır.

Əmtəə-material ehtiyatlarının dövrünün qiymətləndirilməsi onların hər bir növü üzrə aparılır. İstehsal ehtiyatlarının dövr sürətini qiymətləndirmək üçün aşağıdakı düsturdan istifadə etmək olar:

$$\text{Ehtiyatların dövretmə əmsalı} = \frac{\text{Satışın maya dəyəri}}{\text{Ehtiyatların orta həcmi}} \quad (5.32)$$

Ehtiyatların saxlanması müddəti aşağıdakı düsturla müəyyən olunur:

$$\frac{\text{Təhlil olunan dövrün uzunluğu x Ehtiyatların orta həcmi}}{\text{Satılmış məhsulun maya dəyəri}} \quad (5.33)$$

Ehtiyatların saxlanması müddətinin daha dəqiq hesablanması üçün aşağıdakı düsturlardan istifadə etmək olar:

$$\frac{\text{İstehsal ehtiyatlarının orta qalığı x Təhlil olunan dövrün uzunluğu}}{\text{İstehlak olunmuş ehtiyatların dəyəri}} \quad (5.34) \text{ Hazır məhsulların saxlanması müddəti:}$$

$$\frac{\text{Hazır məhsulların orta qalığı x Təhlil olunan dövrün uzunluğu}}{\text{Satılmış məhsulun maya dəyəri}} \quad (5.35)$$

Fəaliyyətini təhlil etdiyimiz müəssisədə debitor borclarının və əmtəə-material ehtiyatlarının dövretməsinə qiymətləndirmək üçün 5.3 sayılı cədvəl tərtib edək.

5.3 sayılı cədvəldən görüldüyü kimi, debitor borcları ilin sonuna azalsa da, onların dövretmə əmsalının artması, həmçinin bir dövriyyənin müddətinin qısaltılması müşahidə olunsa da, ödənilməsi şübhə doğuran borcların xüsusi çəkisinin 2,7% artması qənaətbəxş hesab edilə bilməz.

Cədvəl 5.3.

Debitor borclarının və əmtəə-material ehtiyatlarının dövr etməsinin təhlili (ilin sonuna, man.)

Göstəricilər	Ötən il	Hesabat ili	Kənarlaşma (+,-)
1.Satışdan pul gəliri	6134055	5897890	236165
2.Satılmış məhsulun istehsal maya dəyəri	4972369	4781124	-191245
3.Debitor borcları o cümlədən ödənilməsi şübhə doğuran debitor borcları	4716232 825340	2609967 527213	-210625 -298127
4.Orta qalığı:			
a) istehsal ehtiyatlarının	629589	945904	+315315
b) hazır məhsul ehtiyatlarının	276468	307039	+30571
5.Debitor borclarının dövretmə əmsalı	1,30	2,25	+0,95
6.Debitor borclarının ödənmə müddəti,	276,8	159,3	-117,5

gün			
7.Debitor borclarının dövriyyə aktivlərinin ümumi həcmində payı, %	77,3	62,0	-15,3
8.Şübhə doğuran debitor borclarının xüsusi çəkisi, %	17,5	20,2	+2,7
9.Ehtiyatların saxlanma müddəti, gün			
a) istehsal ehtiyatlarının	45,6	71,2	+2,56
b) hazır məhsulun	16,22	23,1	+6,88

5.3 Xüsusi və borc kapitalından istifadənin səmərəliliyinin təhlili

Maliyyə vəziyyəti müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin mühüm xarakteristikasıdır. O, müəssisənin rəqabətə davamlılığını və işgüzar əməkdaşlıqda potensialını müəyyən edir, maliyyə münasibətlərinin bütün iştirakçılarının iqtisadi maraqlarının səmərəli şəkildə gərsəkləşdirilməsinin təminatçısı kimi çıxış edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, mövcud maliyyə vəziyyətinin real qiymətləndirilməsi, xüsusilə də əsas maliyyə göstəriciləri üzrə proqnozların tərtib edilməsi üçün müəssisənin aid olduğu sahənin vəziyyətinə və müəssisənin həmin sahədə öz mövqeyinə, rəqiblərin fəaliyyətinə və satış bazarına, iqtisadiyyatın ümumi vəziyyətinin neqativ dəyişməsinə «həssaslığına» dair xarici maliyyə informasiyalarından istifadə olunması vacibdir. Bu məsələdə əsas və dövriyyə kapitalının formalaşması və onların maliyyələşdirilməsi siyasətinə dair müəssisə rəhbərliyinin strategiyası və s. daxili amillərin, eləcə də xüsusi və borc kapitalından istifadənin qiymətləndirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Məlumdur ki, kapitalın dövr sürəti nə qədər yüksək olarsa, müəyyən vaxt kəsiyində onun eyni həcmi müqabilində müəssisə daha çox məhsul istehsal edəcək və satacaqdır. Kapitalın dövrünün istənilən mərhələsində vəsaitlərin hərəkətinin zəifləməsi, yəni onun dövr sürətinin azalması, dövriyyəyə əlavə vəsaitin cəlb edilməsi və sonda müəssisənin maliyyə vəziyyətinin pisləşməsi ilə nəticələnəcəkdir.

Kapitalın dövr sürətinin artması nəticəsində əldə olunan səmərə ilk növbədə əlavə maliyyə resursları cəlb etmədən məhsul buraxılışının həcmnin, mənfəət məbləğinin artması ilə səciyyələnir. Kapitalın

gəlirliyinin artımını təmin etmək üçün onun bütün mərhələlərində istehsal və maliyyə ehtiyatlarından səmərəli istifadə olunmalı və itkilərin qarşısı alınmalıdır. Beləliklə, kapitaldan istifadənin səmərəliliyi onun gəlirliyi (rentabelliği) ilə-mənfəətin əsas və dövriyyə kapitalının orta illik məbləğinə nisbəti ilə, kapitaldan istifadənin intensivliyi isə onun dövr sürəti (pul gəlirinin məcmu kapitalın orta illik məbləğinə nisbəti) ilə müəyyən edilir.

Məcmu kapitalın rentabelliği və onun dövr sürəti göstəriciləri arasında qarşılıqlı əlaqə aşağıdakı düsturla müəyyən edilir:

$$\frac{\text{Mənfəət}}{\text{Kapitalın orta illik dəyəri}} = \frac{\text{Mənfəət}}{\text{Satışdan pul gəliri}} : \frac{\text{Satışdan pul gəliri}}{\text{Kapitalın orta illik dəyəri}} \quad (5.36)$$

Başqa sözlə, aktivlərin rentabelliği (ROA) satışın rentabelliği ilə (R^s) kapitalın dövretməsi sürətinin (Θ^{kd}) hasilinə bərabərdir:

$$ROA = R^s \times \Theta^{kd} \quad (5.37)$$

Xarici ölkələrdə müəssisənin maliyyə vəziyyətinin və işgüzar fəallığının qiymətləndirilməsi üçün bu göstəricilər əsas hesab olunur. Kapitalın rentabelliği göstəricisi müəssisənin idarə olunmasının keyfiyyətini və səmərəliliyini, investisiya üçün kifayət qədər mənfəət əldə etmək qabiliyyətini qiymətləndirmək, mənfəətin həcmi proqnozlaşdırmaq üçün istifadə olunur. L.A.Bernstayna görə (17) məcmu kapitalın rentabelliği göstəricisi müəssisənin fəaliyyətinin səmərəliliyini əks etdirən əsas göstəricidir. O, formalaşması mənbələrindən asılı olmayaraq bütün aktivlərin gəlirliyini əks etdirir.

Bəzi hallarda məcmu kapitalın rentabelliğinin hesablanması zamanı qeyri-istehsal aktivləri (artıq əsas vəsaitlər və ehtiyatlar, qeyri-material aktivlər, gələcək dövrün xərcləri və başqaları) aktivlərin ümumi məbləğindən çıxılır. Bu onunla izah olunur ki, mənfəətin əldə olunmasında bütün aktivlər eyni dərəcədə iştirak etmir. Belə yanaşma bütövlükdə müəssisənin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsini deyil, daxili idarəetmə və nəzarət vasitəsi kimi həmin göstəricidən istifadə olunmasını nəzərdə tutur.

Məcmu aktivlərin rentabelliğinin (ROA) hesablanması zamanı amortizasiya olunan əmlakın (əsas vəsaitlərin, qeyri maddi aktivlərin) ilkin

və ya qalıq dəyəri ilə investisiya bazasına daxil edilməsi ilə bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur. Şübhəsiz ki, əgər yalnız əsas vəsaitlərin səmərəliliyi qiymətləndirilsə, onda amortizasiya olunan əmlakın orta illik dəyəri onların ilkin dəyəri ilə müəyyən olunmalıdır. Əgər məcmu kapitaldan istifadənin səmərəliliyi qiymətləndirilsə, onda amortizasiya olunan əmlakın dəyərlərinin qalıq dəyəri ilə hesablamağa daxil edilməlidir. Belə ki, hesablanmış amortizasiya məbləği balansın digər maddələri (sərbəst pul vəsaiti qalıqları, bitməmiş istehsal, hazır məhsul, hədəyi ödənilməmiş məhsullar üzrə debitorlarla hesablaşmalar) üzrə əks etdirilir.

Kapitalın rentabelliynin hesablanması zamanı investisiya bazası kimi xüsusi kapitalın və uzunmüddətli borc vəsaitlərinin cəmi məbləğindən də istifadə olunur. Onun kəmiyyəti aktivlərin ümumi məbləğindən qısamüddətli borc vəsaitləri hesabına formalaşdırılan dövrüyyə aktivləri məbləği çıxılmaqla müəyyən edilir və hesablanmış göstərici investisiya olunmuş kapitalın rentabelliği (ROI) adlanır.

Kapitalın rentabelliynin hesablanması zamanı investisiya bazası qismində xüsusi (səhm) kapitalın orta illik məbləği göstəricisindən istifadə oluna bilər. Lakin bu halda vergi və borc lara xidmət üzrə faizlər, eləcə də imtiyazlı səhmlər üzrə dividendlər çıxıldıqdan sonra mənfəət məbləği hesablamağa daxil edilir. Həmin göstərici "Xüsusi kapitalın rentabelliği" adlanır. Xüsusi (səhm) kapitalın rentabelliği (ROE) mənfəətin (vergi və faizlər, eləcə də imtiyazlı səhmlər üzrə dividendlər çıxıldıqdan sonra) xüsusi (səhm) kapitalın orta illik məbləğinə nisbəti kimi hesablanır. Bu göstəricini məcmu kapitalın rentabellik göstəricisi (ROA) ilə müqayisə etməklə borc kapitalının mülkiyyətçinin mənfəətinə təsirini müəyyən etmək olar.

Xüsusi kapitalın rentabellik səviyyəsini hesablayarkən borc kapitalına xidmət üzrə maliyyə xərcləri nəzərə alınmadan xalis mənfəət göstəricisindən istifadə olunur. Kapitalın rentabelliği, məhsulların gəlirliliği, kapitalın dövr sürəti və onların səviyyəsini formalaşdıran amillər arasında əlaqə aşağıda verilmişdir (şəkil 5.1).

Kapitaldan istifadənin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün gəlirliliyin üç əsas göstəricisindən istifadə olunur:

- investisiya edilmiş kapitalın ümumi rentabelliği (ROA);
- kreditorlar tərəfindən investisiya edilmiş borc kapitalının gəlirlilik (rentabellik) dərəcəsi (ROI);
- xüsusi kapitalın gəlirlilik (rentabellik) dərəcəsi (ROE).

Həmin göstəricilərin hesablanması zamanı istifadə olunan alqoritmləri göstərək:

K^x - xüsusi kapital;

K^b – borc kapitalı;

K^1 – investisiya olunmuş kapitalın ümumi məğləği;

M^x – xalis mənfəət (vergi və faizlər ödənildikdən sonra);

$M^ü$ – ümumi mənfəət (vergi və borclara görə faizlərin ödənilməsinə qədər);

S^{fd} – müqavilədə nəzərdə tutulmuş ssuda faizi dərəcəsi;

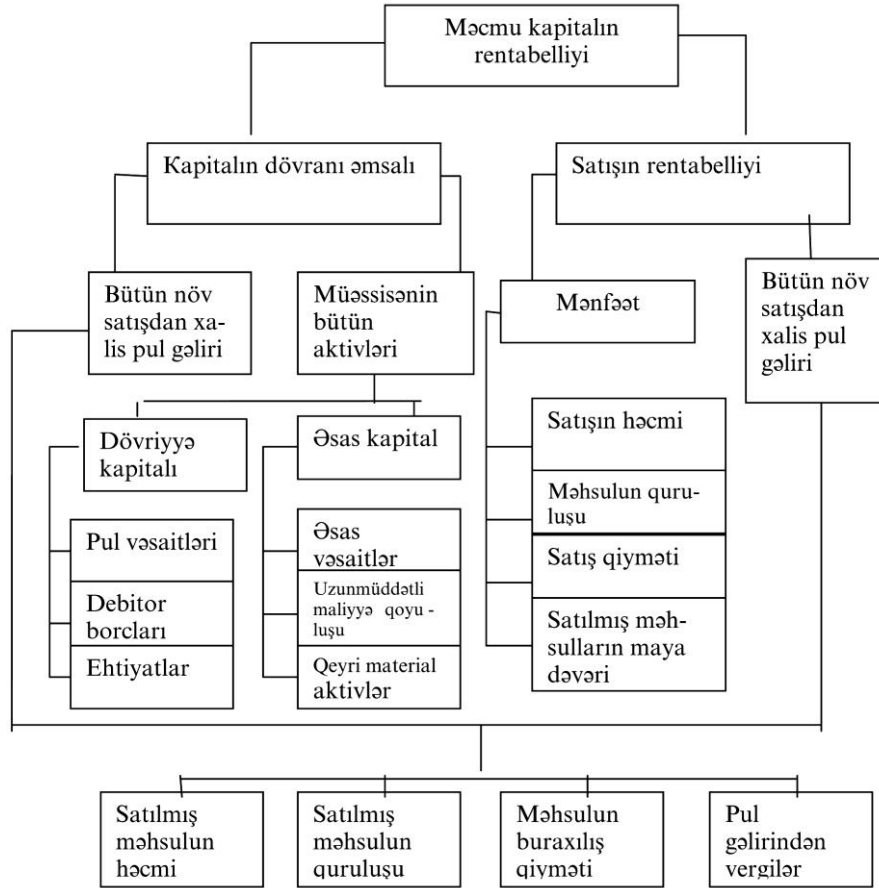
Θ^{vt} – vergitutma əmsalı (vergi məbləğinin mənfəət məbləğinə nisbəti);

ROA – vergilər ödənilənə qədər investisiya edilmiş kapitalın gəlirlilik dərəcəsi;

ROE – vergilər ödənildikdən sonra xüsusi kapitalın rentabelliği;

X^{kb} – kreditor borclarına xidmət üzrə maliyyə xərcləri.

ROI- investisiya edilmiş kapitalın rentabelliği.

Şəkil 5.1. Məcmu kapitalın rentabelliğini formalaşdırən amillərin qarşılıqlı əlaqəsi

Investisiya edilmiş kapitalın ümumi rentabelliği ümumi mənfəət məbləğinin (mülkiyyətçilərin və kreditorların gəlirlərinin) investisiya edilmiş kapitale nisbəti kimi hesablanır:

a) vergilərin ödənilməsinə qədər:

$$ROA = M^{\text{ü}} / (K^{\text{x}} + K^{\text{b}}) \quad (5.38)$$

b) vergilər ödənildikdən sonra:

$$ROA = (M^{\text{x}} + X^{\text{kb}}) / (K^{\text{x}} + K^{\text{b}}) \quad (5.39)$$

Borc kapitalının rentabellik dərəcəsi mülkiyyətçilərin kreditlərə ödədiyi mənfəətin onlar tərəfindən investisiya edilən kapitalla nisbəti kimi hesablanır.

$$ROI = \frac{\text{Kreditlərə görə ödənilmiş faiz məbləği}}{\text{Müəssisənin borc öhdəliklərinin ümumi məbləği}} = S^{fd} \quad (5.40)$$

Bu göstəricinin məxrəcində yalnız maliyyə borcları (kredit və borclar) deyil, eləcə də digər borclar (mal göndərənlərə və digər kreditlərə) əks etdirilir.

Borc kapitalının rentabelliyyəsinin bu qaydada hesablanması müəssisənin kreditlərinin dəyərini real əks etdirmir, çünki bu zaman borcların real dəyərini azaldan vergi üzrə qənaət nəzərə alınmır. Bunu aşağıdakı misaldə izah edək.

Hesablamalardan göründüyü kimi, ikinci müəssisədə vergi üzrə qənaət 30 min man. təşkil edir. Deməli, əgər müəssisə 10%-lə kredit götürürsə, onda vergitutmanın 20% dərəcəsində real kredit 10%-ə deyil, 8%-ə [10% (1- 0,2)] başa gələcəkdir.

Cədvəl 5.4.

Vergi üzrə qənaətin xalis mənfəətə təsirinin təhlili (min man.)

№	Göstəricilər	1 -ci müəssisə	2 -ci müəssisə
1.	Vergilər və kreditə görə faizlərin ödənilməsinə qədər mənfəət məbləği	750	750
2.	Maliyyə xərcləri	-	150
3.	Vergi tutulan mənfəət	750	600
4.	Vergi məbləği (20%)	150	120
5.	Xalis mənfəət	600	480

Xüsusi kapitalın rentabelliyyəsi xalis mənfəətin xüsusi kapitalın orta illik dəyərinə nisbəti kimi hesablanır.

$$R^{xk} = M^x / K^x \quad (5.41)$$

Öz növbəsində xalis mənfəət aşağıdakı düsturla müəyyən olunur:

$$M^x = ROA \times K^l \times (1 - \Theta^{vt}) - S^{fd} \times K^b \quad (5.42)$$

Nəzərə alsaq ki, $Kl = K^x + K^b$, onda

$$M^x = ROA \times [K^x(1 - \Theta^{vt}) + ROA \times K^b(1 - \Theta^{vt})] - S^{fd} \times K^b \text{ olar.} \quad (5.43)$$

Buradan

$$\begin{aligned} R^{xk} &= [ROA \times [K^x(1 - \Theta^{vt}) + K^b(1 - \Theta^{vt})] - S^{fd} K^b] / K^x = \\ &= ROA(1 - \Theta^{vt}) + [ROA(1 - \Theta^{vt}) - S^{fd}] K^b / K^x \end{aligned} \quad (5.44)$$

Xüsusi kapitalın və investisiya edilmiş kapitalın rentabellik səviyyəsi arasında fərq vergilər ödənildikdən sonra $[ROA \times (1 - \Theta^{vt})]$ maliyyə aləti effektini (E^{ma}) təşkil edir.

$$E^{ma} = [ROA(1 - \Theta^{vt}) - S^{fd}] K^b / K^x \quad (5.45)$$

Maliyyə aləti effekti borc vəsaitinin cəlb edilməsi hesabına xüsusi kapitalın rentabelliynin neçə faiz yüksəldiyini əks etdirir. Bu iqtisadi rentabelliyn ssuda faizindən yüksək olduğu halda yaranır. Bu göstərici iki komponentdən ibarətdir: vergilər ödənildikdən sonra investisiya edilmiş kapitalın rentabelliyi ilə kreditə görə faiz dərəcəsi arasında fərq $[ROA \times (1 - \Theta^{vt}) - S^{fd}]$ və borc və xüsusi kapitalın nisbəti (maliyyə riski əmsalı- K^b / K^x).

Əgər $ROA \times (1 - \Theta^{vt}) - S^{fd} > 0$ olarsa, maliyyə aləti effekti müsbət olacaqdır. Məsələn, vergilər ödənildikdən sonra investisiya edilmiş kapitalın rentabelliyi 15%, kredit resurslarına görə faiz dərəcəsi 10% təşkil edir. Borc və yerləşdirilmiş kapitalın dəyəri arasındakı fərq xüsusi kapitalın rentabelliyni yüksəltməyə imkan verir. Belə şəraitdə borc kapitalının payını artırmaq sərfəlidir.

Əgər $ROA \times (1 - \Theta^{vt}) - S^{fd} < 0$ olarsa, maliyyə aləti effekti mənfi olacaqdır və nəticədə, xüsusi kapitalın «yeyilməsi» baş verəcəkdir ki, bu da müəssisə üçün arzuolunmazdır.

Vergilərin hesablanması zamanı borclara xidmət üzrə maliyyə xərcləri nəzərə alındıqda, maliyyə aləti effekti ilə bağlı şərait dəyişir. Belə ki, bu zaman vergiyə qənaət səbəbindən kredit üzrə real faiz dərəcəsi müqavilədə göstəriləndən aşağı olacaqdır. Bu halda:

$$E^{ma} = [(ROA(1 - \Theta^{vt}) - S^{fd}(1 - \Theta^{vt})) K^b / K^x] = (ROA - S^{fd})(1 - \Theta^{vt}) K^b / K^x \quad (5.46)$$

Maliyyə aləti effektini və (5.45), (5.46) düsturları arasındakı fərqi əyani olaraq aşağıdakı iki vəziyyət üzrə izah edək (cədvəl 5.5).

Cədvəl 5.5- in məlumatlarından görüldüyü kimi, investisiya kapitalının iqtisadi rentabelliyyəsinin eyni səviyyəsi (20,0%) şəraitində xüsusi kapitalın rentabellik səviyyəsi müxtəlifdir.

Cədvəl 5.5

Maliyyə aləti effektinin təhlili (faizlər nəzərə alınmır), min man.

Göstərici	Müəssisə		
	1	2	3
1. Kapitalın orta illik məbləği	1500	1500	1500
o cüm: a) borc kapitalı	-	750	1125
b) xüsusi kapital	1500	750	375
2. Vergilər ödənilənə qədər mənfəət məbləği	300	300	300
3. İnvestisiya edilmiş kapitalın ümumi rentabelliği	20	20	20
4. Mənfəətdən vergi (20 %)	60	60	60
5. Vergilər ödənildikdən sonra mənfəət məbləği	240	240	240
6. Kreditə görə faiz məbləği (10 % dərəcəsi)	-	75	112,5
7. Xalis mənfəət	240	165	127,5
8. Xüsusi kapitalın rentabelliği, % (7 sət:1 sət)	16	22	34
9. Maliyyə aləti effekti, %	-	+6	+18

$$E^{ma2} = [20(20(1 - 0,2) - 10) \frac{750}{750}] = +6\%$$

$$E^{ma3} = [20(1 - 0,2) - 10] \frac{1125}{375} = +18\%$$

Cədvəl 5.6-nın məlumatlarından görüldüyü kimi, borclara xidmət üzrə maliyyə xərclərinin fiskal uçotu nəticəsində maliyyə aləti effekti 2- ci müəssisə üzrə 6%- dən 8%- ə, 3- cü müəssisədə 18%- dən 24%- ə yüksəlmişdir.

Beləliklə, (5.45) və (5.46) düsturları arasında fərq onunla izah olunur ki, maliyyə aləti effektinin birinci düsturla hesablanmasında müqavilə üzrə

faiz dərəcəsi (S^{fd}), ikinci düsturla hesablanması zamanı isə vergitutma üzrə güzəştə görə düzəliş edilmiş dərəcə $S^{fd}(1 - \Theta^{vt})$ əsas götürülür.

Maliyyə məsrəflərinin uçotu şəraitində maliyyə aləti effekti üç amilin təsiri nəticəsində formalaşır:

Cədvəl 5.6.

Maliyyə aləti effektinin təhlili (faizlər nəzərə alınır, min man.)

Göstərici	Müəssisə		
	1	2	3
1.Kapitalın orta illik məbləği	1500	1500	1500
o cüm: borc kapitalı	-	750	1125
xüsusi kapital	1500	750	375
2.Vergilər ödənilənə qədər mənfəət məbləği	300	300	300
3.İnvestisiya edilmiş kapitalın ümumi rentabelliği	20	20	20
4.Kreditə görə faiz məbləği (10 % dərəcəsi)	-	75	112,5
5.Vergiyə cəlb edilmiş mənfəət məbləği	300	225	187,5
6.Mənfəətdən vergi (20 %)	60	45	37,5
7.Xalis mənfəət	234	180	150
8. Xüsusi kapitalın rentabelliği, %	15,6	24	40
9.Maliyyə aləti effekti, %	-	+8	+24

1) investisiya edilmiş kapitalın vergi ödənildikdən sonra ümumi rentabelliği ilə müqavilə üzrə faiz dərəcəsi arasındakı fərq:

$$ROA(1 - \Theta^{vt}) - S^{fd} = 20 \times (1 - 0,2) - 10 = +6\%$$

2) vergi üzrə qənaətə görə faiz dərəcəsinin azalması:

$$S^{fd} - S^{fd}(1 - \Theta^{vt}) = 10 - 10 \times (1 - 0,2) = +2\%$$

3) borc və xüsusi kapitalın nisbəti indeksi:

$$K^b / K^x = 1125 : 375 = 3$$

Nəticədə, $E^{ma} = (6+2) \times 3 = +24\%$ (3- cü müəssisə üçün).

Qeyd etmək lazımdır ki, həmin hesablamalarda inflyasiya amilinin təsiri nəzərə alınmır. Inflyasiya şəraitində borclar və alınmış kreditə görə

faizlər indeksləşdirilməsə maliyyə alətinin effekti və xüsusi kapitalın rentabelliği yüksələcəkdir (çünki borc və borca xidmət üzrə xərclər dəyərdən düşmüş pulla ödənilir).

İnflyasiya nəzərə alınmaqla mənfəətin dəqiqləşdirilmiş məbləği (M') aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$M' = [ROA \times K^x(1+I) + ROA \times K^b(1+I) - S^{fd} \times K^b] (1 - \Theta^{vt}) + I \times K^b \quad (5.47)$$

burada, I – inflyasiya tempini göstərir.

Xüsusi kapitalın yenidən qiymətləndirilən gəlirlilik dərəcəsi aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$ROA = \frac{M'}{K^x(1+I)} = ROA (1 - \Theta^{vt}) + [ROA(1 - \Theta^{vt}) - \frac{S^{fd}}{1+I} (1 - \Theta^{vt})] \frac{K^b}{K^x} + \frac{I}{1+I} \times \frac{K^b}{K^x} \quad (5.48)$$

Onda maliyyə alətinin effekti aşağıdakı düsturla hesablanıla bilər:

$$E^{ma} = \left[ROA - \frac{S^{fd}}{1+I} \right] (1 - \Theta^{vt}) \frac{K^b}{K^x} + \frac{I \times K^b}{(1+I) \times K^x} \times 100\% \quad (5.49)$$

Müəssisənin balansında xüsusi kapitalın məbləği inflyasiya nəzərə alınmaqla dəqiqləşdirilmişdirsə, onda maliyyə alətinin effekti aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$E^{ma} = \left[ROA - \frac{S^{fd}}{1+I} \right] (1 - \Theta^{vt}) \frac{K^b}{K^x} + \frac{I \times K^b}{K^x} \times 100\% \quad (5.50)$$

(5.50) və (5.47) düsturlarının fərqi onunla izah olunur ki, inflyasiya E^{ma} -in iki əlavə tərkib elementini yaradır.

1) borclara görə faizlərin indeksləşdirilməməsi hesabına xüsusi kapitalın gəlirliliyinin artması.

$$[(S^{fd} \times I) K^b (1 - \Theta^{vt})] / K^x(1+I) \quad (5.51)$$

2) borc vəsaitlərinin indeksləşdirilməməsi hesabına xüsusi kapitalın rentabelliyyəsinin yüksəlməsi:

$$I \times K^b / K(1+I) \quad (5.52)$$

Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, inflyasiya şəraitində $[ROA - S^{fd}(1+I)] < 0$ olduqda belə borc öhdəliklərinin indeksləşdirilməməsi hesabına maliyyə aləti effekti müsbət ola bilər. Beləliklə, inflyasiya şəraitində maliyyə alətinin effekti aşağıdakı amillərdən asılıdır:

- investisiya edilmiş bütün kapitalın gəlirlilik dərəcəsi ilə ssuda faiz dərəcəsi arasındakı fərq;
- vergitutma səviyyəsi;
- borc öhdəliklərinin məbləği;
- inflyasiya tempi.

5.7 sayılı cədvəlin məlumatları əsasında ötən və hesabat ayında maliyyə aləti effektini hesablayaq:

$$E^{ma_0} = (13,71 - 10/1,08)(1 - 0,18) \times 1,6 + 0,08/1,08 \times 1,6 \times 100 = 17,69\%$$

$$E^{ma_1} = (17,92 - 10/1,05)(1 - 0,189) \times 1,45 + 0,05/1,05 \times 1,45 \times 100 = 16,78\%$$

Bizim misalda müəssisə hesabat ayında sərf edilmiş hər manat müqabilində 17,92 qəp. mənfəət əldə etmiş, borc vəsaitindən istifadəyə görə 9,52 (10/1,05) qəp. xərclənmişdir. Nəticədə, müsbət differensial (17,92 - 9,52 = 8,40) əldə olunmuşdur. Maliyyə aləti effekti vergilər hesabına azalmışdır (bizim misalda 18,9%). O, eyni zamanda maliyyə asılılığı əmsalından və inflyasiya tempindən də asılıdır.

Cədvəl 5.7

Maliyyə aləti effektinin hesablanması üçün ilkin məlumatlar (min man.)

Sıra N	Göstəricilər	Ötən ay üzrə	Hesabat ayı üzrə
1.	Mənfəət	1097	2240
2.	Mənfəətdən vergi	219,4	424
3.	Vergitutma əmsalı	0,18	0,189
4.	Maliyyə asılılığı əmsalı	1,60	1,45

5.	Investisiya olunmuş kapitalın iqtisadi rentabelliği, %	13,71	17,92
6.	Kredit üzrə orta faiz dərəcəsi	10	10
7.	İnflyasiya tempi, %	8	5

Maliyyə aləti effektinin dəyişməsinə təsir edən amillərin təsirini müəyyən edək:

$$1) E^{ma_0} = (13,71 - 10/1,08)(1 - 0,18) \times 1,6 + 0,08/1,08 \times 1,6 \times 100 = 17,69\%$$

$$2) E^{ma_{\text{şerti1}}} = (17,92 - 10/1,08)(1 - 0,18) \times 1,6 + 0,08/1,08 \times 1,6 \times 100 = 23,21\%$$

$$3) E^{ma_{\text{şerti2}}} = (17,92 - 10/1,05)(1 - 0,18) \times 1,6 + 0,05/1,05 \times 1,6 \times 100 = 18,64\%$$

$$4) E^{ma_{\text{şerti3}}} = (17,92 - 10/1,05)(1 - 0,189) \times 1,6 + 0,05/1,05 \times 1,6 \times 100 = 18,51\%$$

$$5) E^{ma_1} = (17,92 - 10/1,05)(1 - 0,189) \times 1,45 + 0,05/1,05 \times 1,45 \times 100 = 15,78\%$$

Beləliklə, maliyyə aləti effekti 1,91% (15,78-17,69) azalmışdır ki, buna aşağıdakı amillərin dəyişməsi təsir göstərmişdir:

1) investisiya olunmuş kapitalın iqtisadi rentabellik səviyyəsinin dəyişməsi:

$$23,21 - 17,69 = +5,52\%$$

2) inflyasiya indeksinin dəyişməsi:

$$18,64 - 23,21 = -4,57\%$$

3) vergitutma səviyyəsinin dəyişməsi:

$$18,51 - 18,64 = -0,13\%$$

4) maliyyə asılılığının dəyişməsi:

$$15,78 - 18,51 = -2,73\%$$

Deməli, belə şəraitdə müəssisənin dövriyyəsinə borc vəsaitindən istifadə faydalıdır, çünki bu halda xüsusi kapitalın rentabelliği yüksəlir:

$$R^{xk_0} = ROA_0(1 - \Theta^{vt_0}) + E^{ma_0} = 13,71(1 - 0,18) + 17,69 = 28,94\%$$

$$R^{xk_1} = ROA_1(1 - \Theta^{vt_1}) + E^{ma_1} = 17,92(1 - 0,189) + 15,78 = 30,31\%$$

Borc vəsaitlərini cəlb etməklə müəssisə öz məqsədlərini həyata keçirə bilər. Bu zaman maliyyəçinin vəzifəsi riskdən qaçmaq deyil, $(ROA - S^{fd}/1+I)$ differensial çərçivəsində iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış riskə getməkdir. Bunun üçün müəssisənin iqtisadi rentabelliğinin, bank faizi dərəcəsinin və

inflyasiya səviyyəsinin proqnozu haqqında məlumatların əldə olunması vacibdir.

5.4 . Istehsal-maliyyə leviricinin təhlili

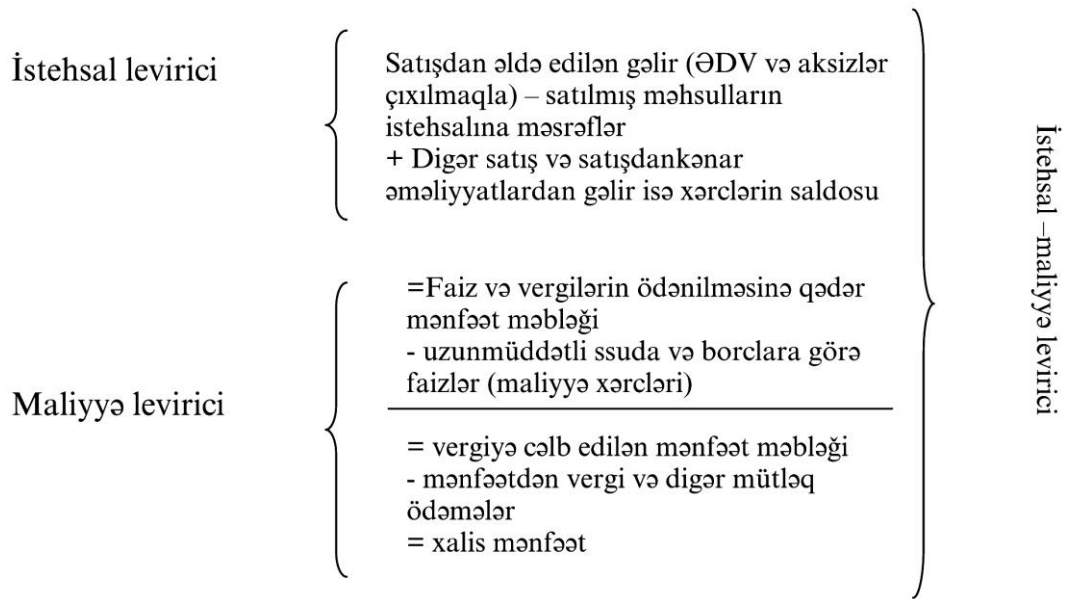
Hər bir müəssisənin yaradılması və fəaliyyət göstərməsi mənfəət əldə etmək məqsədi ilə uzun müddətə maliyyə resurslarının investisiya edilməsi prosesidir. Cari fəaliyyət risklə, o cümlədən istehsal və maliyyə riski ilə müşayiət olunur ki. müəssisənin xarakteristikası baxımından bu nəzərə alınmalıdır. Balansın nəzərdən keçirilməsi ilə həmin xarakteristika aktivlər və ya vəsaitlərin mənbələri baxımından qiymətləndirilə bilər. Birinci halda istehsal riski, ikinci halda maliyyə riski anlayışı yaranır.

Istehsal (və ya biznes) riski- əsasən biznesin sahə xüsusiyyətləri ilə, daha doğrusu, müəssisənin öz kapitalını yönəltmək istədiyi aktivlərin quruluşu ilə şərtlənən riskdir. Vəsait mənbələrinin strukturu ilə şərtlənən risk maliyyə riskidir. Bu halda söhbət vəsaitin hansı aktivlərə yerləşdirilməsindən deyil, onların hansı mənbələrdən əldə edilməsi və bu mənbələrin nisbəti səviyyəsindən gedir.

Maliyyə terminlərində mənfəətlə onun alınması üçün sərf olunmuş aktivlərin və ya fondların dəyəri arasında qarşılıqlı əlaqə “Leviric“ göstəricisi vasitəsi ilə xarakterizə olunur. Mənfəət məbləğinin artırılmasına nail olmaq məqsədi ilə müəssisənin aktiv və passivlərinin quruluşunun optimallaşdırılması, aktivlərin idarə edilməsi prosesi maliyyə menecmentində “Leviric“ kateqoriyası adlanır. Hərfi mənada “leviric” elə bir vasitədir (qüvvə) ki, onun azca gücləndirilməsi müəssisənin istehsal-maliyyə fəaliyyətinin nəticələrinin nəzərə çarpacaq dərəcədə dəyişməsinə səbəb ola bilər. Maliyyə nəticələri haqqında hesabat maddələrinin detallaşdırılması yolu ilə müəyyən edilən leviric üç növünü fərqləndirmək lazımdır: istehsal, maliyyə, istehsal-maliyyə (şəkl.5.2).

Bu qaydada aparılan qruplaşdırma aşağıdakı məntiqə əsaslanır. Xalis mənfəət pul gəliri ilə iki növ xərclərin – istehsal və maliyyə xarakterli xərclərin fərqi kimi müəyyən olunur. Onlar qarşılıqlı əvəz olunmur, lakin hər iki növ xərclərin həcmi və onların hər birinin payını idarə etmək mümkündür. Kommersiya banklarının faiz dərəcələrinə görə kəskin fərqlənən kreditləri vasitəsi ilə müəssisənin maliyyələşdirilməsi imkanlarının mövcudluğu şəraitində mənfəətin amilli strukturunun belə anlaşılması çox vacibdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, istehsal xarakterli xərclər məhsul istehsalının həcmindən asılılığına görə şərti sabit və dəyişən xərclərə bölünür. Xərclərin həmin ilə müəssisənin maliyyələşdirilməsi imkanlarının mövcudluğu şəraitində mənfəətin amilli strukturunun belə anlaşması çox vacibdir.

Şəkil.5.1. Gəlirlərin və leviricin qarşılıqlı əlaqəsi.

Qeyd etmək lazımdır ki, istehsal xarakterli xərclər məhsul istehsalının həcmindən asılılığına görə şərti sabit və dəyişən xərclərə bölünür. Xərclərin həmin hissələri arasındakı nisbət müəssisənin seçdiyi texniki və texnoloji strategiyadan və onun investisiya siyasətindən asılıdır. Maya dəyərinin quruluşunun dəyişməsi mənfəətin məbləğinə ciddi təsir göstərə bilər. Investisiyanın əsas vəsaitlərə yönəldilməsi sabit xərclərin artması və nəzəri cəhətdən, dəyişən xərclərin azalması ilə müşahidə olunur. Lakin bu asılılıq qeyri-xətti xarakter daşdığından sabit və dəyişən xərclərin optimal uzlaşdırılması çətinidir. Bu qarşılıqlı əlaqə istehsal levirici adlanır. V.V.Kovalyova görə istehsal levirici maya dəyərinin quruluşunun və məhsul buraxılışı həcmindən dəyişməsi yolu ilə ümumi gəlirə potensial təsir imkanındır (21, 22) . İstehsal levirici kəmiyyətə ümumi xərclərin tərkibində

daimi və dəyişən xərclərin nisbəti ilə və faiz və vergilər çıxılana qədər mənfəət göstəricisinin tərəddüd dərəcəsi ilə xarakterizə olunur. Məhz mənfəətin bu göstəricisi əməliyyat leviricinin firmanın maliyyə nəticələrinə təsirini müəyyən etməyə və qiymətləndirməyə imkan verir. İstehsal leviricinin səviyyəsi (I^l) aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$I^l = S^x / D^x \quad (5.53)$$

İstehsal (əməliyyət) leviricinin səviyyəsi ümumi gəlirin artım sürətinin (faiz və vergilərin ödənilməsinə qədər) satışın həcmnin artım sürətinə nisbəti kimi hesablanır:

$$I^{lc} = \frac{\uparrow P^g}{\uparrow Q} \quad (5.54)$$

Burada, I^{lc} – istehsal levericini;

$\uparrow P^g$ - pul gəlirinin artım sürətini (%);

$\uparrow Q$ - natural ifadədə satışın həcmnin artım sürətini (%) göstərir.

Bu göstərici ümumi mənfəətin istehsalın həcmnin dəyişməsinə həssaslığının dərəcəsini əks etdirir. Əgər sabit xərclərin xüsusi çəkisi yüksək olarsa, onda müəssisədə istehsal leviricinin səviyyəsi yüksəkdir. İstehsal levirici yüksək olduqda, məhsul istehsalının azalması və ya artması mənfəətin məbləğinin nəzərə çarpacaq dərəcədə dəyişməsinə səbəb ola bilər, çünki istənilən halda (məhsul istehsal olunsa da, olunmasa da) sabit xərclər mövcuddur. Beləliklə, faiz və vergilər tutulana qədər mənfəət göstəricisinin dəyişməsi istehsal leviricinin dəyişməsi ilə şərtlənir, istehsal leviricini kəmiyyətcə əks etdirir.

Yüksək texniki təchizata malik müəssisələrdə bu göstərici yüksəkdir. İstehsalın texniki təchizatı artdıqca sabit xərclər və istehsal leviricinin səviyyəsi artır. Sonuncu göstəricinin artması sabit xərclərin örtülməsi üçün zəruri olan pul gəlirinin əldə olunması üzrə risk dərəcəsini artırır (cədvəl 5.8).

Cədvəl 5.8- in məlumatlarından görüldüyü kimi, sabit və dəyişən xərclərin nisbəti yüksək olan müəssisədə istehsal levirici yüksəkdir. Xərclərin mövcud quruluşu şəraitində məhsul buraxılışının hər artım faizi ümumi mənfəətin birinci müəssisədə 36,0%, ikincisində 40,4%, üçüncü müəssisədə 45% artımını təmin edir. Müvafiq olaraq istehsalın azalması şəraitində üçüncü müəssisədə mənfəət birinci müəssisəyə nisbətən 1,25 dəfə tez

azalacaqdır. Deməli, üçüncü müəssisədə istehsal riski səviyyəsi daha yüksəkdir.

Mənfəətin satışın həcmnin dəyişməsinə həssaslığını qiymətləndirmək üçün aşağıdakı cədvəl tərtib edək (cədvəl 5.9).

Cədvəl 5.8

Istehsal leviricinin təhlili

Göstərici	I müəssisə	II müəssisə	III müəssisə
1. Məmulatın qiyməti, min man.	1200	1200	1200
2. Dəyişən xərclər, min man.	450	375	300
3. Sabit xərclərin məbləği, min man.	1500	1875	2250
4. Satışın zərərsizlik səviyyəsi, ədəd	3000	3410	3750
5. İstehsalın həcmi, ədəd:			
1-ci variant.....	4500	4500	4500
2-ci variant.....	5400	5400	5400
6. İstehsalın artımı, %	20	20	20
7. Pul gəliri, min man:			
1-ci variant.....	5400	5400	5400
2-ci variant.....	6480	6480	6480
8. Xərclərin məbləği, min man.:			
1-ci variant.....	3525	3562,5	3600
2-ci variant.....	3930	3900	3870
9. Mənfəət, min man.:			
1-ci variant.....	1875	1837,5	1800
2-ci variant.....	2550	2580	2610
10. Ümumi mənfəətin artımı, %...	36,0	40,4	45,0
11. İstehsal levirici əmsalı.....	1,8	2,02	2,25

Cədvəl 5.9

Müxtəlif istehsal levirici səviyyəsində müəssisənin mənfəətinin formalaşdırılmasının təhlili.

Göstəricinin adı	Müəssisə	
	A	B

1. Satılmış məhsulun miqdarı (Q)	3000	3000
2. Məhsul vahidinin qiyməti, man. (P)	1500	1500
3. Pul gəliri, min man (P ^g)	4500	4500
4. Dəyişən xərclər, min man (D ^x)	900	750
5. Məhsul vahidinə dəyişən xərclər, man. (d ^x)	300	250
6. Sabit xərclər, min man. (S ^x)	450	600
7. Faiz və vergilər çıxılana qədər mənfəət, min man.	150	150
8. Istehsal levirici	0,5	0,8
9. Mənfəətin satışın həcmninə dəyişməsinə həssaslığı, man. (sət.2-sət.5)	1200	1200
10. Zərərsizlik nöqtəsi (sət.6 : sət.9)	375	480

Cədvəl 5.9- un məlumatları əsasında belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, satışın həcmnin azca azalması A müəssisəsi üzrə mənfəətə az, B müəssisəsi üzrə isə çox ciddi təsir göstərəcəkdir. Belə ki, əlverişsiz bazar konyukturası şəraitində satışın həcmnin sürətli azalması A müəssisəsi üzrə mənfəətin azalmasına və Q= 480 həddində zərərlə nəticələnəcəkdir.

Qarşılıqlı əlaqənin öyrənilməsində ikinci cəhət uzunmüddətli maliyyələşdirmə mənbələri kimi xüsusi və borc vəsaitlərinin nisbəti, borc vəsaitlərinin məqsədəuyğunluğu və səmərəliliyi ilə xarakterizə olunur. Kəmiyyət etibarını ilə maliyyə levirici borc və xüsusi kapitalın nisbəti kimi ölçülür: maliyyə leviricinin səviyyəsi müəssisənin maliyyə risk səviyyəsinə və səhmdarların tələb etdiyi mənfəət normasına birbaşa mütənasib təsir göstərir.

Müəssisə tərəfindən borc vəsaitlərindən istifadə müəyyən xərclərlə müşayiət olunur. Maliyyə xərclərinin həcmi borc vəsaitlərinin məbləğindən və investisiya edilmiş kapitalın ümumi məbləğindən onun payından asılıdır. Daimi mütləq xərc kimi ödəniləcək faiz məbləği nə qədər yüksək olarsa, xalis mənfəət də bir o qədər azalacaqdır. Beləliklə, borc və xüsusi kapitalın nisbəti əmsalının dəyişməsi xalis mənfəətin artması və ya azalmasına səbəb olur. Müəssisənin maliyyə leviricinin səviyyəsi aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$M^l = K^b / K^x \quad (5.55)$$

Mənfəət göstəricisi ilə xüsusi və borc kapitalının nisbəti göstəricisi arasındakı qarşılıqlı əlaqə maliyyə leviricini ifadə edir. V.V.Kovalyova görə maliyyə levirici uzunmüddətli passivlərin həcmninə və quruluşunun dəyişməsi vasitəsi ilə müəssisənin mənfəətinin məbləğinə potensial təsir imkanını əks etdirir (22). Maliyyə leviricinin səviyyəsi xalis mənfəətin artım sürətinin ümumi gəlirin artım sürətinə nisbəti kimi hesablanır:

$$M^{Lc} = \uparrow M^x \% : \uparrow G^{\bar{u}} \% \quad (5.56)$$

Burada, M^{Lc} – maliyyə levirici;

$\uparrow M^x$ – xalis mənfəətin artım sürəti (%);

$\uparrow G^{\bar{u}}$ – ümumi gəlirin artım sürətidir (%).

Real şəraitdən asılı olaraq borc və xüsusi kapitalın nisbətini artırıb və ya azaltmaqla mənfəətə və xüsusi kapitalın gəlirliliyinə təsir etmək mümkündür. Qeyd etmək lazımdır ki, maliyyə leviricinin artması nəticəsində kredit və borclar üzrə faizlərin ödənilməsi üçün vəsaitlərin çatışmaması ilə bağlı maliyyə riski səviyyəsi yüksəlir. Maliyyə leviricinin yüksək səviyyəsi şəraitində ümumi mənfəət və rentabelliyin az dəyişməsi xalis mənfəətin kəskin dəyişməsi ilə nəticələnəcəkdir ki, bu da istehsalın azalması şəraitində çox təhlükəlidir.

Müəssisənin xalis mənfəətinin xüsusi və borc maliyyələşdirmə mənbələri arasında nisbətdən asılılığını qiymətləndirmək üçün aşağıdakı analitik cədvəl tərtib etmək məqsəduyğundur (cədvəl 5.10).

Cədvəl 5.10-dan görüldüyü kimi, satışın və xərclərin eyni səviyyədə olmasına baxmayaraq yüksək maliyyə leviricinə malik “A” müəssisəsində səhmdarların sərəncamında qalan mənfəət maliyyə levirici səviyyəsi aşağı olan “B” müəssisəsinə nisbətən az olacaqdır.

Borclara xidmət üzrə xərclər sabit xərc hesab olunduğundan məhsul itehsalı və satışının həcmindən asılı olmayaraq onlar mütləq ödənilmədir. Deməli, məhsul satışı ilə bağlı bazarda vəziyyət arzuolunmaz olarsa, yüksək maliyyə levirici səviyyəsinə (müvafiq olaraq yüksək maliyyə xərclərinə) malik müəssisə maliyyə sabitliyini tez itirəcək və zərərlə işləyən müəssisəyə çevriləcəkdir.

Istehsal-maliyyə levirici ümumiləşdirici göstərici olmaqla istehsal və maliyyə levirici səviyyələrinin hasili kimi müəyyən olunur. Istehsal-maliyyə levirici istehsal və maliyyə xarakterli xərclərin örtülməsi üçün vəsaitin çatmamasının mümkünlüyü ilə bağlı ümumi riski əks etdirir.

Pul gəliri, istehsal və maliyyə xarakterli xərclər və xalis mənfəət arasında qarşılıqlı əlaqə həmin göstərici üçün səciyyəvidir. Həmin qarşılıqlı əlaqənin təhlili, daha doğrusu, leviric səviyyəsinin kəmiyyətə

Cədvəl 5.10

Müxtəlif maliyyə leviricinə malik müəssisələr üzrə mənfəətin təhlili

Göstəricinin adı	Müəssisə	
	A	B
1. Pul gəliri, min man	1500	1500
2. Tam xərclər, min man	1350	1350
3. Faiz və vergilər çıxılana qədər mənfəət, min man.	150	150
4. Balansın valyutası, min man.	1800	1800
o cümlədən:		
a) xüsusi kapital, min man.	675	1425
b) borc kapitalı, min man.	1125	375
5. Kreditdən istifadəyə görə faiz məbləği, min man.	90	30
6. Vergilər hesablanana qədər mənfəət, min man	60	120
7. Mənfəətdən vergi (20%), min man.	12	24
8. Xalis mənfəət, min man.	48	96
9. Mliyyə levirici	1,67	0,26

qiymətləndirilməsi, xüsusi metodun köməkliliyi ilə həyata keçirilir ki, bu maliyyə təhlilində satışın zərərsizlik səviyyəsinin təhlili adlanır.

Yoxlama sualları:

1. İşgüzar fəallığın səviyyəsini əks etdirən göstəricilər hansılardır?
2. İşgüzar fəallığın təhlilinin göstəricilər sistemi hansıdır?
3. Dövriyyə kapitalından istifadənin səmərəliliyini əks etdirən göstəricilər sistemi hansıdır və onlar necə təhlil edilir?

4. Aktivlərin rentabelliği, satışın rentabelliği və kapitalın dövretməsi əmsalı arasında əlaqə necədir?
5. Xüsusi kapitaldan istifadənin səmərəliliyini əks etdirən göstəricilər sistemi hansıdır və onlar necə təhlil edilir?
6. Borc kapitalından istifadənin səmərəliliyini əks etdirən göstəricilər sistemi hansıdır və onlar necə təhlil edilir?
7. Maliyyə alətinin effekti göstəricisinin mahiyyəti nədir?
8. İstehsal leviricinin mahiyyəti nədir?
9. Maliyyə leviricinin mahiyyəti nədir?

VI FƏSİL. MÜƏSSISƏNİN MALIYYƏ NƏTİCƏLƏRİNİN TƏHLİLİ

6.1. Müəssisənin maliyyə nəticələrinin təhlilinin vəzifələri və informasiya mənbələri

Bazar münasibətlərinin inkişafı fəaliyyətin səmərəliliyinin təmin edilməsi üzrə idarəetmə qərarlarının hazırlanması və qəbul edilməsində müəssisələrin məsuliyyətini və müstəqilliyini artırır. Müəssisənin istehsal, investisiya və maliyyə fəaliyyətinin səmərəliliyi əldə edilmiş maliyyə nəticələri ilə səciyyələnir.

Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin ümumi qiymətləndirilməsi mənfəət və rentabellik kimi maliyyə göstəriciləri əsasında aparılır. Mənfəət və rentabellik istehsalın səmərəliliyini səciyyələndirən mühüm göstəricilərdir. Mənfəət bir tərəfdən müəssisənin iqtisadi və sosial inkişafının əsas maliyyələşdirmə mənbəyi, digər tərəfdən isə dövlət büdcəsi və yerli büdcələrin gəlirlərinin başlıca mənbələrindən biri kimi çıxış edir. Bu baxımdan istər müəssisə, istərsə də dövlət mənfəətin həcmünün artırılmasında maraqlıdırlar.

Mənfəət hər şeydən əvvəl müəssisənin öz xərcini ödəməsi və əlavə gəlir əldə etməsi ilə səciyyələnir. Bazar iqtisadiyyatında müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin təhlili ən mühüm göstərici sayılan mənfəətin təhlili ilə başlanır. Mənfəət təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin yekun və nəticə göstəricisidir, daha doğrusu, təsərrüfat fəaliyyəti prosesində baş verən bütün mənfi və müsbət halların nəticəsi mənfəətdə öz əksini tapır. Mənfəət əldə etmək müəssisənin rəqabət şəraitində fəaliyyət göstərə bilməsi deməkdir.

Müəssisə mənfəətlə işləyirsə, deməli, onun istehsal etdiyi məhsulun keyfiyyəti tələblərə cavab verir, maya dəyəri aşağıdır, istehsalın təşkili tələb olunan səviyyədədir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində mənfəət yalnız müəssisənin kommersiya fəaliyyətinin nəticələrindən deyil, eləcə də məhsulun maya dəyərindən, satış qiymətindən, məhsul satışının həcmindən və quruluşundan, məhsulun keyfiyyətindən, material ehtiyatlarının bazar qiymətindən asılıdır. Ona görə də, mənfəəti əmələ gətirən amillərin düzgün müəyyən edilməsi və

qiymətləndirilməsi bu sahədə iqtisadi təhlilin yeni metodikasının hazırlanması üçün nəzəri və təcrübəvi əhəmiyyətə malikdir. Bu da öz növbəsində bazarın vəziyyəti nəzərə alınmaqla mənfəətin dərin və kompleks təhlil olunmasını tələb edir.

Məlum olduğu kimi, ümumiləşdirici keyfiyyət göstəricisi kimi mənfəət bazarda baş verən dəyişikliklərə tez reaksiya verir və rəqabət zamanı əlverişli üstünlük yaradır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində mənfəət göstəricisi kompleks xarakter alır, müəssisənin fəaliyyətinin müxtəlif tərəflərini əhatə edir, onun fəaliyyətinin mühüm elementlərindən birinə çevrilir.

Mənfəət və rentabelliğin iqtisadi təhlilinin prinsipə yeni metodikasının hazırlanması onun tərkib hissələrinin sistemliyini və tamlığını tələb edir. Bu onu göstərir ki, bazar münasibətləri şəraitində mənfəətin iqtisadi təhlili geniş göstəricilər sisteminə əsaslanmalıdır və bu zaman yalnız iqtisadi amillər deyil, eləcə də sosial, texniki və texnoloji amillər nəzərə alınmalıdır. Yalnız bu qaydada aparılan təhlil onun praktiki nəticələrini yaxşılaşdırar və düzgün idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi üçün onu zəruri informasiya ilə təmin edər.

Elmi-texniki tərəqqinin inkişafı və istehsalın texnoloji proseslərinin daima təkmilləşdirilməsi şəraitində mənfəətin artımını təmin edən intensiv amillərin təhlilinə xüsusi diqqət yetirilir. Əmtəə-pul münasibətlərinin sürətli inkişafı, tələb və təklif arasında nisbətə dəyər qanunu ilə uzlaşması, milli bazarın formalaşması, sərbəst qiymət siyasəti və rəqabətin yaranması mənfəət göstəricisinin rolu və əhəmiyyətini artırmışdır.

Mənfəətin idarəedilməsi üçün onun yaradılması, bölüşdürülməsi və istifadə edilməsi obyektiv, sistemli təhlil olunmalıdır. Bu, mənfəətin artırılması meyarlarını müəyyən etməyə imkan verir. Belə təhlil həm daxili, həmçinin də kənar subyektlər üçün vacibdir. Belə ki, mənfəətin artımı müəssisənin potensial imkanının artmasını, onun işgüzar fəallığı səviyyəsinin yüksəlməsini, təsisçilərin və səhmdarların gəlirlərinin artımını, müəssisənin maliyyə «sağlamlığını» təmin edir.

Mənfəətin formalaşması və istifadə olunmasının təhlili bir neçə mərhələdə aparılır:

- mənfəətin tərkibi dinamikada qiymətləndirilir;
- məhsul (iş, xidmət) satışından əldə olunan mənfəət amilli təhlil edilir;
- digər satışın, satışdan kənar əməliyyatların maliyyə nəticələri qiymətləndirilir;

- xalis mənfəət və mənfəətə vergilərin təsiri təhlil edilir;
- mənfəətin yığım və istehlak fondlarına bölüşdürülməsinin səmərəliliyi qiymətləndirilir;

- xalis mənfəətin istifadəsi təhlil edilir;
- maliyyə planının tərtibi üzrə təkliflər işlənib hazırlanır.

Mənfəətin həcmi və rentabellik səviyyəsi müəssisənin istehsal, təchizat, marketing və maliyyə fəaliyyətindən asılıdır, başqa sözlə, həmin göstəricilər təsərrüfatçılığın bütün tərəflərini ifadə edir.

Maliyyə nəticələrinin təhlili qarşısında aşağıdakı əsas vəzifələr durur:

- mənfəət planının (proqnozunun) reallığının qiymətləndirilməsi;
- mənfəətin tərkibinin və quruluşunun dinamikada öyrənilməsi;
- mənfəətə təsir edən amillərin müəyyən edilməsi və onların təsirinin kəmiyyətə hesablanması;

- mənfəətin həcmnin artırılması ehtiyatlarının müəyyən edilməsi və müəssisənin gələcək inkişaf perspektivi nəzərə alınmaqla onlardan istifadə üzrə tədbirlərin hazırlanması.

Maliyyə nəticələrinin təhlil prosesində əsasən Milli Mühasibat Uçotu Standartlarına əsasən “Mənfəət və zərər haqqında hesabat”ın (2 sayılı «Maliyyə nəticələri və onların istifadəsi haqqında hesabat»), biznes-planın, eləcə də 611-1 «Torpaq, tikili, avadanlığın və digər uzunmüddətli aktivlərin satışından gəlirlər», 611-2 «Yenidən qiymətləndirmədən gəlirlər», 611-5 «Keçmiş illər üzrə gəlirlər», 611-6 «Ümitsiz borcların bərpası», 611-7 «Silinmiş ehtiyatların bərpası», 611-8 «Məzənnə fərqləri üzrə gəlirlər» (47 «Əsas vəsaitlərin satışı və sair xaricəmələr» hesabının krediti və debeti üzrə dövriyyənin), 801 «Ümumi mənfəət (zərər)», 811 «Asılı və birgə müəssisələrin mənfəətlərində (zərərlərində) pay», 341, 621, 631, 741, 751 (80 sayılı «Mənfəət və zərərlər»), 901 «Cari mənfəət vergisi üzrə xərclər», 902 «Təxirə saxlanmış mənfəət vergisi üzrə xərclər» (81 «Mənfəətin isitifadəsi») hesabları üzrə uçot registrlərinin, uçotun jurnal-order formasının tətbiq olunduğu hallarda 15 sayılı jurnal-orderin məlumatlarından istifadə olunur.

6.2. Əməliyyat (balans) mənfəətinin tərkibi və dinamikasının təhlili

Bazar münasibətləri şəraitində müəssisənin istehsal, təchizat, satış və maliyyə fəaliyyətinin müxtəlif tərəfləri maliyyə nəticələrinin göstəricilər

sistemində son dəyər qiymətini alır. Məlumdur ki, müasir dövrdə təsərrüfat subyektlərinin mənfəət planı onların istehsal-maliyyə planının tərkib hissəsi hesab olunur və müəssisənin (firmanın) ümumi mənfəət məbləği «balans mənfəəti» göstəricisi ilə səciyyələnir. Balans mənfəəti isə, öz növbəsində, ümumiləşdirilmiş şəkildə müəssisənin (firmanın) istehsal, maliyyə və kommersiya fəaliyyətinin son nəticələrini göstərməklə, konkret ifadəsini aşağıda verilən göstəricilər sistemində tapır (sxem 6.1)

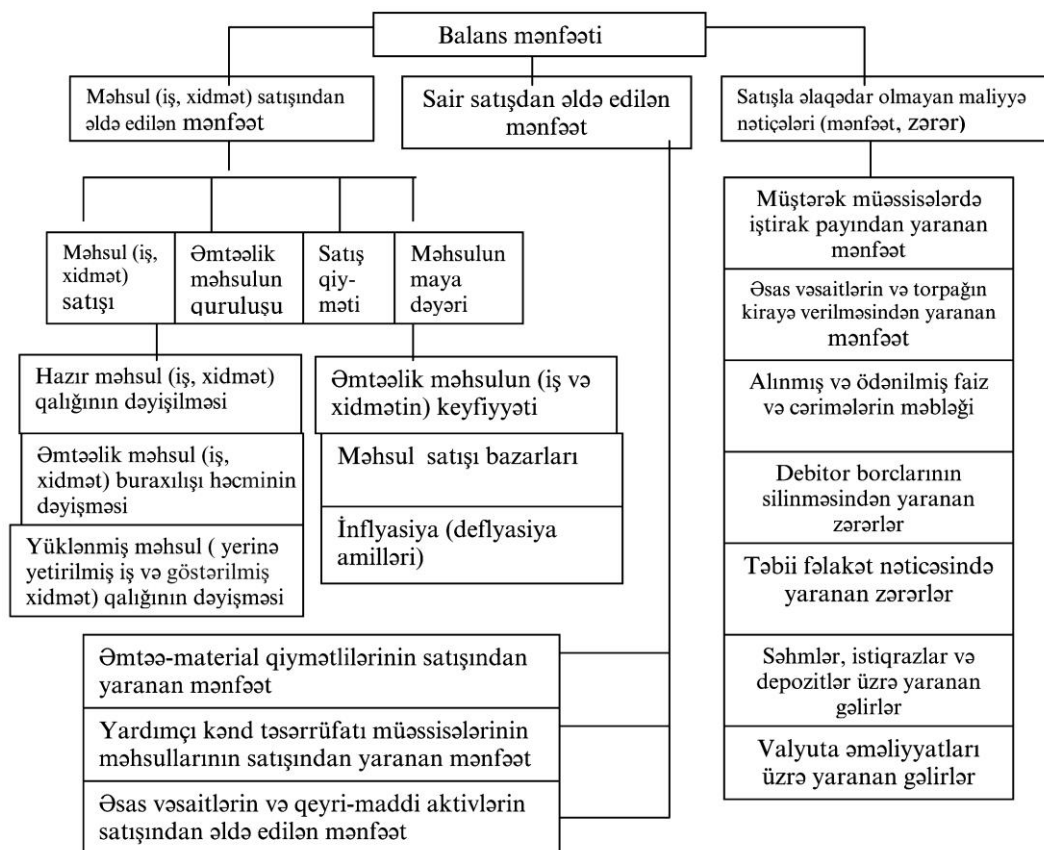
Sxem 6.1-dən göründüyü kimi, ümumi balans mənfəətinin əsas tərkib elementlərindən biri olan məhsul (iş, xidmət) satışından əldə edilən mənfəətin təhlilinə mənfəətin proqnozlaşdırılan məbləğinin real və əsaslı olmasının qiymətləndirilməsi ilə başlanılır. Çünki müasir dövrdə mənfəətin proqnozlaşdırılan məbləğinin əsaslı olması perspektivdə müəyyən təşkilati-texniki tədbirlərin yerinə yetirilməsinə, dövlət büdcəsi və yerli büdcələrin gəlirlərinin formalaşmasına, sosial inkişafa zəruri vəsaitin yönəldilməsinə bilavasitə təsir göstərməklə müəssisənin (firmanın) maliyyə sabitliyinin möhkəmləndirilməsinə və ödəmə qabiliyyətinin yaxşılaşdırılmasına əlverişli şərait yaradır.

Təhlil prosesində mənfəətin proqnozlaşdırılan məbləğinin reallığının və əsaslılığının təhlili mühüm əhəmiyyətə malikdir və bu təhlil müxtəlif mülkiyyət növlərinə aid təsərrüfat subyektlərində istehsalın səmərəliliyini və mənfəətin mütləq məbləğini əvvəlcədən hesablamağa və qiymətləndirməyə imkan verə bilər. Ona görə də, müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində mənfəətin proqnozlaşdırılan məbləğinin əsaslılığının və reallığının təhlili metodikası ilk növbədə mənfəətin artırılması mənbələrinin biznes-planı daxil edilməsini nəzərdə tutur. Bundan başqa, mənfəətin proqnozlaşdırılan məbləğinin reallığının təhlili prosesində mənfəəti formalaşdıran amillər dərindən öyrənilməli (o cümlədən ayrı-ayrı məhsul növləri üzrə) və qiymətləndirilməlidir. Bu məqsədlə aşağıdakı formada cədvəlin tərtib olunması məqsədəuyğundur (cədvəl 6.1).

Cədvəl 6.1-in məlumatlarından göründüyü kimi, fəaliyyətini öyrəndiyimiz təsərrüfat subyekti üzrə ötən ilə nisbətən mənfəətin mütləq məbləğinin 460,0 min. manat artırılması (obyektiv amillər hesabına) proqnozlaşdırılmışdır. Başqa sözlə, biznes-plan üzrə mənfəətin mütləq məbləğinin aşağıdakı amillər hesabına artırılması nəzərdə tutulmuşdur:

1. Məhsulun həcmnin artması hesabına:

$$+100 \times (4750 - 3950) = +80 \text{ min man.}$$

6.1 sayılı sxem. Ümumi balans mənəfətinin çoxamilli təhlili

Cədvəl 6.1.

**Mənəfətin proqnozlaşdırılan məbləğinin reallığının təhlili
(A məhsul növü üzrə)**

Göstəricilər	Ötən ildə	Hesabat ilində biznes-plan üzrə	Kənarlaşma (+, -)
Məhsulun miqdarı (ədəd)	1800	1900	+100
Məhsul vahidinin maya dəyəri (man.)	3950	4000	+50
Məhsul vahidinin qiyməti (man.)	4750	5000	+250

Mənfəət (min. man.)	1440	1900	+4600
---------------------	------	------	-------

2. Məhsul vahidinin maya dəyərinin dəyişməsi hesabına:

$$(-50) \times 1900 = -95 \text{ min man.}$$

3. Məhsul vahidinin qiymətinin yüksəlməsi hesabına:

$$1900 \times 250 = +475 \text{ min man.}$$

Aparılan hesablamalardan görüldüyü kimi, bazar münasibətləri şəraitində təsərrüfat subyektlərinin istehsal, təsərrüfat, investisiya və kommərsiya fəaliyyətinin əsası sayılan mənfəətin proqnozlaşdırılan məbləğinin əsaslılığı onu formalaşdıran obyektiv amillərin reallığından birbaşa asılıdır. Bu tezisi məhsul (iş və xidmətlər) satışının həcmi, maya dəyəri, satışdan əldə edilən məbləğ, məhsul çeşidinin dəyişməsi kimi amillər nəzərə alınmaqla təcrübədə geniş tətbiq olunan gərginlik əmsali vasitəsilə də sübut etmək mümkündür. Çünki, bazar münasibətləri şəraitində gərginlik əmsali (Θ^g) məhsulun (iş və xidmətlərin) maya dəyərinin aşağı salınması məbləğini dəqiq ifadə edir:

$$\Theta^g \check{g} = \frac{\downarrow M^d}{M_p^d} \quad (6.1)$$

Burada: $\downarrow M^d$ - maya dəyərinin azaldılması məbləğini, M_{pl}^d - planlaşdırılan maya dəyərinin məbləğini göstərir.

Məlumdur ki, ümumi balans mənfəəti müəssisənin istehsal, təsərrüfat, investisiya və kommərsiya fəaliyyətinin son maliyyə nəticəsi hesab edilməklə məhsul (iş, xidmət) satışından əldə olunan mənfəəti (zərəri), sair satışdan yaranan mənfəəti (zərəri), satışla əlaqədar olmayan gəlir və itkilərin saldosunu özündə birləşdirir. Çoxamilli iqtisadi təhlil prosesində balans mənfəəti aşağıdakı düsturla hesablanır və qiymətləndirilir:

$$M^b = M^s \pm M^{ds} \pm M^{sk} \quad (6.2)$$

Burada, M^b - balans mənfəətini, M^s - məhsul (iş, xidmət) satışından yaranan mənfəəti, M^{ds} - sair satışın nəticələrini; M^{sk} - isə satışla əlaqədar olmayan gəlir və itkilərin saldosunu göstərir.

Məlumdur ki, bazar münasibətləri şəraitində balans mənfəətinin təhlili və qiymətləndirilməsi metodikası maliyyə təhlilinin əsas metodlarından sayılan aşağıdakı elementləri özündə birləşdirir: 1. Göstəricilərin üfüqi təhlili; 2. Göstəricilərin şaquli təhlili; 3. Göstəricilərin trend təhlili.

Qeyd etmək lazımdır ki, göstərilən istiqamətlər üzrə real elmi nəticəyə nail olmaq üçün ümumi balans mənfəətinin tərkibinin, quruluşunun və dinamikasının təhlili prosesində inflyasiya (deflyasiya) amili mütləq nəzərə alınmalı və məhsul (iş və xidmət) satışından əldə olunan pul gəlirləri (ƏDV və aksizlər daxil edilmədən) məhsulun satış qiymətinin orta artım indeksinə görə təshih edilməlidir. Bu qayda üzrə ümumi balans mənfəətinin məbləği təshih olunduqdan sonra onun tərkibi, quruluşu və dinamikası aşağıdakı cədvəlin köməyi ilə təhlil edilə və qiymətləndirilə bilər (cədvəl 6.2).

Cədvəl 6.2-nin məlumatlarından görüldüyü kimi, fəaliyyətini öyrəndiyimiz müəssisədə (firmada) ümumi balans mənfəəti üzrə biznesplan 8,1% artıqlaması ilə yerinə yetirilmiş və ötən ilə nisbətən onun artım sürəti (müqayisəli qiymətlərlə) 6,66%-ə bərabər olmuşdur. Ümumi balans mənfəətinin tərkibində məhsul (iş və xidmət) satışından əldə olunan mənfəətin xüsusi çəkisi 96,48% və bu mövqə üzrə satışla bağlı olmayan gəlir və itkilərin saldosu 3,52% təşkil etmişdir.

Məlumdur ki, ümumi balans mənfəətinin, vergitutulan mənfəətin və xalis mənfəətin məbləği çoxsaylı obyektiv və subyektiv amillərdən asılıdır. Bununla yanaşı, müəssisədə (firmada) tətbiq edilən uçot siyasətinin də mənfəətə xeyli təsiri vardır. Belə ki, təsərrüfat subyektləri mühasibat uçotu haqqında qanuna və digər normativ sənədlərə əsasən maliyyə nəticələrinin formalaşmasına nəzərə çarpaçaq dərəcədə təsir edə bilən uçotun bəzi metodlarından (əmlakın əsas vəsaitlərə və ya azqiymətli əşyalara aid edilməsinin dəyər həddinin dəyişməsi; azqiymətli əşyalar üzrə köhnəlmənin hesablanması metodunun dəyişməsi; sürətli amortizasiya metodundan istifadə olunması; qeyri maddi aktivlərin qiymətləndirilməsi və onlara amortizasiyanın hesablanması qaydalarının dəyişməsi; istehsal ehtiyatlarının qiymətləndirilməsi metodlarının (FIFO, LIFO) seçilməsi; əsas vəsaitlərin təmiri üzrə xərclərin məhsulun maya dəyərinə silinməsi qaydasının dəyişməsi; gələcək dövrün xərcləri nin örtülmə müddətinin dəyişməsi; məhsul (iş və xidmət) satışından yaranan mənfəətin müəyyən edilməsi metodunun dəyişməsi) sərbəst surətdə istifadə etmək hüququna malikdir. Ona görə də, bazar münasibətləri şəraitində müəssisənin (şirkətin) uçot siyasətinin mənfəətə təsiri nəzərə alınmalı və onun balans mənfəətinə, vergitutulan mənfəətə, xalis mənfəətə və eləcə də vergilərin həcminə, səhmdarlara ödənilən dividendlərin məbləğinə təsiri müəyyən edilməli və qiymətləndirilməlidir.

Cədvəl 6.2.

**Müəssisənin balans mənfəətinin tərkibi və dinamikasının təhlili
(min man.)**

Ümumi balans mənfəətinin tərkibi	Ötən ildə		Hesabat ilində				Ötən ilin müqayisəli qiymətləri ilə faktiki mənfəət məbləği
	məbləğ	quruluşu, %-lə	plan		Faktiki		
			məbləğ	quruluşu, %-lə	məbləğ	quruluşu, %-lə	
Məhsul (iş, xidmət) satışından yaranan mənfəət	4833	96,66	5967	96,8	6432	96,48	5150
Sair satışdan əldə olunan mənfəət	–	–	–	–	–	–	–
Satışla əlaqədar olmayan gəlir və itkilərin saldosu	167	3,34	200	3,2	235	3,52	183
Balans mənfəəti	5000	100	6167	100	6667	100	5333

6.3. Məhsul (iş, xidmət) satışından əldə edilən mənfəətin təhlili

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bazar münasibətləri şəraitində müəssisənin (firmanın) istehsal, təsərrüfat, investisiya və kommərsiya fəaliyyətinin son nəticələrini səciyyələndirən əsas iqtisadi göstəricilərdən biri məhsul (iş və xidmət) satışından yaranan mənfəətin mütləq məbləği hesab olunur, çünki, müasir dövrdə məhsul (iş və xidmət) satışından əldə edilən mənfəət üzrə proqnozun icrası təkcə müəssisənin (firmanın) maliyyə fəaliyyətini deyil, həm də onun işgüzar fəallığını qiymətləndirmək üçün əsas meyar sayılır.

Aydındır ki, mövcud iqtisadi şəraitdə məhsul (iş və xidmət) satışından yaranan mənfəətin mütləq məbləğinə obyektiv xarakterə malik olan müxtəlif amillər təsir göstərir: 1) məhsulun satış qiymətinin dəyişməsi; 2) satışın həcmnin dəyişməsi; 3) satılmış məhsulun quruluşunun dəyişməsi; 4) məhsulun maya dəyərinin dəyişməsi; 5) məhsulun tərkibində quruluş dəyişikliyi hesabına maya dəyərinin dəyişməsi; 6) materialların qiymətinin və xidmət tariflərinin dəyişməsi; 7) məhsulun bir manatına xərclərin dəyişməsi.

Iqtisadi təhlil prosesində həmin amillərin mənfəətə təsiri aşağıdakı qaydada müəyyən olunur:

1. Məhsul satışından yaranan mənfəətin ümumi məbləğinin dəyişməsinin (ΔM^s) hesablanması:

$$\Delta M^s = M^{s_1} - M^{s_0} \quad (6.3)$$

Burada, M^{s_1}, M^{s_0} - müvafiq olaraq hesabat və bazis dövründə məhsul satışından mənfəət məbləğini göstərir.

2. Satılmış məhsulun qiymətinin dəyişməsinin mənfəətə təsirinin (ΔM^{s_1}) hesablanması:

$$\Delta M^{s_1} = \sum q_1 p_1 - \sum q_1 p_0 \quad (6.4)$$

Burada, q_1 -hesabat ilində faktiki satılmış məhsulun miqdarını, p_0 və p_1 - müvafiq olaraq bazis və hesabat dövründə məhsul vahidinin qiymətini göstərir.

3. Məhsulun həcmində baş verən dəyişikliyin mənfəətə təsirinin (ΔM^{s_2}) hesablanması:

$$\Delta M^{s_2} = M^{s_0} K_1 - M^{s_0} = M^{s_0} (K_1 - 1) \quad (6.5)$$

Burada, K_1 - satışın həcmnin artım əmsalını ifadə edir.

4. Məhsulun quruluşunda əmələ gələn dəyişikliklər səbəbindən məhsulun həcmnin dəyişməsinin mənfəətə təsirinin (ΔM^{s_3}) hesablanması:

$$\Delta M^{s_3} = M^{s_0} (K_2 - K_1) \quad (6.6)$$

Burada, K_2 - satış qiyməti ilə satış həcmnin artım əmsalını göstərir.

5. Məhsulun maya dəyərinin aşağı salınmasından əldə edilən qənaətin mənfəətə təsirinin (ΔM^{s_4}) hesablanması:

$$\Delta M^{s_4} = M^{d_{1,0}} - M^{d_1} \quad (6.7)$$

Burada, $M^{d_{1,0}}$ və M^{d_1} müvafiq olaraq satışın faktiki həcminə görə hesablanmış plan və faktiki maya dəyərini göstərir.

6. Məhsulun tərkibində baş verən quruluş dəyişikliyi hesabına maya dəyərinin dəyişməsinin mənfəətə təsirinin (ΔM^{s_5}) hesablanması:

$$\Delta M^s_5 = M^d_0 K_2 - M^d_{1,0} \quad (6.8)$$

Mühasibat uçotunun məlumatları əsasında materialın qiymətinin və xidmət tariflərinin dəyişməsinin (ΔM^s_6), eləcə də təsərrüfat intizamının pozulması ilə yaranan itkinin (ΔM^s_7) mənfəətə təsirini hesablamaq olar. Sadalanan amillərin təsirinin cəmi hesabata dövründə mənfəət üzrə baş verən ümumi dəyişikliyə bərabər olur. Yəni

$$\Delta M^s = M^s_1 - M^s_0 = \Delta M^s_1 + \Delta M^s_2 + \Delta M^s_3 + \Delta M^s_4 + \Delta M^s_5 + \Delta M^s_6 + \Delta M^s_7 \quad (6.9)$$

Müəssisələrin (firmaların) təsərrüfat təcrübəsindən məlumdur ki, məhsul (iş və xidmət) satışından yaranan mənfəətin çoxamilli təhlili prosesində ilk növbədə mənfəət planının (proqnozunun) icra səviyyəsi qiymətləndirilir. Bu məqsədlə aşağıdakı məzmununda cədvəl tərtib edilir (cədvəl 6.3).

Cədvəl 6.3

Məhsul satışından mənfəət üzrə biznes-planın icrasının təhlili (min man.)

Göstəricilər	Biznes-plan	Faktiki	Kənarlaşma (\pm)
1. Məhsul satışından əldə olunan pul gəliri	31750	33312	+1562
2. Satılmış məhsulun tam maya dəyəri	25783	26880	+1097
3. Məhsul satışından yaranan mənfəət	5967	6432	+465

Cədvəl 6.3-ün məlumatlarından görüldüyü kimi, fəaliyyətini öyrəndiyimiz təsərrüfat subyekti üzrə plana nisbətən məhsul (iş və xidmət) satışından əldə edilən faktiki mənfəətin mütləq məbləği 465 min manat (6432-5967) və ya 7,8% ($465:5967 \times 100$) artmışdır. Bu artım ilk növbədə, bizim fikrimizcə, məhsul (iş və xidmət) satışından yaranan mənfəətin müəyyən olunması düsturuna daxil edilən hər bir elementin dəyişməsi hesabına baş vermişdir. Lakin məhsul (iş, xidmət) satışından əldə olunan mənfəət məbləğinin hesablanması düsturuna daxil olan iki amillə yanaşı çoxsaylı obyektiv xarakterli amillər də təsir göstərir. İqtisadi ədəbiyyatda və elmi-tədqiqat işlərində yuxarıda sadaladığımız, ölkə iqtisadiyyatının ümumi inkişaf səviyyəsini və təsərrüfat subyektlərinin işgüzar fəallığını səciyyələndirən amillərin təsirini hesablamaq və qiymətləndirmək üçün aşağıdakı analitik cədvəlin tərtib olunması məqsədəuyğundur (cədvəl 6.4).

Cədvəl 6.4-ün məlumatlarından görüldüyü kimi, fəaliyyətini təhlil etdiyimiz təsərrüfat subyekti üzrə məhsul (iş və xidmət) satışından yaranan mənfəətin məbləği plana nisbətən faktiki olaraq 465 min manat artmışdır. Bu artıma təsir edən amillərin təsiri aşağıdakı metodika ilə hesablanır.

Satışın həcmi və quruluşunun dəyişməsinin mənfəətə təsirini hesablamaq üçün satışın faktiki həcminə və quruluşuna, plan maya dəyərinə və satış qiymətinə görə hesablanmış mənfəət məbləğindən plan mənfəət məbləğini çıxmaq lazımdır.

Quruluş amilinin mənfəət məbləğinə təsiri qalıq metodu ilə hesablanır, yəni satışın həcmində və quruluşunun birgə təsiri məbləğindən satışın həcmində təsiri məbləği çıxılır.

Cədvəl 6.4

Məhsul (iş və xidmət) satışından yaranan mənfəətin çoxamilli təhlili (min man.)

Göstəricilər	Biznes-plan üzrə	Satışın faktiki həcmi, məhsulun qiyməti və maya dəyərinin səviyyəsində	Faktiki
1. Məhsul satışından əldə olunan pul gəliri	31750	32200	33312
2. Satılmış məhsulun tam maya dəyəri	25783	26107	26880
3. Məhsul satışından yaranan mənfəət	5967	6093	6432

Satış qiymətinin dəyişməsinin mənfəətə təsirini hesablamaq üçün faktiki pul gəlirindən satışın faktiki həcminə və quruluşuna, plan satış qiymətinə görə hesablanmış pul gəlirini çıxmaq lazımdır.

Maya dəyərinin dəyişməsinin mənfəətə təsirini hesablamaq üçün faktiki maya dəyərindən satışın faktiki həcminə və quruluşuna, plan maya dəyərinə görə hesablanmış xərcləri çıxmaq lazımdır.

Cədvəl 6.4-ün məlumatlarından istifadə etməklə həmin amillərin təsirini hesablayaq:

1. Satılmış məhsulun (yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərin) həcmi və quruluşunun dəyişməsi hesabına:

$$6093 - 5967 = + 126 \text{ min manat};$$

2. Məhsul (iş və xidmət) satışının həcmnin dəyişməsi hesabına:

$$5967 \times \left(\frac{32200}{31750} \times 100 - 100 \right) : 100 = +84,1 \text{ min manat};$$

3. Satılmış məhsulun, yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərin quruluşunun dəyişməsi hesabına:

$$126 - 84,1 = + 41,9 \text{ min manat};$$

4. Satılmış məhsulun (iş və xidmətlərin) tam maya dəyərinin dəyişməsi hesabına:

$$26107 - 26880 = -773 \text{ min manat};$$

5. Məhsulun (iş və xidmətlərin) satış qiymətinin dəyişməsi hesabına:

$$33312 - 32200 = + 1112 \text{ min manat}.$$

Qeyd etmək lazımdır ki, məhsul (iş və xidmət) satışından yaranan mənfəətin mütləq məbləğinin dəyişməsinə səbəb olan obyektiv və subyektiv səciyyəli amillərin təsirini iqtisadi təhlilin zəncirvari yerdəyişmə üsulundan istifadə etməklə aşağıdakı düstur əsasında hesablamaq olar:

$$M^S = P_g - M_d = \sum (q_i p_i) - \sum (q_i M^d_i) = \sum (Q_{\text{üm}} U D_i P_i) - \sum (Q_{\text{üm}} U D_i M^d_i) \quad (6.10)$$

Bu məqsədlə məhsul (iş və xidmət) satışı üzrə biznes-planın yerinə yetirilməsi əmsalı hesablanır ($32200:31750=1,0141$) və həmin əmsala görə mənfəətin bazis məbləği təshih edilir ($5967 \times 1,0141=6051,1$).

Növbəti mərhələdə məhsul (iş və xidmət) satışından əldə olunan mənfəətin mütləq məbləği bazis maya dəyəri və bazis qiyməti, satılmış məhsulun faktiki həcmi və faktiki quruluşuna görə yenidən qiymətləndirilir ($32200 - 26107 = 6093$). Daha sonra müəssisənin (firmanın) əldə edəcəyi mənfəətin mütləq məbləği məhsul satışının həcmi, strukturu və qiymətinin faktiki kəmiyyətinə və plan maya dəyərinə görə hesablanır ($33312 - 26107 = 7205$). Təhlil prosesində daha real nəticəyə nail olmaq üçün yuxarıda aparılan hesablamaları aşağıdakı cədvəldə əks etdirmək məqsəduyğundur (cədvəl 6.5).

Cədvəl 6.5.

**Məhsul (iş və xidmət) satışından yaranan mənfəətin məbləğinə
birinci dərəcəli amillərin təsirinin hesablanması**

	Hesablama şərtləri	Mənfəətin
--	--------------------	-----------

Göstəricilər	Satışın həcmi	Əmtəlik məhsulun quruluşu	Satış qiyməti	Maya dəyəri	məbləği, min man.
Plan	Plan	Plan	Plan	Plan	5967
I şərt	Fakt	Plan	Plan	Plan	6051,1
II şərt	Fakt	Fakt	Plan	Plan	6093
III şərt	Fakt	Fakt	Fakt	Plan	7205
Fakt	Fakt	Fakt	Fakt	Fakt	6432

Cədvəl 6.5-in məlumatlarından istifadə etməklə məhsul (iş və xidmət) satışından yaranan mənfəətin məbləğinə hesablamaya daxil olunan hər bir amilin təsirini müəyyən etmək və qiymətləndirmək mümkündür:

1. Məhsul (iş və xidmət) satışının həcmnin dəyişməsi hesabına:

$$6051,1 - 5967 = + 84,1 \text{ min manat};$$

2. Əmtəlik məhsulun (iş və xidmətlərin) quruluşunun dəyişməsi hesabına:

$$6093 - 6051,1 = + 41,9 \text{ min manat};$$

3. Məhsulun (iş və xidmətlərin) satış qiymətinin dəyişməsi hesabına:

$$7205 - 6093 = + 1112 \text{ min manat};$$

4. Satılmış məhsulun (iş və xidmətlərin) tam maya dəyərinin dəyişməsi hesabına:

$$6432 - 7205 = - 773 \text{ min manat};$$

o cümlədən:

a) material resurslarının qiymətinin dəyişməsi hesabına:

$$(-773) \times 91,4\% : 100\% = - 706 \text{ min manat};$$

b) resurs tutumunun dəyişməsi hesabına:

$$(-773) \times 8,6\% : 100 = - 67 \text{ min manat};$$

Aparılan hesablamalardan görüldüyü kimi, məhsul (iş və xidmət) satışından yaranan mənfəətin məbləği satış qiymətinin yüksəlməsi hesabına artmışdır. Məhsulun (iş və xidmətlərin) maya dəyərinin yüksəlməsi hesabına mənfəətin mütləq məbləği 773 min manat, o cümlədən, ehtiyatların qiymətinin artması hesabına 706 min manat, məhsulun resurs tutumunun artması hesabına 67 min manat azalmışdır. Bundan başqa, yuxarıda aparılan hesablamalar məhsulun (iş və xidmətlərin) qiymətinin artım sürətinin istehlak edilmiş ehtiyatların qiymətinin artım sürətindən yüksək olması fikrinə gəlməyə imkan verir. Məhsulun (iş və xidmətlərin) qiymətinin artım indeksi ehtiyatlarının qiymətinin artım indeksinə nisbəti

qiymətin deflyatoru adlanır ki, bu da maliyyə məhsuldarlığını, daha doğrusu, ehtiyatların qiymətinin artımının məhsulun qiymətinin artımı ilə ödənilməsinə səciyyələndirir. Fəaliyyətini öyrəndiyimiz təsərrüfat subyek-tində məhsulun qiymət indeksi 1,034534 (33312 : 32200), ehtiyatların qiymət indeksi isə 1,027042 [(26880–67) / 26107] təşkil etmişdir. Deməli, qiymət deflyatoru 1,0073 (1,034534 / 1,027042) müsbətdir ki, bu da öz növbəsində, mənfəətin 406 min manat (1112–706) məbləğində artımına səbəb olmuşdur.

Təsərrüfat subyektlərinin istehsal, maliyyə, investisiya və kommersiya fəaliyyətinin son nəticəsi sayılan məhsul (iş və xidmət) satışından yaranan mənfəətin təhlili prosesinin növbəti mərhələsində ayrı-ayrı məhsul növləri üzrə satışdan əldə edilən mənfəət üzrə proqnozun icrası və onun dinamikası nəzərdən keçirilir. Məlumdur ki, ayrı-ayrı məhsul növləri üzrə satışdan əldə edilən mənfəətin mütləq məbləğinə satışın həcmi (K_i), onun maya dəyəri (M^{d_i}) və satış qiymətinin (P_i) dəyişməsi kimi amillər təsir göstərir:

$$M^{s_i} = K_i \times (P_i - M^{d_i}) \quad (6.11)$$

Yuxarıda sadalanan amillərin ayrı-ayrı məhsul növlərinin satışından yaranan mənfəətin mütləq məbləğinin dəyişməsinə təsirini iqtisadi təhlilin zəncirvari yerdəyişmə üsulundan istifadə etməklə hesablamaq və qiymətləndirmək mümkündür (cədvəl 6.6).

Cədvəl 6.6- nın məlumatlarından və zəncirvari yerdəyişmə üsulundan istifadə etməklə «A» məhsulu üzrə aşağıdakı hesablamaları aparaq:

$$M^{s_0} = 1900 \times (5000 - 4000) = 1900 \text{ min manat};$$

$$M^{s_{\text{şerti } 1}} = 1617 \times (5000 - 4000) = 1617 \text{ min manat};$$

Cədvəl 6.6.

**Ayrı-ayrı növ məhsulların satışından əldə edilən mənfəətin
amilli təhlili**

Məhsul növü	Satılmış məhsulun miqdarı, ədəd		Məhsulun satış qiyməti, min man.		Məhsul vahidinin maya dəyəri, min man.		Məhsul satışından yaranan mənfəət, min man.		Mənfəətin plan məbləğindən kənarlaşma, min. man.			
	plan	fakt	plan	Fakt	plan	fakt	plan	fakt	ümumi	o cümlədən, amillərin hesabına		
										satış həcmi	qiymət	mayadəyəri
A	1900	1617	5000	5200	4000	4500	1900	1132	-768	-283	+323,4	-808,4
B	1867	1767	6000	6100	5000	5120	1867	1732	-135	-100	+176,7	-211,7
C	900	1017	7000	7350	5700	5560	1170	1820	+650	+152	+356,0	+142,0
D	633	853	7507500	7800	5874	5750	1030	1748	+718	+357	+255,9	+105,1
Ye-kun	5300	5254					5967	6432	+465	+126	+1112	-773,0

$$M^s_{\text{şerti } 2} = 1617 \times (5200 - 4000) = 1940,4 \text{ min manat};$$

$$M^s_1 = 1617 \times (5200 - 4500) = 1132 \text{ min manat};$$

Hesablamaları bu qayda ilə apardıqdan sonra qeyd etdiyimiz amillərin mənfəətə təsirini müəyyən ardıcılıqla təyin etmək mümkündür:

1. Məhsul satışı həcmnin dəyişməsi hesabına:

$$\Delta M^s_{(q)} = 1617 - 1900 = - 283 \text{ min manat};$$

2. Məhsulun satış qiymətinin dəyişməsi hesabına:

$$\Delta M^s_{(p)} = 1940,4 - 1617 = + 323,4 \text{ min manat};$$

3. Məhsulun maya dəyərinin dəyişməsi hesabına:

$$\Delta M^s_{(M^d)} = 1132 - 1940,4 = - 808,4 \text{ min manat};$$

Qeyd etmək lazımdır ki, digər məhsul (iş və xidmət) növləri üzrə də hesablamalar eyni qaydada aparılır.

Aparılan hesablamalardan görüldüyü kimi, bazar münasibətləri şəraitində mənfəət yalnız müəssisənin (firmanın) istehsal və kommersiya fəaliyyətinin nəticələrindən deyil, eləcə də məhsulun (iş və xidmətlərin) maya dəyərindən, satış qiymətindən, məhsul satışının həcmi və quruluşundan, məhsulun keyfiyyətindən, material ehtiyatlarının bazar qiymətindən asılıdır. Ona görə də, müasir dövrdə mənfəəti formalaşdıran amillərin düzgün müəyyən edilməsi və qiymətləndirilməsi iqtisadi təhlilin yeni metodikasının hazırlanması üçün nəzəri və təcrübəvi əhəmiyyətə malikdir.

6.4. Vergi tutulan mənfəətin təhlili

Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə görə təsərrüfat subyektlərinin-də ümumi mənfəət (balans mənfəəti) vergitutma obyektinə hesab olunur. Vergi tutulan mənfəət məbləğinin təhlili zamanı əvvəlcə ümumi mənfəətin formalaşması və hesablanması düzgünlüyü qiymətləndirilməlidir. Belə ki, vergi tutulan mənfəət məbləğinin düzgün hesablanmaması vergi yoxlanması zamanı həmin səhvin aşkar olunması və təsərrüfat subyektinə qarşı iqtisadi sanksiyanın tətbiq edilməsi ilə nəticələnə bilər.

Vergiyə cəlb edilən mənfəət ərazi vergi orqanları və təsərrüfat subyektləri üçün mühüm maraq kəsb edir. Belə ki, mənfəətdən vergi, eləcə də xalis mənfəət məbləği həmin göstəricidən bilavasitə asılıdır. Vergiyə cəlb edilən mənfəət vergilər formasında cəmiyyətin ehtiyaclarına və təsərrüfat subyektlərinin tələbatına bölüşdürülən balans mənfəətindən formalaşır.

Mənfəətin bölüşdürülməsi zamanı onun istifadəsinin əsas istiqamətləri (istehlak və yığım) arasında düzgün nisbət təyin edilməsi və onun səmərəliliyi qiymətləndirilir. Məhz həmin nisbət gözlənilməsi istehsalın

səmərəliliyinin yüksəldilməsində müəssisənin maddi marağının və məsuliyyətinin güclənməsi üçün zəruri şərtidir.

Mənfəətin və onun bölüşdürülməsinin təhlilinin əsas məqsədi həmin təhlilin aparılması formasından (daxili və ya xarici təhlil) asılıdır. Daxili təhlil zamanı əsas vəzifə xalis mənfəətin artırılması ehtiyatlarının müəyyənləşdirilməsi ilə bağlıdır. Təhlil prosesində aşağıdakı məsələlər öyrənilir:

- vergiyə cəlb edilən mənfəətin formalaşması;
- vergilərin formalaşması və dinamikasına müxtəlif amillərin təsiri;
- mənfəətin bölüşdürülməsi nisbətləri və konkret istiqamətləri, eləcə də yaradılmış mənfəətin daha səmərəli istifadə olunması;
- xalis mənfəətin formalaşması, bölüşdürülməsi və istifadəsinə əsas amillərin təsiri.

Qeyd etmək lazımdır ki, mənfəətin bölüşdürülməsi zamanı dövlətin, müəssisənin, təsisçilərin və işçilərin marağının təmin edilməsində optimallığa nail olmaq lazımdır. Əgər dövlət büdcəyə daha çox vəsait cəlb edilməsində maraqlıdırsa, müəssisə rəhbərliyi, sahibkar və təsisçilər mənfəətdən istehsalın genişləndirilməsinə, işçilər isə əməyin ödənilməsinə yönəldilən vəsaitin artırılmasında maraqlıdırlar. Lakin mənfəətdən bu və ya digər istiqamətə nisbətən çox vəsait ayrılması tərəflərin maraqlarının tarazlığını pozur.

Təhlil prosesində vergiyə cəlb edilən mənfəətin, ödənilən dividend məbləğinin, faizlərin, mənfəətdən vergilərin, xalis mənfəət məbləğinin, müəssisənin fondlarına ayırmaların plana nisbətən dəyişilməsi səbəbləri, hər bir səbəbin təsir dərəcəsi müəyyən edilir və qiymətləndirilir.

Vergiyə cəlb edilən mənfəətin məbləğini təhlil etmək üçün cədvəl 6.7 sayılı cədvəli tərtib edək.

Cədvəl 6.7- də verilən məlumatlardan göründüyü kimi, vergiyə cəlb edilən mənfəət məbləği 346 min manat artmışdır. Bu dəyişikliyə balans mənfəətini formalaşdıran amillər, eləcə də cədvəl 6.7- nin 7, 8, və 9-cu sətirlərində verilən göstəricilər üzrə kənarlaşmalar təsir göstərmişdir.

Cədvəl 6.7

Vergiyə cəlb edilən mənfəətin hesablanması (min man.)

№	Göstəricilər	Plan üzrə	Faktiki	Kənarlaşma,
---	--------------	-----------	---------	-------------

				+;-
A	1	2	3	4
1	Məhsul (iş, xidmət) satışından pul gəliri (netto)	31750	33312	+ 1562
2	Satılmış məhsulun (işin, xidmətin) tam maya dəyəri	25783	26880	+ 1097
3	Məhsul (iş, xidmət) satışından əldə edilən mənfəət	5967	6432	+465
4	Sair satışın nəticələrinin saldosu	–	–	–
5	Satışdan kənar maliyyə nəticələrinin saldosu	200	235	+35
6	Balans mənfəəti	6167	6667	+500
7	Əmlak vergisi	86	96	+ 10
8	Müəssisənin gəlirlərindən müvafiq dərəcələr üzrə tutulan vergi	48	52	+4
9	Yerli vergi və rüsumlar üzrə büdcəyə ödəmələr	26	34	+8
10	Vergiye cəlb olunan mənfəət məbləği (sət.6- sət.7 - sət.8- sət.9)	6007	6485	+478
11	Mənfəətdən vergi üzrə güzəştlər	582	713	+131
12	Vergitu tulan mənfəət məbləği(sət.10-sət.11)	5425	5772	+347
13	Mənfəətdən vergi məbləği (sət.12 x 20%:100%)	1085	1154,4	+69,4

Məhsul satışından mənfəətin çoxamilli təhlilinin, satışdankənar maliyyə nəticələrinin və eləcə də cədvəl 6.1-in məlumatlarından istifadə edərək həmin amillərin vergiyə cəlb edilən mənfəətin məbləğinə təsirini hesablamaq mümkündür (cədvəl 6.8).

Cədvəl 6.8-in məlumatlarından görünür ki, vergiyə cəlb edilən mənfəət məbləği əsasən satış qiymətinin, yüksək rentabelli məhsulların xüsusi çəkisinin yüksəlməsi hesabına artmışdır.

Cədvəl 6.8

Vergi tutulan mənfəətin dəyişməsinin çoxamilli təhlili

Göstəricilər (mənfəətə təsir edən amillər)	Vergiye cəlb edilən
--	---------------------

		mənfəətin dəyişilməsi	
		Min man.	yekuna görə %-lə
A	1	2	3
1.	Balans mənfəəti	+500	+144,1
1.1	O cümlədən:məhsul satışından mənfəət	+465	+134,0
	ondan: məhsul satışının həcmi	+ 84,1	+ 24,2
	məhsul satışının quruluşunun dəyişilməsi	+ 41,9	+ 12,1
	orta satış qiymətlərinin dəyişilməsi	+1112	+320,4
	məhsulun maya dəyərinin dəyişilməsi	- 773	- 222,7
1.2	Sair satışın nəticələri	-	-
1.3	Satışdankənar əməliyyatların nəticələri	+35	+10,1
	O cümlədən: qiymətli kağızlar üzrə	+34	+9,8
	Əsas vəsaitlərin icarəyə verilməsi	+16	+4,6
	Cərimə və faizlər	-14	- 4,0
	Borcların silinməsi	-1	- 0,3
2.	Əmlak vergisi	-10	-2,9
3	Müəssisənin gəlirlərindən müvafiq dərəcələr üzrə tutulan vergi	- 4	-1,1
4	Yerli vergi və rüsümlər üzrə büdcəyə ödəmələr	- 8	- 2,3
5	Mənfəətdən vergi üzrə güzəşt məbləğinin dəyişilməsi	-131	-37,8
	Yekunu	+347	100,0

6.5. Mənfəətdən vergilərin təhlili

Mənfəətdən vergilərin ödənilməsi müəssisələrin (firmaların) istehsal-maliyyə fəaliyyətinə böyük təsir göstərir. Ona görə də mənfəətdən ödənilən vergilərin düzgün hesablanması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qüvvədə olan normativ sənədlərə görə müəssisə, idarə və təşkilatlar dövlət büdcəsinə və yerli büdcələrə müxtəlif növ vergi və rüsümlər ödəyir.

Mənfəətdən büdcəyə köçürülən vergilərin təhlili onların tərkibi və quruluşunun öyrənilməsi ilə başlanır. Bu məqsədlə aşağıdakı cədvəl tərtib edilir (cədvəl 6.9).

Vergilәrin тәркибинин тәһлили

Vergi növü	Mәblәği, min man.			Quruluşu, %		
	Öтән ildә	Hesabat ilindә		Öтән ildә	Hesabat ilindә	
		plan	fakt		plan	fakt
1.Әmlak vergisi	78	86	96	7,7	6,9	7,2
2.Mәnfәәtdән vergi	880	1085	1154,4	86,4	87,1	86,4
3.Digәр vergi vә rüsümlar	60	74	86	5,9	6,0	6,4
Yekunu	1018	1245	1336,4	100,0	100,0	100,0
Balans mәnfәәtinә görә %-lә	16,9	20,2	20,0	x	x	x

Cәdvәl 6.9-un mәlumatlarından göründüyü kimi, mәnfәәtdән verginin faktiki mәblәği öтән ilә nisbәтән 31,1% [(1154,4- 880) : 880 × 100%], hesabat ili üçün plana nisbәтән 6,4% [(1154,4 – 1085):1085×100] artmışdır. Vergilәrin quruluşunda da дәyişiklik olmuşdur. Belә ki, hesabat ili üçün әmlak vergisinin xüsusi çäkisi öтән ilә nisbәтән 0,2% azalmış, mәnfәәtdән verginin xüsusi çäkisi eyni olmuş, digәр vergilәр üzrә isә 0,5% artmışdır.

Әmlak vergisinin mәblәğinin ($V^{\ominus M}$) plana nisbәтән дәyişilmәsi vergiyә cәlb edilән әmlakın orta illik дәyәrinin ($D^{\ominus M}$) vә әmlaka görә vergi dәрәcәsinin (V^d) дәyişilmәsi ilә bağılıdır:

$$V^{\ominus M} = D^{\ominus M} \times V^d_0 : 100 \quad (6.11)$$

Vergiyә cәlb edilән әmlakın orta illik дәyәrinin дәyişilmәsinin әmlak vergisinin mәblәğinә тәsirini ($\Delta V^{\ominus M}_{D\ominus M}$) müәyyән etmәk üçün һәр bir növ üzrә vergiyә cәlb edilән әmlakın mәblәğinin дәyişilmәsinin ($\Delta D^{\ominus M}$) plan üzrә әmlaka görә vergi dәрәcәsinә vurmaq lazımdır.

$$\Delta V^{\ominus M}_{(D\ominus M)} = \Delta D^{\ominus M} \times V^d_0 : 100 \quad (6.12)$$

Vergi dәрәcәsinin дәyişilmәsinin әmlak vergisinin mәblәğinә тәsirini ($\Delta V^{\ominus M}_{Vd}$) hesablamak üçün vergi dәрәcәsi üzrә дәyişikliyi (ΔV^d) vergiyә cәlb edilән әmlakın faktiki дәyәrinә ($D^{\ominus M}_1$) vurmaq lazımdır:

$$\Delta V_{\text{әm}(Vd)} = \Delta V^d \times D^{\ominus M}_1 : 100 \quad (6.13)$$

Gəlir vergisi (V^g) vergiyə cəlb edilən gəlirin məbləğindən (P^g) və vergitutma dərəcəsi (V^d) asılıdır. Həmin amillərin gəlirdən vergi məbləğinə təsiri aşağıdakı düsturlarla hesablanır:

$$V^g = P^g \times V^d : 100 \quad (6.14)$$

$$\Delta V^g(P^g) = \Delta P^g \times V_0^d : 100 \quad (6.15)$$

$$\Delta V^g(V^d) = \Delta V^d \times P_1^g : 100 \quad (6.16)$$

Mənfəətdən vergi məbləğinə (V^M) vergiyə cəlb edilən mənfəətin həcmi (M^S) və mənfəətdən vergi dərəcəsinin (V^d) dəyişməsi təsir göstərir:

$$V^M = M^S \times V^d : 100 \quad (6.17)$$

Vergiyə cəlb edilən mənfəət məbləğinin dəyişməsinin mənfəətdən vergi məbləğinə təsirini aşağıdakı düsturla hesablamaq olar:

$$\Delta V_{(M^S)}^M = \Delta M^S \times V_0^d : 100 \quad (6.18)$$

Mənfəətdən vergi dərəcəsinin dəyişməsinin mənfəətdən vergi məbləğinə təsiri aşağıdakı düsturla müəyyən edilir:

$$\Delta V_{(V^d)}^M = \Delta V^d \times M_1^S : 100 \quad (6.19)$$

Cədvəl 6.8-də verilən məlumatlardan istifadə edərək mənfəətdən vergi məbləğinə ayrı-ayrı amillərin təsirini müəyyən etmək olar (cədvəl 6.10).

Bunun üçün həmin göstəricilər üzrə dəyişilmə kəmiyyətini plan (baza) üzrə vergi dərəcəsinə vurmaq lazımdır.

Cədvəl 6.10- nün məlumatlarına əsasən vergiyə cəlb edilən mənfəət məbləğinin və mənfəətdən vergilərin həcminə hansı amillərin həlledici təsir göstərməsini qiymətləndirmək mümkündür.

6.6. Xalis mənfəətin formalaşması və istifadəsinin təhlili

Xalis mənfəət müəssisənin fəaliyyətinin son nəticələrini səciyyələndirən mühüm iqtisadi göstəricilərdən biridir. Kəmiyyət etibarlı ilə həmin göstərici vergi tutulan mənfəət məbləği ilə vergi məbləği arasında fərq kimi hesablanır (cədvəl 6.11).

Cədvəl 6.10

Mənfəətdən vergi məbləğinin dəyişilməsinə əsas amillərinin hesablaması

№	Amillər	Təsin hesablanması	Xalis mənfəət
---	---------	--------------------	---------------

			мәбләғинин дэуишмэси
1	Balans мәнфәтінин дэуишмэси	+500×0,2	+100,0
1.1	Мәһsul сатишндан мәнфәтін дэуишмэси	+465×0,2	+93,0
	O сүмлэдән: Мәһsul сатишинн һәсминин дэуишмэси һесабнa	+84,1×0,2	+16,8
	Сатилан мәһsulун структурунун дэуишмэси һесабнa	+41,9×0,2	+8,4
	Орта сатиш қиымәтінин дэуишмэси һесабнa	+1112×0,2	+222,4
	Мәһsulун мaя дэуәринин дэуишмэси һесабнa	-773×0,2	-154,6
1.2	Sair сатишин нәтицәлери		
1.3	Сатишдәнкәнар әмәлиyyатларнн нәтицәлери	+35×0,2	+7,0
	O сүмлэдән: қиымәтли кәғизлардән мәнфәт	+34×0,2	+6,8
	әсас вәсәитин исарәyә верилмәсіндән дәхиләлмәләр	+16×0,2	+3,2
	сәримә вә фәйзләр	-14×0,2	-2,8
	борларнн сәилнмәси	-1×0,2	-0,2
2	Әмләк вергиси	-10×0,2	-2
3	Мүәссәсәнин гәлирләріндән мүвәфиқ дәрәсәләр үзрә тутулән верги	-4×0,2	-0,8
4	Yерли верги вә рүсүмләр үзрә бүдсәyә әдәмәләр	-8×0,2	-1,6
5	Мәнфәтдән верги үзрә гүзәшт мәбләғи	-131×0,2	-26,2
	Yekunu	+347×0,2	+69,4

Сәдвәл 6.11

Xalis мәнфәт мәбләғинин мүәyyән әдилмәси (min man.)

№	Гөстәрициләр	Гөстәрицинин сәвиyyәси	Balans мәнфәтіндә хүсуси сәкиси, %
---	--------------	------------------------	------------------------------------

		plan	fakt	±	plan	fakt	±
1	Balans mənəfəti	6167	6667	+500	100,0	100,0	
2	Mənəfətdən ödənilən vergi	1245	1336,4	+91,4	20,19	20,04	- 0,15
	O cümlədən:						
	Əmlak vergisi	86	96	+10	1,39	1,44	+0,05
	Mənəfətdən vergi	1085	1154,4	+69,4	17,60	17,31	- 0,29
	Digər vergi və rüsumlar	74	86	+10	1,20	1,29	+0,09
3	Mənəfət hesabına örtülən digər xərclər	582	713	+131	9,44	10,69	+1,25
4	Xalis mənəfət	4340	4617,6	+277,6	70,37	69,26	-1,11

Cədvəl 6.11- də verilən məlumatlardan göründüyü kimi, xalis mənəfətin faktiki məbləği planda nəzərdə tutulduğundan 277,6 min manat və ya 6,4% artmışdır. Onun həcmi balans mənəfətinin və mənəfətin ümumi məbləğində vergilərin, iqtisadi sanksiyaların, xeyriyyə fondlarına ayırmaların və digər xərclərin payından asılıdır.

Xalis mənəfətin I qrup amillərin (balans mənəfəti və onun tərkib hissələri) təsiri altında dəyişməsinə müəyyən etmək üçün hər bir amil hesabına balans mənəfətinin dəyişməsinə xalis mənəfətin plan (baza) üzrə balans mənəfəti məbləğində xüsusi çəkisinə vurmaq lazımdır (cədvəl 6.12).

II qrup amillərin (vergilər, rüsumlar, mənəfət hesabına örtülən xərclərin) xalis mənəfət məbləğinin dəyişməsinə təsirini hesablamaq üçün balans mənəfəti məbləğində həmin göstəricilərin dəyişməsinə balans mənəfətinin faktiki məbləğinə vurmaq lazımdır (cədvəl 6.12).

Cədvəl 6.12

Xalis mənəfət məbləğinin dəyişilməsinə əsas amillərin təsirinə dair hesablama

No	Vergiyə cəlb edilən mənəfətin	Təsinin	Vergi
----	-------------------------------	---------	-------

	dəyişməsinə təsir edən amil	hesablanması	məbləğinin dəyişməsi, min man.
1	Balans mənfəətinin dəyişilməsi	+500×0,7037	+351,8
1.1	Məhsul satışından mənfəətin dəyişilməsi	+465×0,7037	+327,2
	O cümlədən: məhsul satışının həcmnin dəyişilməsi	+84,1×0,7037	+ 59,2
	satılmış məhsulun strukturunun dəyişilməsi	+41,9×0,7037	+29,5
	orta satış qiymətinin dəyişilməsi	+1112x0,7037	+782,5
	məhsulun maya dəyərinin dəyişilməsi	-773×0,7037	-544,0
1.2	Sair satışın nəticələrinin dəyişilməsi		
1.3	Satışdankənar əməliyyatların nəticələrinin dəyişilməsi	+35×0,7037	+234,6
	O cümlədən: qiymətli kağızlardan daxilolmalar	+34×0,7037	+23,9
	əsas vəsaitin icarəyə verilməsindən daxilolmalar	+16×0,7037	+11,2
	Cərimə və faizlər	-14×0,7037	- 9,8
	borcların silinməsindən zərərlər	-1×0,7037	- 0,7
2	Mənfəətdən ödənilən vergilərin dəyişilməsi	(- 0,15×6667:100)	+10,0
	O cümlədən: əmlak vergisi	(+0,05×6667:100)	-3,3
	mənfəətdən vergi	(- 0,29×6667:100)	+19,3
	digər vergi və yığımlar	(+0,09×6667:100)	-6,0
3	Mənfəət hesabına örtülən digər xərclər	(+1,25×6667:100)	-84,2
4	Xalis mənfəətin dəyişməsinin yekunu		+277,6

Cədvəl 6.12- də verilən məlumatlardan aydın olur ki, xalis mənfəət məbləğinin artımı əsasən satış qiymətlərinin yüksəlməsi və satılan məhsulların quruluşunun dəyişilməsi hesabına baş vermiş, ödənilən cərimə

və faizlər, borcların silinməsindən zərər, iqtisadi sanksiyalar, mənfəətdən xeyriyyə fondlarına ayırmaların artması isə xalis mənfəət məbləğinin azalmasına səbəb olmuşdur. Ona görə də, müəssisədə xalis mənfəət məbləğinin artırılması yolları axtarırlarkən ilk növbədə onun həcminə mənfi təsir göstərən amillərə diqqət yetirməlidir.

Xalis mənfəət müəssisənin nizamnaməsinə müvafiq bölüşdürülür. Xalis mənfəət hesabına müəssisənin səhmdarlarına dividendlər ödənilir, yığım, istehlak və ehtiyat fondları yaradılır, mənfəətin bir hissəsi xüsusi dövriyyə kapitalının tamamlanmasına, bərpa fonduna və digər məqsədlərə yönəldilir.

Təhlil prosesində xalis mənfəətdən istifadə üzrə planın yerinə yetirilməsinin qiymətləndirilməsi zəruridir. Bunun üçün ayrı-ayrı istiqamətlər üzrə mənfəətdən istifadə haqqında faktiki məlumatlar plan məlumatları ilə müqayisə edilir və mənfəətdən istifadənin hər bir istiqaməti üzrə kənarlaşmanın səbəbləri tədqiq olunur (cədvəl 6.13).

Cədvəl 6.13

Xalis mənfəətdən istifadənin təhlili (min man.)

№	Göstəricilər	Plan	Fakt	Kənarlaşma, ±
1	Xalis mənfəət	4340	4617,6	+277,6
2	Xalis mənfəətin bölüşdürülməsi:			
	Dividendlərin ödənilməsi	868	923,5	+55,5
	Yığım fonduna ayırmalar	1736	1939,4	+203,4
	Istehlak fonduna ayırmalar	1302	1292,9	- 9,1
	Ehtiyat fonduna ayırmalar	434	461,7	+27,7
3	Xalis mənfəətdə xüsusi çəkisi, %-lə			
	ödənilmiş dividendlərin	20,0	20,0	-
	yığım fonduna ayırmaların	40,0	42,0	+2,0
	istehlak fonduna ayırmaların	30,0	28,0	- 2,0
	ehtiyat fonduna ayırmaların	10,0	10,0	-

Cədvəl 6.13-də verilən məlumatlardan göründüyü kimi, xalis mənfəət məbləği ayrı-ayrı istifadə istiqamətləri üzrə mütləq ifadədə artsa da, nisbi ifadədə (xüsusi çəki etibarilə) yığım fonduna yönəldilən xalis mənfəət

məbləğinin xüsusi çəkisi 2% artmış, istehlak fonduna ayırmalar isə, əksinə, 2% azalmışdır. Xalis mənfəətin digər istiqamətlərə yönəldilən hissəsinin (dividendlərin ödənilməsi, ehtiyat fonduna ayırmalar) xüsusi çəkisi dəyişməz qalmışdır.

Fondların yaradılmasını təhlil etməklə, onların həcmnin hansı amillər hesabına dəyişməsinə müəyyənləşdirmək olar.

Yığım və istehlak fondlarına ayırma məbləğinin (F_i) dəyişilməsi əsasən iki amil hesabına - xalis mənfəət məbləğinin (M^x) və mənfəətdən ayırma üzrə əmsalın (Θ^a) dəyişilməsi hesabına baş verir. Hesablamaları aparmaq üçün aşağıdakı düsturdan istifadə etmək olar:

$$F_i = M^x \times \Theta^a \quad (6.20)$$

Həmin amillərin təsirini hesablamaq üçün determinləşdirilmiş çoxamilli təhlilin üsullarının birindən istifadə etmək olar (cədvəl 6.14).

Təhlil prosesində mənfəətin müəssisənin səhm sahiblərinə dividendlərin ödənilməsinə, özünü maliyyələşdirməyə, sosial müdafiə fonduna, işçilərin maddi həvəsləndirilməsinə yönəldilən məbləğlərinin dinamikası, eləcə də özünü maliyyələşdirmə və bir işçiyə düşən kapital qoyuluşu məbləği, orta hesabla bir işçiyə əmək haqqı ödənişi üzrə göstəricilər öyrənilir. Həmin göstəricilər rentabellik səviyyəsi, bir işçiyə və əsas fondların bir manatına düşən mənfəət göstəriciləri ilə qarşılıqlı əlaqədə araşdırılmalıdır.

Maliyyə nəticələrinin təhlilində mühüm məsələlərdən biri yığım və istehlak fondlarına yönəldilmiş vəsaitlərdən istifadə olunmasının qiymətləndirilməsidir. Həmin fondların vəsaitləri məqsədli təyinatlıdır və təsdiq edilmiş smetaya müvafiq sərf edilir.

Yığım fondunun vəsaiti əsasən istehsalın genişləndirilməsinə, onun texniki cəhətdən yenidən silahlandırılmasına, yeni texnologiyaların tətbiqinə və i.a. məsrəflərin maliyyələşdirilməsinə sərf olunur.

Istehlak fondunun vəsaiti kollektiv ehtiyaclara (mədəniyyət və sağlamlıq obyektlərinin saxlanması, sağlamlıq və mədəni-kütləvi tədbirlərin həyata keçirilməsinə məsrəflər) və fərdi ehtiyaclara (hesabat ilinin nəticələrinə görə mükafatlandırma, maddi yardım, sanatoriya və istirahət evlərinə göndərişlərin dəyəri, tələbələrə təqaüd, yemək və gediş haqqının qismən ödənilməsi, təqaüdə gedərkən yardım və i.a.) istifadə oluna bilər.

Təhlil prosesində faktiki xərclərin smetada nəzərdə tutulan məbləğlərə uyğunluğu yoxlanılır, hər bir maddə üzrə smetadan kənarlaşma və onun

səbəbləri müəyyən edilir, həmin fondlar hesabına həyata keçirilən tədbirlərin iqtisadi və sosial səmərəliliyi tədqiq olunur.

Cədvəl 6.14

Müəssisədə fondlara ayırmalara birinci dərəcəli amillərin təsirinə dair hesablama

Ayırmalar	Bölüşdürülən mənfəət məbləği, min man.		Ayırmanın xüsusi çəkisi, %		Ayırma məbləği, min man.		Kənarlaşma (+;-)		
	plan	fakt	plan	fakt	plan	fakt	Cəmi (süt.6-süt.7)	o cümlədən	
								M ^x (süt.2-süt1×süt 3:100)	Ə ^d (süt.4 -süt3×süt.2:100)
A	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Dividendlər	4340	4617,6	20	20	868	923,5	+55,5	+55,5	-
Yığım fondu	4340	4617,6	40	42	1736	1939,4	+203,4	+111,0	+ 92,4
Istehlak fondu	4340	4617,6	30	28	1302	1292,9	- 9,1	+ 83,3	- 92,4
Ehtiyat fondu	4340	4617,6	10	10	434	461,7	+ 27,7	+ 27,7	-

6.7. Rentabelliyn göstəricilər sistemi və onların amilli təhlili

Məlumdur ki, təsərrüfat subyektlərinin istehsal, maliyyə, investisiya və kommersiya fəaliyyətinin iqtisadi cəhətdən səmərəliliyi (məqsədüayğunluğu) yalnız mütləq göstəricilər vasitəsi ilə deyil, eləcə də nisbi göstəricilərlə ifadə olunur. Aydın ki, rentabelliyn göstəricilər sistemi nisbi göstəricilər blokuna aiddir. Rentabellik göstəriciləri sözün geniş mənasında bütövlükdə müəssisənin (firmanın, səhmdar cəmiyyətin və s.) işinin səmərəliliyini, onun fəaliyyətinin müxtəlif tərəflərinin (istehsal, kommersiya, investisiya) gəlirliliyini, xərclərin ödənilməsini və s. səciyələndirir.

Göründüyü kimi, müasir dövrdə mənfəətə nisbətən rentabellik göstəriciləri müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin son nəticələrini daha dolğun əks etdirməyə imkan verir. Çünki həmin göstəricilər istehsal ehtiyatlarından istifadənin səmərəliliyini ifadə etməklə, müəssisənin fəaliyyətinin son nəticələrinin qiymətləndirilməsində, investisiya siyasətində və qiymətin əmələ gəlməsində geniş istifadə olunur. Məhz buna görə də, iqtisadi ədəbiyyatda rentabelliğin iqtisadi mahiyyəti onun göstəricilər sistemi vasitəsi ilə araşdırılır. Fikrimizcə, tədqiqatı sadələşdirmək məqsədilə rentabellik səviyyəsini səciyyələndirən göstəriciləri bir neçə qrupda birləşdirmək olar: 1) İstehsala və investisiya layihələrinə sərf olunan xərclərin ödənilməsinə səciyyələndirən göstəricilər sistemi; 2) Satışın mənfəətliliyini (gəlirliliyini) səciyyələndirən göstəricilər sistemi; 3) Kapitalın və onun tərkib elementlərinin gəlirliliyini səciyyələndirən göstəricilər sistemi.

Qeyd etmək lazımdır ki, təcrübədə yuxarıda sadalanan bütün göstəricilər balans mənfəəti, məhsul (iş və xidmət) satışından yaranan mənfəət və xalis mənfəət əsasında hesablanılır və qiymətləndirilir.

Əsas fəaliyyətin rentabelliği (R^x) məhsul (iş və xidmət) satışından yaranan mənfəətin (M^s) və ya xalis mənfəətin (M^x) satılmış məhsula çəkilən xərclərin məbləğinə (M^d) nisbəti kimi müəyyən olunur və məhsul (iş və xidmət) istehsalı və satışına məsrəflərin hər pul vahidinə düşən mənfəətin məbləğini ifadə edir:

$$R^x = M^s / M^d \quad \text{və ya} \quad R^x = M^x / M^d \quad (6.21)$$

İnvestisiya layihələrinin ödənilməsinin rentabelliği (R^i) də analoji qaydada hesablanılır:

$$R^i = M^s / I^x \quad \text{və ya} \quad R^i = M^x / I^x \quad (6.22)$$

Burada, I^x -investisiya xərclərini göstərir.

Satışın rentabelliği (R^s) balans mənfəətinin və ya xalis mənfəətin məhsul (iş və xidmət) satışından əldə edilən pul gəlirlərinin mütləq məbləğinə (P^s) nisbəti kimi müəyyən olunur və sahibkarlıq fəaliyyətinin səmərəliliyini (satışın hər manatına düşən mənfəətin məbləği) ifadə edir:

$$R^s = \frac{M^s}{P^g} \quad \text{və ya} \quad R^s = \frac{M^x}{P^g} \quad (6.23)$$

Kapitalın rentabelliği (gəlirliliği) isə balans (xalis) mənfəətinin investisiya olunmuş bütün kapitalın (K^1) və onun ayrı-ayrı tərkib hissələrinin - xüsusi kapitalın (K^x), borc kapitalının (K^b), işlək kapitalın (K^i), əsas kapitalın ($K^ə$), dövriyyə kapitalının (K^d), istehsal kapitalının (K^i) orta illik dəyərinə nisbəti kimi müəyyən olunur:

$$R^{kl} = \frac{M^b}{K^l}; \quad R^{kl} = \frac{M^s}{K^l} \quad \text{və ya} \quad R^{kl} = \frac{M^x}{K^l} \quad (6.24)$$

Məlumdur ki, bütövlükdə müəssisə (firma) üzrə hesablanmış istehsalın rentabellik səviyyəsi satılmış məhsulun həcmnin ($Q_{üm}$), quruluşunun (UD_i), maya dəyərini (M^d_i) və orta satış qiymətinin (P_i) dəyişməsindən asılıdır. Həmin göstəricinin çoxamilli təhlili modelini aşağıdakı kimi formalaşdırmaq mümkündür.

$$R^x = \frac{M^s}{M^d} = \frac{\sum (Q_{üm} UD_i P_i) - \sum (Q_{üm} \ddot{U}D_i M^d)}{\sum (Q_{üm} UD_i M^d)} \quad (6.25)$$

Istehsalın rentabellik səviyyəsinə yuxarıda sadalanan birinci dərəcəli amillərin təsirini hesablamaq üçün zəncirvari yerdəyişmə üsulu tətbiq olunmaqla 6.4 və 6.5 sayılı cədvəllərin məlumatlarından istifadə etmək olar.

$$R^x_{pl} = \frac{\sum (Q_{um} UD_{i0}, P_{i0}) - \sum (Q_{üm} UD_{i0} M^d_{i0})}{\sum (Q_{um0} UD_{i0} M^d_{i0})} = \frac{5967}{25783} \times 100 = 23,14\%$$

$$R^x_{\text{şerti 1}} = \frac{\sum (Q_{um} UD_{i0}, P_{i0}) - \sum (Q_{üm} UD_{i0} M^d_{i0})}{\sum (Q_{um1} UD_{i0} M^d_{i0})} = \frac{6051}{25783 \times 1,0141} = 23,14\%$$

$$R^x_{\text{şerti 2}} = \frac{\sum (Q_{um2} UD_{i1}, P_{i0}) - \sum (Q_{üm1} UD_{i1} M^d_{i0})}{\sum (Q_{um1} UD_{i1} M^d_{i0})} = \frac{6093}{26107} \times 100 = 23,34\%$$

$$R^x_{\text{şerti 3}} = \frac{\sum (Q_{um1} UD_i, P_{i1}) - \sum (Q_{üm} UD_{i1} M^d_{i0})}{\sum (Q_{um1} UD_i M^d_{i0})} = \frac{7205}{26107} \times 100 = 27,60\%$$

$$R^x_f = \frac{\sum (Q_{um1} UD_{i1}, P_{i1}) - \sum (Q_{üm1} UD_{i1} M^d_{i1})}{\sum (Q_{um1} UD_{i1} M^d_{i1})} = \frac{6432}{26880} \times 100 = 23,93\%$$

$$\Delta R^x = R^x_1 - R^x_0 = 23,93 - 23,14 = +0,79\%$$

O cümlədən:

1) Satışın həcmnin dəyişməsi hesabına:

$$\Delta R^x_{(Q)} = 23,14 - 23,14 = 0$$

2) Satışın quruluşunun dəyişməsi hesabına:

$$\Delta R^x_{(UD)} = 23,34 - 23,14 = + 0,20\%$$

3) Məhsulun satış qiymətinin dəyişməsi hesabına:

$$\Delta R^x_{(p)} = 27,60 - 23,34 = + 4,26\%$$

4) Məhsulun maya dəyərinin dəyişməsi hesabına:

$$\Delta R^x_{(M^d)} = 23,93 - 27,60 = - 3,67\%$$

Qeyd etmək lazımdır ki, fəaliyyətini öyrəndiyimiz təsərrüfat subyektində aparılan təhlilin növbəti mərhələsində ayrı-ayrı məhsul növləri üzrə rentabellik səviyyəsi hesablanılır və qiymətləndirilir. Həmin göstəricinin səviyyəsi satış qiymətinin və məhsul vahidinin fərdi maya dəyərinin dəyişməsindən asılıdır:

$$R^x_i = \frac{M^x}{M_i^d} = \frac{Q_i(P_i - M_i^d)}{Q_{um} \times M_i^d} = \frac{P_i - M_i^d}{M_i^d} = \frac{P_i}{M_i^d} - 1 \quad (6.26)$$

Cədvəl 6.6-nın məlumatlarından istifadə etməklə «A» məhsulu üzrə yuxarıda adları çəkilən amillərin rentabellik səviyyəsinə təsirini hesablamaq və qiymətləndirmək mümkündür.

$$R^x_0 = \frac{P_0 - M_0^d}{M_0^d} = \frac{5000 - 4000}{4000} \times 100\% = 25,0\%$$

$$R^x_{\text{şərti}} = \frac{P_1 - M_0^d}{M_0^d} = \frac{5200 - 4000}{4000} \times 100\% = 30,0\%$$

$$R^x_1 = \frac{P_1 - M_1^d}{M_1^d} = \frac{5200 - 4500}{4500} \times 100\% = 15,56\%$$

Hesablamalardan görüldüyü kimi, «A» məhsulu üzrə rentabellik səviyyəsi 9,44% (15,56 - 25,00) aşağı düşmüşdür. Satış qiymətinin artması rentabellik səviyyəsini 5,0% (30 - 25) yüksəltmiş, məhsulun fərdi maya dəyərinin dəyişməsi isə bu göstəricinin səviyyəsinin 14,44% (15,56 - 30,0) aşağı düşməsinə səbəb olmuşdur. Beləliklə, iki amilin birgə təsiri (- 9,44%) təşkil edir ki, bu da ümumi kənarlaşma ilə (15,56 - 25,0) eynidir.

Məhsul (iş və xidmət) satışının rentabellik göstəricisinin determinləşdirilmiş çoxamilli təhlili modeli bütövlükdə müəssisə üzrə aşağıdakı düstur ilə ifadə olunur:

$$R^s = \frac{M^s}{P^g} = \frac{\sum [Q_{um} UD_i P_i] - \sum [Q_{um} UD_i M_i^d]}{\sum [Q_{um} UD_i P_i]} \quad (6.27)$$

Qeyd olunan düsturdan və iqtisadi təhlilin klassik metodlarından biri sayılan zəncirvari yerdəyişmə üsulundan istifadə etməklə müvafiq amillərin satışın rentabellik səviyyəsinə təsirini hesablamaq və qiymətləndirmək olar. Bunun üçün aşağıdakı hesablamaların aparılması zəruridir:

$$R^s_0 = \frac{\sum [Q_{um0} UD_{i0} P_{i0}] - \sum [Q_{ü0} UD_{i0} M_{i0}^d]}{\sum [Q_{um0} UD_{i0} P_{i0}]} = \frac{5967}{31750} \times 100 = 18,8\%$$

$$R^s_{\text{şerti 1}} = \frac{\sum [Q_{um1} UD_{i0} P_{i0}] - \sum [Q_{ü1} UD_{i0} M_{i0}^d]}{\sum [Q_{um1} UD_{i0} P_{i0}]} = \frac{60511}{32200} \times 100 = 18,79\%$$

$$R^s_{\text{şerti 2}} = \frac{\sum [Q_{um1} UD_{i0} P_{i0}] - \sum [Q_{ü1} UD_{i1} M_{i0}^d]}{\sum [Q_{um1} UD_{i1} P_{i0}]} = \frac{6093}{32200} \times 100 = 18,9\%$$

$$R^s_{\text{şerti 3}} = \frac{\sum [Q_{um1} UD_{i1} P_{i1}] - \sum [Q_{ü1} UD_{i1} M_{i1}^d]}{\sum [Q_{um1} UD_{i1} P_{i1}]} = \frac{7205}{33312} \times 100 = 21,6\%$$

$$R^s_1 = \frac{\sum [Q_{um1} UD_{i1} P_{i1}] - \sum [Q_{ü1} UD_{i1} M_{i1}^d]}{\sum [Q_{um1} UD_{i1} P_{i1}]} = \frac{6432}{33312} \times 100 = 19,3\%$$

$$\Delta R^s = R^s_1 - R^s_0 = 19,3 - 18,8 = +0,5\%$$

O cümlədən:

1) Satılmış məhsulun həcmnin dəyişməsi hesabına:

$$\Delta R^s_{(Q)} = R^s_{\text{şerti 1}} - R^s_0 = 18,8 - 18,8 = 0$$

2) Satılmış məhsulun (iş və xidmətlərin) quruluşunun dəyişməsi hesabına:

$$\Delta R^s_{(UD)} = R^s_{\text{şerti 2}} - R^s_{\text{şerti 1}} = 18,9 - 18,8 = +0,1\%$$

3) Satış qiymətinin dəyişməsi hesabına:

$$\Delta R^s_{(P)} = R^s_{\text{şerti 3}} - R^s_{\text{şerti 2}} = 21,6 - 18,9 = +2,7\%$$

4) Satılmış məhsulun maya dəyərinin dəyişməsi hesabına:

$$\Delta R^s_{(MD)} = R^s_f - R^s_{\text{şerti 3}} = 19,3 - 21,6 = -2,3\%$$

Məhsul çeşidləri üzrə satışın rentabellik səviyyəsi məhsulun satış qiymətinin (P_i) və onun fərdi maya dəyərinin (M_i^d) dəyişməsindən asılıdır:

$$R_i^s = \frac{K_i (P_i - M_i^d)}{K_i \times P_i} = \frac{P_i - M_i^d}{P_i} \quad (6.28)$$

Cədvəl 6.6- nın məlumatlarından istifadə edərək “A” məhsulu üzrə satışın rentabellik səviyyəsini qiymətləndirək:

- 1) $R^s_o = (P_{i_o} - M^d_{i_o}) : P_{i_o} = (5000 - 4000) : 5000 = 20,0\%$
- 2) $R^s_{\text{şerti}_1} = (P_{i_1} - M^d_{i_o}) : P_{i_1} = (5200 - 4000) : 5200 = 23,08\%$
- 3) $R^s_1 = (P_{i_1} - M^d_{i_1}) : P_{i_1} = (5200 - 4500) : 5200 = 13,46\%$

Hesablamalardan göründüyü kimi, “A” məhsulu üzrə rentabellik səviyyəsi 6,54% (13,46 – 20,0) azalmışdır. Məhsulun satış qiymətinin artması hesabına həmin səviyyə 3,08% (23,08 – 20,0) artmış, xərclərin artması hesabına 9,62% (13,46 – 23,08) aşağı düşmüşdür.

Məlumdur ki, rentabelliği səciyyələndirən müxtəlif göstəricilər arasında səbəb-nəticə əlaqələri mövcuddur. Buna misal olaraq, ilk növbədə əmlakın rentabelliği ilə satışın rentabelliği göstəriciləri arasındakı funksional əlaqəni göstərmək olar. İqtisadi ədəbiyyatda və elmi-tədqiqat işlərində müəssisə (firma) əmlakının rentabelliği (R^a), əsas və dövriyyə kapitalının (aktivlərin) dövriyyəsi ($\frac{P^g}{A}$) və satışın rentabelliği (R^s) göstəriciləri arasında qarşılıqlı əlaqə aşağıdakı düstur vasitəsi ilə nəzərdən keçirilir:

$$R^a = \frac{M^x}{A} = \frac{P^g}{A} \times \frac{M^x}{P^g} \quad (6.29)$$

Bu düstur müəssisənin (firmanın) əmlakının (aktivlərinin) rentabelliğini əks etdirməklə təsərrüfat subyektlərinin qiymət əmələgəlmə siyasəti və istehsal xərclərin səviyyəsi ilə təsbit edilir. Həmin düstura əsasən əmlakın (aktivlərin) rentabelliğini yüksəltmək üçün iki yol mövcuddur: məhsulun (iş və xidmətlərin) rentabellik səviyyəsi aşağı olduqda müəssisə aktivlərinin dövr sürətinin yüksəldilməsi; müəssisənin (firmanın) işgüzar fəallığı aşağı olduqda istehsal xərclərinin azaldılması və ya satış qiymətinin yüksəldilməsi.

Qərblə ölkələrində təşkilatın rəhbərliyinin işinin səmərəliliyinin kompleks qiymətləndirilməsi zamanı xüsusi kapitalın rentabelliği göstəricisinə xüsusi önəm verilir. Bu göstəricinin hesablanması, təhlil olunması və qiymətləndirilməsi zamanı «Du Pont» şirkətin amilli modelindən istifadə olunur. Həmin metodika təşkilatın fəaliyyətinin səmərəliliyinə xüsusi kapitalın rentabelliği vasitəsi ilə təsir edən əsas amillərin (xüsusi kapitalın multiplikatoru, işgüzar aktivlik və mənfəət marjı) kompleks qiymətləndirilməsinə imkan verir.

Qeyd olunan 3 amil hesabına rentabelliğin yüksəldilməsi strategiyası təşkilatın fəaliyyətinin xüsusiyyəti ilə bağlıdır. Buna görə də təşkilatın idarə

olunmasının səmərəli təhlili prosesində rəhbərlik tərəfindən təşkilatın fəaliyyət göstərməsinin xarici və daxili amillərlə əlaqədar tətbiq etdiyi strategiyasının adekvatlığı qiymətləndirilməlidir.

Marj hesabına yüksək gəlirli və qiymət üzrə tələbin aşağı qiymət elastikliyi ilə xarakterizə olunan segment üçün yüksək keyfiyyətli məhsul buraxan təşkilat rentabelliyn yüksəlməsinə nail ola bilər; bu zaman sabit xərclərin xüsusi çəkisi çox aşağı olmalıdır, çünki yüksək marj istehsal və satışın aşağı həcmi ilə müşayiət olunur. Bundan savayı, yüksək marj rəqiblərin bazara daxil olması üçün stimuldur, marj hesabına xüsusi kapitalın rentabelliynin yüksəldilməsi strategiyası bazarın potensial istehsalçılardan lazımı səviyyədə qorunduğu halda mümkündür.

Əgər aktivlərin dövr sürəti xüsusi kapitalın rentabelliynin yüksəldilməsi istiqaməti kimi götürülürsə, onda bazarın xidmət segmenti qiymət üzrə tələbin yüksək elastikliyi və potensial alıcıların gəlirlərinin yüksək olmaması ilə xarakterizə olunur, daha doğrusu, bu halda söhbət kütləvi bazar haqqında gedir, deməli, istehsal gücləri tələbin ödənilməsi üçün kifayət etməlidir. Multiplikator hesabına, daha doğrusu, öhdəliklərin artırılması hesabına xüsusi kapitalın rentabelliyni o halda yüksəltmək olar ki, əgər, birincisi, təşkilatın aktivlərinin rentabelliyi cəlb edilmiş öhdəliklərin dəyərindən yüksəkdir və, ikincisi, onun aktivlərinin tərkibində qeyri dövriyyə aktivlərinin xüsusi çəkisi yüksəkdir və bu təşkilata imkan verir ki, maliyyələşmə mənbələrinin strukturunda daimi olmayan mənbələrin xüsusi çəkisi nəzərəcarpacaq səviyyədə olsun.

Üç amilli «Du Pont» modeli aşağıdakı kimidir:

$$R^{xk} = \frac{A}{K^x} + \frac{Pg}{A} + \frac{M^x}{Pg} \times 100 \quad (6.30)$$

Yuxarıda verilmiş multiplikativ modelə müvafiq olaraq xüsusi kapitalın rentabelliyi qeyd etdiyimiz amillərin - xüsusi kapitalın multiplikatorunun, aktivlərin dövr sürətinin və xalis marjın hasilini kimi hesablanır. Analitik məqsədlər üçün həmin modelin göstəriciləri ötən dövrə və hesabat ilinə hesablanır, sonra modelin amillərinin artım əmsalları hesablanır. Nisbi fərq üsulunu tətbiq etməklə Du Pont modelini təhlil etmək olar:

✓ Xüsusi kapitalın multiplikatoru hesabına xüsusi kapitalın rentabelliynin artması ($\uparrow R^{xk}_f$):

$$\uparrow R_f^{xk} = \frac{F}{F_o} \times R_o^{xk} \quad (6.31)$$

Burada: F- multiplikatorun mütləq ifadədə artımı;

F₀- multiplikatorun ötən dövrə kəmiyyəti;

R^{xk}₀- ötən dövr üzrə xüsusi kapitalın rentabellik səviyyəsini göstərir.

✓Aktivlərin dövr sürəti hesabına xüsusi kapitalın rentabelliyyənin artması (↑R^{xk}_d):

$$\uparrow R_{d}^{xk} = \frac{\partial d}{\partial d_0} \times (R_0^{xk} \times R_1^{xk}) \quad (6.32)$$

Burada: Θ^d - mütləq ifadədə dövriyyənin artımı;

Θ^d_0 – ötən dövr üzrə dövriyyəni göstərir.

✓Xalis marja hesabına kapitalın rentabelliyyənin artması (↑R^{xk}_m):

$$\uparrow R_{m}^{xk} = \frac{\uparrow M}{M_0} \times (R_0^{xk} + R_1^{xk} + R_d^{xk}) \quad (6.33)$$

Burada: ↑M- mütləq ifadədə marjın artımı;

M₀ – ötən dövr üzrə marjı göstərir.

Xüsusi kapitalın rentabelliyyənin qeyd olunan amillərin hər hansı birinin hesabına artması təşkilatın işinin səmərəliliyyənin yüksəlməsini göstərir. Əgər həmin artım multiplikator hesabına olmuşdursa, onda təşkilatın risklilik dərəcəsi və onun xarici maliyyə mənbələrindən asılılığı artır.

Nəzəriyyə və təcrübədən məlumdur ki, ümumi balans mənfəəti satılmış məhsulun (iş və xidmətlərin) həcmindən, onun quruluşundan, maya dəyərindən, satış qiymətindən və satışla əlaqədar olmayan maliyyə nəticələrindən bilavasitə asılıdır. Öz növbəsində, məhsul (iş və xidmət) satışının ümumi məbləği və kapitalın dövriyyə əmsalı (Θ^{kd}) əsas və dövriyyə kapitalının orta illik həcminin müəyyən olunmasında həlledici rola malikdir. Belə bir şəraitdə ümumi kapitalın rentabelliyyəni ilə yuxarıda sadalanan göstəricilər arasındakı funksional əlaqəni aşağıdakı düsturla əks etdirmək olar.

$$R^{kl} = \frac{M^b}{KL} = \frac{\sum [Q_{\dot{u}m} UD_i P_i] - \sum [Q_{\dot{u}m} UD_i M_i^d] + M^{SK}}{\sum [Q_{\dot{u}m} UD_i P_i] / \Theta^{kd}} \quad (6.34)$$

$$\Theta^{kd} = \frac{P^g}{KL} = \frac{\sum (Q_{\dot{u}m} UD_i P_i)}{KL}$$

Qeyd etmək lazımdır ki, istehsal fondlarının rentabelliğini (R^f) hesablamaq və qiymətləndirmək üçün iqtisadi ədəbiyyatda A.D.Şeremet tərəfindən (8, 34) hazırlanmış beş amilli təhlil modelinin təcrübədə böyük səmərə verdiyi xüsusi ifadə olunur:

$$R = \frac{P}{F + E} = \frac{\frac{P}{N}}{\frac{F}{N} + \frac{E}{N}} = \frac{1 - \frac{S}{N}}{\frac{F}{N} + \frac{E}{N}} = \frac{1 - (\frac{U}{N} + \frac{M}{N} + \frac{A}{N})}{\frac{F}{N} + \frac{E}{N}} \quad (6.35)$$

Burada, P-balans mənfəətini, F-əsas fondların orta illik dəyərini, E-material dövriyyə fondlarının orta qalığını, N- məhsul satışından yaranan pul gəlirini, $\frac{P}{N}$ -satışın rentabelliğini, $(\frac{F}{N} + \frac{E}{N})$ -məhsulun kapital tutumunu, $\frac{S}{N}$ -bir manatlıq məhsula düşən xərcin mütləq məbləğini, U/N, M/N, A/N-müvafiq olaraq məhsulun əmək haqqı tutumunu, material tutumunu və fond tutumunu göstərir. Təcrübədə bu düsturdan istifadə etməklə (zəncirvari yerdəyişmə üsulunun köməyi ilə) həm investisiya olunmuş bütün kapitalın və həm də istehsal fondlarının rentabellik səviyyəsinə təsir göstərən amillərin təsir dərəcəsini hesablamaq və qiymətləndirmək mümkündür.

6.8. Mənfəət və rentabelliğin artırılması ehtiyatlarının qiymətləndirilməsi

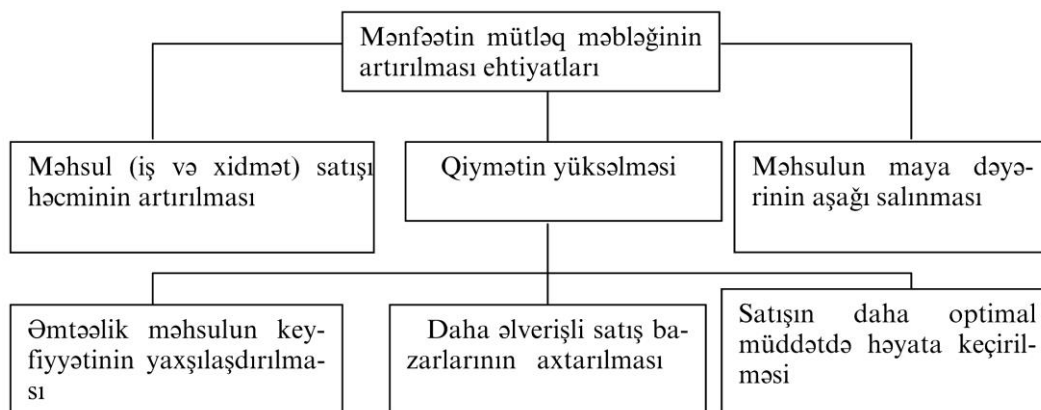
Aparılan nəzəri və praktiki təhlildən aydındır ki, bazar münasibətləri şəraitində mənfəət və rentabellik göstəriciləri mühüm bir iqtisadi parametr kimi çoxsaylı amillərin təsirindən birbaşa asılıdır. Həmin amillər içərisində mənfəət və rentabelliğin yüksəldilməsinə səbəb olan intensiv amillər (fondveriminin, materialveriminin və əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi) xüsusi yer tutur. Çünki bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisənin fəaliyyətindən asılı olan keyfiyyət amilləri məhsul (iş və xidmət) satışının həcmnin artmasını, mənfəət əldə olunmasını və təsərrüfat subyektlərinin rentabelli işləməsinə təmin etməklə istehsal ehtiyatlarından və potensialından istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə əlverişli şərait yaradır.

Göründüyü kimi, müasir dövrdə, qlobal maliyyə böhranı şəraitində müəssisənin rentabelli fəaliyyətinin təmin edilməsi bir sıra tədbirlərin kompleks şəkildə həyata keçirilməsi ilə bilavasitə bağlıdır. Bu tədbirlər sistemində iqtisadiyyatın bütün sahələrində sahibkarlığın inkişafı, müəssisələr

arasında istehsal-təsərrüfat əlaqələrinin genişləndirilməsi, xərclərin minimuma endirilməsi, mənfəət və rentabelliğin yüksəldilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Yuxarıda aparılan araşdırmalar göstərir ki, yeni bazar strukturlarının səmərəli fəaliyyəti, xərclərin minimallaşdırılması, mənfəət və rentabelliğin yüksəldilməsi biri-biri ilə üzvi surətdə bağlı olan elmi-texniki, sosial-iqtisadi, hüquqi və digər amillərlə bir başa əlaqədardır. Bu amillər sistemində mövcud potensialdan, elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərindən, nisbətən təkmil iqtisadi münasibətlərdən, əsas uçot və təhlil formalarından istifadə etməklə mənfəətin mütləq məbləğinin artırılması və rentabellik səviyyəsinin yüksəldilməsi təxirə salınmaz bir vəzifə kimi qarşıda durur. Deyilənlərdən başqa, mənfəət və rentabellik göstəricilərinə sonsuz sayda xırda amillər təsir göstərir və onlar da, öz növbəsində, müxtəlif əlamətlər üzrə sistemləşdirilə bilər.

Iqtisadi ədəbiyyatda və elmi-tədqiqat işlərində ümumi mənfəət məbləğinin artırılması ehtiyatlarının konkret məhsul (iş və xidmət) növləri üzrə müəyyən olunması məqsədəuyğun sayılır. Təcrübədə mənfəət və rentabelliğin yüksəldilməsi ehtiyatlarına məhsul (iş və xidmət) satışı həcmının artırılması, onun maya dəyərinin aşağı salınması, daha əlverişli satış bazarlarının müəyyənləşdirilməsi və optimal qiymət siyasətinin yeridilməsi kimi amillər aid edilir (sxem 6.2).

Məlumdur ki, təcrübədə məhsul (iş və xidmət) satışı həcmının artırılması hesabına mənfəətin mütləq məbləğinin çoxaldılması ehtiyatlarının müəyyən edilməsi üçün satışın həcmində dəyişməsi amili üzrə əvvəlçədən müəyyən edilmiş artımı müvafiq növ məhsul vahidinə düşən mənfəətin məbləğinə vurmaq tələb olunur. Bu məqsədlə aşağıdakı düsturdan istifadə məqsədəuyğun sayılır.

6.2 sayılı sxem: Məhsul (iş və xidmət) satışından əldə edilən mənfəətin mütləq məbləğinin artırılması ehtiyatlarının blok-sxemi.

$$E \uparrow M^s_{(Q)} = E \uparrow Q_i \times M^s_i \quad (6.36)$$

Burada, M^s_i - i növ məhsul vahidinə düşən faktiki mənfəət məbləğini, $E \uparrow$ -isə artımı göstərir.

Ayrı-ayrı məhsul növləri üzrə maya dəyərinin aşağı salınması ehtiyatlarını satışın mümkün həcminə (satışın həcmi üzrə artım nəzərə alınmaqla) vurmaqla məhsulun

(iş və xidmətlərin) maya dəyərinin aşağı salınması hesabına mənfəətin mütləq məbləğinin artırılması ehtiyatları hesablanılır və qiymətləndirilir.

$$E \uparrow M^s_{(MD)} = \sum [E \downarrow M_i^{dl} \times (Q_i + E \uparrow Q_i)] \quad (6.37)$$

Sxem 6.2-dən görüldüyü kimi, mənfəətin mütləq məbləğinin artırılması ehtiyatlarının tərkibində əmtəəlik məhsulun (iş və xidmətlərin) keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması mühüm rol oynayır. Bu mənbə üzrə ehtiyatın məbləğini hesablayarkən ilk növbədə məhsulun hər bir növünün xüsusi çəkisinin dəyişməsi əmsalı müvafiq növ üzrə məhsulun buraxılış qiymətinə vurulmaqla cəmlənir. Daha sonra, orta satış qiyməti üzrə müəyyən edilmiş dəyişiklik məhsul (iş və xidmət) satışının mümkün həcminə vurulur:

$$E \uparrow M^s = \sum (\Delta U D_i \times Q_{i0}) \times (Q_i + E \uparrow Q_i) \quad (6.38)$$

Qeyd etmək lazımdır ki, məhsulun (iş və xidmətlərin) satış bazarlarının dəyişməsi hesabına mənfəətin mütləq məbləğinin artırılması ehtiyatları da həmin qaydada hesablanılır və qiymətləndirilir. Təhlilin sonunda mənfəətin mütləq məbləğinin artırılması ehtiyatları yekunlaşdırılır.

Yuxarıda göstərilədiyi kimi, bazar münasibətləri şəraitində məhsulun (iş və xidmətlərin) rentabellik səviyyəsinin yüksəldilməsinin əsas mənbəyi satışdan əldə edilən mənfəətin mütləq məbləğinin artımı ($E \uparrow M^s$) və məhsulun maya dəyərini aşağı salınması ($E \uparrow M^d$) hesab olunur. İqtisadi təhlil prosesində sadalanan mənbələr üzrə ehtiyatları hesablamaq üçün təcrübədə aşağıdakı düsturdan istifadə etmək məqsədəuyğun sayılır.

$$E \uparrow R = R^m - R_1 = \frac{M_{cf} + E \uparrow M_s}{\sum (Q_{im} \times M_{dim})} \times 100 - \frac{M_{sf}}{M_{df}} \times 100 \quad (6.39)$$

Burada, $E \uparrow R$ - rentabellik səviyyəsinin yüksəldilməsi ehtiyatlarını, R^m -müm-kün rentabellik səviyyəsinə, R - faktiki rentabellik səviyyəsinə, $E \uparrow M^s$ -məhsul (iş və xidmət) satışından yaranan mənfəətin mütləq məbləğinin artırılması ehtiyatlarını, Q^m - məhsul satışının mümkün həcmi (müəyyən edilmiş ehtiyatlar nəzərə alınmaqla), M_i^{dm} isə i növ məhsulun maya dəyərini mümkün səviyyəsinə (aşağı salınma ehtiyatları nəzərə alınmaqla) göstərir.

Kapitalın rentabellik səviyyəsinin yüksəldilməsi ehtiyatları isə aşağıdakı düstur vasitəsi ilə hesablanıla və qiymətləndirilə bilər:

$$E \uparrow R^k = R^m - R^l = \frac{M_1^b + E \uparrow M^b}{K_{l1} - E \downarrow K_L + K_{L\emptyset}} \times 100 - P_1 \quad (6.40)$$

Burada, $E \uparrow M^b$ - balans mənfəətinin mütləq məbləğinin artırılması ehtiyatlarını, $E \downarrow K^L$ - kapitalın dövrünün və dövriyyəsinin sürətləndirilməsi hesabına avans edilmiş kapitalın məbləğinin azaldılması ehtiyatlarını, $K_{L\emptyset}$ -isə mənfəətin tam istifadəsi üçün tələb olunan əsas və dövriyyə kapitalının əlavə məbləğini göstərir.

Beləliklə, aparılan nəzəri və praktiki təhlildən görüldüyü kimi, mənfəət müəssisənin (firmanın) iqtisadi və sosial inkişafının, investisiya layihələrinin həyata keçirilməsinin, cari məsrəflərin ödənilməsinin, maliyyə qoyuluşlarının optimal variantlarının qəbul edilməsinin və həyata keçirilməsinin başlıca maliyyələşdirmə mənbəyi və eləcə də təsərrüfat subyektlərinin ödəmə qabiliyyətinin, dövlətin və əhalinin gəlirlərinin çoxaldılmasının əsas bazası sayılmaqla, onun artırılması ehtiyatlarının yuxarıda müəyyən olunmuş qaydada sistemləşdirilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu zaman mənfəət və rentabelliğin səviyyəsinin yüksəldilməsi ehtiyatlarının hesablanması, onun mütləq məbləğinin dəyişməsinə təsir göstərən qiymət, kommersiya və maliyyə şərtlərinin, eləcə də digər subyektiv amillərin təsirinin müəyyən edilməsi və qiymətləndirilməsi obyektiv

zərurətə çevrilir. Lakin müəssisənin istehsal, təsərrüfat və kommersiya fəaliyyətinin son nəticələrini ifadə edən göstəricilərin sayının çoxluğu onların sistem halında nəzərdən keçirilməsini çətinləşdirir. Göstəricilərin mahiyyətindəki fərq və maliyyə hesabatından istifadə edənlərin müxtəlifliyi təhlil üçün zəruri olan iqtisadi parametrlərin seçilməsində müəyyən anlaşılmazlıq yaradır. Məsələn, firmanın, səhmdar cəmiyyətinin və s. rəhbərliyini əldə edilmiş mənfəətin mütləq məbləği, onun quruluşu və səviyyəsinin dəyişməsinə təsir göstərən amillər düşündürsə, vergi orqanlarını balans mənfəətinin bütün tərkib elementləri maraqlandırır. Ona görə də, bazar münasibətləri şəraitində mənfəətin tərkib elementlərinin təhlili abstrakt yox, konkret xarakter daşıyır. Bu da təsisçilərə, səhmdarlara və sahibkarlara öz fəaliyyətini bütün istiqamətlərdə fəallaşdırmağa imkan verir.

6.9. Müəssisənin dividend siyasətinin təhlili

Müəssisənin dividend siyasəti yalnız kapitalın quruluşuna deyil, həmçinin təsərrüfat subyektinin investisiya cəlb edilməsinə təsir göstərir. Belə ki, dividend siyasəti kapitalın quruluşunun idarə edilməsi vasitəsi kimi müəssisə səhmlərinin qiymətini formalaşdırır. Əgər dividend ödəmələri çox yüksəkdirsə, deməli, müəssisə «sağlam» fəaliyyət göstərir və onun fəaliyyətinə kapital yönəltmək sərfəlidir.

Hesabat dövrünün mənfəətinin bölüşdürülməsinin sadələşdirilmiş sxemini aşağıdakı qaydada şərh etmək olar: mənfəətin bir hissəsi dividend formasında ödənilir, qalan hissə müəssisənin aktivlərinə reinvestisiya edilir (təkrar yönəldilir). Mənfəətin həmin hissəsi müəssisənin fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsinin daxili mənbəyi olduğundan dividend siyasəti müəssisə tərəfindən cəlb edilən xarici maliyyələşdirmə mənbəyinin payını müəyyən edir.

Mənfəətin reinvestisiyasının öz fəaliyyətini genişləndirən müəssisənin maliyyələşdirilməsinin nisbətən sərfəli forması hesab edilməsi, onun geniş yayılmasının əsas səbəblərindən biridir. O, yeni səhm buraxılışı zamanı əlavə xərclərə yol verilməsinə imkan yaradır.

Nəzəri cəhətdən müəssisənin dividend siyasətinin seçilməsi iki əsas məsələnin həllini açıqlamalıdır:

- dividend məbləğləri səhmdarların imkanının artmasına təsir göstərirmi?
- əgər göstərsə, onun optimal həcmi necə olmalıdır?

Dividend siyasətini ifadə edən göstəricilərdən biri dividend çıxımı səviyyəsi və ya adi səhmlərin ödənilməsinə yönəldilən mənfəətin xüsusi çəkisi göstəricisidir.

Dividend siyasəti nəzəriyyəsinə iki müxtəlif yanaşma mövcuddur. Birinci yanaşma «Qalıq prinsipi üzrə dividendlərin hesablanması nəzəriyyəsi» (Franko Modilyani, Merton, Miller və başqaları) adlanır ki, bu nəzəriyyəyə görə dividendlərin həcmi səhmdarların məcmu sərvətinə təsir etmir və ona görə də dividend siyasətində optimal strategiyaya əsasən mənfəətin səmərəli reinvestisiyasının bütün imkanlarından istifadə etdikdən sonra dividendlər ödənilir və bu halda gələcəkdə onların artımı nəzərdə tutulur.

Beləliklə, mənfəət hesabına bütün məqbul hesab edilən investisiya layihələri maliyyələşdirildikdən sonra dividendlər ödənilir. Əgər mənfəətin bütün məbləği-nin reinvestisiya üçün istifadəsi zəruridirsə, onda dividend ödənilmir (səhmdarların razılığı ilə), əksinə, müəssisədə səmərəli investisiya layihəsi yoxdursa, mənfəət ilk növbədə dividendlərin ödənilməsinə yönəldilir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Modilyani və Miller dividend siyasətinin səhm kapitalının qiymətinə müəyyən dərəcədə təsir göstərməsini etiraf edirlər. Lakin bunu dividendlərin həcmnin təsiri ilə deyil, onun informasiya səmərəsi, daha doğrusu, dividendlərin artımı haqqında informasiyanın səhmdarların öz səhmlərinin qiymətini artırması ilə əlaqələndirirlər. Onların fikrincə, dividend siyasəti lazım deyildir.

İkinci yanaşma riskin minimuma endirilməsinə əsaslanır. Həmin nəzəriyyənin banisi H.Qordonun «əldə arıqşunun olması göydəki durmadan yaxşıdır» kəlamına əsasən səhmdarlar cari dövrdə o qədər də yüksək olmayan və gələcəkdə artacaq dividendlərə üstünlük verirlər. Bundan savayı, cari dividend ödəmələri investitorlarda həmin müəssisəyə investisiya yönəldilməsinin məqsədəuyğunluğu və gəlirli olmasında inamsızlıq ehtimalını azaldır. Investisiya kapitalına az gəlir norması onları qane edir ki, bu da səhm kapitalının qiymətinin artmasına səbəb olur. Əksinə, dividendlər ödənilməzsə, inamsızlıq artır, səhmdarlar üçün məqbul hesab edilən gəlir norması yüksəlir və nəticədə səhm kapitalının qiyməti aşağı düşür.

Dividendlərin ödənilməsi mənbələrinə hesabat dövrünün xalis mənfəəti, ötən illərin bölüşdürülməmiş mənfəəti və müəssisənin lazımı səviyyədə mənfəət əldə etmədiyi və ya zərərə düşdüüyü halda imtiyazlı səhmlər üzrə dividendlərin ödənilməsi üçün yaradılmış xüsusi təyinatlı ehtiyat fondları daxildir. Buna görə də, bəzən dividend ödənişləri əldə edilmiş mənfəət məbləğindən yüksək olur.

Dividendlərin həcmi haqqında qərar qəbul edilməsi asan məsələ deyil. Bir tərəfdən, bazar şəraitində fəaliyyətdə olan müəssisələrin həmişə əlavə mənfəət əldə etmək məqsədilə yeni investisiya layihələrində iştirak etmək imkanları olur, digər tərəflən, dividendlərin aşağı səviyyədə olması bir səhmə düşən dividend məbləğinin gəlirin bazar normasına (depozitlər üzrə bank faizi normasına) nisbəti kimi müəyyən edilən səhmin kurs dəyərini aşağı düşməsinə səbəb olur ki, bu da müəssisə üçün məqbul hesab edilə bilməz. Ona görə də, optimal dividend siyasətinin seçilməsi prosesində qarşılıqlı əlaqəli iki tələbin təmin olunması zəruridir:

- 1) səhmdarların məcmu sərvətinin maksimuma çatdırılması;
- 2) müəssisə fəaliyyətinin lazımı səviyyədə maliyyələşdirilməsi.

Dünya təcrübəsində adi səhmlər üzrə dividend ödəmələrinin müxtəlif variantları işlənib hazırlanmışdır:

- mənfəətin sabit faizlə bölüşdürülməsi;
- gəlirdən asılı olmayaraq təsbit edilmiş dividend ödəmələri;
- təminatlı–minimum ödəmələr və əlavə dividendlər;
- səhmə dividend ödənişi.

Birinci variantda dividend çıxımı əmsalı dəyişməz qalır, lakin dividendin səviyyəsi əldə edilmiş mənfəətin həcmindən asılı olaraq nəzərə çarpacaq dərəcədə dəyişə bilər.

Təsbit edilmiş dividend ödəmələri siyasəti hər bir səhmə görə vaxtaşırı olaraq sabit həcmdə dividend ödənilməsinə nəzərdə tutur.

Üçüncü variant müntəzəm olaraq təsbit edilmiş dividendlərə, müəssisənin uğurlu fəaliyyəti dövründə əlavə dividendlər ödənilməsinə təminat verir.

Dördüncü variantda səhmdarlar dividendlərin əvəzinə əlavə səhm paketi əldə edirlər. Bu zaman balansın ümumi valyutası dəyişməsə də bir səhmə görə aşağı düşür. Nəticədə, səhmdarlar praktiki olaraq heç nə əldə etmir, yalnız alınmış səhmlərin satılması imkanına malik olurlar.

Təhlil prosesində dividendlərin dinamikası, səhmlərin kursu, bir neçə il ərzində bir səhmə düşən xalis mənfəət məbləği öyrənilir, onların artım və ya azalma meyilləri müəyyən edilir, sonra isə onların həcmi dəyişməsinin çoxamilli təhlili aparılır.

Ödənilən dividend məbləğləri buraxılan səhmlərin miqdarının və bir səhmə düşən dividend səviyyəsinin dəyişməsindən asılıdır. Bu halda onların həcmi xalis mənfəət məbləğini formalaşdıran amillər üzrə detallandırmaq olar.

Yuxarıda göstərilən amillərdən savayı adi səhmlər üzrə dividendlər müəssisə tərəfindən buraxılan qiymətli kağızların quruluşundan da müəyyən dərəcədə asılıdır. Belə ki, buraxılan qiymətli kağızların tərkibində istiqraz və imtiyazlı səhmlərin xüsusi çəkisi yüksək olarsa (50%-dən yuxarı), adi səhmə düşən gəlirin azalması riski artır, əksinə olduqda isə (50%-dən aşağı olduqda) azalır.

Dividend siyasətinin təhlili təşkilatın mülkiyyətçiləri və rəhbərləri tərəfindən cari gəlirin əldə edilməsində iştirakçıların, eləcə də bölüşdürülməmiş mənfəət formasında sabit maliyyələşdirmə mənbələrinin əldə olunmasında təşkilatın mvaralarının nə dərəcədə düzgün və səmərəli təmin olunmasını qiymətləndirməyə imkan verir. Təşkilatın dividend siyasətini səciyyələndirən göstəricilərə dividend dərəcəsi (dividend gəlirliyi) və xalis mənfəətin ümumi məbləğində dividend ödəmələrinin payı göstəricisi daxildir.

Dividend dərəcəsi (D^d) aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$D^d = \frac{D}{K} \times 100 \quad (6.41)$$

Burada: D – dividendlərin məbləği;

K – təşkilatın xalis aktivlərinin dəyərini göstərir.

Xalis aktivlər göstəricisi əsasında hesablanmış dividend dərəcəsini qiymətləndirən zaman nəzərə almaq lazımdır ki, xalis aktivlərin dəyəri xüsusi kapitalın bazar dəyərindən fərqləndiyi üçün hesablamaların nəticəsi düzgün olmayacaqdır. Dividend dərəcəsinin səviyyəsi (səhmə qoyuluşun cari gəlirliyi) bütövlükdə depozit faiz dərəcəsi səviyyəsindən yüksək olmalıdır. Lakin kapital gəliri səhmdarın gəlirinə daxil edildiyindən səhmin bazar qiymətinin artması zamanı dividend dərəcəsi aşağı ola bilər. Daha doğrusu, səhmə qoyuluşun ümumi gəlirliyi səhmdarların qoyuluşlarının alternativ gəlirliyindən yüksək olmalıdır. Səhmin kursunun artım tempini qiymətləndirmək üçün səhmin balans dəyərini artım tempini xarakterizə edən təşkilatın xalis aktivlərinin artım tempi göstəricisindən istifadə etmək olar.

Dividend ödəmələrinin payı ($UD^{dö}$) göstəricisi aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$UD^{dö} = \frac{D}{M^x} \times 100 \quad (6.42)$$

Təşkilatın dividend siyasətinin rasionallılığının qiymətləndirilməsi prosesində aşağıdakı amillər nəzərə alınmalıdır:

- təşkilatda likvid resursların mövcudluğu: həmin resurslar çox olduqca təşkilatın dividendləri ödəmək imkanları çox olur. Bu zaman nəzərə almaq lazımdır ki, xalis mənfəətin mövcud olması böyük məbləqədə pul vəsaiti qalıqlarının mövcudluğuna zəmanət vermir;
- təşkilatın inkişafı üçün maliyyələşmənin xarici borc mənbələrindən istifadə etmək imkanının olması;
- təşkilatın maliyyə sabitliyi səviyyəsi;
- təşkilatın rəhbərliyində yüksək rentabelli layihənin mövcud olması;
- xüsusi kapitalın rentabellik səviyyəsi; əgər bu səviyyə orta bazar faizindən yüksəkdirsə, onda iştirakçılara mənfəəti təşkilatda saxlamaq xeyirlidir;
- nəzarətin strukturu (strateji mülkiyyətçilərin və kiçik investorların maraqları).

Bununla yanaşı, dividend siyasətinin təhlili prosesində səhmlərin onların sahibləri üçün nə dərəcədə cəlbedici olmasını qiymətləndirmək lazımdır ki, bunun üçün bir səhmə düşən baza mənfəəti, bir səhmə düşən dividendin məbləği, bir səhmə düşən ayrılmış mənfəət göstəricilərindən istifadə olunur.

Səhmə düşən baza mənfəəti (zərəri) göstəricisi hesabat dövrünün baza mənfəətinin (zərərinin) hesabat dövründə dövriyyədə olan adi səhmlərin ortaçəkili miqdarına nisbəti kimi hesablanır. Bu zaman baza mənfəəti hesabat dövründə hesablanmış imtiyazlı səhmlər üzrə dividendlərin həcmində azaldılmış xalis mənfəət kimi hesablanır. Səhmə düşən baza mənfəəti göstəricisini qiymətləndirmək üçün bu göstəricini səhmin bazar dəyəri ilə nisbətdə öyrənmək lazımdır. Alınan nisbət səhmə qoyuluşun potensial gəlirliyini əks etdirəcəkdir (risk səviyyəsi nəzərə alınmaqla alternativ gəlirlikdən aşağı olmamaq şərti ilə).

Səhmə düşən ayrılmış mənfəət aşağıda qeyd olunan hallarda səhmdar cəmiyyətin bir adi səhminə düşən mənfəətin azalmasının mümkün maksimum dərəcəsini əks etdirir:

- ✓ Səhmdar cəmiyyətinin bütün konvertasiya olunan səhmlərinin adi səhmlərə konvertasiya olunması zamanı;
- ✓ bazar dəyərindən aşağı qiymətlə emitentin adi səhmlərinin alqı - satqısı üzrə müqavilələrin icrası zamanı.

Bir səhmə düşən dividendlərin həcmi göstəricisi adi səhmlər üzrə dividendlərin ödənilməsinə yönəldilmiş mənfəətin adi səhmlərin miqdarına nisbəti kimi hesablanır.

Dividend siyasətinin səmərəliliyini qiymətləndirərkən mənfəətin bölüşdürülməsi və eləcə də inkişaf üçün onun istifadəsi ilə bağlı müxtəlif arqumentlər irəli sürülsə də, mənfəətin böyük hissəsinin təşkilatın inkişafı mənbəyi kimi istifadə olunması daha səmərəli hesab olunur.

Yoxlama sualları:

1. Maliyyə nəticələrinin göstəricilər sistemi hansılardır?
2. Mənfəətin iqtisadi mahiyyəti nədir?
3. Maliyyə nəticələrinin təhlilinin əsas vəzifələri hansılardır?
4. Maliyyə nəticələrinin təhlilinin inforomasiya mənbələri hansılardır?
5. Balans mənfəəti necə hesablanır və təhlil edilir?
6. Məhsul (iş, xidmət) satışından mənfəətə hansı amillər təsir göstərir və onların təsiri necə hesablanır?
7. Uçot siyasətinin mənfəətə təsiri necə müəyyən olunur?
8. Vergi tutulan mənfəət məbləği və ona təsir edən amillərin təsiri necə hesablanır?
9. Mənfəətdən vergilərin təhlili metodikası necədir?
10. Xalis mənfəət və ona təsir edən amillərin təsiri necə hesablanır?
11. Rentabelliyn göstəricilər sistemində nələr daxildir?
12. Rentabelliyn amilli təhlili metodikası necədir?
13. Mənfəətin və rentabellik səviyyəsinin artırılması ehtiyatları hansılardır?
14. Müəssisənin dividend siyasətinin təhlili metodikası necədir?

VII FƏSİL. MARJINAL TƏHLİL ƏSASINDA BİZNESDƏ İDARƏETMƏ QƏRARLARININ ƏSASLANDIRILMASI

7.1 Marjinal təhlilin mahiyyəti

Qeyd etmək lazımdır ki, ümumiləşdirici göstərici kimi mənfəət, bazarda baş verən dəyişikliyə tez reaksiya verir və azad rəqabət zamanı əlverişli üstünlük yaradır. Bazara keçid şəraitində o, kompleks xarakter alır, müəssisənin fəaliyyətinin müxtəlif tərəflərini əhatə edir, onların istehsal-kommersiya fəaliyyətinin mühüm elementlərindən birinə çevrilir.

Ümumiyyətlə, müəssisənin maliyyə nəticələrinin iqtisadi təhlilinin prinsipinə yeni metodikasının yaradılması üzrə aparılan iş, onun tərkib hissələrinin sistemliliyini və kompleksliliyini tələb edir. Bu işə onu göstərir ki, bazar münasibətləri şəraitində ümumi balans mənfəətinin iqtisadi təhlili geniş göstəricilər sistemini əhatə etməli və burada yalnız iqtisadi amillər deyil, eləcə də sosial, texniki və texnoloji amillər də nəzərə alınmalıdır. Yalnız bu qaydada təşkil edilən iqtisadi təhlil onun praktiki nəticələrini yaxşılaşdırma və idarəetmə üçün zəruri informasiya əldə etməyə imkan verə bilər. Məhz bu baxımdan, yuxarıda qeyd olunanlar nəzərə alınmaqla, mənfəətin iqtisadi təhlilinin mövcud metodikasına müasir təsərrüfatçılıq formalarının tələblərinə cavab verən yeni çalarların əlavə edilməsi məqsəduyğundur.

Məlumdur ki, müəssisənin (firmanın) son maliyyə nəticəsi sayılan mənfəətin çoxamilli təhlili mövcud mühasibat və statistik hesabatların məlumatlarından istifadə etməklə iriləşdirilmiş amillər əsasında həyata keçirilir. Ona görə də bazar münasibətləri şəraitində mənfəətin çoxamilli təhlili metodikasına satışın həcmnin artması və maya dəyərinin aşağı salınması amilləri ilə yanaşı elmi-texniki tərəqqi amilinin də daxil edilməsi xüsusi səmərə verə bilər. Bu, yalnız təhlil nöqtəyi-nəzərindən deyil, eləcə də müəssisənin idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi baxımından da zəruridir.

Bazar münasibətlərinin inkişafı idarəetmənin ən mühüm elementlərindən biri sayılan iqtisadi təhlilin vəzifələrini genişləndirir, tədqiq edilən hadisə və proseslərin qarşılıqlı əlaqəsi daha da mürəkkəbləşir, çoxamilli

təhlilin dəqiqliyinə və operativliyinə tələbat artır. Bu isə, öz növbəsində, maliyyə nəticələrinin iqtisadi təhlilinin mövcud metodikasının mühasibat uçotu və hesabatlarının beynəlxalq standartlarının tələblərinə uyğun şəkildə təkmilləşdirilməsini tələb edir. Qeyd etmək lazımdır ki, belə bir vəziyyət ilk növbədə müəssisənin maddi, əmək və maliyyə ehtiyatlarından istifadə səviyyəsini qiymətləndirməyə imkan verən mənfəət və rentabellik göstəricilərinə aiddir.

Mənfəət yalnız müəssisənin kommersiya fəaliyyətinin nəticələrindən deyil, eləcə də satılan məhsulun (iş və xidmətlərin) maya dəyərindən, satış qiymətindən, satışın həcmi və quruluşundan, istehsal olunmuş məhsulun keyfiyyətindən, material ehtiyatlarının bazar qiymətlərindən də asılıdır. Ona görə də mənfəəti formalaşdıran amillərin düzgün müəyyən edilməsi və onların dəqiq təsnifatı iqtisadi təhlilin yeni metodikasının hazırlanması üçün nəzəri və təcrübəvi əhəmiyyətə malikdir. Bu da, öz növbəsində bazardakı vəziyyəti nəzərə almaqla müəssisənin fəaliyyətinin son maliyyə nəticəsi sayılan mənfəətin dərinədən və hərtərəfli təhlil edilməsi və qiymətləndirilməsini tələb edir.

Mənfəət təsərrüfat subyektlərinin istehsal, investisiya, kommersiya və maliyyə fəaliyyətinin yekun nəticə göstəricisi olmaqla, iqtisadiyyatda baş verən keyfiyyət dəyişikliklərini özündə əks etdirir. Ona görə də, təcrübədə müəssisənin (firmanın) təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin kompleks təhlilinin mənfəət və rentabellikdən başlanılması məqsədəuyğun sayılır.

Biznesdə idarəetmə qərarlarının əsaslandırılmasında marjinal təhlil böyük rol oynayır. Marjinal təhlil metodikası üç mühüm iqtisadi göstərici - istehsalın və ya satışın həcmi, məsrəflər və mənfəət göstəriciləri arasında nisbətə öyrənilməsinə və həmin göstəricilərin hər birinin digər göstəricilərin müəyyən edilmiş kəmiyyətində həcmnin proqnozlaşdırılmasına əsaslanır. İdarəetmə hesablamalarının bu metodu həmçinin istehsalın zərərsizliyinin təhlili də adlanır. Bu təhlil 1930-cu ildə amerikalı mühəndis Yolter Rauten Ştrax tərəfindən planlaşdırma metodu kimi hazırlanmış və istehsalın böhran həcminin qrafiki adı ilə məlumdur. Həmin metodun mahiyyəti ilk dəfə iqtisadi ədəbiyyatda (keçmiş sovetlər məkanında) N.Q. Çumaçenko (33) və sonralar A.P. Zudulin (17) tərəfindən geniş şərh edilmişdir.

Istehsalın (satışın) həcmində dəyişilməsindən asılı olaraq istehsal və satış məsrəflərinin şərti sabit və dəyişən xərclərə bölünməsi və marjinal

gəlir kateqoriyasından istifadə marjinal təhlil metodikasının əsasını təşkil edir. Bazar münasibətlərinin inkişaf etdiyi ölkələrdə marjinal təhlil (zərərsizliyin təhlili) geniş tətbiq olunur. Həmin təhlil mənfəətin sayca çox olmayan mühüm amillərdən asılılığını öyrənməyə və nəticədə, onun formalaşması prosesini idarə etməyə imkan verir. Müəssisənin marjinal gəliri dedikdə əldə edilmiş pul gəliri ilə dəyişən xərclərin fərqi başa düşülür. Məhsul vahidinə düşən marjinal gəlir məbləği məhsul vahidinin qiyməti ilə məhsul vahidinə dəyişən xərc məbləğinin fərqi kimi hesablanır və onun tərkibinə yalnız sabit xərclər deyil, eləcə də mənfəət daxildir. Marjinal təhlil prosesində aşağıdakı məsələlər həll edilir:

- satış qiymətinin, sabit və dəyişən xərclərin müəyyən edilmiş nisbətində satışın zərərsiz həcmi (rentabellik astanası, xərclərin örtülməsi) hesablanır;
- müəssisənin təhlükəsizlik (zərərsizlik) zonası müəyyən edilir;
- nəzərdə tutulmuş mənfəət məbləğini əldə etmək üçün məhsul satışının zəruri həcmi müəyyən edilir;
- marjinal gəlirin nəzərdə tutulmuş səviyyəsi üçün sabit xərclərin böhran səviyyəsi hesablanır;
- məhsulun satış həcmnin, sabit və dəyişən xərclərin müəyyən edilmiş səviyyəsi üçün satış qiymətinin böhran həddi müəyyənləşdirilir.

Marjinal təhlil əsasında digər idarəetmə qərarları – istehsal güclərinin, məhsulların çeşidlərinin dəyişilməsi, yeni məhsula qiymətin təyin edilməsi, istehsal texnologiyası, dəstləşdirici hissələrin əldə edilməsi, əlavə sifarişlərin qəbul olunması və s. əsaslandırılır.

Marjinal təhlil aşağıdakı mərhələlərdə aparılır:

1. Təhlilin aparılması üçün zəruri olan ilkin informasiyanın toplanması, hazırlanması və işlənilməsi;
2. Məhsul istehsalına çəkilən sabit və dəyişən xərclərin və məhsul satışı həcmnin müəyyən edilməsi;
3. Tədqiq edilən göstəricilərin kəmiyyətinin hesablanması;
4. Tədqiq edilən göstəricilərin müqayisəli təhlili;
5. Tədqiq edilən göstəricilərin çoxamilli təhlili;
6. Dəyişən mühitdə onların həcmnin proqnozlaşdırılması.

Qeyd etmək lazımdır ki, marjinal təhlil metodikası üzrə hesablamaların aparılması bir sıra şərtlərin gözlənilməsini tələb edir:

- xərclərin iki hissəyə – şərti sabit və dəyişən xərclərə bölünməsi zəruridir;

- dəyişən xərclər məhsul istehsalı (satışı) həcminə mütənasib olaraq dəyişir;
- məhsul istehsalının (satışın) relevant həcmi müəssisənin işgüzar fəallığı diapazonunda dəyişmiş;
- hazır məhsul qalığı nəzərə çarpacaq dərəcədə dəyişilir;
- təhlil aparılan dövr ərzində istehsalın səmərəliliyi, məhsulun və istifadə olunan istehsal ehtiyatlarının qiyməti ciddi dəyişikliyə məruz qalır;
- pul daxil olmalarının satılmış məhsulun həcminə mütənasibliyi təmin olunur.

Beləliklə, marjinal təhlil istehsal prosesinin bir və ya bir neçə parametrdə dəyişdiyi halda, müəssisənin nə əldə edəcəyi sualını cavablandırır. «Məsrəflər – həcm- mənfəət» arasında funksional əlaqənin təhlili idarəetmə planlaşdırılması və nəzarət vasitəsidir. Həmin əlaqə fəaliyyətin əsas modelini təşkil edir ki, bu da həmin model üzrə qısamüddətli proqnozlaşdırma və alternativ qərarların qiymətləndirilməsi üçün təhlilin nəticələrindən istifadə etməyə imkan verir.

7.2 Satışın həcmi, maya dəyəri və mənfəət göstəriciləri arasında funksional əlaqənin təhlili

Daxili təhlilin metodikası, üsul və qaydalarına dair materialları nəzərdən keçirərkən aydın olur ki, təhlilçilər sayca çox olmayan mühüm amillər əsasında mənfəətin formalaşmasının təhlili metodikasından istifadə olunmasına böyük maraq göstərirlər. Bu metodika istehsal və kommertiya xərclərinin şərti sabit və dəyişən xərclərə bölünməsinə və marjinal gəlir kateqoriyasından istifadəyə əsaslanır.

Istehsal edilmiş (satılmış) məhsulun həcmindən asılı olaraq dəyişən məsrəflər dəyişən xərclər adlanır. Həmin xərclərə başlıca olaraq məhsul istehsalına çəkilən birbaşa xərclər (birbaşa əmək haqqı, material, yanacaq, elektrik enerjisindən istifadə, malların yüklənməsi, daşınması, qablaşdırılması üzrə xərclər) aid edilir. Lakin məhsul vahidinə düşən dəyişən xərclər dəyişilmir, sabitdir. Çünki məhsul vahidinə düşən həmin xərclərin normativi vardır.

Şərti sabit xərclər məhsul istehsalı və satışı həcmindən dəyişməyindən asılı olmayan xərclərdir. Onları şərti olaraq iki qrupa bölmək olar:

müəssisənin istehsal gücü ilə bağlı xərclər (amortizasiya, icarə haqqı, idarəetmə və xidmət heyətinin əmək haqqı, ümumtəsərrüfat xərcləri), məhsul istehsalı və satışının idarə edilməsi və təşkili ilə bağlı xərclər (tədqiqat işlərinə, reklama, işçilərin ixtisas səviyyəsinin yüksəldilməsinə məsrəflər və i.a.).

Dəyişən xərclərdən fərqli olaraq istehsalın həcmnin, məhsul satışından pul gəlirinin azalması zamanı sabit xərcləri azaltmaq çətindir. Belə ki, həmin dövrdə müəssisə eyni məbləğdə amortizasiya hesablamalı, əvvəllər alınmış borclar üzrə faiz ödəməli, əmək haqqı verməlidir (kütləvi işdən çıxarma çətin işdir).

Müəssisə üçün məhsul vahidinə düşən sabit xərclərin səviyyəsinin aşağı olması (istehsalın və satışın həcmi maksimum artırdıqda) sərfəlidir. Əgər məhsul istehsalının azalması şəraitində dəyişən xərclər buna mütənasib olaraq azalrsa, şərti-sabit xərclər dəyişilir və nəticədə, məhsulun maya dəyəri artır, mənfəət məbləği azalır. Buna görə də xarici təcrübədə geniş yayılmış qayda – sabit xərclərin silinməsi gəlirlərin bölüşdürülməsinin bir istiqaməti hesab edilir.

İnkişaf etmiş əksər qərb ölkələrinin qanunvericiliyində, uçotun aparılmasına dair mövcud qaydalarda xərclərin sabit və dəyişən xərclər üzrə dəqiq təsnifatı yoxdur. Ona görə də hər bir sahibkar mənfəət göstəricisinin tənzimlənməsi prosesində həmin qaydadan öz marağı dairəsində (xüsusilə hesabat mənfəətinin müəyyən edilməsi zamanı) istifadə edə bilər.

Şərti sabit və dəyişən xərclərin mövcudluğu şəraitində xərc xətti aşağıdakı bərabərliklə təyin edilə bilər:

$$M^d = K \times D^x + S^x \quad (7.1)$$

Burada: M^d - məhsul istehsalına xərc məbləği, S^x - təhlil olunan dövrdə sabit xərclərin mütləq məbləği, D^x - məhsul vahidinə dəyişən xərc norması, K - istehsal olunmuş məhsulun miqdarını göstərir.

Konkret müəssisənin materialları əsasında məhsul istehsalı həcmnin dəyişməsi nəticəsində maya dəyərinin dəyişməsi xarakterini nəzərdən keçirək. Bunun üçün aşağıdakı cədvəli tərtib edək (cədvəl 7.1).

Сәдвәл 7.1.

Истеһсал һәәмли мәсрәфләрин үмүми мәбләғинин вә мәһсул вәһидинин мөйә дөйәринин истеһсал һәәминдән әшлиғи

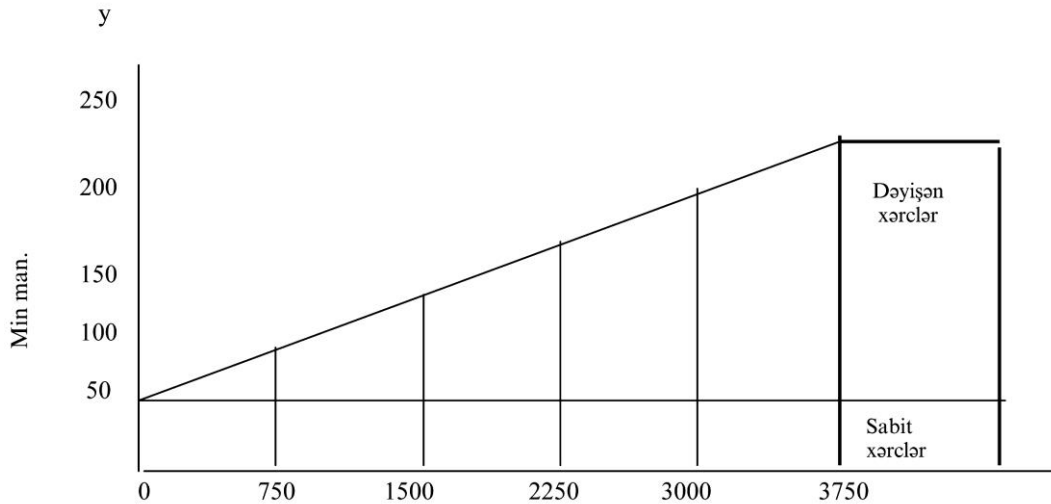
Мәһсул истеһсалыннн һәәмни, әдәд	Бүтүн бурәхилешин мөйә дөйәри, мин. манат.			Мәһсул вәһидинин мөйә дөйәри, ман.		
	Сәбит хәрәләр	Дөйишән хәрәләр	Сәми	Сәбит хәрәләр	Дөйишән хәрәләр	Сәми
750	75	60	135	100	80	180
1500	75	120	195	50	80	130
2250	75	180	255	33	80	113
3000	75	240	325	25	80	105
3750	75	300	375	20	80	100

Сәдвәл 7.1- дә вәрилән мәлумәтләриндән гөрүндүйү кими, истеһсалнн бүтүн һәәмни үчүн сәбит хәрәләрнн үмүми мәбләғи 75 мин ман. тәшкәл әтмишдир. Ейни нөв мәһсул истеһсалыннн һәәминин әртмәси шәраитиндә хәрәләрнн мütләғ һәәмни дә әртир, ләкин мәһсул вәһидинә хәрәләр мәһсул һәәминин әртмәсинә мütәнәсәб оларәғ әзалыр. Истеһсалнн һәәминин әртмәсинә бәхмәйәрәғ мәһсул вәһидинә дөйишән хәрәләрнн мütләғ кәмиyyәти дөйишмәз қәлсә дә, мәһсул вәһидинин үмүми мөйә дөйәринин әзәлмәси мүшәһидә әдилыр. Мөйә дөйәринин тәркәб һиссәси олан дөйишән хәрәләр истеһсалнн һәәминә мütәнәсәб оларәғ дөйишсә дә, бу хәрәләрнн мәһсул вәһидинә дүшән һиссәси дөйишәлмир.

Хәрәләрнн истеһсалнн һәәминдән әсиллиғини әкс әтдирән шәкәл 7.1-дән гөрүндүйү кими, истеһсалнн һәәминин әртмәси илә дөйишән хәрәләрнн мәбләғи әртир, әзәлдәқдә исә мүвәфиқ оларәғ әзалыр вә тәдричән сәбит хәрәләр хәттинә йәхәнләшәр.

$$M_i^d = \frac{S^x + KD^x}{K} = \frac{S^x}{K} + \frac{KD^x}{K} = \frac{S^x}{K} + D^x \quad (7.2)$$

Қәйд әтмәк ләзәмдир ки, тәһлил зәмәни сәбит вә дөйишән хәрәләрнн мәбләғинин дүзгүн мөәyyән әдәлмәси мүһүм әһәмийyәт кәсб әдир, чүнки әпәрилән тәһлилнн нәтичәләри бундән чөх әсилдир. Бу мәқсәдлә мütтәлиф мөтөдләрдән истафәдә олунур.

Şəkil 7.1. Ümumi məsrəf məbləğinin istehsalın həcmindən asılılığı.

Qeyd etmək lazımdır ki, təhlil zamanı sabit və dəyişən xərclərin məbləğinin düzgün müəyyən edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir, çünki aparılan təhlilin nəticələri bundan çox asılıdır. Bu məqsədlə müxtəlif metodlardan istifadə olunur.

Dəyişən və sabit xərclərin məbləğinin müəyyən edilməsinin cəbri metodu natural ifadədə məhsulun həcmnin iki nöqtəsi (K_1, K_2) və onlara müvafiq xərclər (M_1^d, M_2^d) haqqında informasiya mövcud olduqda tətbiq edilə bilər. Məhsul vahidinə düşən dəyişən xərclər (D^x) aşağıdakı qaydada hesablanır :

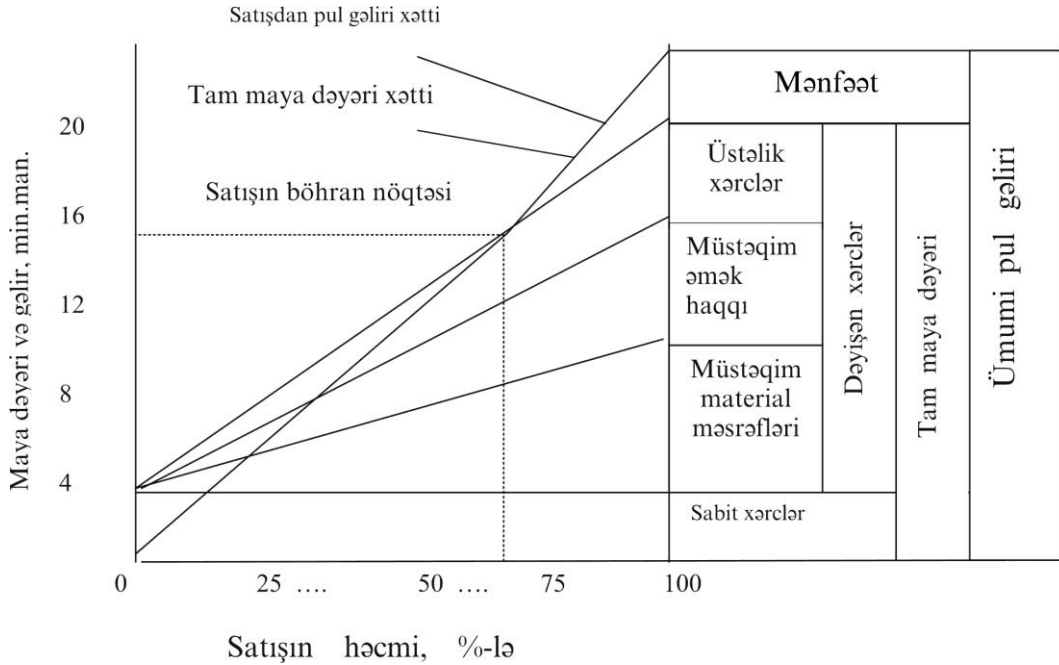
$$D^x = \frac{M_1^d - M_2^d}{K_1 - K_2} \quad (7.3)$$

Məhsul vahidinə düşən dəyişən xərcləri müəyyən etməklə sabit xərc məbləğini (S^x) hesablamaq asandır:

$$S^x = M_2^d - K_2 \times D^x \quad \text{və ya} \quad S^x = M_1^d - K_1 \times D^x \quad (7.4)$$

«Məsrəf –həcm –mənfəət» arasında funksional asılılığın mövcudluğunu təyin etmək üçün aşağıdakı qrafiki tərtib edək (şəkil 7.2).

Муслумов С.Й., Казымов Р.Н.

Şəkil 7.2. Satışın rentabellik qrafiki

Satılmış məhsulun rentabelligini təhlil etmək üçün qrafikdə satışın həcmi istehsalın maksimum həcmi nəzərə alınmaqla faiz ifadəsində verilmişdir. Tərtib edilmiş qrafik müəssisədə məhsul satışının hansı həcmində mənfəət əldə ediləcəyini göstərir. O, həmçinin məhsul istehsalına və satışına çəkilən xərclərin məhsul satışından əldə edilən pul gəlirinə uyğun gəldiyi nöqtəni müəyyən edir ki, həmin nöqtə satışın həcminin böhran nöqtəsi adlanır. Tərtib edilmiş qrafikə əsasən qeyd etmək olar ki, böhran nöqtəsi mümkün satış həcminin 68,7%-i səviyyəsindədir. Bu səbəbdən müəssisənin məhsullarına sifariş paketi istehsal gücünün 68,7%-dən yüksək olarsa, müəssisə mənfəət əldə edəcəkdir.

Əlbəttə, rentabellik qrafikində göstəricilər şərti ifadə daşıyır. Nəzərə almaq lazımdır ki, satış həcminin böhran səviyyəsi 68,7%-dən yüksək və ya aşağı ola bilər. Bu, sabit xərclərin və maksimum mənfəətin məbləğindən asılıdır. Belə ki, bu göstəricilərin bərabərliyi şəraitində böhran nöqtəsi satış həcminin 68,7%-i səviyyəsində olaçaqdır. Əgər müəssisənin büdcəsində sabit xərclər maksimum mənfəət məbləğindən az nəzərdə tutulmuşdursa, onda satışın həcminin böhran nöqtəsi həmin səviyyədən sola (azalmaqla)

meyl edəcəkdir, əksinə olduqda isə həmin nöqtənin qrafikdə 68,7%- dən yuxarı (sağa) qalxmasına səbəb olacaqdır.

Qrafikə əsasən demək olar ki, mənfəətin həcminə satışın həcmi və maya dəyərinin sabit xərclərə aid hissəsi birbaşa təsir göstərir. Birbaşa material müstəqim əmək haqqı xərcləri və məhsulun həcminə mütənasib dəyişən üstəlik xərcləri birləşdirən dəyişən xərclər satışdan pul gəlirinin artımına uyğun olaraq artır. Çünki məhsul vahidinin qiymətində onların payı dəyişmir. Deməli, mənfəətin məbləği, satışın həcmi və məhsulun maya dəyəri arasında əlaqədən danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, məhsul satışından əldə olunan mənfəət yalnız satılmış məhsulun miqdarından deyil, eləcə də xərclərin məhsul vahidinə aid ediləcək hissəsindən asılıdır. İqtisadi təhlildə sonuncu amilə xüsusi diqqət verilir.

Maksimum mənfəət əldə etməyə maraqlı olan sahibkarlar sabit xərclərin ümumi səviyyəsinin aşağı salınması ehtiyatlarını dərindən öyrənməyə cəhd edirlər. Bu məqsədlə növbəti büdcə dövrünə daxil etmək üçün onların qabaqcadan hesablanması aparılır. Lakin məhsul istehsalı və satışı həcmnin artması sabit xərclərə aid olan ayrı-ayrı xərc növlərinin də artımına səbəb olur. Buna görə də məhsul vahidinin qiymətində sabit xərclərin payının azalmasını təmin edən büdcə optimal hesab edilir.

7.3. İstehsalın zərərsizlik səviyyəsinin təhlili

Bazar münasibətləri şəraitində zərərsiz işləmək, xərclərini çıxarmaq, müəssisə fəaliyyətinin davam etdirilməsi üçün zəruri şərtidir. Mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün sahibkarlar «xərclərini çıxarmalıdır» prinsipinə tam əməl etməklə fəaliyyət göstərməlidirlər. Buna baxmayaraq sabit qiymət siyasəti olmayan, bazarın tələbi daim dəyişilən indiki zamanda xərclərini ödəyə bilməyən, istehsal-satış fəaliyyətini zərərlə başa vuran müəssisələr çoxdur. Belə müəssisələrdə zərərsizlik zonasını – rentabellik astanasını təyin etmək, təsərrüfatdaxili imkanlar hesabına mənfəətin artırılması və rentabelliğin yüksəldilməsi yollarını axtarıb tapmaq tələb olunur.

Mənfəətlilik (zərərsizlik) məhsul satışının həcmindən, onun istehsalına və satışına çəkilən xərclərdən bilavasitə asılıdır. Qiymətlərin sərbəstliyi şəraitində qiymət amilinin hesabına mənfəəti artırmaq imkanları məhduddur. Tələblə təklif arasında böyük uyğunsuzluq şəraitində yüksək qiymətlərdən istifadə etməklə mənfəətin artımına nail olduqda, dövlət

müvafiq iqtisadi sanksiyalar (inhisarçılığa qarşı olan sanksiyalar) tətbiq etməklə həmin artımı büdcəyə alır.

Satışın zərərsizlik səviyyəsi dedikdə, elə bir hal nəzərdə tutulur ki, biznes fəaliyyətindən nə gəlir əldə edilir, nə də zərər. Bu səviyyə müəssisənin mənfəət əldə etməyə keçməsi üçün zəruri olan pul gəliridir. Həmin səviyyəni natural ifadədə məhsul vahidinin həcmi kimi də müəyyən etmək olar ki, həmin həcmdə məhsul satışından əldə edilən pul gəliri xərcləri örtür, bu həcmdən əlavə satılan hər məhsul vahidi isə artıq müəssisəyə mənfəət gətirməyə başlayır.

Faktiki satılmış məhsulun miqdarı ilə onun zərərsiz həcmi arasındakı fərq təhlükəsizlik (mənfəət) zonası adlanır və onun artması ilə müəssisənin maliyyə vəziyyəti möhkəmlənir.

Satışın zərərsiz həcmi və müəssisənin təhlükəsizlik zonası biznes planların tərtibi, idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi, müəssisənin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi zamanı əsas göstərici sayılır.

Mənfəətin səviyyəsinin məhsul satışının həcmindən və maya dəyərindən asılılığını hesablamaq üçün həmin amillərin nisbətinin müxtəlif variantlarını tədqiq edərkən hər dəfə rentabellik qrafikinə tərtib edilməsi müəyyən çətinliklər doğurur. Bu məsələni həll etmək üçün satışın həcmində böhran nöqtəsini analitik hesablama yolu ilə müəyyən etmək üçün düsturların işlənməsi və onlardan istifadə məqsədəuyğun hesab olunur. Bu məqsədlə satılmış məhsulun rentabellik qrafikinə müəyyən dəyişikliklə modifikasiyası sayılan aşağıdakı qrafik tərtib edilir (şəkil 7.3). Marjinal gəlir qrafikində dəyişən və sabit xərclərin yerləri dəyişilir.

Məhsul satışı həcmində böhran nöqtəsinin analitik hesablanması üçün istifadə olunan göstəricilərin alqoritmləri aşağıda verilmişdir:

N – satış həcmində böhran nöqtəsi;

M^g – marjinal gəlirin ümumi məbləği;

DU – satışdan pul gəlirində marjinal gəlirin xüsusi çəkisi;

M^{gd} – məhsul vahidinin qiymətində marjinal gəlir dərəcəsi;

P – məhsul vahidinin qiyməti;

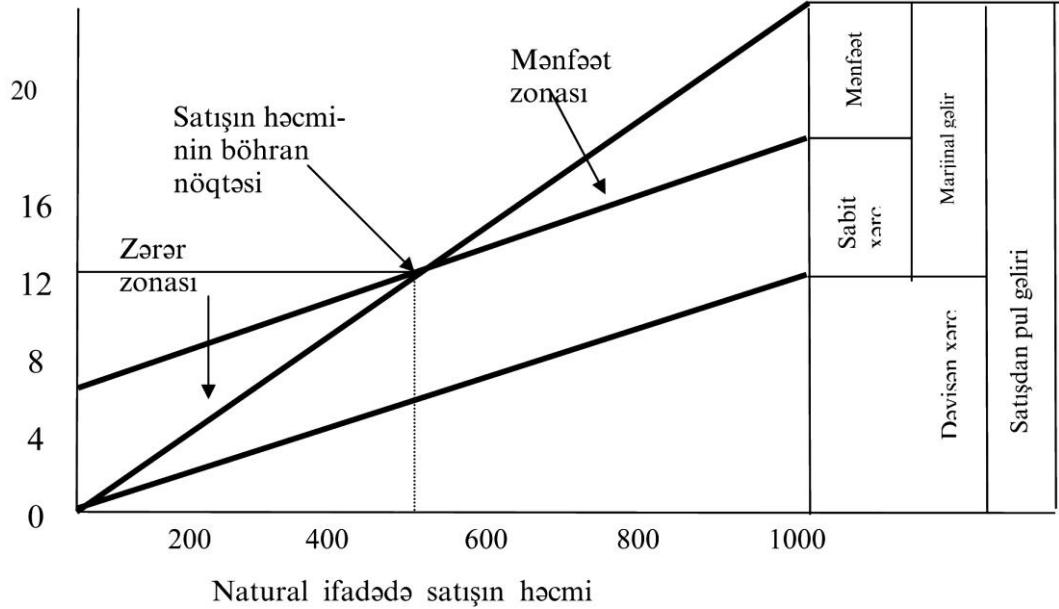
S^x – sabit xərclər;

D^x – dəyişən xərclər;

M^s – satışdan mənfəət;

P^g – satışdan pul gəliri;

K – natural ifadədə satılmış məhsulun miqdarı;

Şəkil 7.3. Satışın rentabellik qrafiki

D^{xu} — məhsul vahidinə düşən dəyişən xərclər.

Qrafikə və marjinal gəlirin müəyyən edilməsinə müvafiq olaraq şərti işarələrdən istifadə etməklə marjinal gəlirin hesablanması düsturunu yazaq:

$$M^g = M^s + S^x \quad (7.5)$$

Satış həcmnin böhran nöqtəsində marjinal gəlir sabit xərclərə bərabərdir. Qrafikə əsasən marjinal gəliri satışdan pul gəliri ilə dəyişən xərclərin fərqi kimi də hesablamaq olar:

$$M^g = P^g - D^x \quad (7.6)$$

Qrafikə əsasən satışdan maksimum pul gəliri 20 min manata, dəyişən xərclərin məbləği isə 8 min manata bərabərdir. (7.6) düsturundan istifadə etməklə marjinal gəlirin ümumi məbləğini hesablamaq olar ($20 - 8 = 12$ min manat).

Tərtib olunmuş qrafikə əsasən aşağıdakı mütənasibliyi yazmaq olar:

$$N: S^x = P^g : M^g. \quad \text{Buradan} \quad N = P^g \times \frac{S^x}{M^g} \quad (7.7)$$

$$\text{və ya} \quad N = \frac{S^x}{M^g / P^g} = \frac{S^x}{DU} \quad (7.8)$$

Təsərrüfat fəaliyyətini təhlil etdiyimiz müəssisədə $N=20 \times 4:12=6,87$ min man. təşkil edir.

Natural ölçüdə satış həcmnin böhran nöqtəsini hesablayarkən nəzərə almaq lazımdır ki, sabit xərclərin marjinal gəlirə nisbəti satış həcmnin böhran nöqtəsini müəyyən edən əmsalı hesablamağa imkan verir.

$$N = K \times (S^x : M^g) \quad (7.9)$$

??77

Bizim misalda satış həcmnin böhran nöqtəsi 333 ədəd ($1000 \times 4:12$) təşkil edəçəkdir.

Analitik məsələlərin həlli zamanı marjinal gəlirin ümumi məbləği haqqında məlumat olmadıqda məhsul vahidinin qiymətində marjinal gəlir dərəcəsi (M^{gd}) göstəricisindən istifadə etmək olar:

$$M^{gd} = M^g : K \quad (7.10)$$

$$N = S^x : M^{gd} \quad (7.11)$$

(7.9) düsturu satışın maksimum həddində faiz ifadəsində satış həcmnin böhran nöqtəsini hesablamağa imkan verir. Bu zaman aşağıdakı düsturu yazmaq olar:

$$N = S^x / M^g \times 100 \quad (7.12)$$

Bizim misalda $N = 4:12 \times 100 = 33,3\%$

Marjinal gəlir dərəcəsini qiymətlə (P) dəyişən xərcin (D^{xu}) fərqi kimi də hesablamaq olar.

$$M^{gd} = P - D_i^x \quad (7.13)$$

Onda (7.12) düsturunu aşağıdakı kimi yazmaq olar.

$$N = \frac{S^x}{P - D^{xu}} \quad (7.14)$$

Əgər təhlilçinin qarşısında konkret mənfəət məbləğini əldə etmək üçün məhsul satışının həcmi müəyyənləşdirmək vəzifəsi qoyulmuşdursa, onda aşağıdakı düsturdan istifadə etmək məqsədəuyğundur.

$$K = \frac{S^x + M^{gd}}{P - D^{xu}} \quad (7.15)$$

Əgər müəssisədə geniş çeşiddə məhsul istehsal olunursa, onda həmin göstəricini dəyər ifadəsində hesablamaq olar:

$$P^g = \frac{S^x + M^s}{\overline{DU}} \quad (7.16)$$

Analitik üsulla dəyər istifadəsində təhlükəsizlik zonasını (T^z) müəyyən etmək üçün aşağıdakı düsturdan istifadə olunur:

$$T^z = (P^g - N) / P^g \quad (7.17)$$

Natural ifadədə bir məhsul üçün həmin göstərici aşağıdakı düstur vasitəsilə hesablanıla bilər:

$$T^z = (K - N) / K \quad (7.18)$$

Verilmiş qrafiklər və analitik hesablamalar göstərir ki, satışın zərərsiz səviyyəsi və təhlükəsizlik zonası sabit və dəyişən xərc məbləğindən, eləcə də məhsulun qiymətinin səviyyəsindən asılıdır. Qiymətin yüksəldiyi şəraitdə sabit xərcləri ötmək üçün az məhsul satılmalıdır, əksinə, qiymət səviyyəsinin aşağı düşməsi şəraitində satışın zərərsiz həcmi artır. Dəyişən xərclərin və sabit xərclərin artımı rentabellik astanasını artırır və təhlükəsizlik zonasını azaldır.

Bu baxımdan hər bir müəssisə sabit xərclərin azaldılmasına çalışır. Məhsul vahidinə sabit xərc səviyyəsinin, satışın zərərsiz həcmi azalmasına və təhlükəsizlik zonasını artırmağa imkan verən plan optimal hesab edilir.

Şərti rəqəmlərlə həmin problemləri nəzərdən keçirək. Fərz edək ki, məhsul vahidinin qiyməti 20 manatdan 19 manata, dəyişən xərclər 12 manatdan 10 manata, sabit xərclərin məbləği 4000 manatdan 3600 manata,

istehsalın həcmi 1000 ədəddən 920 ədədə qədər azalmışdır. Onda satışın yeni zərərsiz səviyyəsi aşağıdakı kimi olaçaqdır.

$$N = 3600 / (19 - 10) = 4000 \text{ ədəd}$$

Satışın zərərsiz səviyyəsinin dəyişməsinə təsir edən amilləri qiymətləndirək:

$$N_0 = 4000 / (20 - 12) = 500$$

$$N_{\text{şerti 1}} = 3600 / (20 - 12) = 450$$

$$N_{\text{şerti 2}} = 3600 / (19 - 12) = 514$$

$$N_1 = 3600 / (19 - 10) = 400$$

Buradan da, satışın zərərsizlik səviyyəsi dəyişmişdir:

1) Sabit xərc məbləğinin dəyişməsi hesabına:

$$450 - 500 = -50 \text{ ədəd}$$

2) Satış qiymətinin dəyişməsi hesabına:

$$514 - 450 = +64 \text{ ədəd}$$

3) Məhsul vahidində dəyişən xərclərin dəyişilməsi hesabına:

$$400 - 514 = -114 \text{ ədəd}$$

$$\text{Yekunu: } 400 - 500 = -100 \text{ ədəd}$$

$$(-50) + 64 + (-114) = -100 \text{ ədəd}$$

Müəssisənin təhlükəsizlik zonasının çoxamilli təhlili üçün aşağıdakı düstur-dan istifadə etmək məqsədəuyğundur:

$$T^z = (K - N) / K = [(K - S^x) / (P - D^{xu})] / K \quad (7.19)$$

$$T^z_0 = (1000 - 500) / 1000 = 50\%$$

$$T^z_{\text{şerti 1}} = (920 - 500) / 920 = 45,6\%$$

$$T^z_{\text{şerti 2}} = (920 - 450) / 920 = 51,1\%$$

$$T^z_{\text{şerti 3}} = (920 - 514) / 920 = 44,1\%$$

$$T^z_1 = (920 - 400) / 920 = 56,5\%$$

Bütövlükdə təhlükəsizlik zonası 6,5% (56,5 - 50) artmışdır. Bu artım aşağıdakı amillər hesabına olmuşdur.

1) Satış həcmının dəyişməsi hesabına:

$$45,6 - 50 = -4,4\%$$

2) Sabit xərclərin dəyişməsi hesabına:

$$51,1 - 45,6 = +5,5\%$$

4) Satış qiymətinin dəyişməsi hesabına:

$$44,1 - 51,1 = -7,0\%$$

4) Məhsul vahidinə dəyişən xərclərin dəyişməsi hesabına:

$$56,5 - 44,1 = +12,4\%$$

Çox saylı məhsul istehsalı üzrə satışın təhlükəsiz həcmi dəyər ifadəsində müəyyən edilirsə, onda çoxamilli təhlil üçün aşağıdakı moduldan istifadə etmək məqsədəuyğundur.

$$N = \frac{S^x}{\overline{DU}} = \frac{S^x}{\sum(UD_i \times DU_i)} = \sum(UD_i \left(\frac{P_i - D^{xu}}{P_i}\right)) \quad (7.20)$$

Marjinal təhlil vasitəsilə yalnız satış həcminin böhran səviyyəsini deyil, eləcə də sabit xərc məbləğini və digər amillərin nəzərdə tutulmuş səviyyəsinə görə məhsulun qiymətini müəyyən etmək mümkündür. Marjinal gəlirin və satışın həcminin nəzərdə tutulmuş səviyyəsində sabit xərclərin böhran səviyyəsi aşağıdakı düsturla müəyyən olunur:

$$S^x = K \times (P - D^{xu}); \quad S^x = K \times M^{gd}; \quad S^x = P^g \times \overline{DU} \quad (7.21)$$

Bu hesablamaların mahiyyəti nəzərdə tutulmuş satış həcmi, məhsul vahidinə dəyişən xərclər və qiymət şəraitində marjinal gəlirlə örtülən sabit xərclərin maksimum mümkün həcminin müəyyən edilməsi ilə səciyyələnir. Əgər sabit xərclər həmin səviyyəni ötürsə, müəssisə zərərlə işləyəçək.

Satışın həcminin, sabit və dəyişən xərclərin nəzərdə tutulmuş səviyyəsinə görə məhsulun qiymətinin böhran səviyyəsi (P^{kr}) aşağıdakı qaydada hesablanır:

$$P^{kr} = S^x / K + D^{xu} \quad (7.22)$$

7.4. Məhsulun maya dəyərindən aşağı satış qiyməti ilə əlavə sifarişlərin qəbul edilməsi haqqında qərarın analitik qiymətləndirilməsi

Digər sifarişlərlə razılaşdırılmış qiymətdən aşağı qiymətə mal satışı sifarişinin icrasının mümkünlüyü haqqında qərarların qəbul edilməsinin zəruriliyi təsadüfi halda (sifarişçi müəyyən səbəblərə görə cari il üçün

sifariş edilmiş malları almaqdan imtina etdikdə) meydana çıxır. Belə qərarların xeyirliyini şərti məlumatlar əsasında nəzərdən keçirək.

Fərz edək ki, müəssisənin normal fəaliyyəti şəraitində ədədinin satışı qiyməti 335 manat olmaqla 800 ədəd məhsul satışı (268000 man. həcmində) üzrə sifariş paketi əldə edilmişdir. Müəssisənin mənfəəti 46000 manat, marjinal gəliri isə 174400 manat təşkil etməlidir.

Həmin məhsulun maya dəyəri büdcə üzrə aşağıdakı kimi müəyyən olunmuşdur (manat):

Materiallar (18 man. × 800)	14400
Əmək haqqı (72 man. × 800)	57600
Dəyişən üstəlik xərc (27 man. × 800)	21600
Sabit xərc (il ərzində)	128400
Yekunu	222000

Müəssisə faktiki məhsul satışının içrəsində büdcədə nəzərdə tutulmuş səviyyədən geri qalır. Müəssisə rəhbərliyi ilin sona çatmasına bir neçə ay qalmış müəyyən etmişdir ki, il əlverişsiz nəticələrlə başa çatacaqdır- satışın həcmi sifariş paketinin 70%-ni təşkil edəcəkdir. Satış həcmiminin 30% azalması şəraitində mənfəəti hesablayaq:

$$M^{gd} = (M^S + S^x) : K \quad (7.23)$$

$$M^S = K \times M^{gd} - S^x \quad (7.24)$$

$$M^{gd} = (46000 + 128400) : 800 = 218 \text{ manat}$$

$$M^S = 560 \times 218 - 128400 = 122080 - 128400 = -6320 \text{ manat.}$$

Deməli, müəssisə ili 6320 manat məbləğində zərərlə başa vuracaqdır. Bu, satışdan pul gəlirində sabit xərclərin yüksək xüsusi çəkiyə malik olması ilə əlaqədardır. Müəssisə rəhbərliyi ilin sonuna qədər mümkün zərərin azaldılması üçün çıxış yolu tapmağa cəhd göstərir. Əgər bu zaman sifarişçidən həmin məhsuldan fərqli, lakin hazırlanma texnologiyasına görə yaxın olan məhsul buraxılışı sifarişi alarsa, müəssisə rəhbərliyi həmin sifarişin (hətta maya dəyərindən aşağı qiymətlə) yerinə yetirilməsinə razılıq versinmi? İlk baxışda bu təklifi qəbul etməmək fikri yaranır. Lakin nəticə çıxarmaqda tələsmək lazım deyil. Marjinal təhlil əsasında həmin təklifin bütün tərəflərini qiymətləndirmək lazımdır.

Fərz edək ki, sifarişçi cari ildə müəssisədən hər biri 260 manata olmaqla (maya dəyərindən aşağı) 140 ədəd məmulat almağa razılıq vermişdir. Bundan başqa, istehsalçı müəssisə əlavə olaraq məhsul buraxılışının layihə texnoloji hazırlığına 7 min manat xərcləməlidir.

Həmin məhsulun satışından pul gəliri 36400 manat (260×140) təşkil edəcək və istehsala dəyişən xərclər $(18+72+27) \times 140 = 16380$ manat artacaqdır. Qeyd etmək lazımdır ki, nəticədə, satışdan əldə edilmiş pul gəlirindən əlavə xərcləri və sabit xərclərin 13020 manatlıq hissəsini ($36400 - 16380 - 7000$) ödəmək mümkün olacaqdır. Bu şəraitdə müəssisənin mənfəəti $M^s = 122080 + 13020 - 128400 = 6700$ manat təşkil edəcəkdir. Hesablama göstərir ki, hətta ilk baxışdan əlverişsiz görünən şəraitdə (məhsulun maya dəyərindən aşağı qiymətə satılması) belə əlavə sifariş haqqında qərarın qəbul edilməsi əsaslıdır.

Aparılmış analitik hesablamaların daha da aydınlaşdırılması məqsədilə aşağıdakı 7.2 sayılı cədvəli tərtib edək.

Cədvəl 7.2- nin məlumatlarından aydın olur ki, 3- cü variant üzrə satışdan pul gəliri büdcə səviyyəsindən 44000 manat az olmuş, dəyişən xərclər büdcə səviyyəsindən 44000 manat az olmuş, dəyişən xərclər büdcə normasına uyğun gəlir, sabit xərclərin məbləği 7000 manat artmışdır. Nəticədə, əlavə sifarişin qəbulu haqqında qərara əsasən müəssisə cari ili 6320 manat ziyanla deyil, 6700 manat mənfəətlə başa vuracaqdır.

Cədvəl 7.2

Müxtəlif satış səviyyəsi variantları üzrə satışdan pul gəliri, maya dəyəri və mənfəət göstəricilərinin müqayisəsi (manatla)

Göstəricilər və xərc maddələri	I variant - sifariş paketi 100-% yerinə yetirildikdə	II variant - sifariş paketinin 70% icrası şəraitində	III variant - sifariş paketinin 70% və əlavə sifarişin icrası şəraitində
1.İstehsalın həcmi, ədəd	800	560	$560 + 140 = 700$
2. Məhsul vahidinin qiyməti	335	335	335 və 260
3.Satışdan pul gəliri	268000	187600	$187600 + 36400 = 224000$

4. Dəyişən xərclər, O cümlədən	93600	65520	81900
a) material	14400	10080	10080+2520=12600
b) əmək haqqı	57600	40320	40320+10080=50400
c) dəyişən üstəlik xərc	21600	15120	15120+3780=18900
5. Sabit xərc	128400	128400	128400
6. Əlavə layihə-texnoloji xərc	–	–	7000
7. Maya dəyərinin yekunu	222000	193920	217300
8. Məhsul vahidinin maya dəyəri	277,5	346,3	310,4
9. Mənfəət	46000	-6320	6700

7.5. Yeni məhsul üzrə qiymət variantlarının əsaslandırılması

Satış üçün istehsal olunmuş məhsulun qiymətini müəyyən edərkən bir sıra mahiyyətlər meydana çıxır: rəqib-müəssisə tərəfindən həmin növ məhsula qoyulmuş qiymət, məhsulun kommersiya maya dəyərini müəyyən edən dəyişən və sabit xərclərin səviyyəsi, istehsalçı müəssisə üçün nəzərdə tutulan mənfəətin həcmi, istehsal gücünün mövcud səviyyəsi, pərakəndə və topdan ticarətlə məşğul olan ticarət təşkilatlarına edilən qiymət güzəştinin xüsusi çəkisi nəzərə alınmalıdır.

Qiymətin seçilməsi zamanı adları çəkilən həmin məhdudiyyətlərin təsirini ümumiləşdirmək üçün müxtəlif üsullardan istifadə etmək olar. Belə üsullardan biri də rəqibin müəyyən etdiyi qiymətə yaxın və həmin qiymət də daxil olmaqla bir neçə qiymət səviyyəsinə əsasən hesablama aparılmasıdır. Bu zaman mümkün sabit xərc və məhsul vahidinə dəyişən xərclərin gözlənilən səviyyəsi nəzərə alınmaqla natural ifadədə satışın həcmi nöqtəsi müəyyən edilir.

Satış üçün nəzərdə tutulmuş məhsula qiymətin müəyyən edilməsi üzrə analitik hesablamanı şərti rəqəmlər əsasında yerinə yetirək. Fərz edək ki,

müəssisədə istehsalı başlanan məhsula qiymətin müəyyən edilməsi üçün üç səviyyə tövsiyyə edilir: 12; 10; 8 manat. Istehsal üzrə məhsul vahidinə dəyişən xərclər 3 man. müəyyən edilmiş, topdan və pərakəndə ticarət müəssisələrinə ticarət güzəşti 30% səviyyəsində qəbul edilmişdir və maksimum istehsal gücü ildə 18000 ədəd məhsul buraxılışını təmin edir. Həmin məhsul rəqib tərəfindən hər biri 11 man. səviyyəsində satılır. İndi analitik hesablamaları aparmaq üçün 7.3 sayılı cədvəli tərtib edək.

Cədvəl 7.3-ün məlumatlarından aydın olur ki, hər bir qiymət variantında müəssisə mənfəətlə təmin olunmuşdur, çünki satışın böhran nöqtəsi istehsal gücünün maksimum səviyyəsindən aşağıdır. Istehsal gücündən maksimum istifadə olunması şəraitində hər bir qiymət variantı üçün mənfəəti hesablayaq(düstur 7.24):

$$\text{I variant: } 18000 \times 5,4 - 28000 = 97200 - 28000 = 69200$$

$$\text{II variant } 18000 \times 4,0 - 28000 = 72000 - 28000 = 44000$$

$$\text{III variant } 18000 \times 2,6 - 28000 = 46800 - 28000 = 18800$$

$$\text{Rəqib variantı } 18000 \times 4,7 - 28000 = 84600 - 28000 = 56600$$

Cədvəl 7.3.

Müxtəlif qiymət variantları üçün satış həcmnin böhran nöqtəsinin hesablanması (manat)

Göstəricilər	Variantlar			
	I	II	III	Rəqibi n variantı
1.Məhsul vahidinin qiyməti	12	10	8	11
2.Topdan və pərakəndə ticarət üçün ticarət güzəşti	3,6	3,0	2,4	3,3
3.Məhsul vahidinə satışdan gəlir	8,4	7,0	5,6	7,7
4.Dəyişən xərclərin səviyyəsi	3	3	3	3
5.Marjinal gəlir dərəcəsi	5,4	4,0	2,6	4,7
6.Sabit xərclər	28000	28000	28000	28000
7.Satış həcmnin böhran nöqtəsi (sabit xərc: marjinal	5185	7000	10769	5957

gəlir dərəcəsi)				
-----------------	--	--	--	--

Cədvəl 7.3- ün məlumatlarına və mənfəətin hesablanmasına əsaslanaraq ayrı-ayrı qiymət variantını dəyərləndirmək mümkündür. I variant müəssisəyə daha çox mənfəət versə də, rəqibin qiymətindən yüksəkdir. Bütün istehsal olunmuş məhsulun həmin səviyyədə satıla biləcəyi böyük risklə bağlıdır. Həmçinin bu məhsul üzrə bazarda rəqib mövcuddur. II variantı optimal hesab etmək olar. Çünki bu variantda satış həcmnin böhran nöqtəsi maksimum istehsal gücünün 38,9%-ni (7000:18000×100) təşkil edir və müəssisə 44000 man. həcmində mənfəət əldə edə bilər. Qiyməti təyin edən müəssisə öz mənfəətini rəqib müəssisənin mənfəəti səviyyəsinə çatdırmaq üçün ticarət müəssisələrinə verilən ticarət güzəştinin orta səviyyəsini aşağı salmaq üçün tədbir görməlidir.

7.6. Əmtəəlik məhsulların (iş və xidmətlərin) strukturunun əsaslandırılması

Bazar münasibətləri şəraitində maksimum mənfəət əldə etmək hər bir biznesmenin arzusu və məqsədidir. Həmin məqsədə müxtəlif yollarla çatmaq mümkündür. Lakin sahibkarlıq fəaliyyətində hər hansı bir idarəetmə qərarının qəbul edilməsi həmin məsələnin həlli üzrə bir neçə variantın müqayisəli təhlili əsasında həyata keçirilir. Belə təhlil işləri istehsal proqramının işlənməsi prosesində də yerinə yetirilir.

Mövcud istehsal gücü şəraitində istehsal proqramının formalaşdırılması zamanı nisbətən yüksək gəlir gətirən məhsul (iş, xidmət) növü seçilir. Mənfəəti artırmaq məqsədi ilə hansı məhsulu istehsal etmək (satmaq) qərarının hazırlanmasında marjinal yanaşmadan istifadə edilir. Həmin yanaşmaya əsasən əvvəlcə hər məhsul növü üçün marjinal mənfəət müəyyənləşdirilir. Sonra isə məhdud resurs vahidinə düşən marjinal mənfəət hesablanır.

Dediklərimizi misal ilə nəzərdən keçirək. Fərz edək ki, şirkət iki növ məhsul istehsal edir: “A” və “B” məhsulu. “A” məhsulunun qiyməti 25 manat, məhsul vahidinə düşən dəyişən xərclər 10 manat, marjinal mənfəət 15 manat, hasilat müddəti- 10 dəqiqə, marjinal gəlir səviyyəsi (marjinal gəlirin satışdan pul gəlirinə nisbəti, bizim misalda məhsul vahidinə düşən marjinal mənfəətin məhsulun qiymətinə nisbəti) 30% təşkil etmişdir. Həmin

göstəricilər «B» məhsulu üzrə müvafiq olaraq 20; 8; 12; 12 dəq. və 40% təşkil etmişdir. Müəssisə rəhbərliyi “ A” məhsulu üzrə müəssisəyə verilən 300 ədəd əlavə sifarişin qəbul edilməsi haqda qərarı əsaslandırılmalıdır. Bunun üçün aşağıdakı məsələlərin həlli tələb olunur:

- “A” məhsulu üzrə sifarişin qəbul edilməsi üçün “B” məhsulunun həcmi nə qədər azaltmaq lazımdır?
- Həmin dövrdə əlavə sifariş mənfəətin artımını təmin edəcəkmi?
- Əlavə sifərişi qəbul etmək üçün “A” məhsulunun qiymətinin aşağı həd-di necə olmalıdır?

Əvvəlcə, əlavə sifəriş üçün lazım olan vaxtı müəyyən edək:

$$10 \times 300 = 3000 \text{ dəq.}$$

Bu halda “B” məhsulu $250(3000: 12)$ ədəd azalacaqdır. İlkin məlumatları və alınmış nəticələri müqayisə edək.

Cədvəl 7.4.

Məhsul buraxılışının çoxamilli təhlili

N	Göstərici	Məhsulun növü	
		A	B
1.	Istehsalın həcmi, ədəd	+ 300	- 250
2.	Məmulatın qiyməti, man.	25	20
3.	Məmulat vahidinə düşən dəyişən xərc, man.	10	8
4.	Marjinal gəlir dərəcəsi, man.	15	12
5.	Marjinal gəlir məbləği, man.	+4500	- 3000

Cədvəl 7.4 - ün məlumatlarına diqqət yetirdikdə məlum olur ki, «A» məhsulunun istehsalına üstünlük verilməlidir, çünki məhdudlaşdırıcı amil vahidinə (istehsal gücünə) marjinal mənfəət həmin məhsul üzrə yüksəkdir. Beləliklə, məhdud ehtiyatlar şəraitində şirkətin mənfəətinin maksimuma çatdırılmasının əsas meyarı həmin ehtiyatların vahidinə düşən marjinal mənfəət hesab olunur.

Başqa misal. Müəssisədə istehsal edilərək satılan dörd növ məhsulun quruluşunda dəyişiklik etmək qərarı verilmişdir. Həmin qərarın əsaslandırılması üçün, daha doğrusu, hansı məhsulun istehsaldan

çıxarılması, hansının istehsal həcmının artırılmasını müəyyən etmək üçün aşağıdakı 7.5 sayılı cədvəlin məlumatlarından istifadə edək.

Bu məlumatlardan başqa satışdan pul gəliri tapşırığı 260 min man. nəzərdə tutulsa da, bu rəqəmin 280 min manat, sabit xəclərin isə 80 min manat olması barədə informasiya da mövcuddur.

Analitik hesablamaları aparmaq üçün (7.22) düsturundan istifadə etmək məqsədə uyğundur. Çünki mənfəətin həcminə yalnız satış həcmi deyil, eləcə də satışın quruluşunun dəyişilməsi də təsir göstərmişdir. Sonuncu amilin dəyişməsi satışdan pul gəlirində marjinal gəlirin xüsusi çəkisinə təsir göstərir.

Faktiki olaraq satışdan mənfəətin hesablanması aşağıdakı ardıcılıqla aparılır. Əvvəlcə hər bir məhsul növü üçün məhsul vahidinin qiymətində marjinal gəlirin xüsusi çəkisi hesablanır:

$$DU_i = (P_i - D^{xu}) : P_i \quad (7.25)$$

Cədvəl 7.5.

Satılmış məhsulun quruluşu

Məmulatın adı	Məhsul vahidinin qiyməti, man.	Məhsul vahidinə düşən dəyişən xərc, man.	Ümumi satışın tərkibində məmulatın xüsusi çəkisi, %	
			Faktiki variant	Nəzərdə tutulan variant
Kreslo	120	70	28	30
Kitab rəfi	70	50	20	-
Çarpayı	180	110	30	35
Stol	150	70	22	35

Kreslo üzrə $(120 - 70) : 120 = 0,42$

Kitab rəfi üzrə $(70 - 50) : 70 = 0,28$

Çarpayı üzrə $(180 - 110) : 180 = 0,39$

Stol üzrə $(150 - 70) : 150 = 0,53$

Sonra satışın bütün həcmi üzrə DU hesablanır:

$$\overline{DU} = \sum(DU_i \times UD_i) : 100 \quad (7.26)$$

$$\overline{DU}_0 = \frac{0,42 \times 28 + 0,28 \times 20 + 0,39 \times 30 + 0,53 \times 22}{100} = \frac{11,76 + 5,6 + 11,7 + 11,66}{100} = 0,4$$

Indi də mənfəəti hesablayaq:

$$M^S = P^g \times \overline{DU} - S^x \quad (7.27)$$

$$M^S = 260 \times 0,4072 - 80 = 25,87 \text{ min man.}$$

Eyni metodika ilə nəzərdə tutulan variant üzrə icra səviyyəsini müəyyən edək:

$$\text{Kreslo üzrə } (12 - 7) : 12 = 0,42$$

$$\text{Çarpayı üzrə } (18 - 11) : 18 = 0,39$$

$$\text{Stol üzrə } (15 - 7) : 15 = 0,53$$

$$\overline{DU}_1 = \frac{0,42 \times 30 + 0,39 \times 35 + 0,53 \times 35}{100} = \frac{12,6 + 13,65 + 18,55}{100} = 0,448$$

$$M^S = 280 \times 0,448 - 80 = 45,4 \text{ min man.}$$

Beləliklə, nəzərdə tutulan variant üzrə satışdan mənfəətin həcmi mövcud variant tapşırıq səviyyəsi ilə müqayisədə 10,6 min man. (45,4 - 25,87) çoxdur. Ona görə də satışın quruluşunda dəyişiklik etmək məqsədəuyğun hesab olunur.

Sözsüz ki, satılmış məhsulun miqdarının artımı son nəticədə mənfəətin mütləq məbləğinin artımına səbəb olur. Satılmış məhsulun sabit quruluşu şəraitində satışdan pul gəlirində marjinal gəlirin orta xüsusi çəkisinin dəyişməz qaldığını hesab etmək olar. Satışdan pul gəlirinin artımı nəticəsində marjinal gəlirin artımı 8,14 min man. $(280 - 260) \times 0,4072$ təşkil edir. 7.2- ci qrafik sübut edir ki, satışın həcmnin böhran nöqtəsindən yuxarı marjinal gəlir və satışdan mənfəətin həcmi eyni məbləğdə artır. Deməli, hesab etmək olar ki, satılmış məhsulun miqdarının artması hesabına mənfəət 8,14 min man. artmışdır.

Əksinə, satışın quruluşunda baş vermiş dəyişiklik marjinal gəlirin orta xüsusi çəkisinin dəyişməsinə səbəb olur. Bu göstəricinin artım və ya azalma meyli müşahidə edilə bilər. Bizim misalda marjinal gəlirin orta xüsusi çəkisi artmışdır. Marjinal gəlirin mütləq məbləğinin artımını hesablayaq:

$$(0,448 - 0,42) \times 280 = +8,4 \text{ min man.}$$

Həmin məbləğdə satışın quruluşunun dəyişilməsi hesabına mənfəət artmışdır. Satışdan mənfəətin artımına hər iki amilin təsirinin yekunu 16,6 min man. (8,14+7,84) təşkil etmişdir.

Qiymət səviyyəsinin mənfəətə təsiri büdcə hesablamalarının müxtəlif variantları üçün qiymətlərin müəyyən edilməsi zamanı təhlil olunur. Faktiki nəticələrin büdcə nəticələri ilə müqayisəsi prosesində qiymətin dəyişilməsinin satışdan mənfəətə təsiri müəyyənləşdirilir.

Satış quruluşunun variantlarının seçilməsi zamanı bazarın tələbatı, rəqib tərəfindən satılan eyni məhsulun qiyməti və eləcə də həmin satış şəraiti üçün sabit xərclərin ümumi məbləği nəzərə alınmaqla hər bir növ məhsula qiymətin təyin olunması məsələsi həll edilir. Hər bir variant üçün satışdan pul gəlirinin və mənfəətin büdcə göstəricilərinin hesablanması marjinal gəlir göstəricisindən istifadəyə əsaslanan düsturlar vasitəsi ilə həyata keçirilir.

Faktiki məhsul satışı bir sıra səbəblərdən büdcədə nəzərdə tutulmuş və ya standart qiymətdən yüksək və ya aşağı ola bilər. Faktiki qiymətlərin aşağı olması variantını nəzərdən keçirək.

Cədvəl 7.5-in məlumatları əsasında fərz edək ki, satış zamanı stolun müəyyən hissəsi aşağı qiymətlə (15 man. əvəzinə 10 man.) satılmış və aşağı qiymətə satılmış məhsuldan pul gəliri ümumi pul gəlirinin (270 min man.) 10%-ni təşkil edir. Bu dəyişikliyin mənfəətə təsirini aşağıdakı qaydada hesablamaq olar:

$$\text{kreslo üzrə} \quad DU_i = (12 - 7) : 12 = 0,42$$

$$\text{çarpayı üzrə} \quad DU_i = (18 - 11) : 18 = 0,39$$

$$\text{stol üzrə} \quad DU_i = (15 - 7) : 15 = 0,53$$

$$\text{aşağı qiymətə satılmış stol üçün} \quad DU_i = (10 - 7) : 10 = 0,3$$

Faktiki satışın bütün həcmi üçün məhsul vahidinin qiymətində marjinal gəlirin orta xüsusi çəkisini hesablayaq:

$$DU = \frac{0,42 \times 30 + 0,39 \times 35 + 0,53 \times 25 + 0,3 \times 10}{100} = \frac{12,6 + 13,6 + 13,2 + 3}{100} = 0,425$$

Buradan da satışdan mənfəətin həcmi $M^s = 270 \times 0,42 - 80 = 34,75$ min man. təşkil edəcəkdir.

Beləliklə, stol üzrə qiymətin aşağı düşməsi satışdan mənfəətin azalmasına səbəb olmuşdur (34,75 - 45,4 = - 10,65 min man.)

Qeyd etmək lazımdır ki, təcrübədə bəzən məhsulların müəyyən hissəsi onun tam maya dəyəri səviyyəsindən aşağı qiymətə satılır. Göründüyü kimi, müəssisədə stol aşağı qiymətə satılmışdır. Təhlil prosesində onun maya dəyəri hesablanmasa da büdcə üzrə satışdan mənfəət marjinal gəlirin ümumi məbləğinin 24,9%-ni ($26,9:106,6 \times 100$) təşkil edir. Aşağı qiymətə satılmış məhsul üzrə marjinal gəlir dərəcəsi 3 man. və ya büdcədə nəzərdə tutulmuş 8 manatın 37,05%-ni təşkil edir.

Marjinal gəlir dərəcəsinə sabit xərclərin payı 62,5% ($100 - 37,5$) təşkil etməlidir. Deməli, stol üzrə aşağı qiymət bu məhsulun tam maya dəyərindən azdır. Əlbəttə, bu məhsulun müəyyən hissəsinin aşağı qiymətə satılması ilə bağlı satışdan əldə olunan mənfəətin həcmi 9,8 min manat azalsa da, sabit xərclərin $9,8(8 - 3) \times 3 = 5,9$ min manata bərabər hissəsini ödəmişdir. Bu onunla əlaqədardır ki, marjinal gəlirin tərkibinə mənfəət və sabit xərclər daxildir.

7.7. İstimar dövründə şərti-sabit xərclərin örtülməsi variantlarının təhlili

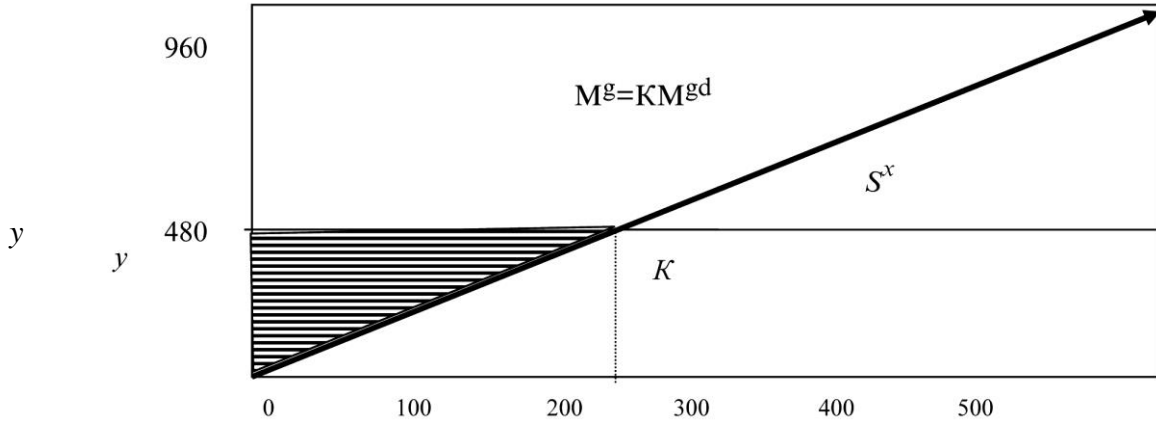
Qeyd etmək lazımdır ki, indiyə qədər satışın həcmi və maya dəyərinin mənfəətə təsirinin təhlili zamanı maya dəyərin ikinci hissəsi - dəyişən xərcləri üstələyən sabit xərclər götürülürdü. Məhsulun maya dəyərində sabit xərclər üstəlik xərclərin tərkibində böyük xüsusi çəkiyə malik olduğundan müəssisə rəhbərliyi üçün həmin xərclərin azaldılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Müəssisələrin fəaliyyətinin təhlilində mənfəət, maya dəyəri və satışın həcmi arasında qarşılıqlı əlaqəyə əsaslanan satışdan mənfəətin qiymətləndirilməsində istifadə olunan üsullar satışdan əldə edilən mənfəətlə sabit xərclər arasında mütənasibliyi qiymətləndirməyə imkan verir. Bu məqsədlə sabit xərclərlə müqayisədə marjinal gəlirin məhsul satışı həcmindən asılılığı nəzərdən keçirilir.

Həmin asılılıq şəkil 7.4- də əks etdirilmişdir. Nəzərdən keçirilən asılılığa dəyişən xərclər təsir göstərmir və qrafikdə əks etdirilməmişdir.

Şəkildə üfüqi xətt üzrə min ədəd hesabı ilə məhsul satışı, şaquli xətt üzrə dəyər göstəriciləri (min man. ilə) əks etdirilmişdir. Bu xətt üzrə ya marjinal gəlir, ya da sabit xərclər göstərilir.

Cari ildə satılmış 600 min ədəd məhsula görə marjinal gəlir 1440 min man. təşkil edir. (7.10) düsturuna əsasən marjinal gəlir dərəcəsinə müəyyən etmək olar:

Şəkil 7.4. Marjinal gəlirin sabit xərclərlə müqayisəsi

$$M^{gd} = 1440 : 600 = 2,4 \text{ man.}$$

Sabit xərclər qrafikdə S^x hərfi ilə işarə edilmiş və 480 min manata bərabərdir. Qrafikdə xətlənmiş zona satışın həcmi (K1) göstərir ki, burada marjinal gəlir sabit xərclərə bərabərdir: $M^g = K \times M^{gd} = S^x = 480$ min man. Bu şərt 200 min məhsul buraxılışını göstərir və satışın böhran nöqtəsini əks etdirir. Nəzərdən keçirdiyimiz misalda

$$N = 480 : 2,4 = 200 \text{ min ədəd olacaqdır.}$$

Əgər satışın illik həcmi 600 min ədəd, satışın 200 min ədəd həcmi marjinal gəlirə müvafiqdirsə, onda illik dövrün 1/3-i ərzində onlar ödənilir. Bu hesablamaları aşağıdakı tənəsüb formasında əks etdirmək olar.

$$t : T = K_1 : K \quad (7.28)$$

$$t = TK_1 : K \quad (7.29)$$

burada, t- sabit xərclərin aylar üzrə ödənilməsi;

T- müəssisənin fəaliyyətinin ilə və ya aya bərabər tam istismar dövrü, K_1 , K - müvafiq olaraq satışın böhran həddini və satışın ümumi həcmi göstərir. (7.29) düsturundan istifadə etməklə $t = 12 \times 200 : 600 = 4$ ay

müəyyənləşdirilir. Deməli, qalan 8 ay ərzində müəssisənin əldə etdiyi marjinal gəlir onu mənfəətlə təmin edəcəkdir.

Müəssisənin əldə etdiyi mənfəət iki əsas hissəyə bölünür: müəssisənin istifadə etdiyi mənfəət və mənfəətdən vergi formasında büdcəyə ödənilən mənfəət. Sabit xərclər mənfəətlə birlikdə marjinal gəliri yaradır. Beləliklə, marjinal gəlir üç hissədən ibarətdir: sabit xərcləri örtən mənfəət, büdcəyə köçürülən mənfəət və müəssisənin sərəncamında qalan mənfəət.

Marjinal gəlirin bölüşdürülməsinin bu qaydada qiymətləndirilməsi sahibkarlıq fəaliyyəti şəraitinin dəyişilməsi, eləcə də istehsal gücünün artırılmasının məqsədəuyğunluğu haqqında məsələnin həlli zamanı həyata keçirilir.

7.8. İstehsal gücünün artırılması haqqında qərarın əsaslandırılması

İstehsal gücünün artırılması ilə bağlı sabit xərclər də artır. Bu məqsədlə aparılan analitik hesablamalar istehsal gücünün artırılmasının məqsədəuyğunluğunu müəyyən edir.

Təhlil prosesində mövcud və nəzərdə tutulan istehsal gücü şəraitində iqtisadi göstəricilərin müqayisəsi aparılır.

Fərz edək ki, istehsal avadanlıqlarının maksimum gücü ildə 350 min man. həcmində sabit xərclə 1600 min man. dəyərində məhsul istehsal etməyə imkan verir. Qiymətdə marjinal gəlirin xüsusi çəkisi 0,5- dir. İstehsal gücünün ildə 2000 manata çatdırılması nəzərdə tutulmuşdur. Bu zaman sabit xərclərin 25% artması gözlənilir. Bağlanmış müqaviləyə əsasən məhsul satışı 1800 min man. təşkil edəcəkdir.

Təhlil prosesi üç istiqamətdə aparılacaqdır: mövcud variant üçün, sifariş perspektivi nəzərə alınmaqla istehsal gücünün artırılması variantı üçün və artırılmış gücdən maksimum istifadə variantı üçün. Həmin hesablamalar (7.27) düsturu əsasında aparılacaqdır. Əvvəlcə mənfəəti hesablayaq (min man.):

$$\text{I variant üçün } 1600 \times 0,5 - 350 = 800 - 350 = 450$$

$$\text{II variant üçün } 1800 \times 0,5 - 350 \times 1,25 = 900 - 437,5 = 462,5$$

$$\text{III variant üçün } 2000 \times 0,5 - 350 \times 1,25 = 1000 - 437,5 = 562,5$$

Mümkün sifarişlər nəzərə alınmaqla yeni güc variantından natamam istifadə zamanı mənfəət yalnız $2,8\% \left(\frac{462,5 - 450}{450} \times 100 \right)$, yeni güc variantından tam istifadə şəraitində mənfəət $25\% \left[\frac{562,5 - 450}{450} \right] \times 100$ artardı.

Deməli, yeni güc variantından natamam istifadə olunması yaxın dövrdə heç bir üstünlüyə gətirib çıxarmayacaqdır. İstehsal gücündən istifadənin nəzərdən keçirdiyimiz variantlarında sabit xərclərin ödənilməsinin hesablanması üçün (7.29) düsturundan istifadə etmək olar. Bu zaman satış həcminin böhran nöqtəsinin (K_1) satışın bütün həcminə (K) nisbətinin yerinə ona bərabər sabit xərclərin marjinal gəlirə nisbətini götürmək lazımdır.

$$t : T = K_1 : K = (S^x / M^{gd}) : (M^g / M^{gd})$$

Burdan da $t = T \times S^x : M^g$ yazmaq olar (7.30)

Mövcud variant üzrə sabit xərclərin ödənilməsi $12 \times 50 : 800 = 5,2$ ay, perspektiv sifarişlər nəzərə alınmaqla artırılmış istehsal gücündən mümkün istifadə variantı üzrə $12 \times 437,5 : 900 = 5,8$ ay, artırılmış istehsal gücündən tam istifadə zamanı $12 \times 437,5 : 1000 = 5,2$ ay təşkil edəcəkdir.

İstehsal gücünün artırılması haqqında qərarın qəbul edilməsi əlavə əsaslı xərclərin ödənilməsinə əminlik yaranması ilə bağlıdır.

7.9. «İstehsal etmək və ya satın almaq» qərarının əsaslandırılması

Müəssisələrin rəhbərləri bir sıra hallarda özlərinə lazım olan yarımfabrikat və komplektləşdirici hissələrin özlərində istehsalının təşkili və ya kənardan alınması məsələsini həll etməli olurlar. Bu zaman qəbul ediləcək qərarların səmərəliliyi məlumat vahidinin alış dəyərinin onun istehsalına çəkilən xərclə müqayisə edilməsi ilə müəyyən olunur.

Fərz edək ki, müəssisə məhsul istehsalına lazım olan yarımfabrikatı özündə hazırlayarsa, onun istehsalı üzrə texnoloji xəttin saxlanması ilə bağlı sabit xərclərin illik məbləği 120 min man., məhsul vahidinə dəyişən xərc 30 man. təşkil edəcəkdir. Həmin məmulatı kənardan hər biri 80 manata əldə etmək olar. Kənardan alınan məmulatın dəyərini aşağıdakı düsturla ifadə etmək olar:

$$D=P \times K \quad (7.31)$$

Burada, D – məmulatın dəyəri;
 P -məmulatın vahidinin qiyməti,
 K - alınan məmulatın miqdarını göstərir.

Əgər həmin məmulat müəssisənin özündə istehsal edilərsə, onun maya dəyərində (M^d) sabit və dəyişən xərc daxil olunur:

$$M^d = K \times D^x + S^x \quad (7.32)$$

Bu zaman aşağıdakı bərabərliyi qurmaq olar:

$$P \times K = K \times D^x + S^x \quad (7.33)$$

(7.29) bərabərliyinin mahiyyəti məmulata olan tələbatın hansı səviyyəsində onun dəyəri ilə istehsalına çəkilən xərcin eyni məbləğ təşkil etdiyinin müəyyən olunmasıdır. İndi hesablamaları aparaq.

$$80 \times K = 30 \times K + 120000$$

$$80K - 30K = 120000$$

$$50K = 120000$$

$$K = 2400$$

Deməli, əgər istehsal üçün məmulata olan tələbat ildə 2400 ədəd təşkil edirsə, onda onları kənardan almaq məqsədəuyğundur. Çünki, bu halda məmulatın istehsalına xərc ilə onun alınmasına çəkilən xərc eynidir. Əgər tələbat 2400-dən yuxarı olarsa, məmulatın müəssisənin özündə hazırlanması iqtisadi cəhətdən səmərəlidir. Məsələn, müəssisəyə 3000 ədəd həmin məmulatdan lazımdır. Bu zaman onun hər biri müəssisəyə 70 manata başa gələcəkdir ki, bu da alış qiymətindən aşağıdır.

$$\frac{30 \times 3000 + 120000}{3000} = 70 \text{ manat}$$

Deməli, müəssisəyə lazım olan məmulatın miqdarı 2400 ədədi ötərsə, onu müəssisənin özündə istehsal etmək iqtisadi cəhətdən sərfəlidir.

7.10. Avadanlığın modernləşdirilməsi haqqında qərarın əsaslandırılması

Avadanlıqların modernləşdirilməsi, köhnəlmiş maşın və dəzgahların yenisi ilə əvəz edilməsi problemi operativ idarəetmə üçün deyil, daha çox müəssisənin inkişafının strateji planlaşdırılması üçün vacibdir. Əsas vəsait

obyektlərinin (kapital aktivlərin) əldə edilməsi bir qayda olaraq, böyük məbləğdə vəsait tələb edir və belə qərarı qəbul edərkən bir neçə il qabağa proqnozlaşdırılan gəlir və xərcləri nəzərə almaq lazımdır.

Əsaslı vəsait qoyuluşu barədə qərarın qəbul edilməsi müəssisə rəhbəri qarşısında duran çox vacib məsələlərdən biridir. Əksər müəssisələr bu məqsədlə beş il, on il və daha artıq dövrə uzunmüddətli planlar işləyib hazırlayır. Əsaslı vəsait qoyuluşu üzrə məsrəflər həmin uzunmüddətli planların inteqral hissəsini təşkil edir.

Avadanlıqların dəyişilməsinin nəticələri yeni avadanlığın bütün iş müddətinə görə qiymətləndirilməlidir. Mövcud avadanlığın əldə edilməsi və istismarı üzrə xərclər belə qərarların qəbulunda əsas rol oynayır. Onların səmərəli xidmətinin qiymətləndirilmiş müddətinə və obyektin istismarı dövründə proqnozlaşdırılan ləğv dəyərində də yenidən baxıla bilər.

Fərz edək ki, köhnə avadanlıq yenisi ilə əvəz edilir. Satışın həcmi və pul gəliri dəyişməz qalır (ildə 100000 man.). Dəzgahın dəyişilməsinin əsas məqsədi əmək məsrəflərini azaltmaq, onun şəraitini yaxşılaşdırmaqdır. İşləyən dəzgah üzrə məlumatlar aşağıdakı kimidir: ilkin dəyəri 130000 man. (dəzgah 7 il əvvəl əldə edilmişdir), səmərəli xidmət müddəti 12 il, cari ləğv dəyəri 10000 manat, qalıq dəyəri 60000 manat $\{130000 - [(130000 - 10000) / 12] \times 7\}$ (köhnəmə xətti metod üzrə silinir). Qalan səmərəli xidmət müddəti 5 il, beşinci ilin sonuna ləğv dəyəri sıfıra bərabərdir, il ərzində dəyişən xərclər – 70000 manatdır.

Yeni dəzgah üzrə məlumat belədir: qiyməti 50000 man., səmərəli xidmət müddəti 5 il və ləğv dəyəri sıfıra bərabərdir, illik dəyişən xərclər – 50000 man.

Avadanlıqların dəyişdirilməsinin məqsədəuyğun olub-olmamasını qiymətləndirək.

Uyğun məlumatların müəyyən edilməsinə əsasən işləyən dəzgahın qalıq dəyəri uyğun deyildir. Belə ki, bu keçmiş xərclərdir və biz onlara təsir etmək iqtidatında deyilik. Deməli, avadanlığın dəyişdirilməsi problemini həll edərkən qalıq dəyəri haqqında məlumatlar təhlilə cəlb edilməlidir. Uyğun xərclərin maqayisə edilməsi yolu ilə dəzgahın dəyişdirilməsinin təhlili üçün aşağıdakı cədvəli tərtib edək.

Сәдвәл 7.6.

Уйғун олан вә уйғун гәлмәйән мәлуматларын мұқайисәси әсasında дәзгahын дәйишдирилмәси вариантının тәһлили. (min man.)

№№	Гöstәricи	5 il әrzindә ümumi мәblәğ		
		saxlamaq	dәyишдirmәk	fәrq
1	Pul gәliri	500	500	-
2	Dәyишән xәrcләр	350	250	100
3	Köhnә dәzгahın qalıq dәyәri: köhnәlmә	60		
4	Vaxtından әvvәl lәğv edilmәsi sәbәbindән itki		60	
5	Lәğv dәyәri		(10)	10
6	Yeni dәzгah üzrә köhnәlmә		50	(50)
	Xәrcләrin yekunu	410	350	60
	Әmәliyyat mәнfәәti	90	150	60

Әlbәттә, köhnә dәzгahın әvәz edilmәsi bütövlүkdә müәssisәyә 60 min man. mәнfәәt gәtirәр. Lakin ашаğı sәviyyәdә rәhbәр (mәsәlән, istehsal bölmәsinin rәisi) başqa çür dүшүнә bilәр. Çünki tәzә dәzгah birinci istismar ilindә müsbәt nәticә vermәyә bilәр. Buna gөрә dә bu qәbildән qәrar qәbul edәrkән müәssisәnin ümumi marağı nәzәрә alınmalıdır.

Сәдвәл 7.7.

Уйғун xәrcләrin мұқайисәси әсasında дәзгahын әvәz edilmәsinin тәһлили, min man.

№	Гöstәricи	5 il үçün ümumi мәblәğ		
		saxlamaq	Әvәz etmәk	fәrq
1.	Dәyишән xәrcләр	350	250	100
2.	Köhnә dәzгahın lәğv dәyәri		10	10
3.	Yeni dәzгahın köhnәlmәsi		50	50
	Уйғун xәrcләrin yekunu	350	290	60

Yoxlama sualları:

1. Marjinal təhlilin mahiyyəti nədir?
2. Marjinal təhlil prosesində hansı məsələlər həll olunur?
3. Marjinal təhlilin metodikasının tətbiqi hansı şərtlərin gözlənilməsini tələb edir?
4. «həcm – məsrəflər - mənfəət» asılılığının öyrənilməsində məqsəd nədir?
5. İstehsalın zərərsizlik səviyyəsi necə təhlil edilir?
6. Aşağı qiymətlə əlavə sifarişin qəbul edilməsi haqqında qərar necə əsaslandırılır?
7. Yeni məhsula qiymət variantı necə əsaslandırılır?
8. Əmtəəlik məhsulların çeşidinin dəyişdirilməsinin zəruriliyi necə əsaslandırılır?
9. «Almaq və ya istehsal etmək» qərarı necə əsaslandırılır?
10. İstehsal gücünün artırılmasının zəruriliyi necə əsaslandırılır?

VIII FƏSİL. MÜHASİBAT UÇOTU VƏ HESABATININ BEYNƏLXALQ STANDARTLARI ŞƏRAITIDƏ MƏNFƏƏT VƏ RENTABELLIYIN TƏHLİLİ

8.1. Direkt-kostinq sistemində mənfəətin amilli təhlili metodikası

Satışdan əldə edilən mənfəətin təhlilinin mövcud metodikası xərclərin, satışın və ya məhsul buraxılışının həcmindən asılılığının xarakterindəki müxtəlifliyi nəzərə alır. Bu zaman nəzərdə tutulur ki, satışın (məhsul buraxılışının) həcmnin artımı xərclərin artımı ilə əlaqədardır və məhsulun maya dəyəri məhsul buraxılışı həcmnin artması və ya azalması ilə bağlı dəyişilir. Lakin məhsulun həcmnin artması zamanı xərclərin yalnız müəyyən qismi (dəyişən xərclər) dəyişir və buna görə də istehsalın həcmnin artması məhsul vahidinə düşən xərclərin azalmasına səbəb olur.

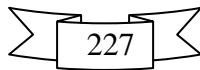
Mənfəətin dəyişən və sabit xərclərdən asılılığının təhlili idarəetmə təhlilinin imkanlarını genişləndirir. Son dövrlərdə mənfəətin təhlilinin xərclərin dəyişən və şərti-sabit xərclərə bölünməsinə və marjinal gəlir kateqoriyasına əsaslanan metodikasına xüsusi diqqət yetirilir. Bu metodika bazar münasibətləri inkişaf etmiş ölkələrdə geniş tətbiq edilir.

“Direkt-kostinq” sistemi- bazar iqtisadiyyatının atributudur. Burada uçotun, təhlilin və icarəetmə qərarlarının əsaslandırılmasının inteqrasiyasının yüksək səviyyəsi əldə olunur. Bu sistemdə istehsalın həcmnin dəyişilməsindən asılı olaraq ehtiyatlarla xərclərin vəhdətinin öyrənilməsinə xüsusi diqqət verilir.

“Direkt-kostinq” sistemində xərclərin şərti-sabit və dəyişən xərclərə bölünməsi analitik hesablamalarda mühüm göstərici olan marjinal gəlir göstəricisini müəyyən etməyə imkan verir. Əvvəlki fəsildə qeyd etdiyimiz kimi, marjinal gəlir (M^g) satışdan mənfəət (M^s) ilə sabit xərclərin (S^x) cəmi kimi hesablanır:

$$M^g = M^s + S^x \quad (8.1)$$

Buradan da

$$M^s = M^g - S^x \quad (8.2)$$

Marjinal gəliri həmçinin satılmış məhsulun miqdarı (K) ilə məhsul vahidinə marjinal gəlir dərəcəsinin (M^{gd}) hasili kimi də hesablamaq olar:

$$M^s = K \times M^{gd} - S^x \quad (8.3)$$

$$M^{gd} = P_i - D^x_i \quad (8.4)$$

$$M^s = K(P_i - D^x_i) - S^x \quad (8.5)$$

Burada: P_i - məhsul vahidinin satış qiymətini;

D^x_i - məhsul vahidinə dəyişən xərcləri göstərir.

Qeyd etmək lazımdır ki, (8.5) düsturundan məhsul növləri üzrə satışdan əldə edilən mənfəətin təhlilində istifadə olunur. Bu zaman satılmış məhsulun miqdarının, qiymətinin, dəyişən xərclərin səviyyəsinin və daimi xərc məbləğinin dəyişməsi hesabına mənfəət məbləğinin dəyişilməsini müəyyən etmək mümkündür. Təhlil üçün ilkin məlumatlar 8.1 sayılı cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl 8.1.

**“A” məmulatı üzrə mənfəətin çoxamilli təhlili üçün məlumatlar
(min man.)**

Göstəricilər	Biznes-plan üzrə	Faktiki
Məhsul satışının həcmi, ədəd	1900	1617
Məhsul vahidinin satış qiyməti	5,0	5,2
Məhsul vahidinin maya dəyəri	4,0	4,5
o cümlədən məhsul vahidinə dəyişən xərclər	2,8	3,1
Sabit xərclər	2280	2263
Mənfəət	1900	1132

Zəncirvari yerdəyişmə üsulundan istifadə etməklə həmin amillərin satışdan mənfəətin məbləğinə təsirini hesablamaq mümkündür:

$$M^s_0 = K_0(P_0 - D^x_0) - S^x_0 = 1900(5 - 2,8) - 2280 = 1900 \text{ min manat}$$

$$M^s_{\text{şərti1}} = K_1(P_0 - D^x_0) - S^x_0 = 1617(5 - 2,8) - 2280 = 1277,4 \text{ min manat}$$

$$M^s_{\text{şərti2}} = K_1(P_1 - D^x_0) - S^x_0 = 1617(5,2 - 2,8) - 2280 = 1600,8 \text{ min manat}$$

$$M^s_{\text{şərti3}} = K_1(P_1 - D^x_1) - S^x_0 = 1617(5,2 - 3,1) - 2280 = 1115,7 \text{ min manat}$$

$$M^s_1 = K_1(P_1 - D^x_1) - S^x_1 = 1617(5,2 - 3,1) - 2263 = 1132 \text{ min manat}$$

Mənfəət məbləği üzrə ümumi azalma 768 min manat (1132–1900) təşkil etmişdir. Bu dəyişilmə (azalma) aşağıdakı amillər hesabına yaranmışdır:

a) satılmış məhsulun miqdarının azalması hesabına:

$$\Delta M^s_{(k)} = 1277,4 - 1900 = -622,6 \text{ min manat}$$

b) satış qiymətinin dəyişilməsi hesabına:

$$\Delta M^s_{(p)} = 1600,8 - 1277,4 = +323,4 \text{ min manat}$$

c) məhsul vahidinə düşən dəyişən xərclərin artması hesabına:

$$\Delta M^s_{(D^x)} = 1115,7 - 1600,8 = -485,1 \text{ min manat}$$

q) sabit xərclərin azalması hesabına:

$$\Delta M^s_{(S^x)} = 1132 - 1115,7 = +16,3 \text{ min manat}$$

Əldə etdiyimiz nəticələri 6.6 sayılı cədvəlin məlumatları əsasında aparılmış təhlilin nəticələri ilə (səh. 170) müqayisə etsək, onların nəzərəçarpan dərəcədə fərqli olduğunu görürük. Belə ki, istehsalın azalmasının nəticəsi kimi satış həcminin azalması hesabına müəssisə 283 min manat (1617–1900) deyil, 622,6 min manat, maya dəyərinin dəyişməsi ilə əlaqədar 808,4 min manat deyil, 468,8 min manat az mənfəət əldə etmişdir.

Deməli, yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz metodika istehsalın (satışın) həcmi, maya dəyəri və mənfəət arasında qarşılıqlı əlaqəni nəzərə almaqla amillərin mənfəət məbləğinə təsirinin daha düzgün müəyyən edilməsinə imkan verir.

Müxtəlif növ məhsul istehsalı zamanı satışdan əldə edilən mənfəətin çoxamilli təhlilinin metodikası bir qədər mürəkkəbləşir, çünki burada satışın dəyişilməsi amili də nəzərə alınmalıdır. Bunun üçün aşağıdakı düsturdan istifadə etmək olar:

$$M^s = P^g \times \bar{DU} - S^x \quad (8.6)$$

Burada: \bar{DU} pul gəlirində marjinal gəlirin orta xüsusi çəkisini göstərir.

Qeyd etmək lazımdır ki, marjinal gəlirin orta xüsusi çəkisi pul gəlirinin ümumi məbləğində hər növ məhsulun xüsusi çəkisindən (UD_i) və hər bir növ məhsul üzrə marjinal gəlirin xüsusi çəkisindən (marjinal gəlirin qiymətə nisbəti) asılıdır:

$$DU = \sum(UD_i \times DU_i); \quad UD_i = P^g_i / P^g_{\text{üm}}; \quad DU_i = (P - D^x_i) / P_i \quad (8.7)$$

Öz növbəsində pul gəliri də məhsul satışının həcmindən, onun quruluşundan və qiymətindən asılıdır:

$$P^g = \sum(Q_{\text{üm}} \times UD_i \times P_i) \quad (8.8)$$

Bu halda məhsul satışından mənfəətin çoxamilli təhlili düsturu aşağıdakı formanı alacaqdır:

$$M^s = \sum(Q_{\text{üm}} \times DU_i \times P_i) \times \sum \left(UD_i \frac{P_i - D^x_i}{P_i} \right) - S^x \quad (8.9)$$

Həmin düsturun köməkliyi ilə satılmış məhsulun miqdarının (həcmnin), onun quruluşunun, satış qiymətinin, dəyişən xərclərin və sabit xərclərin dəyişməsinin mənfəət məbləğinə təsirini hesablamaq olar. Bunun üçün 8.9 düsturundan istifadə edərək 8.2 və 8.3 sayılı cədvəl məlumatları əsasında həmin amillərin mənfəətə təsirini hesablayaq.

Cədvəl 8.2.

Məhsul satışından pul gəliri

Göstərici	Pul gəliri məbləği, min man.	Pul gəlirinin hesablanması qaydası		
		satışın həcmi	Satışın quruluşu	satış qiyməti
$P^g_0 = \sum(K_{i0} \times P_{i0})$	31750	Plan	Plan	Plan
$P^g_{\text{şərti1}} = P^g_0 \times \Theta_0$	$(31750 \times 0,9912) = 31470$	Fakt	Plan	Plan
$P^g_{\text{şərti2}} = \sum(K_{i1} \times P_{i0})$	32200	Fakt	Fakt	Plan
$P^g_1 = \sum(K_{i1} \times P_{i1})$	33312	Fakt	Fakt	Fakt

Müəssisədə daimi xərclər 8218 min manat planlaşdırıldığı halda faktiki 8830 min manat təşkil etmişdir.

Əvvəlcə hər bir növ məhsul üçün satış qiymətində marjinal gəlirin xüsusi çəkisini hesablayaq:

«A» məhsulu üçün $(5000 - 2800) : 5000 = 0,44$
 «B» məhsulu üçün $(6000 - 3600) : 6000 = 0,40$

«C» məhsulu üçün (7000–3500):7000=0,50
 «D» məhsulu üçün (7500–3750):7500=0,50

Сәdvәl 8.3.

Mәhsul satışıının quruluşu

Mәhsul növü	Mәmulatın qiymәti, min man.		Mәmulat vahidinә dәyişән xәrc, min man.		Ümumi pul gәlirindә xüsusi çәkisi		DU _i = $\frac{P_i - D_i^x}{P_i}$		
	plan	fakt	plan	fakt	plan	fakt	plan	Şәrti	fakt
A	5000	5200	2800	3100	29,92	25,10	0,44	0,4615	0,404
B	6000	6100	3600	3500	35,28	32,92	0,40	0,4100	0,426
C	7000	7350	3500	3600	19,88	22,10	0,50	0,5238	0,510
D	7500	7800	3750	3744	14,96	19,88	0,50	0,5192	0,520

İndi dә mәhsul satışıının ümumi hәcmi üçün marjinal gәlirin plan üzrә orta xüsusi çәkisini hesablayaq:

$$\bar{DU}_0 = \frac{29,92 \times 0,44 + 35,28 \times 0,4 + 19,88 \times 0,58 + 14,96 \times 0,5}{100} = 0,44677$$

Onda bu düsturdan istifadə etməklә plan üzrә mәhsul satışıından әldә edilән mәнфәәtin mәblәğini hesablayaq:

$$M^s_0 = P^g_0 \times \bar{DU}_0 - S^x_0 = 31750 \times 0,44677 - 8218 = 5967 \text{ min manat}$$

Tәhlilin növbәti mәрhәlәsindә satılmış mәhsulun miqdarının dәyişmәsi hesabına mәнфәәt mәblәğinin dәyişmәsi mәblәği hesablanır. Әgәр mәhsul növlәri üzrә satışıın hәcmi eyni dәрәcәdә artarsa, onda satışıın quruluşu vә pul gәlirindә marjinal gәlirin orta xüsusi çәkisi dә dәyişmәz qalacaqdır:

$$M^s_{\text{şәrti1}} = P^g_{\text{şәrti1}} \times \bar{DU}_0 - S^x_0 = 31470 \times 0,44677 - 8218 = 5842 \text{ min manat}$$

Hesablamalardan aydın olur ki, mәhsul satışı hәcminin azalması hesabına mәнфәәt mәblәği 125 min manat (5842 – 5967) azalmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, mәhsul satışıının strukturunun dәyişilmәsi hәм pul gәlirinin, hәм dә pul gәlirindә marjinal gәlirin orta xüsusi

çəkisinin dəyişilməsi ilə nəticələnir. Satışın quruluşunun dəyişilməsinin marjinal gəlir və mənfəət məbləğinə təsirini müəyyən edərkən aşağıdakı hesablamaları (plan üzrə satış qiymətinə və məhsul vahidinə dəyişən xərcə görə) aparmaq lazımdır.

$$\bar{DU}_{\text{şerti1}} = \frac{0,44 \times 25,1 + 0,4 \times 32,93 + 0,5 \times 22,1 + 0,5 \times 19,9}{100} = 0,45202$$

$$M^s_{\text{şerti2}} = P_{\text{şerti2}} \times \bar{DU}_{\text{şerti1}} - S^x_0 = 32200 \times 0,45202 - 8218 = 6339 \text{ min man.}$$

Deməli, satışın quruluşunun (C və D məhsulunun xüsusi çəkisinin artması hesabına) dəyişilməsi nəticəsində mənfəətin həcmi 497 min manat (6339 – 5842) artmışdır.

Mənfəət məbləğinə məhsulun qiyməti böyük təsir göstərir. Bu amilin təsiri nəticəsində pul gəliri məbləği və marjinal gəlirin orta xüsusi çəkisi də dəyişir. Bu amilin təsirini hesablamaq üçün əvvəlcə hər növ məhsul üzrə faktiki satış qiyməti və məhsul vahidinə plan üzrə dəyişən xərc məbləğinə görə marjinal gəlirin xüsusi çəkisini hesablayaq:

«A» məhsulu üçün	(5200 – 2800):5200=0,4615
«B» məhsulu üçün	(6100 – 3600):6100=0,4100
«C» məhsulu üçün	(7350 – 3500):7350=0,5238
«D» məhsulu üçün	(7800 – 3750):7800=0,5192

Satışın faktiki həcmi üçün marjinal gəlirin orta xüsusi çəkisinin (faktiki quruluşa, faktiki çatış qiymətinə və plan üzrə məhsul vahidinə dəyişən xərcə görə) hesablayaq:

$$\bar{DU}_{\text{şerti2}} = \frac{0,46 \times 25,1 + 0,41 \times 32,4 + 0,5238 \times 22,1 + 0,5192 \times 19,9}{100} = 0,4703$$

$$M^s_{\text{şerti3}} = P^g_1 \times \bar{DU}_{\text{şerti2}} - S^x_0 = 33312 \times 0,4703 - 8218 = 7449 \text{ min man.}$$

Deməli, satış qiymətinin artması hesabına mənfəət məbləği 1110 min manat (7449- 6339) artmışdır.

Daha sonra satışın faktiki quruluşu, qiyməti və məhsul vahidinə dəyişən xərclərə görə marjinal gəlirin fərdi və orta xüsusi çəkisini hesablayaq:

«A» məhsulu üçün	(5200 – 3100):5200=0,404
«B» məhsulu üçün	(6100 – 3500):6100=0,426
«C» məhsulu üçün	(7350 – 3600):7350=0,510

$$\bar{D}U_1 = \frac{\begin{matrix} \text{«D» məhsulu üçün} & (7800 - 3744):7800=0,520 \\ 0,404 \times 25,1 + 0,426 \times 32,9 + 0,51 \times 22,1 + 0,52 \times 19,9 \end{matrix}}{100} = 0,45816$$

$$M^s_{\text{şərti4}} = P^g_1 \times \bar{D}U_1 - S^x_0 = 33312 \times 0,45816 - 8218 = 7044 \text{ min. man.}$$

Hesablamalar göstərir ki, məhsul vahidinə dəyişən xərclərin artması hesabına mənfəət məbləği 405 min manat (7044–7449) azalmışdır.

Sabit xərclərin 612 min manat (8830-8218) artması həmin məbləğdə mənfəətin azalmasına (6432–7044) səbəb olmuşdur.

Sistemli şəkildə həmin hesablamaları aşağıdakı cədvəldə vermək olar.

Cədvəl 8.4.

Marjinal gəlirdən istifadə etməklə mənfəət məbləğinə amillərin təsirinin hesablanması

Mənfəət məbləğinin hesablanması, min man.	Amillər				
	satışın həcmi	satışın quruluşu	satış qiyməti	Dəyişən xərclər	sabit xərclər
$31750 \times 0,44677 - 8218 = 5967$	Plan	Plan	Plan	Plan	Plan
$32200 \times 0,44677 - 8218 = 5842$	Fakt	Plan	Plan	Plan	Plan
$32200 \times 0,44202 - 8218 = 6339$	Fakt	Fakt	Plan	Plan	Plan
$33312 \times 0,47030 - 8218 = 7449$	Fakt	Fakt	Fakt	Plan	Plan
$33312 \times 0,45816 - 8218 = 7044$	Fakt	Fakt	Fakt	Fakt	Plan
$33312 \times 0,45816 - 8830 = 6432$	Fakt	Fakt	Fakt	Fakt	Fakt

Mənfəət məbləğinin planda nəzərdə tutulduğundan 465 min man. (6432-5967) artması aşağıdakı amillərin hesabına olmuşdur:

- 1) Satış həcminin dəyişilməsi:
 $5842 - 5967 = -125$ min man.
- 2) Satışın quruluşunun dəyişilməsi:
 $6339 - 5842 = +497$ min man.
- 3) Məhsulun satış qiymətinin dəyişməsi:
 $7449 - 6339 = +1110$ min man.

233

- 4) Dəyişən xərclərin dəyişməsi:
 $7044 - 7449 = -405$ min. man.
- 5) Sabit xərclərin dəyişməsi:
 $6432 - 7044 = -612$ min. man.

Aparılan hesablamaların nəticələri mənfəətin çoxamilli təhlilinin mövcud metodikasına (bax.cə.d. 6.5) görə hesablanmış nəticələrdən köklü surətdə fərqlənir. Belə ki, marjinal təhlil metodikası üzrə (II variant) mənfəət satışın həcmi və quruluşundan daha çox asılıdır, çünki həmin amillər eyni zamanda məhsulun maya dəyərinə də təsir göstərir. Beləliklə, mənfəətin çoxamilli təhlilinin müxtəlif metodikalarının müqayisəsi göstərir ki, marjinal təhlilin metodikası böyük üstünlüyə malikdir. Belə ki, bu metodika həm bilavasitə (birbaşa), həm də vasitəli əlaqə və asılılığın tədqiqinə və kəmiyyətə ölçülməsinə imkan verir. Ondan maliyyə idarəetməsində istifadə olunması maliyyə nəticələrinin formalaşması prosesində səmərəliliyi təmin edir.

Cədvəl 8.5

Mənfəətin amilli təhlilinin nəticələrinin müqayisəli qiymətləndirilməsi

Amillər	Variantlar	
	I	II
1.Məhsul satışı həcmnin dəyişməsi	+ 84,1	-125
2.Satılmış məhsulun quruluşunun dəyişməsi	+ 41,9	+497
3.Məhsulun satış qiymətinin dəyişməsi	+1112	+1110
4.Məhsulun maya dəyərinin dəyişməsi o cümlədən	- 773	- 1017
a) dəyişən xərclərin dəyişməsi	-	-405
b) sabit xərclərin dəyişməsi	-	-612
Yekunu	+465	+465

8.2. Direkt-kostinq sistemində rentabelliğin təhlili metodikası

Hazırda ölkəmizin müəssisələrində rentabelliğin təhlilinin tətbiq edilən metodikası xərc-həcm-mənfəət qarşılıqlı əlaqəsini nəzərə almır.Həmin metodikaya əsasən rentabellik səviyyəsi satışın həcmindən asılı deyildir, sonuncunun artımı yalnız mənfəətin və xərclərin artmasına səbəb olur. Həqiqətdə isə, müəssisənin mənfəətinin və xərclərinin satışın həcminə

mütənasib olaraq dəyişmədiyinə əmin olduq, çünki xərclərin müəyyən hissəsi sabit xərclərdir. Ona görə də, marjinal təhlildə amillərin məhsul növləri üzrə rentabellik səviyyəsinin dəyişməsinə təsirini aşağıdakı düsturla hesablamaq olar:

$$R^{x_i} = \frac{M^s_i}{M^d_i} = \frac{K_i(P_i - D^{xi}) - S^{xi}}{K_i \times D_i^x + S^{xi}} \quad (8.10)$$

8.1 sayılı cədvəlin məlumatlarından istifadə etməklə «A» məhsulu üzrə rentabellik səviyyəsinin çoxamilli təhlilini aparaq:

$$R^{x_0} = \frac{K_0(P_0 - D_0^x) - S_0^x}{K_0 \times D_0^x + S_0^x} = \frac{1900(5 - 2,8) - 2280}{1900 \times 2,8 + 2280} = \frac{1900}{7600} \times 100 = 25,0\%$$

$$R^{x_{\text{şərt1}}} = \frac{K_1(P_0 - D_0^x) - S_0^x}{K_1 \times D_0^x + S_0^x} = \frac{1617(5,0 - 2,8) - 2280}{1617 \times 2,8 + 2280} = \frac{1277,4}{6807,6} \times 100 = 18,76\%$$

$$R^{x_{\text{şərt2}}} = \frac{K_1(P_1 - D_0^x) - S_0^x}{K_1 \times D_0^x + S_0^x} = \frac{1617(5,0 - 2,8) - 2280}{1617 \times 2,8 + 2280} = \frac{1600,8}{6807,6} \times 100 = 23,51\%$$

$$R^{x_{\text{şərt3}}} = \frac{K_1(P_1 - D_1^x) - S_0^x}{K_1 \times D_1^x + S_0^x} = \frac{1617(5,0 - 3,1) - 2280}{1617 \times 3,1 + 2280} = \frac{1115,7}{7292,7} \times 100 = 15,3\%$$

$$R^{x_1} = \frac{K_1(P_1 - D_1^x) - S_1^x}{K_1 \times D_1^x + S_1^x} = \frac{1617(5,2 - 3,1) - 2263}{1617 \times 3,1 + 2263} = \frac{1132,7}{7275,7} \times 100 = 15,56\%$$

Hesablamalar göstərir ki, rentabelliyn faktiki səviyyəsi planda nəzərdə tutulduğundan 9,44% (15,56 - 25,0) aşağı olmuşdur. Bu, aşağıdakı amillərin təsiri ilə əlaqədardır:

- 1) Satılmış məhsulun miqdarının dəyişməsi:
 $\Delta R^{x(k)} = 18,76 - 25,0 = -6,24\%$
- 2) Məhsulun satış qiymətinin dəyişməsi:
 $\Delta R^{x(p)} = 23,51 - 18,76 = +4,75\%$
- 3) Məhsul vahidinə dəyişən xərclərin dəyişməsi:
 $\Delta R^{x(Dx)} = 15,3 - 23,51 = -8,21\%$
- 4) Sabit xərclərin dəyişilməsi:
 $\Delta R^{x(Sx)} = 15,56 - 15,3 = +0,26\%$

Beləliklə, ümumi kənarlaşma $(-6,24) + 4,75 + (-8,21) + 0,26 = -9,44\%$ təşkil etmişdir. Əldə edilmiş nəticələri mövcud metodika ilə aparılmış hesablamalarla müqayisə edək:

Cədvəl 8.6.

Rentabelliyn çoxamilli təhlilinin müqayisəli qiymətləndirilməsi

Amillər	Variantlar	
	I	II
Satılmış məhsulun miqdarı	–	– 6,24
Satış qiyməti	+5	+4,75
Məhsulun maya dəyəri	–14,44	–7,95
o cümlədən: məhsul vahidinə dəyişən xərc	–	–8,21
Sabit xərclər	–	+0,26
Yekunu	– 9,44	– 9,44

Rentabellik səviyyəsinin amilli təhlilinin yeni metodikasında satışın həcmi, maya dəyəri və mənfəət arasında qarşılıqlı əlaqə nəzərə alındığından daha düzgün nəticələr əldə edilir.

Bütövlükdə müəssisə üzrə xərclərin rentabelliyni təhlil etmək üçün aşağıdakı çoxamilli moduldan istifadə etmək məqsədəuyğundur:

$$R^x = \frac{P^g \times \bar{D}U - S^x}{\sum (K_i \times D_i^x) + S^x} = \frac{\sum (Q_{um} \times UD_i \times P_i) \times \sum (UD_i \times \frac{P_i - D_i^x}{P_i}) - S^x}{\sum (Q_{um} \times UD_i \times D_i^x) + S^x} \quad (8.11)$$

Xərclərin rentabelliyyənin çoxamilli təhlili üçün amillərin müxtəlif kəmiyyətinə görə mənfəət məbləği cədvəl 8.4, xərclər isə cədvəl 8.7- də verilmişdir.

Cədvəl 8.7.

Satılmış məhsul üzrə məsrəflər (min man.)

Göstəricilər	Hesablanması	Məbləğ,
1.Plan üzrə	$\sum (K_{io} \times D^{x_{io}}) + S^{x_{io}} = 17565 + 8218$	25783
2.Satışın faktiki həcminə, plan quruluşuna, dəyişən və sabit xərclərin plan səviyyəsinə görə	$\sum (K_{io} \times D^{x_{io}}) \times \Theta Q + S^{x_o} = 17565 \times 0,9912 + 8218$	25628
3.Satışın faktiki həcmi və quruluşuna, dəyişən və sabit xərclərin plan məbləğinə görə	$\sum (K_{i1} \times D^{x_{io}}) + S^{x_{io}} = (1617 \times 2,8 + 1767 \times 3,6 + 1017 \times 3,5 + 853 \times 3,75) + 8218$	25865
4.Sabit xərclərin plan məbləğinə görə faktiki	$\sum (K_{i1} \times D^{x_{i1}}) + S^{x_{io}} = (1617 \times 3,1 + 1767 \times 3,5 + 1017 \times 3,6 + 853 \times 3,744) + 8218$	26268
5.Faktiki	$\sum (K_{i1} \times D^{x_{i1}}) + S^{x_1} = 18050 + 8830$	26880

Zəncirvari yerdəyişmə üsulunu tətbiq etməklə xərclərin rentabelliyyənin səviyyəsinin amilli təhlilini aparmaq mümkündür:

$$R^{x_0} = \frac{5967}{25783} \times 100 = 23,14\%$$

$$R^{x_{\text{şerti 1}}} = \frac{5842}{25628} \times 100 = 22,79\%$$

$$R^{x_{\text{şerti } 2}} = \frac{6339}{25865} \times 100 = 24,50\%$$

$$R^{x_{\text{şerti } 3}} = \frac{7449}{25865} \times 100 = 28,79\%$$

$$R^{x_{\text{şerti } 4}} = \frac{7044}{26268} \times 100 = 26,81\%$$

$$R^{x_1} = \frac{6432}{26880} \times 100 = 23,93\%$$

Buradan da, rentabellik səviyyəsinin dəyişməsinə göstərilən amillərin təsirini hesablamaq mümkündür:

- 1) Satışın həcmnin dəyişməsi:
 $\Delta R^{x_{(k)}} = 22,79 - 23,14 = - 0,35 \%$
- 2) Satışın quruluşunun dəyişməsi:
 $\Delta R^{x_{(UD)}} = 24,50 - 22,79 = +1,71 \%$
- 3) Məhsulun satış qiymətinin dəyişməsi:
 $\Delta R^{x_{(p)}} = 28,79 - 24,50 = +4,29 \%$
- 4) Dəyişən xərclərin dəyişməsi:
 $\Delta R^{x_{(D^x)}} = 26,81 - 28,79 = - 1,98 \%$
- 5) Sabit xərclərin dəyişməsi:
 $\Delta R^{x_{(S^x)}} = 23,93 - 26,81 = - 2,88\%$

Rentabelliyn çoxamilli təhlilinin (6.25) düsturu və (8.11) düsturları üzrə nəticələrinin müqayisəsi göstərir ki, satış həcmnin təsiri məhz yeni metodikada (II variant) nəzərə alınmışdır (cədvəl 8.8).

Сәдвәл 8.8.

Хәрәләрин рентабеллиyin çоxамилли тәһлилinin мүqайисәли qiymәtlәndirilmәsi

Аmillәр	Variantlar	
	I	II
1. Mәhsulun ümumi һәcminin дәyişmәsi	-	-0,35
2. Satılmış mәhsulun quruluşunun дәyişmәsi	+0,20	+1,71
3. Mәhsulun satış qiymәtinin дәyişmәsi	+4,26	+4,29
4. Mәhsulun maya дәyәrinin дәyişmәsi o cümlәdән	-3,67	-4,86
a) дәyişән хәрәләрин дәyişmәsi		-1,98
b) sabit хәрәләрин дәyişmәsi	-	-2,88
Yekunu	+0,79	+0,79

Satışın (dövriyyәnin) rentabelliyinin çоxамилли тәһлиli дә eyni qaydada aparılır:

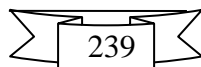
$$R^s = \frac{M^s}{P^s} = \frac{P^g \times \bar{D}U - S^x}{P^g} = \frac{\sum (Q_{um} \times UD_i \times P_i) \times \sum (UD_i \times \frac{P_i - D_i^x}{P_i}) - S^x}{\sum (Q_{um} \times UD_i \times P_i)} \quad (8.12)$$

Сәдвәл 8.2 vә elәcә дә mәнфәәt mәblәginin hesablanması mәlumatlarından (8.1 paraqrafından) istifadә etmәklә satılmış mәhsulun miqdarının, quruluşunun, qiymәtinin, mәhsul vahidinә дәyişән хәрәләрин vә sabit хәрәләрин дәyişilmәsinin satışın rentabellik sәviyyәsinә тәsirini hesablamaq olar:

$$1) R^S_0 = \frac{5967}{31750} \times 100 = 18,8\%$$

$$2) R^S_{\text{şerti 1}} = \frac{5842}{31470} \times 100 = 18,56\%$$

$$3) R^S_{\text{şerti 2}} = \frac{6339}{31470} \times 100 = 19,68\%$$

$$4) R_{\text{şerti 3}}^S = \frac{32200 + 7449}{33312} \times 100 = 22,36\%$$

$$5) R_{\text{şerti 4}}^S = \frac{7044}{33312} \times 100 = 21,14\%$$

$$6) R_{s_1}^S = \frac{6432}{33312} \times 100 = 19,3\%$$

Indi də rentabellik səviyyəsinin hansı amillər hesabına dəyişilməsini müəyyən edək:

- 1) Satılmış məhsulun miqdarının dəyişməsi:
 $\Delta R_{(k)}^S = 18,56 - 18,8 = -0,24 \%$
- 2) Satışın quruluşunun dəyişməsi:
 $\Delta R_{(UD)}^S = 19,68 - 18,56 = +1,12 \%$
- 3) Məhsulun satış qiymətinin dəyişməsi:
 $\Delta R_{(p)}^S = 22,36 - 19,68 = +2,68 \%$
- 4) Dəyişən xərclərin dəyişməsi:
 $\Delta R_{(D^x)}^S = 21,14 - 22,36 = -1,22 \%$
- 5) Sabit xərclərin dəyişməsi:
 $\Delta R_{(S^x)}^S = 19,3 - 21,14 = -1,84 \%$

$$\Delta R^S = R_{s_1}^S - R_{s_0}^S = 19,3 - 18,8 = +0,5 \%$$

Satışın rentabelliyyəsinin çoxamilli təhlili metodikasının hər iki variantının nəticələrini müqayisə etdikdə, marjinal təhlilin üstünlükləri və düzgün nəticələri nəzərəcarpacaq dərəcədə özünü göstərir. (Cədvəl 8.9)

Мәсму капиталın rentабеллиyinи тәһлил едәркән ашағидакı çоxамилли дүстурдан истифадә етмәк олар:

$$R^k = \frac{M^b}{K^l} = \frac{P^g \times \bar{D}U - S^x + D^{mm}}{P^g : \Theta^{kl}} = \frac{\sum(Q_{um} \times UD_i \times P_i) \times (UD_i \times \frac{P_i - D_i^x}{P_i}) - S^x + D^{mm}}{\sum(Q_{um} \times UD_i \times P_i) : \Theta^{kl}} \quad (8.13)$$

Инди дә 8.2 вә 8.4 saylı сәdvәлләрин мәлуматларından, еләсә дә ашағида verilmiş göstәricilәрдән истифадә етмәклә капиталın rentабеллик сәвиyyәsinә тәсир едән амилләрин тәсирини һесабулау.

Plan	fakt	
Капиталın орта иллик мәбләғи, min. man.	16282	16667
Мәһсул satışından pul гәлири, min.man.	31750	33312
Капиталın дөvранı, дөvрләрин sayı	1,95	2,00

Сәdvәл 8.9.

Сатışın (дөvрийәнин) rentабеллиyinин çоxамилли тәһлиli методикаларının мұqайисәli qiymәtlәndirilmәsi

Амилләр	Variantlar	
	I	II
1.Сатılmış мәһсулун миқдарının дәyişmәsi	-	-0,24
2.Сатışın қурулуşунун дәyişmәsi	+0,1	+1,12
3.Мәһсулун satış qiymәtinин дәyişmәsi	+2,7	+2,68
4.Мәһсулун maya дәyәrinин дәyişmәsi	-2,3	-3,06
o сүмлөдән: дәyişән xәrcләрин дәyişmәsi	-	-1,22
sabit xәrcләрин дәyişmәsi	-	-1,84
Yekunu	+0,5	+0,5

$$1) R^k_0 = \frac{5967+200}{31750:1,95} = \frac{6167}{16282} \times 100 = 37,87\%$$

$$2) R^k_{\text{şerti1}} = \frac{5842+200}{31470+0,9912:1,95} = \frac{6042}{16139} \times 100 = 37,43\%$$

$$3) R^k_{\text{şerti2}} = \frac{6339+200}{31470:1,95} = \frac{6539}{16138} \times 100 = 40,51\%$$

$$4) R^k_{\text{şerti3}} = \frac{7449+200}{33312:1,95} = \frac{7649}{17083} \times 100 = 44,77\%$$

$$5) R^k_{\text{şerti4}} = \frac{7044+200}{33312:1,95} = \frac{7244}{17083} \times 100 = 42,4\%$$

$$6) R^k_{\text{şerti5}} = \frac{6432+200}{33312:1,95} = \frac{6632}{17083} \times 100 = 38,82\%$$

$$7) R^k_{\text{şerti6}} = \frac{6432+235}{33312:1,95} = \frac{6667}{17083} \times 100 = 39,02\%$$

$$8) R^k_1 = \frac{6432+235}{33312:2,0} = \frac{6667}{16656} \times 100 = 40,02\%$$

Bütövlükdə investisiya edilmiş kapitalın faktiki rentabellik səviyyəsi biznes-planda nəzərdə tutulan səviyyədən 2,15% (40,02-37,87) yüksək olmuşdur. Bu artım aşağıdakı amillərin təsiri nəticəsində əldə edilmişdir:

- satışın həcmnin dəyişməsi: $\Delta R^k_{(Q)} = 37,43 - 37,87 = -0,44\%$
- satışın quruluşunun dəyişməsi: $\Delta R^k_{(UD)} = 40,51 - 37,43 = +3,08\%$
- məhsulun satış qiymətinin dəyişməsi:
 $\Delta R^k_{(p)} = 44,77 - 40,51 = +4,26\%$
- dəyişən xərclərin dəyişməsi: $\Delta R^k_{(D^x)} = 42,4 - 44,77 = -2,37\%$

- sabit xərclərin dəyişməsi: $\Delta R^k_{(S^x)}=38,82-42,40=-3,58\%$

- satışdankənar maliyyə nəticələrinin dəyişməsi:

$$\Delta R^k_{(D^{mn})}=39,02-38,82=+0,20\%$$

- kapitalın dövretmə əmsalının dəyişməsi:

$$\Delta R^k_{(\Theta^{kd})}=40,02-39,02=+1,0\%$$

Yekun: +2,15%

Rentabellik göstəricilərinin çoxamilli təhlilinin yuxarıda göstərilən metodikasını modelin elementləri arasında (xüsusi ilə satışın həcmi, maya dəyəri və mənfəət göstəriciləri) qarşılıqlı əlaqələrin nəzərə alınmasına əsaslanmaqla maliyyə nəticələrinin daha yüksək səviyyədə planlaşdırılması və proqnozlaşdırılmasına imkan verir.

Yoxlama sualları:

1. «Direkt – kəstinq» sisteminin mahiyyəti nədir?
2. Marjinal gəlirin mahiyyəti nədir və necə hesablanır?
3. «Direkt – kəstinq» sistemində bütövlükdə və ayrı-ayrı məhsul növləri üzrə mənfəətin çoxamilli təhlili metodikasını necədir?
4. Pul gəliri və marjinal gəlirin orta xüsusi çəkisi göstəricilərindən istifadə etməklə mənfəətin çoxamilli təhlili metodikasını necədir?
5. «Direkt – kəstinq» sistemində bütövlükdə və ayrı-ayrı məhsul növləri üzrə rentabelliğin çox amilli təhlili metodikasını necədir?

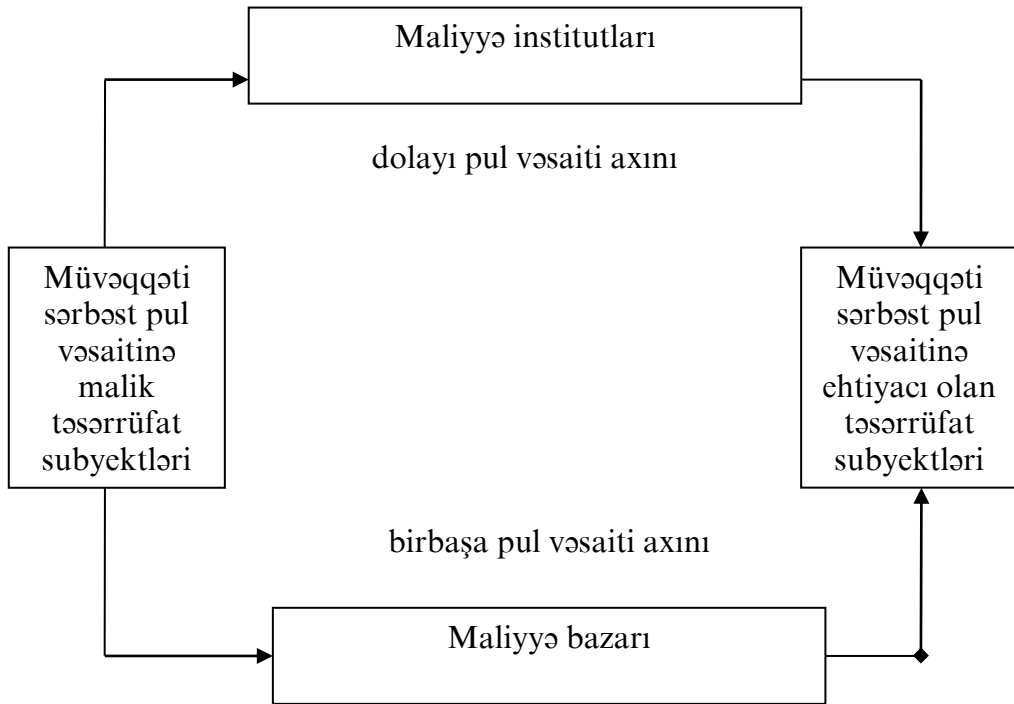
IX FƏSİL. QIYMƏTLİ KAĞIZLARLA ƏMƏLIYYATLARIN TƏHLİLİ

9.1. Qiymətli kağızlar bazarı

Hər bir təsərrüfat subyektinin fəaliyyətinin əsasında xərc çəkib gəlir qazanmaq durur. Bu isə öz növbəsində pul vəsaitinin hərəkəti ilə müşayiət olunur. Belə ki, təsərrüfat subyekti xərc çəkmək üçün pul vəsaiti cəlb edir, nəticədə, gəlir kimi pul vəsaiti qazanır və bu, fəaliyyətin davam etdirilməsi üçün vasitə olur. Adətən, qazanılmış gəlir çəkilmiş xərcdən çox olur və məqsədyönlü olduğu halda, bu çox olan hissə fəaliyyətin genişləndirilməsinə, əks təqdirdə yığıma istiqamət-ləndirilir. Bəzi hallarda isə qazanılmış gəlir fəaliyyətin genişləndirilməsinə, hətta bəzən fəaliyyətin olduğu səviyyədə qorunub saxlanmasına kifayət etmir və əlavə pul vəsaitinə ehtiyac yaranır. Bunlardan başqa, təsərrüfat əməliyyatlarının icra vaxtı ilə onlar üzrə hesablaşmaların vaxtı üst-üstə düşmür və nəticədə, təsərrüfat subyektinin ehtiyac duyduğu pul vəsaiti ilə daxil olan pul vəsaiti həcm etibarı ilə bir-birindən fərqlənir.

Göründüyü kimi, təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinin nəticəsi kimi bir qayda olaraq onların bəzilərində müvəqqəti sərbəst pul vəsaiti, bəzilərində isə pul vəsaitinə ehtiyac yaranır. Buradan nəzəri olaraq belə bir fikir ortaya çıxır: müvəqqəti sərbəst pul vəsaitinə malik təsərrüfat subyekti pul vəsaitinə ehtiyacı olan təsərrüfat subyektinə borc (kredit) versin. Bu, nəzəri olaraq asan görünsə də, praktiki olaraq, demək olar ki, mümkün deyil. Belə ki, pul vəsaitinə ehtiyacı olan təsərrüfat subyektinin onun ehtiyacı olan həcmdə və onun ödəyə biləcəyi müddətdə sərbəst pul vəsaitinə malik təsərrüfat subyekti tapması, eləcə də həmin təsərrüfat subyektinin ona etibar etməsi çox çətindir. Bu problem elə onun həllinə istiqamətlənmiş və tarixən təşəkkül tapan maliyyə sisteminin fəaliyyəti ilə aradan qalxır.

Sxemdən görünür ki, maliyyə sisteminin fəaliyyəti ilə müvəqqəti sərbəst pul vəsaitinin ona malik təsərrüfat subyektlərindən ona ehtiyacı olan təsərrüfat subyektlərinə doğru dolayı və birbaşa axını baş verir. Son nəticədə isə ictimai istehsalın fasiləsizliyi təmin olunur.

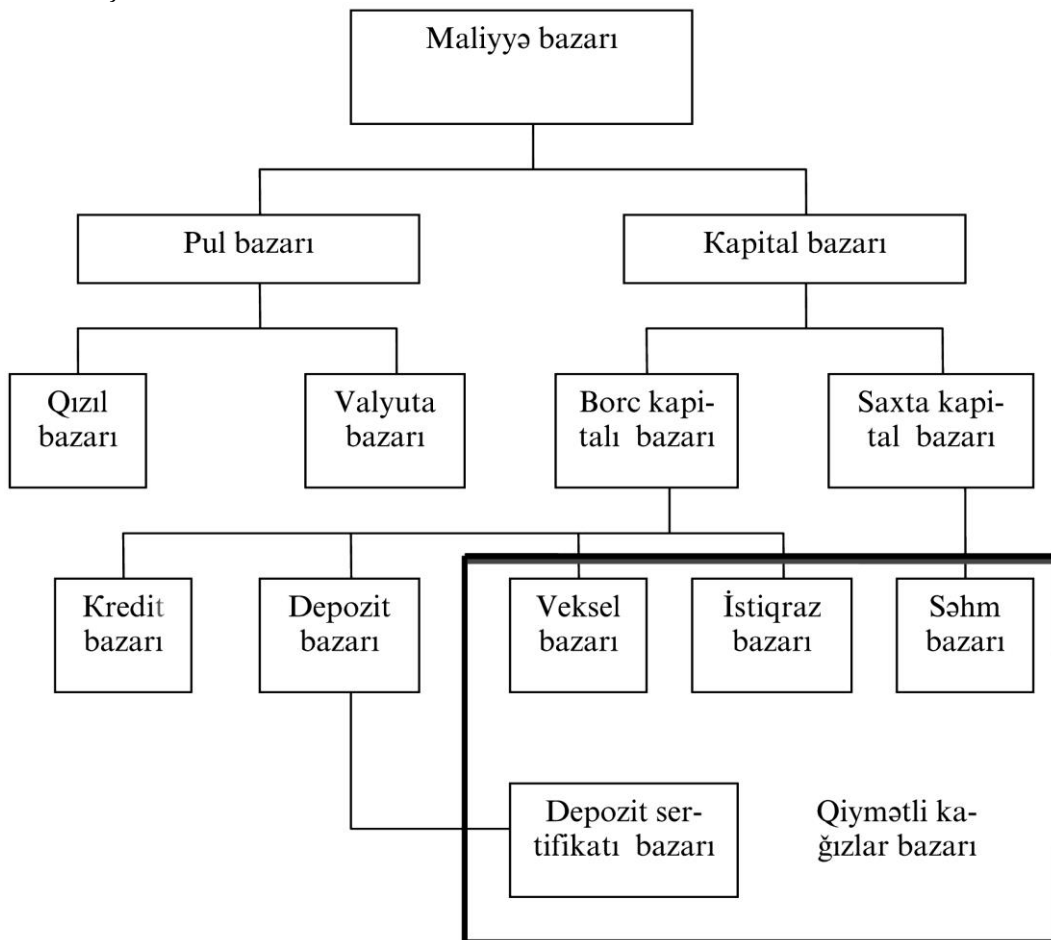
Sxem 9.1. Maliyyə sisteminin fəaliyyət sxemi

Pul vəsaitinin dolayı axınının mahiyyəti ondan ibarətdir ki, müvəqqəti sərbəst pul vəsaitinə malik təsərrüfat subyekti vəsaitini maliyyə institutuna verir və ondan tələb etmək hüququna malik olur, pul vəsaitinə ehtiyacı olan təsərrüfat subyekti də maliyyə institutuna müraciət edib ehtiyacı olan pul vəsaitini ondan alır və onun qarşısında öhdəlik daşıyır. Nəticə etibarlı ilə nə pul vəsaitinin sahibi bilir ki, onun vəsaitindən kim istifadə edir, nə də pul vəsaitindən istifadə edən bilir ki, o kimin vəsaitindən istifadə edir.

Pul vəsaitinin dolayı axınından fərqli olaraq pul vəsaitinin birbaşa axını zamanı həm müvəqqəti sərbəst pul vəsaitinin sahibi, həm də bu vəsaitdən istifadə edən təsərrüfat subyekti bir-birini tanıyır. Belə ki, müvəqqəti sərbəst pul vəsaitinə malik təsərrüfat subyekti müvəqqəti sərbəst pul vəsaitini səmərəli yerləşdirmək, pul vəsaitinə ehtiyacı olan təsərrüfat

subyekti isə ehtiyacı olduğu pul vəsaitini cəlb etmək məqsədilə maliyyə bazarına çıxır və burada gələcəkdə mövcud həcmindən çox pul vəsaiti vəd verən maliyyə alətləri vasitəsilə pul vəsaitinə ehtiyacı olan təsərrüfat subyektləri müvəqqəti sərbəst pul vəsaitini öz istifadəsinə cəlb edir. Bu baxımdan maliyyə bazarının, xüsusilə də onun əsas tərkib hissəsi olan qiymətli kağızlar bazarının tədqiqi labüddür.

Maliyyə bazarı və onun ayrı-ayrı tərkib hissələri sxem 9.2-də əks olunmuşdur.

Sxem 9.2. Maliyyə bazarının quruluşu

Qiymətli kağızlar bazarı xüsusi növ əmtəə olan qiymətli kağızların dövriyyə etdiyi bazardır. Əmtəə bazarında olduğu kimi, qiymətli kağızlar bazarında da müəyyən məqsədli satıcılar (qiymətli kağızları buraxan

emitentlər), alıcılar (investorlar) və vasitəçilər (broker və dilerlər) var. Qiymətli kağızlar da əmtəə kimi tədavül edir və likviddir. Ancaq əmtəə mənfəət əldə etmək məqsədilə istehsal edilib satılırsa, qiymətli kağızlar investisiya cəlb etmək məqsədi ilə buraxılıb yerləşdirilir. Qiymətli kağızların gəlirliliyi və lazım olduqda mənfəətli satışının mümkünlüyü investorları qiymətli kağızları almağa və bu yolla kapitalı ona ehtiyacı olan istiqamətə yönəltməyə sövq edir. Öz növbəsində, konkret istiqamətdə investisiya qoyuluşu istehsalın genişlənməsi, gəlirliliyin artması ilə müşayiət olunur.

Qiymətli kağızlar bazarı qiymətli kağızların buraxılması və yerləşdirilməsi zamanı yaranan münasibətləri, həmçinin bazarın peşəkar iştirakçılarının qiymətli kağızların sonrakı tədavülü üzrə fəaliyyətini əhatə edir. Bazarın başlıca məqsədi sərbəst maliyyə ehtiyatlarını səfərbər etmək və onların bazar iştirakçılarının qiymətli kağızlarla keçirdiyi müxtəlif əməliyyatlar vasitəsi ilə yenidən bölgüsünü təmin etməkdir. Bu bazar aşağıdakı xüsusi növ funksiyaları yerinə yetirir:

1. Yenidən bölgü funksiyası. Bu funksiya özündə aşağıdakıları birləşdirir:

- pul vəsaitlərinin bazar fəaliyyəti sahələri və sferaları arasında yenidən bölüşdürülməsi;

- əmanətlərin qeyri-istehsal formasından istehsal formasına çevrilməsi;
- dövlət büdcəsi kəsirinin maliyyələşdirilməsi.

2. Maliyyə risklərinin sığortalanması funksiyası. Bu funksiya törəmə qiymətli kağızların, yəni fyuçers və opsiyonların meydana gəlməsi nəticəsində mümkün olmuşdur və kapitalın qorunub saxlanması və artırılmasını təmin edir.

Qiymətli kağızlar bazarının quruluşunda 2 növ bazar fərqləndirilir: qiymətli kağızların ilkin bazarı; qiymətli kağızların ikinci bazarı.

Qiymətli kağızların ilkin bazarı ehtiyac duyulan vəsaitləri qiymətli kağız təklif edərək cəlb etməyi nəzərdə tutur. Burada vətəndaşlar veksəl yazaraq ehtiyac duyduqları vəsaiti əldə edir, dövlət istiqraz və xəzinə öhdəlikləri buraxaraq büdcə kəsirini örtür, banklar depozit və əmanət sertifikatları verməklə vəsait cəlb edir, kompaniyalar isə səhm və istiqraz buraxaraq öz kapitalını formalaşdırır. Istiqraz və səhmlərin buraxılması və ilkin yerləşdirilməsi ilkin bazarın əsas hissəsini təşkil edir. Istiqraz və səhmlərin buraxılışı emissiya adlanır və aşağıdakı hallarda həyata keçirilir:

- səhmdar cəmiyyətləri təsis olunduqda;

- nizamnamə kapitalının həcmi artırıldıqda;
- borc kapitalının cəlb olunması zamanı.

Qiymətli kağızların emissiyası aşağıdakı mərhələləri əhatə edir:

Birinci mərhələ: Qiymətli kağızların buraxılışı haqqında emitentin qərar qəbul etməsi.

Qiymətli kağızların ilkin buraxılışı haqqında qərar təsisçilər, təkrar buraxılışı haqqında qərar isə emitentin ümumi yığıncağı tərəfindən qəbul edilir. Qəbul olunmuş qərar aşağıdakılar göstəriləlidir:

- emitentin tam adı və hüquqi ünvanı;
- buraxılış haqqında qərarın qəbul edilməsi tarixi;
- emitentin buraxılış haqqında qərar qəbul etmiş səlahiyyətli orqanının adı;

- qiymətli kağızların növü;
- qiymətli kağızların yerləşdirilməsi qaydası;
- sahibin bir qiymətli kağızla təsbit edilmiş hüquqları;
- qiymətli kağızlar sahibinin qarşısında emissiya öhdəliyi;
- buraxılan qiymətli kağızların sayı;
- qiymətli kağızların formasının (adlı yaxud təqdim edənə, sənədləşdirilmiş yaxud sənədləşdirilməmiş) göstərilməsi;
- emitentin möhürü və rəhbərinin imzası.

İkinci mərhələ: Qiymətli kağızların buraxılışının qeydə alınması.

Qiymətli kağızların buraxılışının qeydə alınması üçün emitent aşağıdakı sənədləri təqdim etməlidir:

- qeydə alınmaq üçün ərizə;
- qiymətli kağızların buraxılması haqqında qərarın surəti;
- emissiya prospekti (əgər qiymətli kağızların emissiya prospektinin qeydiyyatı ilə buraxılıb yerləşdirilməsi həyata keçirilirsə);
- təsis sənədlərinin surətləri (səhmdar cəmiyyətinin yaradılması zamanı).

Üçüncü mərhələ: Qiymətli kağızların emissiya prospektinin qeydə alınması (əgər o nəzərdə tutulrsa).

Emissiya prospekti 3 bölmədən ibarət olur:

- emitent haqqında məlumat;
- emitentin maliyyə durumu haqqında məlumat;
- yerləşdirilən qiymətli kağızlar haqqında məlumat.

Emissiya prospektinin emitentin maliyyə durumu haqqında məlumat hissəsi səhmdar cəmiyyəti təsis edildikdə (müəssisə digər təşkilati-hüquqi

formadan səhmdar cəmiyyətinə çevrildiyi hallar istisna olmaqla) tərtib olunmur.

Dördüncü mərhələ: Qiymətli kağızların yerləşdirilməsi.

Qiymətli kağızların yerləşdirilməsi 2 formada həyata keçirilə bilər: açıq satış və qapalı satış.

Açıq satış emissiya prospekti dərc etdirməklə həyata keçirilir. Emitent emissiya prospektində olan məlumatı almaq imkanını təmin etməyə və dövrü mətbuatda məlumatın açıqlanması üçün bildiriş dərc etdirməyə borcludur. Emitent, həmçinin qiymətli kağızların yerləşdirilməsini həyata keçirən qiymətli kağızlar bazarının peşəkar iştirakçılarına, istənilən potensial sahiblərə qiymətli kağızları almaqdan öncə açıqlanan məlumatı əldə etmək imkanı yaratmalıdır.

Qapalı satış hər hansı bir elan etmədən və reklam kampaniyası aparmadan həyata keçirilir. Aşağıdakı hallarda qapalı satış mümkündür:

- emitentin yüksək nüfuzu, işgüzar imici vardır və investorlar onun qiymətli kağızlarını əldə etməyə çalışırlar;
- emitent qabaqcadan bir və ya bir neçə investorla emissiyanın bütün şərtlərini müzakirə edir və qiymətli kağızların yerləşdirilməsi ilə əlaqədar heç bir həll olunmamış məsələ qalmır. Başqa sözlə, investorlar – qiymətli kağızların gələcək sahibləri əvvəlcədən müəyyən olur.

Beşinci mərhələ: Qiymətli kağızların buraxılışının nəticələri haqqında hesabatın qeydə alınması.

Hesaba aşağıdakı məlumatlar daxil edilməlidir:

- yerləşdirmənin başlanması və başa çatması tarixi;
- yerləşdirmənin faktiki qiyməti;
- yerləşdirilmiş qiymətli kağızların sayı;
- yerləşdirilmiş qiymətli kağızlara görə daxil olan vəsaitin ümumi həcmi.

Qiymətli kağızların ikinci bazarı əvvəl buraxılmış və ilkin yerləşdirmə mərhələsini keçmiş qiymətli kağızların tədavül etdiyi bazardır. Bu bazarın məqsədi qiymətli kağızlara onların ilkin yerləşdirilməsindən sonra alqı-satqı və digər əməliyyatların keçirilməsi üçün şəraitin yaradılmasından ibarət olmaqla, o, aşağıdakı 2 funksiyanı yerinə yetirir:

1. Pərakəndə alqı-satqı səviyyəsində satıcı və alıcıları görüşdürür, nəticədə bir və ya bir neçə qiymətli kağızın alışı mümkün olur.

2. Müəyyən qiymət səviyyəsində tələb və təklifin tarazlaşdırılmasına xidmət edir.

Ikinci bazarın iki təşkilati forması var: birja bazarı və birjadankənar bazar. Birja bazarında qiymətli kağızlar dəqiq müəyyənləşdirilmiş vahid qaydalar əsasında bazarın peşəkar iştirakçıları vasitəsi ilə tədavül edir. Birjadankənar bazarda isə iştirakçı tərəfindən vahid qaydalara riayət olunması tələb edilmir.

Birja bazarı fond birjası ilə məhdudlaşır. Fond birjası ən yüksək keyfiyyətli qiymətli kağızların tədavül etdiyi və əməliyyatların qiymətli kağızlar bazarının peşəkar iştirakçıları tərəfindən aparıldığı təsisat şəklində qurulmuş xüsusi bazardır. Qapalı tipli səhmdar cəmiyyət formasında təsis olunur və yalnız birja üzvləri arasında ticarəti təşkil edir. Qiymətli kağızlar bazarının digər iştirakçıları birjada yalnız birja üzvlərinin vasitəsilə əməliyyatlar apara bilirlər.

Fond birjası qeyri-kommersiya təşkilatı olub mənfəət əldə etmək məqsədini güdmür. O, qiymətli kağızların normal tədavülü üçün zəruri şəraitin yaradılması, onların bazar qiymətlərinin (qiymətli kağızlara olan tələb və təklif arasında tarazlığı əks etdirən) müəyyən edilməsi, həmçinin onlar haqqında lazımi informasiyanın yayılması, qiymətli kağızlar bazarı iştirakçılarının yüksək peşəkarlıq səviyyəsini nümayiş etdirmək üçün şərait yaradılması məqsədilə təşkil olunur. Onun fəaliyyətində alınan bütün gəlirlər müstəsna olaraq öz məqsədləri üçün istifadə edilir və onun nizamnamə kapitalında payı olan təsərrüfat subyektləri arasında bölüşdürülmür.

Birjadankənar bazar fond birjasından kənar qiyətli kağızlarla keçirilən əməliyyatları əhatə edir. Fond birjalarında orada qeydiyyatdan keçmiş ən yüksək keyfiyyətli qiymətli kağızlar tədavül etdiyindən həmin qiymətli kağızlarla müqayisədə aşağı keyfiyyətli olan qiymətli kağızlarla ticarət məhz birjadankənar bazarda keçirilir. Bununla da hər bir təsərrüfat subyekti öz ehtiyaclarını qarşılamiş olur.

9.2. Müəssisənin maliyyə qoyuluşlarının növləri və onların təhlili

Maliyyə qoyuluşları dedikdə, müəssisənin müvəqqəti sərbəst vəsaitlərindən səmərəli istifadə etməsinin fəal forması nəzərdə tutulur. Maliyyə qoyuluşları müxtəlif formalarda həyata keçirilir:

1. Gəlirli fond alətlərinə (səhm və istiqrazlara) kapital qoyuluşu.
2. Pul alətlərinin gəlirli növlərinə (depozit sertifikatı və veksellərə) kapital qoyuluşu.
3. Yalnız gəlir əldə etmək deyil, həmçinin digər təsərrüfat subyektlərinə təsir göstərmək imkanı əldə etmək məqsədilə birgə müəssisələrin nizamnamə kapitalına kapital qoyuluşu.

Həyata keçirilmə müddətinə görə uzunmüddətli və qısamüddətli maliyyə qoyuluşları fərqləndirilir. Qısamüddətli maliyyə qoyuluşları ödənilmə müddəti bir ilədək, uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları isə ödənilmə müddəti bir ildən artıq olmaq şərti ilə, müəssisənin digər müəssisələrin buraxdığı qiymətli kağızların alınmasına və nizamnamə kapitalına, dövlət və yerli orqanların istiqrazlarına, digər müəssisələrə borc verilməsinə vəsait yönəltməsidir.

Həyata keçirilmiş maliyyə qoyuluşları nəticəsində müəssisənin maliyyə investisiya, başqa sözlə, qiymətli kağızlar portfeli formalaşır. Müəssisənin maliyyə investisiya portfeli özlüyündə investorun konkret məqsədlərinə çatmasına xidmət edən maliyyə alətlərinin yığımını əks etdirir və bir və ya bir neçə növ qiymətli kağızlardan ibarət formalaşdırıla bilər. Müəssisənin real investisiya portfeli ilə müqayisədə maliyyə investisiya portfeli bir sıra özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir: yüksək likvidlik, rahat idarə olunma, aşağı gəlirlilik, inflyasiyadan zəif müdafiə olunma və s.

Maliyyə investisiya portfelinə formalaşdırarkən müəssisə daim təkmilləşən investisiya strategiyasından çıxış edir və portfelin likvid, gəlirli və riskin ağılaşmış səviyyəsinə malik olmasına çalışır. Bunun üçün o, təhlükəsizlik, gəlirlilik, likvidlik və qoyuluşların artması prinsiplərini rəhbər tutaraq maliyyə qoyuluşları həyata keçirir. Maliyyə qoyuluşları və onun nəticəsində formalaşan maliyyə investisiya portfeli o zaman optimal hesab olunur ki, «qiymətli kağız nə qədər yüksək gəlir gətirərsə, bir o qədər likviddir» qaydası nəzərə alınmaqla gəlir və risk arasında optimal nisbət təmin edilmiş olsun. Buna isə portfelin diversifikasiyası (şaxələndirilməsi) və maliyyə alətlərinin mükəmməl seçimi ilə nail olunur.

Maliyyə investisiya portfelinin tərkibi və quruluşu investorun tipi, onun məqsədi, həmçinin maliyyə bazarının konyunkturası ilə müəyyən olunur. Investor aqressiv və konservativ ola bilər. Aqressiv investor

maliyyə qoyuluşlarından maksimal gəlir qazanmağa çalışır və buna görə də iri sənaye müəssisələrinin səhmlərini əldə edir. Konservativ investor isə öz portfelinə aşağı riskli istiqrazları və qısamüddətli qiymətli kağızları cəlb etməklə formalaşdırır. Aqressiv və konservativ qiymətli kağızlar portfelinin formalaşmasının əsasında gəlir və risk göstəricilərinin müxtəlif münasibətləri durur. Bu zaman gəlir göstəriciləri müxtəlif formada – dividend, faiz və ya kurs fərqi kimi mövcud ola bilər.

Qərb ölkələrinin korporasiyalarında maliyyə qoyuluşlarının əsas məqsədi gəlir qazanmaqdan, səhm kapitalını qorunmaqdan və kapitalın artımını təmin etməkdən ibarətdir. Göstərilən məqsədlərə uyğun olaraq qiymətli kağızların müxtəlif tipli portfəlləri formalaşır. Məsələn, əgər prioritet məqsəd yüksək gəlir qazanmaqdırsa, onda gənc və inkişaf edən firmaların aşağı likvidli, yüksək riskli qiymətli kağızlarından ibarət aqressiv portfelə üstünlük verilir. Əgər investor kapitalını qorumaq və artımını təmin etməyə çalışırsa, onda portfel yüksək reytingli məşhur etibarlı şirkətlərin emissiya etdikləri yüksək likvidli qiymətli kağızlardan ibarət olur.

Qiymətli kağızlar portfelinə formalaşdırarkən müəssisə maliyyə qoyuluşlarının perspektiv, cari və retrospektiv təhlilini aparır. Təhlil zamanı maliyyə qoyuluşlarının həcmi və quruluşu, artım tempi, həmçinin maliyyə qoyuluşlarının ümumi və ayrı-ayrı maliyyə alətləri üzrə gəlirliliyi müəyyən olunur və öyrənilir.

Perspektiv təhlil gözlənilmələrə əsaslanır. Təhlil zamanı hansısa dövrə (pul vəsaitinin müəyyən hissəsinin sərbəst olacağı gözlənilən müddət) müəssisənin həyata keçirmək arzusunda olduğu maliyyə qoyuluşlarının gözlənilən gəlirliliyi müəyyən olunur. Məqsəd gözlənilən gəlirliliyin tələb olunan (arzu olunan) gəlirliliyə uyğun olub olmamasını müəyyənləşdirmək və müvafiq qərar qəbul etməkdir.

Maliyyə investisiya portfeli müxtəlif növ qiymətli kağızlardan ibarət olduğuna görə onun gözlənilən gəlirliliyi portfelə təşkil edən müxtəlif növ qiymətli kağızların gözlənilən gəlirliliyindən asılıdır. Onda maliyyə investisiya portfelinin gözlənilən gəlirliliyi aşağıdakı qaydada hesablanabilir.

$$K_p = \sum_{i=1}^n x_i k_i = x_1 k_1 + x_2 k_2 + \dots + x_n k_n \quad (9.1)$$

burada,

x_i – i növ qiymətli kağıza maliyyə qoyuluşunun portfelin ilkin dəyərində xüsusi çəkisi;

k_i – i növ qiymətli kağıza maliyyə qoyuluşunun gözlənilən gəlirliliyi;
 n – qiymətli kağız növlərinin sayıdır.

Maliyyə investisiya portfelinin gözlənilən gəlirliliyi həmçinin maliyyə qoyuluşunun ilkin və gözlənilən gələcək dəyərindən asılıdır. Buna uyğun olaraq portfelin gözlənilən gəlirliliyinin hesablanması aşağıdakı qaydada olacaqdır:

$$K_p = (W_1 - W_0) : W_0 \quad (9.2)$$

Burada, W_0 – portfelin ilkin dəyəri;

W_1 – dövrün sonuna portfelin gözlənilən dəyəridir.

Müəssisənin maliyyə qoyuluşlarına yönəltmək istədiyi pul vəsaiti istehsalın genişləndirilməsinə istiqamətləndirildiyi təqdirdə istehsalın rentabelliyyəsinə mənfi təsir göstərəcəyindən müvəqqəti sərbəst qalıbsa, onda maliyyə qoyuluşlarının gözlənilən gəlirliliyi həmin pul vəsaitinin istehsalın genişləndirilməsinə istiqamətləndirildiyi təqdirdə malik olacağı rentabellik göstəricisindən çox olmalıdır. Əks təqdirdə maliyyə qoyuluşlarının həyata keçirilməsi qənaətbəxş hesab olunmayacaq.

Yox, əgər maliyyə qoyuluşlarına istiqamətləndiriləcək pul vəsaiti onun daxilolma vaxtı ilə müəssisənin ödəmələrinin vaxtı arasındakı uyğunsuzluqdan, yəni müəssisənin bu gün pul vəsaiti olduğu halda ödəmələrinin vaxtının müəyyən müddət sonraya düşməsi səbəbindən müvəqqəti sərbəst olarsa, onda təhlil prosesində müəssisənin öhdəliklərinin bu günkü dəyəri də müəyyən olunmalıdır.

Fərz edək ki, T müddətdən (illərlə ölçülür) sonra FV məbləğdə ödəmə aparmalı olan müəssisənin bu gün P məbləğdə sərbəst pul vəsaiti var. Bu P məbləğdə pul vəsaitini müəssisə müddəti T , illik faiz dərəcəsi $r(m)$ olan və ildə m dəfə faiz hesablanmasını vəd edən müəyyən maliyyə alətinə investisiya edə bilər. Onda müəssisənin öhdəliyinin bu günkü dəyəri (PV) aşağıdakı kimi müəyyən olunur:

$$PV = \frac{FV}{\left(1 + \frac{r(m)}{m}\right)^{T \cdot m}} \quad (9.3)$$

Bərabərlikdə aşağıdakı şərtlər ödənilir:

1. Illik faiz dərəcəsi $r(m)$ nə qədər çox olarsa, bu günkü dəyər PV də bir o qədər az və ya əksinə olar.

2. Investisiyanın müddəti nə qədər az olarsa, bu günkü dəyər bir o qədər çox olar və ya əksinə.

3. İldə faizin hesablanmasının sayı nə qədər çox olarsa, bu günkü dəyər bir o qədər az olar və ya əksinə.

Deməli, illik faiz dərəcəsi və faizin ildə hesablanmasının sayı nə qədər çox olarsa, müəssisə bir o qədər az pul vəsaiti investisiya edib ödəmə aparmalı olduğu vaxtda lazım olan pul vəsaitinə malik olar. Ancaq müəssisə hər bir halda maliyyə qoyuluşlarının riskliliyini nəzərə almalıdır.

Əgər $PV \leq P$ olarsa, onda müəssisə gözlənilən ödəmələrini vaxtında və problemsiz aparmaq imkanına malikdir. $PV > P$ isə müəssisənin ödəmələrini apararkən müəyyən problemlərlə üzləşəcəyindən xəbər verir.

Maliyyə qoyuluşlarının təhlili prosesində onların gələcək dəyəri də müəyyənləşdirilir.

Fərz edək ki, T müddətdə P məbləğdə müvəqqəti sərbəst pul vəsaitinə malik müəssisə həmin pul vəsaitini müddəti T , illik faiz dərəcəsi $r(m)$ olan və ildə m dəfə faiz hesablanmasını vəd verən müəyyən maliyyə alətinə investisiya edib və ya edə bilər. Onda investisiyanın gələcək dəyəri aşağıdakı qaydada hesablanır:

$$FV = P \left(1 + \frac{r(m)}{m} \right)^{T-m} \quad (9.4)$$

Bərabərlikdən aşağıdakı şərtlər alınır:

1. İllik faiz dərəcəsi nə qədər çox olarsa, gələcək dəyər bir o qədər çox olar və ya əksinə.

2. İldə faiz hesablanmasının sayı nə qədər az olarsa, gələcək dəyər də bir o qədər az olar və ya əksinə.

3. Investisiyanın müddəti nə qədər çox olarsa, gələcək dəyər bir o qədər çox olar və ya əksinə.

Deməli, müəssisə hər hansı T müddətdə müvəqqəti sərbəst olan P məbləğdə pul vəsaitini investisiya edərkən illik faiz dərəcəsi və ildə faiz hesablanmasının sayı yüksək olan maliyyə alətlərinə üstünlük verilməlidir. Ancaq hər bir halda müəssisə maliyyə qoyuluşlarının riskliliyini nəzərə almalıdır.

Tutaq ki, T müddətdə müvəqqəti sərbəst olan P məbləğdə pul vəsaitini müəssisə müddəti T , illik faiz dərəcələri $r(m)$ və $r(n)$ olan və ildə uyğun olaraq m və n dəfə faiz hesablanmasını vəd edən maliyyə alətlərinə

investisiya etmək imkanına malikdir və $r(m) < r(n)$, $m > n$. Onda illik faiz dərəcələrinin ekvivalent olub- olmaması araşdırılır.

İllik faiz dərəcələri $r(m)$ və $r(n)$ yalnız və yalnız o zaman ekvivalent olur ki, onda

$$r(m) = m \left[\left(1 + \frac{r(n)}{n} \right)^{\frac{n}{m}} - 1 \right] \quad (9.5)$$

Əgər bərabərlik ödənməzsə və bərabərliyin sol tərəfi sağ tərəfindən böyük olarsa, onda illik faiz dərəcəsi $r(m)$ olan maliyyə alətinə investisiya qoyuluşu məqsədyönlü və səmərəlidir. Əksinə olduqda isə illik faiz dərəcəsi $r(n)$ olan maliyyə alətinə investisiya qoyuluşu məqsəduyğundur.

Həyata keçirdiyi maliyyə qoyuluşlarının səmərəliliyini müəyyən etmək və nəticə çıxarıb investisiya strategiyasını təkmilləşdirmək, buraxılmış səhvlərin təkrarlanmasının qarşısını almaq məqsədilə müəssisə maliyyə qoyuluşlarının retrospektiv təhlilini aparır. Maliyyə qoyuluşlarının perspektiv təhlilindən fərqli olaraq retrospektiv təhlili faktiki göstəricilərə əsaslanır. Təhlil zamanı maliyyə qoyuluşlarının faktiki gəlirliliyi hesablanır və proqnozlaşdırılmış gəlirliliklə müqayisə olunur. Müqayisə nəticəsində kənarlaşma aşkar olunarsa, onda ona səbəb olan amillər müəyyənləşdirilir və çoxamilli təhlil vasitəsilə hər bir amilin təsiri araşdırılır.

Təhlilin əhatə etdiyi dövr ərzində müəssisənin maliyyə investisiya portfeli dəyişməz qalıbsa, yəni əlavə investisiya qoyuluşu həyata keçirilməyibsə və ya vəsait investisiyadan geri götürülməyibsə, onda maliyyə qoyuluşlarının faktiki gəlirliliyinin hesablanması elə də çətinlik yaratmır. Belə ki, gəlirlilik təhlilin əhatə etdiyi dövrün əvvəlinə və sonuna maliyyə investisiya portfelinin bazar dəyəri əsasında müəyyən olunur:

$$K_f = (V_1 - V_0) : V_0 \quad (9.6)$$

burada,

K_f – maliyyə investisiya portfelinin faktiki gəlirliliyi;

V_1 – təhlil olunan dövrün sonuna portfelin bazar dəyəri;

V_0 – isə dövrün əvvəlinə portfelin bazar dəyəridir.

Maliyyə investisiya portfelinin bazar dəyəri həmin vaxtda portfelə daxil olan qiymətli kağızların bazar dəyərlərinin cəmi kimi müəyyən olunur.

Əgər təhlil olunan dövr ərzində müəssisənin maliyyə investisiya portfeli dəyişibsə, onda vacibdir ki, dəyişiklik olan vaxta maliyyə

investisiya portfelinin bazar dəyəri və faktiki gəlirliliyi müəyyən olunsun. Müəssisə buna əlavə maliyyə qoyuluşu həyata keçirərkən və ya vəsaitini investisiyadan geri götürərkən cari təhlil aparıb maliyyə investisiya portfelinin bazar dəyərini və faktiki gəlirliliyini müəyyən etməklə nail olur.

Əgər maliyyə investisiya portfelində dəyişiklik təhlilin əhatə etdiyi dövr başlayandan az sonra baş veribsə, onda gəlirlilik hesablanan zaman portfelin dövrün əvvəlinə bazar dəyəri dəqiqləşdirilir. Müəssisə əlavə maliyyə qoyuluşu həyata keçiribsə, portfelin bazar dəyəri maliyyə qoyuluşunun məbləği qədər artırılmalı, əksinə vəsaitini investisiyadan geri götürübsə, onda geri götürülmüş vəsait qədər azaldılmalıdır.

Əgər maliyyə investisiya portfelində dəyişiklik təhlilin əhatə etdiyi dövr qurtarandan az əvvəl baş veribsə, onda gəlirlilik hesablanan zaman dövrün sonuna portfelin bazar dəyəri dəqiqləşdirilir. Əlavə maliyyə qoyuluşu həyata keçirilibsə, portfelin bazar dəyəri maliyyə qoyuluşunun məbləği qədər azaldılmalı, əksinə vəsait investisiyadan geri götürülüb, onda geri götürülmüş vəsait qədər artırılmalıdır.

Əgər qiymətli kağızlar portfelində dəyişiklik təhlilin əhatə etdiyi dövrün ortasında baş veribsə, onda bir neçə metoddan istifadə etməklə portfelin gəlirliliyini hesablamaq olar.

Metodlardan biri daxili gəlirlilik dərəcəsinə əsaslanır. Fərz edək ki, müəssisə təhlil olunan dövrün ortasında əlavə ΔV maliyyə qoyuluşu həyata keçirib, onda daxili gəlirlilik dərəcəsi aşağıdakı bərabərlikdən istifadə etməklə hesablanır:

$$V_0 = \Delta V : (1 + K) + V_1 : (1 + K)^2 \quad (9.7)$$

Daxili gəlirlilik dərəcəsinə (K) tapmaqla təhlil olunan dövrə qiymətli kağızlar portfelinin gəlirliliyini hesablamaq olar. Portfelin gəlirliliyi aşağıdakı düstur vasitəsilə hesablanır:

$$K_f = (1 + K)^2 - 1 \quad (9.8)$$

Digər metod təhlilin əhatə etdiyi dövrün portfeldəki dəyişiklikdən əvvəlki və sonrakı dövrə bölünməsinə və hər bir dövr üçün portfelin gəlirliliyinin hesablanmasına əsaslanır.

Tutaq ki, əlavə ΔV maliyyə qoyuluşu həyata keçirilərkən portfelin bazar dəyəri V' olub, onda əlavə maliyyə qoyuluşundan sonra portfelin bazar dəyəri $V' + \Delta V$ olar. Buradan, əvvəlki dövrə əlavə maliyyə qoyuluşundan portfelin gəlirliliyini (K')

$$K' = (V' - V_0) : V_0, \quad (9.9)$$

sonrakı dövrə gəlirliliyini (K'') isə

$$K'' = [V_1 - (V' + \Delta V)] : (V' + \Delta V) \quad (9.10)$$

düsturundan istifadə etməklə hesablamaq olar. Hesablanmış gəlirlilik göstəriciləri əsasında təhlilin əhatə etdiyi dövrə portfelin gəlirliliyi hesablanır.

$$K_f = [(1 + K')(1 + K'')] - 1 \quad (9.11)$$

Nəzərdən keçirdiyimiz metodlardan ikincisi qiymətli kağızlar portfelinin gəlirliliyinin birinciyə nisbətən daha dəqiq hesablanmasını təmin edir.

Qiymətli kağızlar portfelinin gəlirliliyini onun portfelə daxil olan ayrı-ayrı qiymətli kağızların gəlirliliyindən və portfeldəki xüsusi çəkisindən asılılığını ifadə edən aşağıdakı düsturla da hesablamaq olar:

$$K_f = \sum_{i=1}^n x'_i \cdot k'_i \quad (9.12)$$

burada,

x'_i - ayrı-ayrı qiymətli kağızların portfeldəki xüsusi çəkisi;

k'_i - faktiki gəlirliliyidir.

Qiymətli kağızlar portfelinin faktiki gəlirliliyinin proqnozlaşdırılan gəlirliliyindən fərqli olması, yəni kənarlaşması aşkar olunarsa, buna səbəb olan amillərdən ayrı-ayrı qiymətli kağızların portfeldəki xüsusi çəkisinin dəyişməsinin təsirini

$$\Delta K^x = \sum_{i=1}^n \Delta x_i k_i, \quad (9.13)$$

gəlirliliyinin dəyişməsinin təsirini isə

$$\Delta K^k = \sum_{i=1}^n x'_i \Delta k_i \quad (9.14)$$

düsturundan istifadə etməklə müəyyən etmək olar. Nəticə etibarı ilə isə

$$\Delta K^x + \Delta K^k = K_f - K_p \quad (9.15)$$

Maliyyə qoyuluşlarının faktiki gəlirliliyi yalnız proqnozlaşdırılmış gəlirliliklə müqayisə olunmamalıdır. O həmçinin təminat verilən gəlirliliklə müqayisə olunmalıdır. Təminat verilən gəlirlilik dedikdə Milli Bank

tərəfindən müəyyən olunan və bütün banklardan depozit və kreditlərə ondan aşağı olmayan faiz dərəcəsi təyin etməyi tələb edən yenidən maliyyələşdirmə dərəcəsi, həmçinin dövlət istiqrazlarının, xəzinə öhdəliklərinin faiz dərəcəsi nəzərdə tutulur. Maliyyə qoyuluşlarının faktiki gəlirliliyinin təminat verilən gəlirlilikdən çox olması onun qənaətbəxş olmasını, az olması isə qeyri-qənaətbəxş olmasını, müəssisənin öz vəsaitindən səmərəsiz istifadə etməsini göstərir. Çünki müəssisə hər zaman təminat verilən gəlirliliklə, özü də ən aşağı risklə gəlir qazanmaq imkanına malik olur.

9.3. Maliyyə aktivlərinin qiymətləndirilməsinin baza modeli

Maliyyə aktivlərinin qiymətləndirilməsi ilə əlaqədar üç əsas nəzəriyyə mövcuddur: fundamental, texnokratik, «bəxtəbəxt gediş».

Fundamentalistlər belə hesab edirlər ki, istənilən qiymətli kağız daxilən ona xas olan dəyərə malikdir və o, gələcək daxilolmaların diskontlaşdırılmış dəyəri kimi kəmiyyətə qiymətləndirilə bilər. Əsas məsələ bu daxilolmaları qabaqcadan görməyi bacarmaqdadır və bazarda ümumi vəziyyəti, şirkətin investisiya və dividend siyasətini, investisiya imkanlarını və i.a. təhlil etməklə buna nail olmaq mümkündür.

Texnokratlar belə düşünürlər ki, konkret qiymətli kağızın gələcək qiymətini müəyyən etmək üçün onun ötən dövrlərdəki qiymətinin dinamikasını bilmək kifayətdir. Onların fikrincə, maliyyə aktivinin cari qiyməti özündə zəruri informasiyanı əks etdirir və bu baxımdan, əlavə informasiyaya ehtiyac yoxdur. Qiymətin statistikasından istifadə etməklə onların qısa, orta və uzunmüddətə trendlərinin qurulmasını məqsədəuyğun hesab edirlər.

«*Bəxtəbəxt gediş*» nəzəriyyəsinin ardıcılıları belə hesab edirlər ki, cari qiymət bütün relevant informasiyaları (o cümlədən, qiymətli kağızlarla bağlı) çevik əks etdirir. Eyni ehtimal səviyyəsinə görə, yeni informasiya həm «yaxşı», həm də «pis» ola biləcəyindən, qiymətin gələcəkdə dəyişməsinə çox və ya az müəyyənliklə qabaqcadan təyin etmək mümkün deyil, daha doğrusu, konkret maliyyə aktivinin qiyməti gözlənilməz dəyişikliklərlə şərtlənir və əvvəlki dinamikadan asılı deyildir.

Fundamentalist nəzəriyyə geniş yayılmışdır və bu nəzəriyyəyə görə istənilən qiymətli kağızın son bazar dəyəri (V^m) aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$V^m = C F i / (1+r)^i \quad (9.16)$$

Burada, CF_i – i dövründə (adətən il) gözlənilən pul axını, r – gəlirin məqbul normasını göstərir.

Beləliklə, gözlənilən daxilolmalar, gəlir norması və proqnozlaşdırılan müddət haqqında məlumatlardan istifadə etməklə (9.16) düsturu əsasında istənilən maliyyə aktivinin cari dəyərini hesablamaq mümkündür. Qeyd etmək lazımdır ki, bazar qiyməti nisbi göstəricidir. Bazarda müəyyən cari dəyərin formalaşmasına baxmayaraq, istənilən maliyyə aktivi potensial investorlar üçün müxtəlif cəlbedicilik dərəcəsinə və bu baxımdan, müxtəlif şərti dəyərə malik ola bilər. Bunun bir çox səbəbləri vardır: mümkün pul daxilolmalarının və məqbul gəlir normasının müxtəlif qiymətləndirilməsi, mötəbərlik və gəlirlilik dərəcəsinə görə müxtəlif prioritetlər və başqaları. Məsələn, gəlirin məqbul norması investor tərəfindən aşağıdakı qaydada müəyyən oluna bilər:

- bank depozitləri üzrə faz dərəcəsi səviyyəsində (R^b);
- bankın əmanətçiyə onun vəsaitlərinin saxlanmasına görə faiz (R^b) və həmin maliyyə aktivinə investisiyası ilə bağlı riskə görə əlavə (R^p) əsasında:

$$r = R^b + R^p \quad (9.17)$$

- dövlət istiqrazları üzrə ödənilən faiz (R^0) və riskə görə əlavə (R^p) əsasında:

$$r = R^0 + R^p \quad (9.18)$$

Qiymətli kağızlar bazarı baza göstəricilərinin qiymətləndirilməsində fərqlə əlaqədar fəaliyyət göstərir. Qiymətli kağızların cari dəyərini qiymətləndirərək, investor gəlir normasının kəmiyyəti ilə hərəkət edir (həmin norma müxtəlif investor üçün müxtəlif ola bilər).

Yuxarıda göstərilən düsturdan müxtəlif nümunəvi məsələlərin həllində istifadə oluna bilər. Məsələn, birinci məsələ cari qiymətin hesablanmasını nəzərdə tutur və aşağıdakı hallarda yaranır. Investor kapitalının yerləşdirilməsi üzrə eyni zamanda alternativ variantının mövsud olması şəraitində kuponsuz istiqraz əldə etmək istəyir. Gəlirin məqbul normasını nəzərə almaqla (məsələn, alternativ variantdan) o, istiqrazın onu təmin edən cari qiymətini hesablaya və bazar dəyəri ilə müqayisə edə bilər. İkinci

nümunəvi məsələ gəlir normasının hesablanması və onun investor üçün məqbul olan variant ilə müqayisə edilməsi ilə bağlıdır.

9.4. Qiymətli kağızlarla əməliyyatların təhlili

Bazar münasibətlərinə keçid dövründə, 90-cı illərin əvvəllərindən başlayaraq ardıcıl olaraq respublikada aparılan özəlləşdirmə proslərinin nəticəsi olaraq səhmdar cəmiyyətləri formalaşdırıldı. İstiqraz formasında dövlət borc öhdəlikləri ilə yanaşı səhmdar cəmiyyətlərin buraxdıqları səhmlər də qiymətli kağızlar bazarının əsas maliyyə alətləri rolunu oynamağa başladı.

Qiymətli kağızlarla əməliyyatlar dedikdə, investisiya (dividend və ya faiz şəklində gəlir qazanmaq) və diling (ucuz alıb baha satmaqla alış və satış qiyməti arasındakı fərqdən gəlir əldə etmək) məqsədilə müxtəlif növ qiymətli kağızlarla- istiqraz, səhm, veksəl və depozit sertifikatları ilə aparılan alqı-satqı əməliyyatları başa düşülür. Bu əməliyyatların təhlilində məqsəd müxtəlif növ qiymətli kağızlar üzrə həmin əməliyyatların səmərəliliyini müəyyənləşdirməkdir. Bu məqsədlə müxtəlif qiymətli kağızların cari dəyəri, cari gəlirliliyi və örtülmə anına gəlirliliyi hesablanır. Müxtəlif növ qiymətli kağızlar müxtəlif xüsusiyyətlərə malik olduğundan, onlarla aparılan əməliyyatların səmərəliliyini səciyyələndirən göstəricilərin hesablanması qaydası da müxtəlifdir.

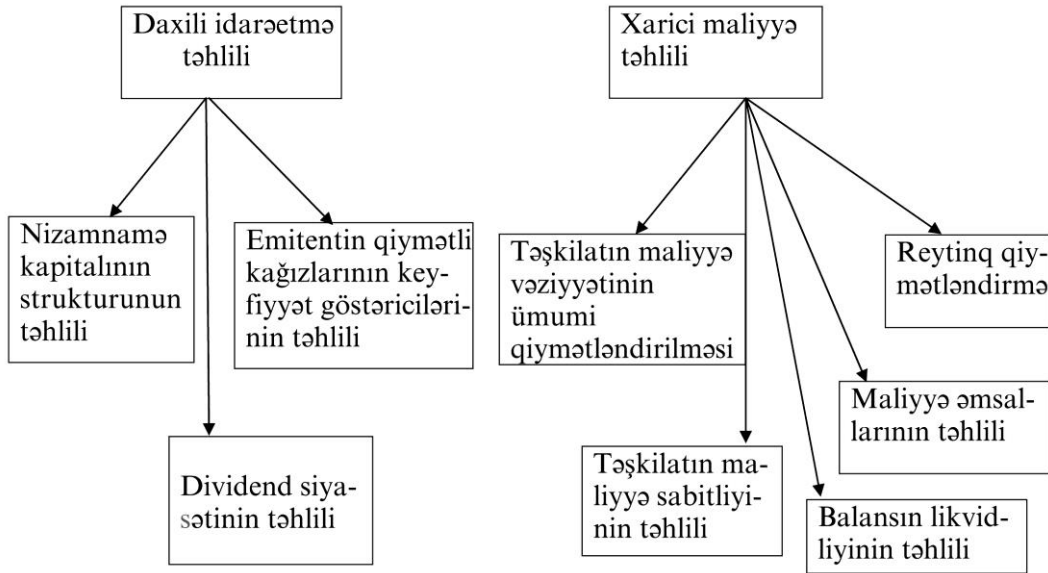
Cəmiyyət – emitentin maliyyə vəziyyətinin təhlili həm daxili, həm də xarici təhlil çərçivəsində nəzərdən keçirilə bilər (şək. 9.3)

Xarici maliyyə təhlili zamanı ASC-nin nəşr olunmuş mühasibat hesabatının, səhmlərin və istiqrazların emissiya prospektlərinin, qiymətli kağız buraxılışının yekunları haqqında hesabatın və dövlət qeydiyyat orqanlarına təqdim olunan qiymətli kağızlar üzrə rüblük hesabatların, eləcə də statistika orqanlarına təqdim olunan statistik hesabatın məlumatlarından istifadə olunur.

9.4.1. Səhmlərin qiymətləndirilməsi

Səhm kapitalının strukturunun təhlili səhmdar cəmiyyətinin yaranmasının xarakteri ilə müəyyən olunur. Səhm – səhmdar cəmiyyəti tərəfindən buraxılan və nizamnamə kapitalındakı paya mülkiyyət hüququnu təsdiq edən qiymətli kağızdır. Səhmlərin ödənilmə müddəti yoxdur və o, pulun qaytarılması üzrə səhmdar cəmiyyətə təqdim edilə bilməz. Səhmlərin

mülkiyyətçisi səhmlərin ümumi sayındakı payına mütənasib olaraq gəlir (dividend) götürür.

Şəkil 9.3. Qiymətli kağızlar bazarında təşkilat-emitentın maliyyə vəziyyətinin təhlili

Səhmlər iki qrupa bölünür:

- adi səhmlər – səhmdarların ümumi iclasında səs vermək hüququ və imtiyazlı səhmlər üzrə dividendlər ödənildikdən sonra dividend formasında cəmiyyətin xalis mənfəətinin müəyyən hissəsini əldə etmək hüququ verən pul sənədidir;

- imtiyazlı səhmlər – səhmdarların ümumi iclasında səs vermə hüququ verməyən (cəmiyyətin nizamnaməsi ilə müəyyən edilmiş hallar istisna olmaqla), qabaqcadan müəyyən edilmiş dividend gətirən, səhmdar cəmiyyətin ləğvi zamanı əmlakın bölüşdürülməsində üstün hüquq verən pul sənədidir.

İmtiyazlı səhmlərin aşağıdakı növləri vardır:

- kumulyativ;
- konvertləşdirilən;

- geri alınan;
- iştirak edən.

Səhmlərin qiymətinin bir neçə növünü fərqləndirmək lazımdır: *nominal, emissiya, balans, ləğv, kurs*.

Səhmin nominal qiyməti – səhm blankında göstərilən qiymətdir. Nominal dəyər istiqrazlar üçün əhəmiyyət kəsb edirsə (kurs qiymətindən asılı olmayaraq faizlər nominala nisbətdə müəyyən edilir), səhmlər üzrə informasiya xarakteri daşıyır (cəmiyyətin yaradılması anında səhmə düşən nizamnamə kapitalının payı).

Emissiya qiyməti – ilkin bazarda səhmin satış qiymətini səciyyələndirir. Vasitəçi firma bütün səhmləri razılaşdırılmış qiymətlə alır, sonra onları təyin etdiyi qiymətlə bazarda satır.

Əməliyyatların başlanması ilə səhmə düşən kapitalın payı dəyişir. Bu baxımdan səhm *balans qiyməti* ilə xarakterizə olunur – balans üzrə xalis aktivlərin (balans üzrə aktivlərin ümumi məbləği ilə kreditor borclarının fərqi) dəyərinin buraxılmış səhmlərin ümumi miqdarına nisbəti kimi hesablanır.

Səhmlərin ləğv qiyməti – səhmdar cəmiyyəti ləğv olunduqda hesablanır, kreditorlarla hesablaşdıqdan sonra mümkün satış qiyməti ilə aktivlərin bir səhmə düşən hissəsini əks etdirir.

Uçot və təhlil baxımından **səhmin kurs (bazar, cari) qiyməti** mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Səhmlər məhz bu qiymətlə qiymətli kağızların təkrar bazarında kotirovka edilir (qiymətləndirilir). Kurs qiyməti müxtəlif amillərdən – bazarın konyukturəsindən, gəlirin bazar normasından, səhm üzrə ödənilən dividendin həcmi və dinamikəsindən asılıdır. Bu göstərici müxtəlif üsullarla hesablanma bilər, lakin onların hesablanması əsasını bir prinsip – səhmin gətirdiyi gəlirin bazar norması ilə müqayisəsi təşkil edir. Gəlir göstəricisi kimi səhmə düşən dividend və ya xalis mənfəətin həcmi götürülə bilər. Əlbəttə, dividend göstəricisindən istifadə özünü daha çox doğrultsa da, bəzi hallarda (məsələn, şirkətin qurulması və ya böyük yenidənqurma mərhələsində xalis mənfəətin böyük hissəsi reinvestisiya olunur) səhmə düşən xalis mənfəət göstəricisi iqtisadi vəziyyətin daha real qiymətləndirilməsinə imkan verir.

İmtiyazlı səhmlər müddətsiz istiqrazlar kimi gəliri qeyri müəyyən uzun dövrə yaratdığından onların cari dəyərini aşağıdakı düsturla hesablamaq olar:

$$PV = CF/ r \quad (9.19)$$

Burada, PV – investorun mövqeyindən səhmin dəyəri,
CF – səhmin ödənilməsi zamanı verilən məbləq, r – gəlirin məqbul normasını göstərir.

Bəzi ölkələrdə imtiyazlı səhmlər bəzən elə şərtlər müqabilində emissiya edilir ki, həmin şərtlər daxilində emitent müəyyən vaxt kəsiyində onları müvafiq qiymətlərlə geri ala bilir (*call price*). Bu halda həmin səhmlərin cari qiyməti aşağıdakı düsturla müəyyən olunur:

$$PV = C \times \frac{1}{(1+r)^i} + \frac{F}{(1+r)^n} \quad (9.20)$$

Burda, F – səhmin alış qiyməti,
n – səhmin ödənilməsi dövrü üzrə illərin sayını göstərir.

Səhmlər üzrə dividendlərin həcmi və onların ödənilməsi tezliyi səhmdar cəmiyyəti tərəfindən buraxılan səhmlərin bazar əhəmiyyətliliyi haqqında real fikir yaratmır, müəyyən dividend siyasətini səciyyələndirir. Maliyyə alətləri kimi səhmlərin keyfiyyət parametrlərini səhmlərin təhlili və qiymətləndirilməsinin beynəlxalq təcrübəsində istifadə olunan əmsallar və göstəricilər vasitəsi ilə təhlil etmək mümkündür. Bunlara aşağıdakı əmsallar daxildir:

Səhmə düşən gəlir (*Earnings Per Share, EPS*). Bu göstərici səhmdar cəmiyyətinin illik xalis gəlirinin onun dövriyyədə olan səhmlərinin ümumi sayına (cəmiyyətin geri aldığı səhmlər çıxılmaqla) nisbəti kimi hesablanır. Nəzərə alsaq ki, səhmdar cəmiyyəti müxtəlif tipli imtiyazlı səhmlər də buraxa bilər, bu halda onun bir səhminə düşən gəlir göstəricisi cəmiyyətin illik xalis gəliri ilə imtiyazlı səhmlər üzrə dividend məbləğinin fərqi dövrüdə olan adi səhmlərin miqdarına nisbəti kimi hesablanır.

Fond bazarının beynəlxalq təcrübəsində həmin göstəricinin hesablanması zamanı «earnings per share» terminindən istifadə olunur ki, «cəhmə düşən gəlir» mənasını verir və bu zaman vergilər, ssuda üzrə faizlər və i.a. ödənildikdən sonra xalis gəlir nəzərdə tutulur. Təhlilin mühasibat hesabatı formasına uyğun ölkə informasiya bazasına müvafiq «səhmə düşən mənfəət» terminindən (vergi və mütləq ehtiyat ayırmalarının sonra xalis mənfəət məbləği nəzərdə tutulur) istifadə olunması məqsədəuyğundur.

Fərz edək ki, ASC iki növ səhm buraxmışdır: adi, imtiyazlı. Cəmiyyətin nizamnamə kapitalı 65 mln.man. 10000 səhm (bunlardan 9500 adi, 500 imtiyazlı) arasında hər birinin nominal dəyəri 6500 manatdır.

Cəmiyyətin nizamnaməsinə görə imtiyazlı səhmlər üzrə dividend onların nominal dəyərinin 120% -i həcmində müəyyən edilmişdir. Hesabat ilində cəmiyyətin xalis mənfəəti 70 mln. manat olmuşdur.

Bütövlükdə, cəmiyyətin bir səhminə düşən mənfəət göstəricisi 7000 manat (70 000 000:10 000), bir adi səhmə düşən mənfəət isə 6958 manat təşkil edəcəkdir:

$$[70\,000\,000 - (6500 \times 500 \times 1,2)] : 9500 = 6958 \text{ manat.}$$

Nəzərdən keçirilən misallarda belə ehtimal olunur ki, cəmiyyətin bütün xalis mənfəəti (mütləq ehtiyatlar formalaşdırıldıqdan sonra) dividendlərin ödənilməsinə yönəldiləcəkdir. Həqiqətdə isə xalis mənfəətin bir hissəsi dividendlərin, xüsusilə imtiyazlı dividendlərin ödənilməsinə yönəldilir, digər hissəsi isə reinvestisiya olunur. Xalis mənfəətin bölüşdürülməsi alqoritmi səhmdar cəmiyyət tərəfindən işlənilib hazırlanır, qərarın qəbul edilməsi üçün bir sıra amillər nəzərə alınır: təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin nəticələri, səhmlərin növləri (strukturu), həmin mərhələdə cəmiyyətin dividend və investisiya siyasəti və başqaları. Səhmlərə tələbi və yekun olaraq, onların bazar dəyərini formalaşdıran investorlar üçün emitentin səhminin vacib cəhətlərindən olan *dividend çıxımı əmsalı* (*Dividend Payout*) və *mənfəətin reinvestisiyası əmsalı* mühüm informasiya əhəmiyyəti kəsb edir və həmin əmsallar aşağıdakı kimi hesablanır:

$$\text{Dividend çıxımı əmsalı} = \frac{\text{Bir səhmə düşən dividend}}{\text{Bir səhmə düşən mənfəət}} \quad (9.21)$$

$$\text{Mənfəətin reinvestisiya əmsalı} = 1 - \text{Dividend çıxımı əmsalı} \quad (9.22)$$

Mənfəətin reinvestisiya əmsalını bir səhmə düşən mənfəət məbləği ilə bir səhmə düşən dividend məbləği arasında fərqin bir səhmə düşən mənfəət məbləğinə nisbəti kimi də hesablamaq olar.

Bir adi səhmə düşən mənfəət göstəricisi cəmiyyətin-emitentin il ərzində təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin nəticələri üzrə müəyyən olunur və daxili gəlirliliyi səciyyələndirir. Səhmlərin qiymətli kağızlar bazarında yerləşdirilməsi zamanı onların xarici tanınmasının təhlili üçün xarici təcrübədə geniş məlum olan «*qiymət / mənfəət*» (*Price / Earnings ratio*) göstəricisindən istifadə olunur. Bəzi müəlliflər həmin göstəricini *səhmin dəyərliliyi* adlandırırlar:

$$\text{Səhmin dəyərliliyi} = \frac{\text{Səhmin bazar qiyməti}}{\text{Səhmə düşən gəlir}} \quad (9.23)$$

Cəmiyyətin qiymətli kağızlar bazarında kotirovka olunan bütün səhmləri üçün həmin göstərici aşağıdakı kimi hesablanır:

$$\text{Qiymət/mənfəət} = \frac{\text{Kapitallaşma}}{\text{İl ərzində cəmiyyətin adi səhmləri üzrə mənfəət}} \quad (9.24)$$

Bu göstəricinin hesablanması zamanı onların xarici dəyərliliyi (bazar dəyəri) və səhmin daxili gəlirliyi (emitentin indikatoru) müqayisə olunur.

Səhmin bazar qiyməti və ya səhmə olan tələb ilə səhmin gəlirliyi arasında əlaqəni müəyyən edən daha bir göstəricini hesablamaq olar. Xarici təcrübədə həmin göstərici «*dividend üzrə gəlir*» və ya «*dividend gəliri*» (*Dividend Yield*) adlanır və adi səhmlər üzrə ödənilən dividendin həmin səhmlərin bazar qiymətinə nisbəti kimi hesablanır. Səhmin dividend gəlirliyi şirkətin səhmlərinə yönəldilmiş kapitalın geri qayıtması faizini səciyyələndirir.

Cəmiyyətin-emitentin adi səhmlərinin bazar dəyərinin proqnozunun müəyyən olunması üçün aşağıdakı düsturdan istifadə olunur:

$$\text{Səhmin bazar dəyəri} = \frac{\text{Səhmə düşən dividend məbləği}}{\text{Dividend gəliri}} \quad (9.25)$$

Səhm sabit dividend gətirərsə, onun cari dəyəri aşağıdakı qaydada hesablanır:

$$PV = \frac{D}{d} \quad (9.26)$$

burada, D – sabit dividenddir.

Əgər dividend ilbəlil q sürəti ilə artarsa, onda səhmin cari dəyəri belə hesablanır:

$$PV = \frac{D_1(1+q)}{d-q} = \frac{D_2}{d-q} \quad (9.27)$$

burada,

D_1 – səhmə görə birinci il ödənilən dividend;

D_2 – artımla ikinci il ödəniləsi dividenddir.

(9.27) bərabərliyi ilk dəfə onu irəli sürən və məşhurlaşdıran Mayron Qordonun şərafinə Qordon modeli adlandırılır.

Qiymətli kağız kimi səhmin təhlili baxımından səhmin bazar və uçot (balans) qiymətinin nisbəti göstəricisi investor üçün əhəmiyyət kəsb edir və *səhmin kotirovka əmsali* (*Market-to-Book Ratio*) adlanır. Səhmin uçot qiyməti bir səhm düşən xüsusi kapitalın payını səciyyələndirir. Beləliklə, səhmin uçot qiyməti onun nominal qiymətinin, emissiya mənfəətinin payının (satılmış səhmlərin bazar qiyməti ilə onların nominal dəyəri arasında toplanmış fərq) və toplanmış və şirkətin inkişafına yönəldilmiş mənfəətin payının cəmindən ibarətdir. Katirovka əmsalının vahiddən yüksək olması onu səciyyələndirir ki, potensial investorlar həmin anda səhmləri əldə edərkən onların mühasibat qiymətindən yüksək qiymətə almağa hazırdırlar.

Adi səhmin real bazar dəyəri onun uçot məlumatları üzrə dəyərindən yüksəkdir, çünki hesabatda cəmiyyətin imic formasında toplanmış potensialı, işgüzar imici, əməkdaşlarının peşəkarlığı və başqaları əks olunmur.

Nəhayət, investor üçün *səhmin gəlirliyi* il ərzində onun bazar dəyərinin artım məbləği və səhm üzrə dividend məbləğinin cəminin ilin əvvəlinə səhmin bazar dəyərinə nisbətində bərabərdir.

Qiymətli kağızlar bazarı inkişaf etmiş ölkələrdə səhmlərin kurslarının dəyişməsinin ümumi meyllərinin müəyyən olunmasında müxtəlif indikatorlardan – fond indekslərindən istifadə olunur. Məsələn, ABŞ-da Dou-Cons, Standart end Pur (S&P 500), Böyük Britaniyada Futsi, Yaponiyada- Nikkey, Kanadada- Toronto fond birjasının indeksləri.

İlk disturlaşdırılmış fond indikatoru ABŞ-da 1884-cü ildə işlənmiş və Çarlz Dou 11 iri sənaye şirkətinin səhmlərinin kurs dəyərinin dəyişməsinin orta göstəricisini hesablamışdır (orta hesabi düsturla). 1928-ci ildən bu indeks 30 məşhur şirkət üzrə hesablanmış, sonralar şirkətlərin sayı dəyişmişdir (məs., Boeinq, Coco-Cola, General Motors, Di Pont, Exxon və s). ABŞ-dan fərqli olaraq İngiltərədə fond indeksləri orta həndəsi düsturlar üzrə hesablanır(1935-ci ildən Futsi- 30, FT-Actuaries- 700, 1983-cü ildən Futsi- 100).

9.4.2. İstiqrazların qiymətləndirilməsi

İstiqrazlar borc öhdəlikli, borcun sahibi ilə qiymətli kağız buraxan hüquqi şəxs arasındakı münasibəti təsdiq edən qiymətli kağızdır. Belə bir şəxs həm dövlət, həm də şirkət ola bilər; sonuncu halda istiqrazlar xüsusi

borc qiymətli kağızlar adlanır. Istiqrazlar buraxılında (emissiya) emitent (onu buraxan hüquqi şəxs) pulu vaxtında qaytarmağı və müəyyən faizləri ödəməyi öhdəsinə götürür. Bir qayda olaraq, istiqrazlar onların sahiblərinə təsbit olunmuş faiz formasında (istiqrazın nominal dəyərinə görə) gəlir gətirir. Bununla yanaşı, tam müəyyən alqoritm üzrə dəyişən sürüşkən dərəcəli istiqrazlar da mövcuddur.

Istiqrazlar *nominal, alış və bazar qiymətləri* ilə səciiyələnilir.

Istiqrazın nominal qiyməti onun üzərində göstərilmişdir və faizlərin hesablanması üçün baza hesab olunur.

Istiqrazın alış qiyməti – borcun müddəti ərzində emitentin istiqrazının satın alınması zamanı tətbiq olunan qiymətdir. Həmin qiymət istiqrazın nominal qiyməti ilə eyni ola bilər və borcun şərtlərinə görə müəyyən olunur.

Istiqrazın bazar (kurs) qiyməti bazarın konyukturası ilə müəyyən edilir. Faiz ifadəsində istiqrazın bazar qiymətinin onun nominal qiymətinə nisbəti *istiqrazın kursu* adlanır.

Istiqrazlar üzrə faizlərin dövrü olaraq ödənilməsi kuponlar üzrə - kəsilmiş, üzərində rəqəmlə kupon dərəcəsi yazılmış talonla həyata keçirilir. Gəlirin ödənilməsi faktı istiqraza əlavə olunan kuponun götürülməsi ilə müşayət olunur. Gəlirin ödənilməsi qaydasına görə istiqrazların aşağıdakı növləri vardır:

- təsbit olunmuş kupon dərəcəsi ilə;
- sürüşkən kupon dərəcəsi ilə;
- bərabər artan kupon dərəcəsi ilə;
- sıfır kuponlu (istiqrazın emissiya kursu onun nominal dəyərindən aşağı müəyyən olunur; istiqrazın ödənilməsi zamanı onlar arasındakı fərq investorun gəlirini təşkil edir; istiqrazlar üzrə faizlər ödənilmir);
- seçim üzrə ödənilən (investorun arzusu ilə kupon gəliri yeni buraxılmış istiqrazlara dəyişilə bilər);
- qarışıq növ (müəyyən dövr ərzində gəlirin ödənilməsi təsbit olunmuş dərəcə ilə, sonra sürüşkən dərəcə ilə həyata keçirilir).

Təmin olunması üsuluna görə istiqrazları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- əmlak girovlu (məslən, «qızıl» istiqrazlar qızıl-valyuta aktivləri ilə təmin olunmuşdur);
- gələcək beh daxilolmaları formasında beh ilə (xeyriyyəçilik və ictimai fondların istiqrazları, bələdiyyə istiqrazları və i.a.);
- müəyyən zəmanətli öhdəliklərlə;

• təmin olunmamış (şikətin maliyyə aktivlərinin həcmi kifayət qədər olmadıqda buraxıla bilər və ya yüksək imicə malik şirkət borc ala bildiyindən öz istiqrazlarını əmlak və maliyyə aktivləri ilə təmin etməyə cəhd göstərmir).

Dövretmə xarakterinə görə istiqrazlar adi və dönərli istiqrazlara bölünür. Sonuncu xüsusi və borc kapitalı arasında keçid forması olub onun sahibinə müəyyən şərtlərlə həmin emitentin səhmlərinə dəyişmək hüququ verir.

Istiqrazlar üzrə gəlir səhmlər üzrə gəlirdən aşağı olsa da, bazarın konyukturasının dəyişmələrinə az həssasdır. Burada gəlirin həcmi etibarlılıq dərəcəsi kimi qəbul edilir. Buna görə də yalnız gəlirlilik haqqında deyil, öz əmanətlərinin etibarlılığı haqqında düşünüən kommersiya bankları əsas investisiya obyektini hesab olunur. İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə etibarlılıq dərəcəsinə görə korporativ istiqrazların təsnifləşdirilməsi ilə məşğul olan müstəqil kommersiya agentlikləri fəaliyyət göstərir.

Emitentin istiqrazlarının daxili təhlili aşağıdakı ardıcılıqla aparılır:

• istiqraz borcunun ümumi məbləğinin və istiqrazların məcmu nominal dəyərinin səhmdar cəmiyyətin nizamnamə kapitalına müvafiqliyinin müəyyən edilməsi;

• buraxılmış və yerləşdirilmiş istiqrazların ümumi sayının və onların nominal dəyərinin müəyyən edilməsi;

• yerləşdirilmiş istiqrazların tərkibində diskontlaşdırılmış (nominal qiymətindən aşağı satılan), kuponlu (fazlər hesablanmaqla nominal qiymətlə satılan və ya nominaldan aşağı qiymətlə satılan kuponlu istiqrazlar) istiqrazların sayının müəyyən olunması;

• yerləşdirilmiş diskontlaşdırılmış və kuponlu istiqrazların tərkibində diskontun məcmu dəyərinin və gələcək kuponlu ödəmələrin ümumi məbləğinin, vaxtından əvvəl ödənilmə hüquqlu istiqrazların miqdarının, ödənmə məbləğinin və müddətinin müəyyən olunması.

Istiqrazlar müəyyən keyfiyyət parametrlərinə malikdir ki, həmin parametrlərin müəyyən olunması onların nominal dəyəri ilə bağlıdır. Istiqrazların əldə olunması və ödənilməsi qiymətləri arasında fərqlə yanaşı istiqraz sahiblərinin gəlirlərini kupon ödəmələri və ya istiqrazlar üzrə kupon gəlirləri təşkil edir.

$$\text{Istiqraz üzrə kupon gəliri} = \frac{\text{Istiqrazın nominal dəyəri}}{\text{Kupon}} \times \text{dərəcəsi} \quad (9.28)$$

Istiqrazın dövr müddəti ilə kupon dərəcəsinin həcmi arasında birbaşa mütənasib asılılıq vardır: istiqrazın dövr müddəti çox olduqca, kupon dərəcəsinin kəmiyyəti də artır (inflyasiyanın təsirini minimuma endirmək məqsədi ilə).

İkinci bazarda istiqrazların xarakteristikasını səciyyələndirən analitik göstəricilərə istiqrazın kursu və cari gəlirlilik göstəriciləri aiddir.

$$\text{Istiqrazın kursu} = \frac{\text{Istiqrazın bazar dəyəri}}{\text{Istiqrazın nominal dəyəri}} \quad (9.29)$$

Istiqrazların bazar dəyəri onların sonradan ikinci bazarda satılması nəticəsində yerləşdirmə dəyərindən və nominal dəyərdən fərqlənə bilər. Nəzərə alsaq ki, kupon faizi nominal dəyərə əsaslanır, onun həcmi istiqrazın alınması zamanı investora seçiminin optimallığının əsas meyarı olmayacaqdır.

$$\text{Cari gəlirlilik} = \frac{\text{Istiqraz üzrə kupon gəliri}}{\text{Istiqrazın bazar dəyəri}} \quad (9.30)$$

Bu göstəricinin analitikliyi istiqrazın müəyyən dövrə gətirdiyi gəlirin həmin ana onun bazar dəyəri ilə müqayisə edilməsidir. Əgər səhm üzrə gəlirlilik tələbi səciyyələndirirsə, istiqraz üzrə gəlirlilik – investora tərəfindən əmanətinin qaytarılması üzrə emitentə inamı səciyyələndirir.

Sıfır kuponlu istiqrazlar aşağıdakı düsturla qiymətləndirilir:

$$PV = CF / (1 + r)^n \quad (9.31)$$

Müddətsiz istiqrazlar aşağıdakı düsturla qiymətləndirilir:

$$PV = CF / r \quad (9.32)$$

Daimi gəlirli istiqrazlar qiymətləndirilərkən istiqrazın cari bazar qiyməti (9.20) düsturu vasitəsi ilə hesablanır.

Faiz ödənilməklə istiqrazın bazar qiyməti aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$PV = \frac{C/2}{(1+r/2)^i} + \frac{F}{(1+r/2)^{2n}} \quad (9.33)$$

Istiqrazın gəlir norması (N^g) aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$N^g = \frac{C + (F - PV)/n}{(F + PV)/2} \quad (9.34)$$

Bir sıra özünəməxsus xüsusiyyətlərinə görə istiqrazlarla əməliyyatların səmərəliliyini səciyyələndirən eyni göstəricilər müxtəlif qaydada hesablanır.

Tutaq ki, müəssisə nominal dəyəri N , illik kupon dərəcəsi k olan istiqrazı (M məzənnə qiymətilə) P alış qiymətinə cəlb edir. Əgər istiqraz uzunmüddətli kuponlu olarsa, onda onun cari gəlirliliyi aşağıdakı kimi hesablanır.

$$Y = \frac{N \cdot k}{P} \cdot 100 = \frac{CF}{P} \cdot 100 = \frac{k}{M} \cdot 100 \quad (9.35)$$

Burada, Y – istiqrazın cari gəlirliliyi; CF – illik kupon dərəcəsi üzrə ödənilən məbləğdir.

Göründüyü kimi, istiqrazın cari gəlirliliyi yalnız onun kupon üzrə gətirdiyi gəliri nəzərə alır. Istiqrazın nominal qiyməti ilə alış qiyməti arasındakı fərqdən yaranan gəlir (zərər) isə diqqətdən kənar qalır. Örtülmə anına istiqrazın gəlirliliyi də məhz bu çatışmazlığı aradan qaldırmaq məqsədilə hesablanır. Uzunmüddətli kuponlu istiqraz üçün örtülmə anına gəlirlilik (YTM) aşağıdakı qaydada müəyyən olunur.

$$YTM = \frac{CF + (N - P)/n}{(N + P)/2} \quad (9.36)$$

Burada, n – istiqrazın alındığı vaxtdan örtülmə vaxtına qədər olan illərin sayıdır.

(9.35) və (9.36) bərabərliklərindən istiqrazın illik kupon dərəcəsi, cari gəlirliliyi, örtülmə anına gəlirliliyi və alış qiyməti arasında aşağıdakı asılılığın olduğu üzə çıxır.

- Əgər $P > N$ olarsa, onda $k > Y > YTM$
- Əgər $P < N$ olarsa, $k < Y < YTM$

- Əgər $P=N$ olarsa, $k=Y=YTM$

Uzunmüddətli kuponlu istiqraz üzrə kupon ödəmələri eyni həcmdə olmaqla ildə bir və ya bir neçə dəfə aparıla yaxud da hesablanmaqla örtülmə vaxtı ödənilə bilər. Bundan asılı olaraq istiqrazın cari dəyəri fərqli qaydada hesablanır.

- Kupon ödəmələri hesablanmaqla örtülmə vaxtı ödəniləndə

$$PV = \frac{N + (N \cdot k \cdot n)}{(1 + r/m)^{mn}} \quad (9.37)$$

- Kupon ödəmələri ildə m dəfə olaraq aparıldıqda

$$PV = \sum_{t=1}^{mn} \frac{(N \cdot k)/m}{(1 + r/m)^t} + \frac{N}{(1 + r/m)^{mn}} \quad (9.38)$$

Burada, r – bazar dərəcəsidir (ildə m dəfə faiz hesablanmasını nəzərdə tutan alternativ maliyyə alətinin illik faiz dərəcəsi).

Istiqrazın cari dəyərini hesablamaqda məqsəd onun hansı qiymətə alınmasının səmərəli olduğunu müəyyənləşdirməkdir. Belə ki, bir qayda olaraq istiqrazın cari dəyərindən yüksək olmayan qiymətə alınması səmərəlidir. Istiqrazın cari dəyərindən yüksək qiymətə alınması isə onun alınmasının səmərəsizliyini, qənaətbəxş olmamasını göstərir. Əksinə, müəssisə malik olduğu istiqrazı satmaq istəyərsə, onda onun cari dəyərindən aşağı olmayan qiymətə satılması məqsədyönlüdür.

Uzunmüddətli kuponlu istiqrazlardan fərqli olaraq uzunmüddətli diskontlu istiqrazlar yalnız alış qiyməti ilə nominal qiyməti arasındakı fərq şəklində gəlir gətirir, nisbətən az gəlir gətirməyinə baxmayaraq həmişə investorların diqqət mərkəzində olurlar. Belə ki, onların emitentləri dövlət və yüksək reytingli şirkətlər olduğundan riskləri aşağı olur. Həmçinin kupon ödəmələrindən fərqli olaraq qiymət fərqi yaranan gəlir vergitutma obyektidir. Uzunmüddətli diskontlu istiqrazlar sabit gəlir gətirməyinə görə onların cari gəlirliliyi hesablanmır. Örtülmə anına onların gəlirliliyi aşağıdakı düsturla:

$$YTM = \sqrt[n]{\frac{N}{P}} - 1 = \frac{1}{\sqrt[n]{\frac{M}{100}}} - 1, \quad (9.39)$$

cari dəyəri isə bu düsturla hesablanır.

$$PV = \frac{N}{(1 + r/m)^{mn}} \quad (9.40)$$

Uzunmüddətli diskontlu istiqrazın cari dəyəri ilə yanaşı cari məzənnə dəyəri də hesablanır.

$$M_{\text{cari}} = \frac{100}{(1 + r/m)^{mn}} \quad (9.41)$$

Məqsəd istiqrazın hansı məzənnə qiymətinə alınmasının və satılmasının səmərəliliyini müəyyən etməkdir. Adətən istiqrazı cari məzənnə dəyərindən yüksək olmayan məzənnə qiyməti ilə almaq, aşağı olmayan qiymətlə isə satmaq məqsəduyğundur.

Uzunmüddətli diskontlu istiqrazlar haqqında deyilənləri qısamüddətli diskontlu istiqrazlara aid etmək olmaz. Bu ondan irəli gəlir ki, uzunmüddətli diskontlu istiqrazların müddəti illərlə (aylarla) ölçüldüyü halda, qısamüddətli diskontlu istiqrazların müddəti günlərlə ölçülür.

Bir qayda olaraq qısamüddətli diskontlu istiqrazların gəlirliliyi sadə və mürəkkəb faiz düsturlarından istifadə etməklə illik faiz dərəcəsi şəklində müəyyən olunur. Sadə faiz düsturundan istifadə etməklə gəlirlilik aşağıdakı şəkildə hesablanır.

$$Y = \frac{N - P}{P} \cdot \frac{B}{t} = \frac{100 - M}{M} \cdot \frac{B}{t} \quad (9.42)$$

Burada, t – örtülmə anına qədər günlərin sayı; B – vaxt bazasıdır, 360, 365 və ya 366 ola bilər.

Mürəkkəb faiz düsturundan istifadə etməklə istiqrazın gəlirliliyinin hesablanması isə aşağıdakı şəkil alır:

$$YTM = \left[\frac{N}{P} \right]^{\frac{B}{t}} - 1 \quad (9.43)$$

Təcrübədə (9.43) düsturu ilə müəyyən olunan gəlirlilik göstəricisi səmərəli gəlirlilik adlanır. Sadə faiz düsturundan istifadə etməklə müəyyən olunan gəlirlilikdən fərqli olaraq səmərəli gəlirlilikdən müxtəlif örtülmə müddətlərinə malik istiqrazlarla aparılan əməliyyatların səmərəliliyini müqayisə etmək üçün istifadə oluna bilər.

Әгәр қысамүддәтлі дисконтлу истиқраз дилиң мәқсәдилә сонрадан сатмақ үчүн алынбса, онда онун гәлirliliyi ашағидакı қайдada hesabлана биләр:

$$Y = \frac{P_2 - P_1}{P_1} \cdot \frac{B}{t_1 - t_2} \quad (9.44)$$

$$YTM = \left[\frac{P_2}{P_1} \right]^{\frac{B}{t_1 - t_2}} - 1 \quad (9.45)$$

Burada:

t_1 – алыш заманы өртүлмә анына қәдәр гүләрin sayы;

t_2 – сатыш заманы өртүлмә анына қәдәр гүләрin sayы;

P_1 – алыш қиймәти;

P_2 – сатыш қиймәтидир.

Дисконт дәрәсәсindән чыгыш едәрәк қысамүддәтлі дисконтлу истиқразын cari дәйәрini hesabламақ олар:

$$PV = \frac{N}{1 + d \cdot t / B} \quad (9.46)$$

O cümlәdән cari мәzәnnә дәйәri ашағидакı kimi hesabланар:

$$M_{\text{cari}} = \frac{100}{1 + d \cdot t / B} \quad (9.47)$$

burada, d – дисконт дәрәсәсидир.

Әгәр мүәссисә P_1 қиймәтинә һәр һансы қысамүддәтлі дисконтлу истиқразы алыб сонрадан сатмақ өһдәликли әқд бағлайарса, онда сатыш қиймәти kimi әқддә ашағидакı қайдada hesabланан P_2 -ni гөстәрмәлидир:

$$P_2 = P_1 \left(1 + \frac{t_1 - t_2}{B} \cdot Y \right) \quad (9.48)$$

Мүддәтсиз истиқраза гөрә купон өдәмәләрi даими annuitet (мүқавилә өһдәликләрinә уығун оларақ дөври өдәнән сабит вә яа дәйишән мәбләғли өдәмәдир) тәшkil едир. Buna гөрә дә онун cari дәйәri уығун annuitetin бу гүнкү (cari) дәйәri шәклindә hesabланмалыдир. Annuitetin бу гүнкү дәйәri

$$PV = \sum_{t=1}^{nm} \frac{kN/m}{(1 + r/m)^{tm}} \quad (9.49)$$

дүстuru илә hesabланыр. Burada $n \rightarrow \infty$, яәни annuitet даими olduqда

$$PV = \frac{kN}{m[(1+r)^{1/m} - 1]} \quad (9.50)$$

olar.

Istiqrazların qiymətləndirilməsi üzrə aşağıdakı fikirləri söyləmək olar:

- gəlirin bazar norması təyin edilmiş kupon dərəcəsiindən yüksəkdirsə, istiqraz güzəştə satılır (nominaldan aşağı)
- gəlirin bazar norması təyin edilmiş kupon dərəcəsiindən aşağıdırsa, istiqraz mükafatla satılır (nominaldan yuxarı);
- gəlirin bazar norması təyin edilmiş kupon dərəcəsi ilə üst-üstə düşürsə istiqraz nominal dəyəri ilə satılır

Depozit sertifikatları və veksellər xüsusiyyətlərinə görə istiqrazların ayrı-ayrı növlərinə bənzəyir. Belə ki, depozit sertifikatları kupon ödəmələri hesablanmaqla örtülmə vaxtı nominal qiyməti ilə birlikdə ödənilən istiqrazlara, veksellərin əksəriyyəti diskontlaşdırıldığından diskontlu istiqrazlara, bəziləri isə kupon ödənişi şəklində gəlir gətirdiyindən kuponlu istiqrazlara bənzəyir. Buna görə də onlarla əməliyyatların təhlili zamanı bənzər istiqrazlarla əməliyyatların təhlili qaydasından istifadə olunur, eyni hesablamalar aparılır.

Yoxlama sualları:

1. Maliyyə sisteminin mahiyyəti nədir?
2. Maliyyə bazarı nədir və onun tərkib hissələri hansılardır?
3. Qiymətli kağızlar bazarının mahiyyəti və təyinatı nədir?
4. Emissiya nədir və hansı hallarda həyata keçirilir?
5. Qiymətli kağızların emissiyası hansı mərhələləri əhatə edir?
6. Müəssisənin maliyyə qoyuluşlarının hansı növləri vardır?
7. Səhmlərlə əməliyyatların təhlili metodikası hansıdır?
8. Istiqrazlarla əməliyyatların təhlili metodikası hansıdır?
9. Veksellərlə əməliyyatların təhlili metodikası hansıdır?
10. Qısamüddətli qiymətli kağızlar necə təhlil olunur?

X FƏSİL. SAHIBKARLIQ RISKININ TƏHLİLİ

10.1. Riskin mahiyyəti, növləri və onların təhlilinin ümumi prinsipləri

Maliyyə təhlilində risk və gəlirlilik anlayışları qarşılıqlı əlaqədə olaraq ayrı-ayrı maliyyə aktivləri, eləcə də onların müxtəlif kombinasiyaları ilə sıx surətdə bağlıdır. Ümumiyyətlə, «risk» anlayışının mahiyyətinə yanaşmada müxtəlif baxışlar mövcuddur. Ən geniş mənada risk – proqnozlaşdırılan variantla müqayisədə gəlirlərin əldə edilməməsi və zərərlərin (itkilərin) yaranması ehtimalı kimi başa düşülür. Risk mürəkkəb və çoxşaxəli iqtisadi kateqoriyadır. Təsadüfi deyil ki, iqtisadi ədəbiyyatda risklərin çoxlu sayda növləri (valyuta, investisiya, siyasi və s.) göstərilir.

Bu zaman əsas təsnifat əlaməti kimi risklilik səviyyəsi proqnozlaşdırılan və təhlil edilən obyekt qəbul edilir. Çox zaman risk anlayışı maliyyə aktivləri baxımından təhlil edilir və qiymətləndirilir. Lakin müəssisənin fəaliyyətinin idarə edilməsi ilə əlaqədar riskin başqa növləri də müqayisə edilməlidir.

Maliyyə aktivləri baxımından riskin aşağıda göstərilən növləri və ölçülərindən istifadə olunur.

Aktivlərin risklilik dərəcəsi, aktivlərə malik olmaq nəticəsində əldə edilən gəlirin variasiya etmə dərəcəsi ilə səciyyələnir. Belə ki, təcrübədə dövlət istiqrazları ən aşağı riskli maliyyə aktivləri hesab edilir, çünki həmin qiymətli kağızlar üzrə dividend və faizlər sabitdir, gəlirlərin variasiyası sıfıra bərabərdir. Əksinə, hər hansı xüsusi şirkət və ya səhmdar cəmiyyətinin adi səhmləri riskli maliyyə aktivini kimi qəbul edilir, çünki həmin səhmlər üzrə gəlirlərin variasiyası yüksəkdir.

Hər hansı aktivin gətirdiyi gəlir iki komponentdən ibarətdir: əldə olunan dividend və aktivin dəyərinin dəyişməsindən əldə edilən gəlir. Beləliklə, aktivin ilkin dəyərinə görə faizlə hesablanmış gəlir həmin aktivin gəlirliliyi və ya mənfəət norması adlanır. Deməli gəlir – zaman və məkan daxilində cəbri surətdə toplanan bilən mütləq göstəricidir. Gəlirlilik isə nisbi göstərici hesab edilir. Hər bir sahibkar öz fəaliyyəti zamanı risk dərəcəsini müəyyən etməyə çalışır. Belə riskə meyllilik dərəcəsindən asılı olaraq, sahibkarın müxtəlif davranış variantı mövcuddur. Ümumi halda risk və gəlirliliyin mütənasib olaraq dəyişdiyi qəbul edilir.

Aydındır ki, risk – ehtimal qiymətləndirilməsi olduğundan onun kəmiyyətinin ölçülməsi birmənalı və standart ola bilməz. Riskin kəmiyyəti gəlir və gəlirliliyin dəyişmə, variasiya dərəcəsini səciyyələndirən bir göstəricidir. Beləliklə, bu məqsədlə müxtəlif statistik əmsallardan: variasiya, dispersiya, orta kvadratik kənarlaşma əmsallarından istifadə edilə bilər.

Sahibkarlığın məqsədi konkret rəqabət şəraitində minimum məsrəflərlə maksimum gəlir əldə etməkdən ibarətdir. Göstərilən məqsədin gerçəkləşdirilməsi istehsalat-ticarət fəaliyyətinə qoyulmuş kapitalın və bu fəaliyyətin maliyyə nəticələrinin müqayisə edilə bilən həcmdə olmasını tələb edir.

Bazar iqtisadiyyatında şirkətin fəaliyyətinə təsir göstərən risk amilləri kəskin sürətdə güclənir. Risk hər hansı arzu olunmayan hadisənin başlanması imkanlarını göstərir. Risk dedikdə, fəaliyyətin həyata keçirilməsi prosesində gəlirlərin alınma bilməməsi, əlavə xərclərin ortaya çıxması, müəssisənin öz resurslarının müəyyən hissəsini itirməsi ehtimalı başa düşülməlidir. Başqa sözlə desək, risk planlaşdırılan gəlirlərin, mənfəətin əldə olunmama, itkilərin, zərərlərin baş vermə ehtimalıdır.

Sahibkarlıq fəaliyyətində olan itkiləri maddi, əmək və maliyyə itkilərinə bölmək olar.

Pul itkiləri riskinin təsnifatını müxtəlif əlamətlərə görə aparmaq olar.

Təsərrüfat fəaliyyətinin növündən asılı olaraq risklər sahibkarlıq (istehsal, kommersiya, maliyyə) və istehlakçı risklərinə bölünür. Meydana çıxma əlamətinə görə risklər spekulyativ (bazara əsaslanmayan) və sadə (xalis) risklərə bölünür. Maliyyə vasitəçiliyinin növündən asılı olaraq risklər *investisiya, sığorta və bank risklərinə* bölünür.

Sahibkarlıq riski – şirkətin fəaliyyəti zamanı yaranan, biznesin xarakterindən irəli gələn riskdir. Risksiz biznes mümkün deyildir. Risklərin bəzi növlərini müvafiq müqavilə bağlamaqla sığorta şirkətlərinə keçirmək olar. Lakin risklərin böyük hissəsi (menecerin səhvi, qiymətlərin dəyişməsi, düzgün seçilməyən layihə, tələb və s.) tamamilə sahibkarın üzərinə düşür. Amerika təcrübəsi sübut edir ki, sahibkarlıq risksiz mümkün deyil. Hadisələri proqnozlaşdırmağı, riskləri qiymətləndirməyi öyrənmək lazımdır. Sahibkarlıq riskinin əsas növlərinə istehsal, kommersiya və maliyyə risklərini aid etmək olar.

Istehsal riski – istehsal fəaliyyətinin hər hansı növünü həyata keçirərəkən məhsul istehsalı, iş yerinə yetirilməsi və xidmət göstərilməsi ilə

əlaqədar olan riskdir. Nəzərdə tutulan istehsalın həcmnin mümkün azalması, material məsrəflərinin artımı, menecerin səhvləri, yüksəldilmiş ayırmaların və verginin ödənilməsi istehsal riskinin əmələ gəlmə səbəblərindəndir.

Kommersiya riski – sahibkarlar tərəfindən istehsal edilmiş, yaxud satın alınmış malların satışı və xidmətlərin göstərilməsi prosesində baş verir. Məhsul satışının həcmnin azalması, material resurslarının satın alma qiymətinin yüksəlməsi, iqtisadi tərəddüdlər, müştərilərin zövqünün (meylinin) dəyişməsi və rəqabətin tə-siri kommersiya riskinin səbəbi hesab edilə bilər.

Maliyyə (kredit) riski - müəssisə ilə bank və digər maliyyə institutlarının mü-nasibətləri sferasında baş verir. Xüsusi və cəlb edilmiş vəsaitlərin həcmnin yüksək nisbətləri, kreditorlardan asılılıq, kapitalın passivliyi, inflyasiya meyilləri, nəzərdə tutulan bank tarifinin artımı, qiymətli kağızların dəyərinin aşağı düşməsi, eyni zamanda bir layihədə böyük vəsaitin yerləşdirilməsi maliyyə riskinin səbəbləridir.

Maliyyə menecerini birinci növbədə sahibkarlıq riski maraqlandırır. Ona görə də, həmin müəssisənin maliyyə bazarında peşəkar iştirakçı olub olmamasından çox şey asılıdır.

Xalis (sadə) və spekulativ (nəzəri təcrübəyə əsaslanmayan) sahibkarlıq riskini nəzərdən keçirək. Zərərlər yaxud «sıfır» nəticələr alınması imkanının müəyyən edilməsini xalis risk adlandırırlar. Belə risk yalnız uğursuzluğa hesablanır. Spekulativ risk həm müsbət, həm də mənfi nəticələr əldə olunması imkanlarını ifadə edir.

Pul məsrəfləri, zərərlər və itkilər hər şeydən əvvəl, maliyyə sahibkarlığının (maliyyə bazarında sahibkarlıq) nəticəsi hesab olunur. Beləliklə, maliyyə sahibkarlığı həm də kommersiya sahibkarlığıdır, lakin bu zaman pul vəsaitləri əmtəə kimi çıxış edir. Ona görə də, maliyyə riski spekulativ risk hesab olunur.

Əsas fəaliyyəti maliyyə bazarı ilə bağlı olmayan müəssisələr üçün maliyyə riski sahibkarlıq riskinin dəyişilmiş formasıdır və ümumiyyətlə, pul itkisinin təhlükəsini ifadə edir. Obyektin növünə görə onların maliyyə riski əmlak riskinə və öhdəliklərlə əlaqədar risklərə bölünür. Əmlak riski dedikdə, xüsusi əmlakın hər hansı hissəsinin itirilməsi təhlükəsi başa düşülür (bu zaman bütün itkilər dəyər ifadəsində hesablanır). Şirkətin işçiləri tərəfindən hüquqi yaxud fiziki şəxsə zərər vurulan öhdəliklərlə bağlı olan risklər maliyyə riski hesab olunur.

Kredit bazarının peşəkar iştirakçısı olan müəssisələr üçün maliyyə riski müvafiq olaraq bank, sığorta riskinin dəyişilmiş bir formasıdır, yaxud da investisiya riskidir (birjalar, investisiya fondları üçün və s.). Məsələn, bank riski bank əməliyyatlarının özünəməxsus xüsusiyyətindən irəli gələn itki təhlükəsini əks etdirir. Bu risklər kifayət qədər mürəkkəb quruluşa malikdir və bir qayda olaraq xarici və daxili riskə bölünür.

Müəssisələrin kredit bazarı bir sıra xüsusi amillərin nəzərə alınmasını tələb edir. Belə ki, maliyyə riski müştərilərin ödəmə qabiliyyətində olmaması, kreditin qaytarılmaması qorxusu və müştərilərin maliyyə vəziyyətinin ümumi pisləşməsinə əhatə edir.

Beləliklə, maliyyə riski dedikdə, borc kapitalı bazarının iştirakçılarının ümumi risklərində elə müxtəlif dəyişikliklər forması nəzərdə tutulur ki, burada müştərilərin öhdəliklərinin yerinə yetirilməməsi qorxusu ilə bağlı onların öz borclarını ödəyə bilməməsi başa düşülür.

İstehsalat və ticarət fəaliyyəti ilə məşğul olan müəssisələrin maliyyə riskinin təsnifatını hərtərəfli nəzərdən keçirək. Onların maliyyə riskinin aşağıda əks etdirilən müxtəlifliyini fərqləndirmək lazımdır: kredit riski, fiziki risk, valyuta riski, əldən verilmiş faydalılıq riski, investisiya riski, vergi riski.

Kredit riski – müəssisənin əsas borcunu və həmin borca olan faizi ödəyə bilməməsi təhlükəsidir.

Fiziki risk – kreditin dəyərinin artımı ilə əlaqədar olan itki qorxusudur.

Valyuta riski – valyuta məzənnəsinin dəyişilməsi qorxusunu özündə əks etdirir. Bu da müxtəlif növlü xarici iqtisadi əlaqələr zamanı real itkilərə gətirib çıxarır.

Əldən verilmiş faydalılıq riski – dolayı itkinin yaxınlaşması ehtimalı yaxud bu və ya digər tədbirlərin həyata keçirilməməsi nəticəsində yaxud təsərrüfat fəaliyyətinin dayandırılması nəticəsində mənfəətin əldə olunmamasıdır.

Vergi riski aşağıdakı təhlükə ilə bağlıdır: vergi qanunverciliyinin dəyişdirilməsi, müəyyən güzəştlərdən istifadənin mümkünlüyü haqqında vergi xidməti işçilərinin fərdi qərarların yaxud konkret sanksiyaların tətbiq edilməsi.

İqtisadi ədəbiyyatda investisiya maliyyə portfelinin qiymətdən düşməsi ilə əmələ gələn riski, həmçinin investisiya riskini və valyutanın bazar faizi dərəcəsinin tərəddüdləri imkanları ilə əlaqədar olan riski fərqləndirirlər.

Investisiya riski – cari dövriyyədən maliyyə ehtiyatlarının yayındırılmasının gələcəkdə zərər gətirməsi yaxud gözlənilmədiyindən az mənfəətə səbəb olması ehtimalıdır. O, praktiki olaraq bütün növ müəssisələrə xasdır və nə qədər ki, müəssisə yığıb saxladığı vəsaitləri investisiyaya qoyur, deməli, aktivinin bu və ya digər növünün alıcısı üçün gələcəkdə müvəffəqiyyəti möhkəmləndirmək ümidi ilə hər hansı bir maddi maraqdan belə imtina edir. Investor müəssisə kapital qoyuluşunun vençurunu həyata keçirərkən əvvəlcədən bilir ki, iki növ nəticə, yəni gəlir ya zərər mümkündür.

Riszlərə sistemli yanaşma mövqeyini *sistematik və sistematik olmayan* (xüsusi) iki qrupa bölmək olar.

Sistematik olmayan risklərə investisiyaya (layihə, qiymətli kağızlar və s.) yönəldilən və rəqabətlə bağlı olan bütün risk növləri aid edilir. Şirkətlər üçün onların əmələ gəlmə səbəbləri fərqlidir: malgöndərənlərin öz öhdəliklərini yerinə yetirməməsi (malı əldə etmə riski), alıcıların ödəmə qabiliyyətinin vəziyyəti (məhsul satışı riski), rəqabətin təsiri, iri kontraktların alınması ya itirilməsi və s.

Sistematik risk bütün investisiya növləri üçün və makroiqtisadi bazarın vəziyyətini təyin etmək üçün eyni səciyyəli riskdir. Onun əmələ gəlmə səbəbləri inflyasiya, iqtisadi geriləmələr, faizin yüksək səviyyəsi, hərbi-siyasi toqquşmalar və s. ola bilər.

Riskin təhlil edilməsində məqsəd layihədə iştirak etməyin məqsədəuyğunluğuna dair qərar qəbul etmək üçün lazımi məlumatları əldə etmək və onun nəticəsini qiymətləndirməkdən ibarətdir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində hər hansı şirkətin fəaliyyətindəki riskləri beş əsas sahəyə bölmək olar ki, onları qısa şərh edək.

Risksiz sahə – firma əməliyyatları başa çatdırarkən heç nə ilə risk etmir, hər hansı bir itki haqqında məlumatın olmaması, minimum hesablaşma mənfəətinin mövcudluğu kimi məlumatlar olur. Nəzəri cəhətdən layihəni yerinə yetirərkən firmanın mənfəəti məhdudlaşır.

Minimal risk sahəsi – fəaliyyətinin nəticəsi olaraq firma xalis mənfəətin bütün həcminə yaxud da bir hissəsinə risk edir.

Yüksəldilmiş risk sahəsi – firma ən pis halda bütün məsrəfləri örtməyə çalışır, yaxşı halda isə hesablanmış səviyyədən xeyli az mənfəət əldə edə bilər. Bu sahədə qısa müddətli kredit hesabına istehsal fəaliyyətinin baş verməsi mümkündür.

Böhranlı risk sahəsi – şirkət təkcə mənfəəti itirməyə risk etmir, o həm də nəzərdə tutulan gəliri ala bilməməsindən qorxur və eləcə də çəkilmiş məsrəflərin öz hesabına ödənilməsi təhlükəsi olduğuna risk edir.

Yolverilməz (faciəli) risk sahəsi – firmanın fəaliyyətinin müflisləşməsinə, investisiyanın itkisinə gətirib çıxarır.

Riski təhlil edən zaman əvvəlcə onun mənbələri və səbəbləri aşkar edilir. Əmələ gəlmə mənbələrinə görə risklər fərqlənirlər: xüsusi təsərrüfat; adamın şəxsiyyəti ilə bağlı olan, təbii amillərə əsaslanan risklər.

Risklərin təhlili bir-birini tamamlayan iki istiqamət üzrə aparılır: keyfiyyət və kəmiyyət üzrə.

Risklərin keyfiyyət təhlili sadə ola bilər. Onun başlıca vəzifəsi risk amillərini, mərhələlərini və işləri müəyyən etməkdən ibarətdir. Bunların yerinə yetirilməməsi zamanı risklər baş verir. Yəni həmin risklərin potensialı müəyyən olunur, bundan sonra bütün mümkün risklər müəyyən edilir.

Riskin təhlilini apararkən riskin dərəcəsini müəyyən etmək lazımdır. Riskin dərəcəsinə təsir göstərən bütün amillər obyektiv və subyektiv amillərə bölünür. Obyektiv amillərə bilavasitə firmanın özündən asılı olmayan amillər: inflyasiya, rəqabət, siyasi və iqtisadi böhran, ekologiya, vergi və rüsumların dərəcəsi və s. daxil edilir. Subyektiv amillər bilavasitə firma məlumatlarını səciyyələndirir, yəni subyektiv amillərə istehsal potensialı, kadrların tərkibi, təsərrüfat əlaqələri, maliyyə vəziyyəti aid edilir.

Riskin kəmiyyət təhlilinin vəzifəsi maliyyə riskinin ayrı-ayrı yarım növləri və məcmuu üzrə pul itkilərinin konkret həcmi müəyyən etməkdir.

Bəzən keyfiyyət və kəmiyyət təhlili daxili və xarici amillərin təsirinin qiymətləndirilməsi əsasında aparılır, həmin müəssisənin işinə və onun pulla ifadəsinə bu amillərin təsiri elementlərə görə xüsusi çəkinin qiymətləndirilməsi ilə həyata keçirilir.

Təhlilin belə bir metodu kəmiyyətcə təhlil aparmaq baxımından olduqca çox əməktutumludur. Amma keyfiyyət təhlili zamanı bu metod şübhəsiz ki, öz bəhrəsini verir. Bununla yanaşı, maliyyə riskinin kəmiyyət təhlilinin metodunun təsvirinə və bu təhlil üçün bəzi zəruri vərdişlərin qüsursuz tətbiq olunmasına ciddi diqqət yetirilməlidir.

Mütləq ifadədə risk itkilərin fiziki baxımdan mümkün həcmi yaxud dəyər (pul) ifadəsi ilə müəyyən oluna bilər. Nisbi ifadədə risk daha əlverişli

hesab olunan formada bəzi mümkün itkilərin həcmi kimi və ya müəssisənin əmlak vəziyyətinə, yaxud sahibkarlıq fəaliyyətinin həmin növ resurslarının ümumi məsrəfinə, yaxud da gözlənilən gəlirə (mənfəətə) görə müəyyən edilir. Bu zaman itkilərin gözlənilən həcminə nisbətən mənfəətin, gəlirin, pul gəlirinin azalmağa doğru kənarlaşması təsadüfi hesab olunur. Sahibkarlıq gəlirinin təsadüfi azalması nəticəsində yaranan itkinin həcmi də məhz risk dərəcəsini səciyyələndirir.

Buradan da riskin təhlilinin hər şeydən əvvəl itkilərin öyrənilməsi ilə bağlı olduğu üzə çıxır. İtkilərin ehtimal olunan həcmindən asılı olaraq onları üç qrupa bölmək məqsədəuyğun sayılır:

1. İtkinin hesablama mənfəətindən yüksək olmayan həcmi yol verilən adlandırmaq olar.

2. İtkilərin hesablama mənfəətindən çox olan həcmi böhranlı dərəcəyə aid edilir və bunu isahibkarın cibindən ödəmək lazım gəlir.

3. Böhranlı risk daha çox təhlükəlidir. Bu zaman sahibkar onun bütün əmlakını ötüb keçən itkiyə uğrayır.

Əgər bu və ya digər üsulla əməliyyatlar üzrə itkini proqnozlaşdırmaq mümkün olarsa, deməli, sahibkarın etdiyi riski kəmiyyətcə qiymətləndirmək mümkündür.

Mümkün mütləq itkilərin həcmi proqnozlaşdırılan məsrəflərin həcminə yaxud mənfəətə böldükdə riskin nisbi ifadədə (faizlə) qiymətini alır. Deyəndə ki, risk mümkün, ehtimal olunan həcmə ölçülür, onda belə itkilərin təsadüfi xarakter daşdığını da nəzərə almaq lazımdır. Ehtimal olunan hadisələrin başlanması obyektiv və subyektiv metodla müəyyən oluna bilər.

Hadisələrin başlanma ehtimalını müəyyən etmək üçün hesablamaların bir-birinə yaxınlığına əsaslanaraq obyektiv metoddan istifadə olunur.

Subyektiv metod - müxtəlif təkliflərə əsaslanaraq obyektiv meyarlardan istifadəyə əsaslanır. Belə təkliflərə qiymətləndirmə mülahizələri, qiymətləndiricinin şəxsi təcrübəsi, reytingin ekspert qiymətləndirilməsi, məsləhətçi auditorun fikirləri və s. aid edilə bilər.

Beləliklə, subyektiv metod maliyyə riskinin qiymətləndirilməsinə əsaslanaraq müəssisənin müəyyən həcmdə itkiləri və onların əmələ gəlmə ehtimalı arasında olan asılılığın tapılması ilə bağlıdır. Bu asılılıq müəyyən itki səviyyəsində əmələ gələn əyri ehtimalının qurulmasında öz ifadəsini tapır.

Əyri ehtimalının qurulması həddən artıq mürəkkəb vəzifədir. Belə ki, bu maliyyə riski məsələsi ilə məşğul olan mütəxəssisdən kifayətləndirici səviyyədə təcrübə və bilik tələb edir. Müəyyən səviyyədə itkilərin əmələ gəlməsi üzrə əyri ehtimalının qurulması üçün müxtəlif üsullar tətbiq edilir: statistik üsul; məsrəflərin məqsədəuyğunluğunun təhlili üsulu; ekspert qiymətləndirmə metodu; analitik üsul; oxşarlıq üsulu. Bunların arasından üçünü – statistik üsulu, ekspert qiymətləndirmə və analitik üsulu xüsusi olaraq ayırmaq lazımdır.

10.2. Risk dərəcəsinin qiymətləndirilməsi

Riskin təhlilinin ən geniş yayılmış metodlarına statistik, məsrəflərin məqsədəuyğunluğunun təhlili, ekspert qiymətləndirmə və oxşarlıq(analogiyadan istifadə) metodu aid edilir.

Satistik metoddan istifadə etdikdə bu və ya digər oxşar istehsalda baş verən itkilərin və mənfəətin statistikasını öyrənilir, onun həcmi, xüsusilə də bu və ya digər iqtisadi faydanın əldə olunması müəyyənləşdirilir və gələcəyə(perspektivə) daha çox ehtimal olunan proqnoz tərtib edilir.

Şübhəsiz ki, risk ehtimal kateqoriyasıdır, bu halda elmi cəhətdən əsaslandırılmış mövqelər səciyyələndirilir və müəyyən itki səviyyəsinin əmələ gəlmə ehtimalları ölçülür. Ehtimallıq müəyyən nəticələrin əldə olunması imkanlarını ifadə edir.

Maliyyə riski statistik məlumatlara əsaslanaraq itkinin baş verməsinin riyazi ifadədə ehtimalının kifayət dərəcədə yüksək dəqiqliklə hesablanmasına şərait yaradır.

Maliyyə riskinin həcmi kəmiyyətcə müəyyən etmək üçün hər hansı ayrı-ayrı fəaliyyətin bütün mümkün nəticəsini və nəticənin özünün ehtimalını bilmək zəruridir.

Iqtisadi məsələlərdə ehtimal nəzəriyyəsi metodunun tətbiqi zamanı hadisələrin başlanması ehtimalının qiymətləri toplanır və bu hadisələrin mütləq həcminə bərabər olan riyazi gözləmələrin ən böyük həcmindən asılı olaraq daha münasib olan mümkün hadisələr seçilərək onların başlanma ehtimalına vurulur.

Maliyyə riskinin hesablanması zamanı statistik metodun əsasən iki meyarından istifadə olunur: dispersiya və orta kvadrat kənarlaşma.

Dispersiya həqiqi nəticələrin gözlənilən orta kəmiyyətdən kvadrat kənarlaşmalarının orta çəkili kəmiyyəti olub aşağıdakı qaydada hesablanır:

$$\delta^2 = \frac{(x - \bar{x})^2}{\sum n} \quad (10.1)$$

Burada,

δ - dispersiya;

x – hər bir müşahidə olunan hal üçün gözlənilən qiymət;

\bar{x} - gözlənilən orta qiymət;

n – müşahidə hallarının sayını (sıxlığını) göstərir.

Orta kvadratik kənarlaşma (δ) aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$\delta = \frac{V \sum (x - \bar{x})^2 n}{\sum n} \quad (10.2)$$

Burada, V – variasiya əmsalını (%-lə) göstərir.

Dispersiya və orta kvadrat kənarlaşma mütləq dəyişkənliyin ölçüsüdür. Təcrübədə isə çox vaxt nisbi dəyişkənliyin əmsalından istifadə olunur ki, bu da variasiya əmsalıdır. Bu əmsal orta kvadrat kənarlaşmanın orta hesabi kənarlaşmaya nisbəti kimi hesablanır:

$$V = \frac{\pm \delta}{x} \cdot 100 \quad (10.3)$$

İqtisadi statistikada qəbul olunmuşdur ki, nisbi dəyişkənlik əmsalı 10%-ə qədər olduqda dəyişkənlik zəif, 10-25% intervalında orta, 25%-dən çox olduqda yüksək sayılır.

Beləliklə, riskin dərəcəsi iki meyarla ölçülə bilər:

1. Orta gözlənilən qiymət;
2. Mümkün nəticənin dəyişməsi.

Orta gözlənilən qiymət qeyri müəyyən vəziyyətlə bağlı olan hadisənin həcmnin qiymətidir. Bu isə bütün mümkün nəticələrin orta çəkili kəmiyyətidir. Burada hər bir nəticənin ehtimalı bir-birinə yaxınlıq kimi və ya müvafiq çəkinin qiyməti kimi istifadə olunur. Beləliklə, gözlənilən nəticə hesablanır.

İtkilərin bəzi səviyyəsinin əmələ gəlmə ehtimalı aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$F = \frac{N^1}{N^2} \quad (10.4)$$

burada, F – itki hadisəsinin əmələ gəlmə ehtimalını;

N^1 – konkret itki səviyyəsinin başlanması halının sayını;

N^2 – statistik seçmə halının ümumi sayını göstərir.
Orta gözlənilən qiymət aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$\bar{P} = \sum_{i=1}^n P_{i1} \cdot F_i \quad (10.5)$$

burada, \bar{P} - hadisənin orta gözlənilən qiymətini;

P_{i1} - hadisənin faktiki qiymətini;

F_i - hadisənin əmələ gəlmə ehtimalını göstərir.

Beləliklə, hadisənin orta gözlənilən qiyməti faktiki qiymət məbləğinin (P_{i1}) müvafiq ehtimalına (F_i) bərabərdir. Planlaşdırılan ilədək müəssisənin rentabellik səviyyəsini müəyyən etmək üçün aşağıdakı variasiya, dispersiya, standart orta kvadratik kənarlaşmanı hesablayaq.

Cədvəl 10.1

Müəssisənin iqtisadi rentabelliği (1996-2005-ci illər üzrə)

	İllər									
	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Müəssisənin iqtisadi rentabelliği	7	16	16	4	13	15	15	8	12	20

Əvvəlcə (10.4) düsturu ilə hadisələrin əmələ gəlmə tezliyini (ehtimalını) hesablayaq. Məsələn, müəssisənin iqtisadi rentabelliğinin 7% həcmində olması 10 il ərzində yalnız bir dəfə müşahidə olunmuş, yəni hadisənin əmələ gəlmə tezliyi (F_1) 0,1-ə (1:10) bərabər olmuş, 16% həcmində rentabellik 2 dəfə baş vermiş, müvafiq olaraq $F_2=0,2$ (2:10) və s. olmuşdur. İndi isə hadisələrin orta gözlənilən qiymətini (10.5) düsturu ilə hesablayaq:

$$P=7\% \times 0,1 + 16\% \times 0,2 + 4\% \times 0,1 + 13\% \times 0,1 + 15\% \times 0,2 + 8\% \times 0,1 + 12\% \times 0,1 + 20\% \times 0,1 = 12,6\%$$

Nəhayət, dispersiyanı hesablayaq. Hesablama aşağıdakı düsturla aparılır:

$$\text{Dispersiya} = \sum_{i=1}^n (P_i - \bar{P})^2 \cdot F_i \quad (10.6)$$

Дисперсиянын hesablanması

Faktiki qiymət P_1	Ehtimal F	Gözlənilən orta qiymət $\bar{P} = P \cdot F$	Gözlənilən faktiki-orta qiymət $P_1 - \bar{P}$	Dispersiya $(P_1 - \bar{P})^2 \cdot F$
7	0,1	$7 \times 0,1 = 0,7$	$7 - 12,6 = - 5,6$	$5,6^2 \times 0,1 = 3,1$
16	0,2	$16 \times 0,2 = 3,2$	$16 - 12,6 = 3,4$	$3,4^2 \times 0,2 = 2,3$
4	0,1	$4 \times 0,1 = 0,4$	$4 - 12,6 = - 8,6$	$8,6^2 \times 0,1 = 7,4$
13	0,1	$13 \times 0,1 = 1,3$	$13 - 12,6 = 0,4$	$0,4^2 \times 0,1 = 0,01$
15	0,2	$15 \times 0,2 = 3,0$	$15 - 12,6 = 2,4$	$2,4^2 \times 0,2 = 1,2$
8	0,1	$8 \times 0,1 = 0,8$	$8 - 12,6 = -4,6$	$4,6^2 \times 0,1 = 2,1$
12	0,1	$12 \times 0,1 = 1,2$	$12 - 12,6 = - 0,6$	$0,6^2 \times 0,1 = 0,03$
20	0,1	$20 \times 0,1 = 2,0$	$20 - 12,6 = 7,4$	$7,4^2 \times 0,1 = 5,5$
		Orta gözlənilən qiymət = 12,6%		Dispersiya = 21,6

Dispersiyanın həcmi bilərək faktiki məlumatlardan orta kvadrat kənarlaşmanı müəyyən etmək olar:

$$\delta \rightarrow \delta = \frac{\sqrt{\sum_{i=1}^n (P_i - \bar{P})^2 \cdot F}}{k - p - 1} \quad (10.7)$$

burada, n - müşahidə hallarının sayını;

k - tənliyin parametrlinin sayını göstərir.

Beləliklə, qeyd etmək lazımdır ki, standar tkənarlaşmanın həcmi nə qədər yüksək olarsa, hadisələrin proqnozlaşdırılmış riski də bir o qədər yüksək olar.

$$\delta = \frac{\sqrt{21,6}}{6} = \frac{4,6}{6} = 0,7\%$$

Beləliklə, rentabelliyn orta həcmindən kənarlaşma ehtimalı hesab at ilində $\pm 0,7\%$ təşkil edir (12,6%).

Məsərəflərin məqsədəuyğunluğunun təhlili riskin potensial zonasının müəyyən edilməsinə istiqamətləndirilir. Artıq xərc dörd əsas amiln birindən, yaxud onların kombinasiyalarından meydana çıxa bilər:

1. Ilkin dəyərin lazımi qədər qiymətləndirilməməsi;
2. Layihələndirmənin sərhədinin dəyişməsi;
3. Məhsuldarlıqdakı fərqlər;
4. Ilkin dəyərin artırılması;

Burada əsas amillər detallaşdırıla bilər. Maliyyə vəsaitinin risk dərəcəsini müəyyən etmək məqsədi ilə maliyyə sabitliyi göstəriciləri buna misal ola bilər.

Ekspert qiymətləndirmə metodu bir qayda olaraq təcrübəli sahibkarların və mütəxəssislərin anketləşdirilmiş materialları və fikirlərinin işlənməsi yolu ilə həyata keçirilir. Ekspert-mütəxəssislərin tərtib etdikləri anketlər sonradan qarşıya qoyulan bu və ya digər analitik məsələlərin xeyrinə statistik işlənilir.

Analogiya (oxşarlıq) metodunun mahiyyəti oxşar hadisələri, əşyaları, sistemləri axtarıb tapmaq və bu oxşarlıqdan istifadə etməkdən ibarətdir. Bu metodun tətbiqi, həmçinin ekspert qiymətləndirmə metodunun tətbiqi özündə müəyyən subyektivliyi səciyyələndirir, çünki, intuisiya, təcrübə və təhlilçinin biliyi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

10.3. Risk şəraitində maliyyə qərarlarının qəbul edilməsi

Məlum olduğu kimi, bir sıra maliyyə əməliyyatları müxtəlif risklərlə bağlıdır. Bu əməliyyatların həyata keçirilməsi risk dərəcəsinin müəyyən olunaraq qiymətləndirilməsini tələb edir. Risk dərəcəsi dedikdə, itkinin baş vermə ehtimalı başa düşülür. Sahibkarın riski kapital qoyuluşlarından gözlənilən nəticənin- maksimal və minimal gəlir və itkinin məbləğinin subyektiv qiymətləndirilməsini səciyyələndirir. Maksimal və minimal gəlir məbləğləri arasında diapazon böyük olduqca risk dərəcəsi də yüksəlir. Bu halda maliyyə qərarlarının qəbul edilməsi zamanı risk dərəcəsi də artır.

İqtisadi mühitin qeyri-müəyyənliyi isə müxtəlif amillərin: tam informasiyanın olmaması, təsadüfilik, ziddiyyətlərin təsiri ilə şərtlənir. Kifayət qədər informasiyanın olmaması və onun dəyişməsi perspektivi sahibkarı əlavə informasiyalar axtarmağa, öz məntiqinə əsaslanmağa məcbur edir. Təsadüfilik oxşar şəraitlərdə təsərrüfat proseslərinin eyni nəticələrə gətirib çıxarmasını xarakterizə edir. Təsərrüfat fəaliyyəti zamanı hər bir hərəkətin ziddiyyəti yaranır. Bütün bunları nəzərə alaraq sahibkar öz təsərrüfat fəaliyyəti zamanı ziddiyyətləri aradan qaldırmağa və bununla da risk dərəcəsini azaltmağa kömək edən strategiya seçməlidir.

Öz mahiyyətinə görə risk maliyyə kateqoriyası kimi çıxış edir. Odur ki, risk şəraitində maliyyə qərarlarının qəbul edilməsini yalnız maliyyə mexanizminin köməyi ilə həyata keçirmək olar. Etibarlı və düzgün informasiyaya malik olan sahibkar daha tez, operativ surətdə maliyyə və kommersiya xarakterli qərarlar qəbul etmək və bu qərarların düzgünlüyünə təsir göstərə bilmək imkanı əldə etmiş olur. İdarəetmə qərarlarının qəbul edilməsinə yanaşmalar müxtəlif olduğu üçün risklərin idarə edilməsi variantları da fərqlidir. Riskin mövcud olduğu şəraitdə maliyyə qərarlarının qəbul edilməsinin hazır, standart üsulu yoxdur və ola da bilməz. İdarəetmə qərarlarının qəbul edilməsində sahibkarın məntiqi və daxili hissiyatı əsas rol oynayır. Daxili hissiyat heç bir məntiqi əsaslandırma olmadan problemin düzgün həllinin tapılmasını səciyyələndirir. Məntiqlə problemin dərk edilməsi yolu onun həll edilməsi prosesidir. Bu iki üsulun köməyi ilə riski müəyyənləşdirmək mümkün olmadıqda, evristik metoddan istifadə edilir.

Evristika həqiqətin tapılması, nəzəri tədqiqi üçün tətbiq edilən müxtəlif məntiqi üsulların və metodların qaydalarının məcmusudur. Başqa sözlə, evristika daha mürəkkəb məsələlərin həlli üçün istifadə edilən üsul və qaydalardır. Əlbəttə, evristika riyazi üsullara nisbətən bir qədər qeyri müəyyəndir. Lakin o, konkret qərar qəbul edilməsinə imkan verir.

İdarəetmə qərarları qəbul edən zaman sahibkar aşağıdakı məsələlərə diqqət yetirməlidir:

1. Verilmiş layihə üzrə mümkün ola biləcək maksimal zərər riskini müəyyənləşdirmək.
2. Bu zərər məbləğini kapital qoyuluşunun məbləği ilə müqayisə etmək.
3. Zərər məbləğini müəssisənin bütün maliyyə ehtiyatları ilə müqayisə etmək və müflisləşmə ehtimalını qiymətləndirmək.

Qeyd etmək lazımdır ki, istənilən halda zərərin maksimal məbləği kapital qoyuluşu məbləğindən çox ola bilməz. Aşağıdakı misalı nəzərdən keçirək:

Investor riskli işə 1 milyon manat sərmayə qoymuşdur. İş alınmadığı halda investorun itkisi 1 milyon manat olacaqdır. Qeyd etmək lazımdır ki, pulun alıcılıq qabiliyyətinin aşağı düşməsi ilə əlaqədar itkilərin həcmi qoyulmuş kapital məbləğindən çox ola bilməz.

Portfel investisiyaları, yəni qiymətli kağızların əldə edilməsi zamanı zərər (itki) məbləği qoyulmuş kapital məbləğindən az olur. Odur ki, maliyyə qərarları qəbul edərkən risk əmsalı hesablanır və qiymətləndirilir.

Maksimal itki məbləği ilə xüsusi maliyyə resursları arasındakı nisbət müflisləşməyə səbəb olacaq risk əmsalı hesab edilir və riyazi şəkildə aşağıdakı kimi ifadə olunur:

$$\Theta_r = \frac{U}{X} \quad (10.8)$$

Burada, Θ_r – risk əmsalı; U – mümkün ola biləcək maksimal itki;
 X – xüsusi maliyyə resursları.

Bu düsturdan istifadə edərək bir neçə maliyyə qərarının qəbul edilməsinin optimal variantını hesablayaq.

Cədvəl 10.3

Risk əmsalına əsasən optimal maliyyə qərarlarının qəbul edilməsi

№	Göstəricilər	Kapital qoyuluşunun variantları		
		I	II	III
1.	Xüsusi maliyyə resursları	20000,0	80000,0	50000,0
2.	Maksimal itki	12000,0	24000,0	35000,0
3.	Risk əmsalı	0,6	0,3	0,7

Cədvəl məlumatları göstərir ki, I variantın qəbul edilməsi zamanı risk əmsalı II varianta nisbətən iki dəfə çox, III varianta nisbətən 1,16 dəfə azdır. Bu variantlar içərisində risk baxımından ən optimal variant II hesab edilməlidir. Riskin aşağı salınması üçün riskli qərarların qəbul edilməsinin psixoloji aspektini də nəzərə almaq lazımdır.

İdarəetmə qərarları qəbul edilən zaman sahibkar üçün minimum risk çərçivəsində daha yüksək səmərəliliyə malik riskli maliyyə qoyuluşu optimal variant kimi seçilir. Təcrübədə daha çox maliyyə nəticələrinin tərəddüd etdiyi variantlara üstünlük verilir. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, nəticələrin tərəddüd etmə əmsalı bu nəticələrin dispersiyası, orta kvadrat kənarlaşması və variasiya əmsalları ilə ifadə olunur. Deməli, daha kiçik orta kvadrat kənarlaşma əmsalına malik variant ən optimal hesab edilərək qəbul olunur.

Cədvəl 10.4

Investisiya layihələrinin təhlili

№	Göstəricilər	A layihəsi	B layihəsi
1.	Göslənilən gəlir min man.	1	2
2.	Mümkün itkilər min man.	0,6	1,5
3.	Gəlirin ehtimal əmsalı	0,6	0,8
4.	İtkinin ehtimal əmsalı	0,4	0,2
5.	Orta gəlir məbləği	0,36	1,3

İlk baxımdan B layihəsi üzrə qərarın qəbul edilməsi məqsədəuyğun hesab oluna bilər. Lakin hərtərəfli təhlil nəticəsində görürük ki, bu layihə üzrə maliyyə nəticələrinin orta kvadrat kənarlaşması A layihəsinə nisbətən çoxdur. Odur ki, idarəetmə qərarları qəbul olunarkən A layihəsi optimal hesab edilməlidir.

Risk şəraitində idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsinin 3 əsas qaydasını göstərmək olar:

1. Gözlənilən təsərrüfatçılıq şəraiti ehtimallarının məlum olması şərti ilə variantların seçilməsi.

2. Həmin təsərrüfat şəraiti ehtimallarının məlum olmaması şərti ilə variantların seçilməsi.

3. Ehtimalların məlum olmaması, lakin kapital, maliyyə qoyuluşlarının nəticələrinin qiymətləndirilməsinin ümumi istiqamətlərinin mövcud olması şərti ilə variantların seçilməsi.

Beləliklə, bütün bu hallarda sahibkar risk dərəcəsini müəyyən edib, onu kapital qoyuluşlarının mənfəət norması ilə tutuşduraraq öz gələcək fəaliyyətini bu prinsiplər əsasında qurmalıdır.

10.4. Riskin aşağı salınması üsulları

Layihənin yüksək dərəcədə maliyyə riski onun səviyyəsinin aşağı salınması yollarının axtarılmasını zəruri edir. Hər hansı şəkildə maliyyə riskinin aşağı salınmasında dörd universal üsuldan istifadə edilir:

1. Layihədə iştirak edənlər arasında riskin bölüşdürülməsi;

2. Öz-özünü sığortalama (bu layihədən mənfəət axtaran bütün iştirakçılara riskin müəyyən hissəsinin verilməsi);

3. Sığortalama (ixtisaslaşdırılmış sığorta şirkətləri ilə müqavilə bağlanması);

4. Qabaqcadan nəzərdə tutulmayan xərclərin örtülməsi üçün ehtiyatda vəsait saxlanması.

Bununla əlaqədar olaraq özünü sığortalama ilə məşğul olan və vasitəçi xidmətindən istifadə edən hər bir təhlilçi, menecer sığorta məbləği, sığortanın ödənişi və firma üçün zərərin ağırlığının ən elementar hesablarını bilməlidir. Məsələn, əgər mütənasib məsuliyyət sistemi tətbiq edilsə, onda sığorta ödənişinin həcmi (S) aşağıdakı düsturdan istifadə etməklə tapılır:

$$S = \frac{S^M \cdot Z_1}{D^{SO}} \quad (10.9)$$

burada, S^M - müqavilə üzrə sığorta məbləğini;

Z_1 - zərərin faktiki məbləğini;

D^{SO} - sığorta olunan obyektin dəyərini göstərir.

Praktiki olaraq sığortalama üzrə belə hesablamalar birinci risk sistemi üzrə aparılır.

Fərz edək ki, avtomobilin balans dəyəri 100 min manatdır. Sığortalama üzrə müqavilə 50 min manat olmuşdur. Qəza nəticəsində avtomobil əzilib və faktiki olaraq sığorta zərəri 40 min manat təşkil edir.

Beləliklə, sığortanın ödənmə məbləği ($50 \times 40 : 100 = 20$) 20 min manat olacaqdır. Bu o deməkdir ki, sığorta edən avtomobilə dəymiş faktiki zərərin məbləğinin hamısını ödəməyəcəkdir. Başqa sözlə, sığorta ödənişi müqavilədə göstərilən məbləğə mütənasib olaraq verilmişdir.

Sahibkara ehtimal olunan riskin dərəcəsini daha aşağı mümkün səviyyəyə qədər necə azaltmağı bilmək lazımdır. O, hadisələrin firma üçün əlverişsiz olduğu halda belə riskin neqativ nəticəsini nəzərdən keçirməlidir.

Sahibkarlıq riskinin əhəmiyyətli dərəcədə aşağı salınması firmanın adının işgüzarlığı haqqında məlumatın anlaşılıqlığına imkan yaradır. Hər bir ölkədə müvafiq qurumlar tərəfindən sahibkarlıq subyektlərinin risklilik dərəcəsi üzrə fəaliyyəti nəzərə alınmaqla siyahılar tərtib edilir. Azərbaycanda bu işi Ticarət və Sənaye Palatası həyata keçirir.

Azərbaycan Respublikasının Ticarət və Sənaye Palatası yanında yaradılmış investisiya və kommersiya riskinin informasiya-analitik idarəetmə mərkəzinin fəaliyyətinin əsas istiqaməti aşağıdakıları özündə əks etdirir.

1. Siyasi-hüquqi və iqtisadi proseslər, onların investisiya fəaliyyətinə təsirinin monitorinqi;
2. Investisiya qoyulmuş obyektlərin kompleks təhlili, onların siyasi-hüquqi təsirə meylli olması və əlverişsiz iqtisadi dəyişmələrin zəifliyi;
3. Risklərin proqnozlaşdırılması;
4. Eskproporsiya;
5. Seçmə milliləşdirmə;
6. Investorların idarəetmədən məhrum olunması;
7. Mülkiyyətin təsnifatı;
8. Müqavilənin kəsilməsi;
9. Maliyyə, material və əmək ehtiyatlarının sərfinin məhdudluğu;
10. Qiymətə, əmtəə axınına və s. nəzarətin gücləndirilməsi;
11. Sahibkarlıq fəaliyyəti üçün maliyyə vəziyyəti və işgüzar fəallığın təhlilinə əsasən tərəfdaşların potensial etibarlılığının qiymətləndirilməsi;
12. Riskin idarə edilməsi üçün analitik informasiyanın mövcudluğu.

Riskin əhəmiyyətli dərəcədə azalması ixtisaslı işlə, səmərəli proqnozlaşdırma və firmadaxili planlaşdırma ilə, özünü sığortalama və sığorta etmə yolu ilə mümkündür.

Özünü sığortalama gözlənilməyən xərclərin örtülməsi üçün vəsaitlərin ehtiyatda saxlanılması və zərərlərin xüsusi vəsaitin bir hissəsi hesabına örtülməsi ilə bağlıdır. Bir tipli əmlakın çox miqdarda məhv edilməsi riski zamanı daxili tədbirlərin köməkliyi ilə özünü sığortalama məqsədəuyğundur.

Dünya praktikasında riskin aşağı salınması məqsədi ilə daha çox digər üsullar tətbiq olunur. Lakin riskin aşağı salınmasının ən yaxşı üsulu investisiya qərarlarının qüsursuz yaxud düzgün seçilməsi hesab olunur.

Risk ehtimallıq kateqoriyasıdır. O, itkinin müəyyən səviyyəsinin ehtimalı kimi ölçülür.

Hər bir sahibkar özü üçün qəbul edilə bilən risk dərəcəsini müəyyənləşdirir və onun seçilməsi rəhbərlik tipindən asılıdır. Konservativ tipli rəhbərlər yeniliyə meylli deyillər, bir qayda olaraq hər hansı riskdən uzaqlaşmağa çalışırlar. Daha çevik rəhbərlər isə icraçıların peşəkarlığına əsaslanaraq riskli qərarlar qəbul etməyi əlverişli sayırlar.

Sahibkarlıq riskinin qəbul edilmə dərəcəsi və məqsədəuyğunluğu haqqında qərarı qəbul edən zaman yalnız müəyyən itkiyə məruz qalmaq ehtimalını deyil, həm də itkilərin bu və ya digər səviyyədən yüksək olmaması ehtimalını da bilmək vacibdir.

Yoxlama sualları:

1. Riskin iqtisadi mahiyyəti nədir?
2. Sahibkarlıq riskinin mahiyyəti nədir?
3. Sahibkarlıq riskinin hansı növləri var və onların mahiyyəti nədir?
4. Maliyyə riskinin aşağı salınması üsulları hansılardır?
5. Risk dərəcəsinin qiymətləndirilməsində hansı metodlardan istifadə olunur?
6. Risk əmsalı necə hesablanır?
7. Risk şəraitində maliyyə qərarları necə əsaslandırılır?

XI FƏSİL. INFLYASIYA VƏ ONUN MALIYYƏ XARAKTERLI QƏRARLARIN QƏBUL OLUNMASINA TƏSIRI

11.1. Inflyasiyanın iqtisadi mahiyyəti

«Inflyasiya» və «deflyasiya» kateqoriyaları nəzəri və təcrübəvi əhəmiyyətə malik mühüm iqtisadi göstəricilərdən hesab olunur. Inflyasiya iqtisadiyyatda qiymətlərin ümumi səviyyəsinin artımı və ya pulun alıcılıq qabiliyyətinin azalması ilə səciyyələndirilən bir proses kimi müəyyən edilir. Deflyasiya, inflyasiya anlayışının əksi olmaqla qiymətlərin aşağı düşməsi prosesidir.

Inflyasiya iqtisadi və siyasi problemdir. İstənilən hadisə zamanı inflyasiyanın artan yekunla səmərəsi və həmin səmərənin nəzərə alınmaması səbəbindən uçotda əks etdirilən göstəricilərin təhrif olunması (uçotda aktivlər ilkin dəyəri ilə əks etdirilir) özünü aşkar göstərir. Nəticədə, bu, «qeyri-real» mənfəət məbləğinin yaranmasına, kapitalın dəyərinin azalmasının gizlədilməsinə və əksər analitik göstəricilərin düzgün hesablanmamasına səbəb olur.

Inflyasiya pul vəsaitləri qalığına «vergi» kimi təsir göstərir, pul aktivləri və xüsusi kapitalla düşən mənfəət üzrə itkilərə, eləcə də digər aktivlərin qalığının (dəyər ifadəsində) nəzərə çarpacaq dərəcədə dəyişməsinə gətirib çıxarır. Inflyasiya iki formada baş verir: birincisi, tədavül sferasında həddən artıq kağız pullar toplanır (onların hədsiz buraxılışı nəticəsində); ikincisi, buraxılmış pul kütləsinin həcminin dəyişməz qaldığı şəraitdə tədavül sferasında əmtəə kütləsi azalır. Inflyasiyanın yaranmasına əsas səbəb istehsal və tədavül sferasında tarazlığın pozulması, qiymət siyasətində buraxılan səhvlər, milli gəlirin bölüşdürülməsinin qeyri-səmərəli sisteminin mövcudluğudur. Inflyasiya zamanı cəmiyyət üzvlərinin minimal əmək haqqının və gəlirinin artımına nisbətən istehlak mallarının qiymətləri daha sürətlə artır. Bu, əhalinin real gəlirlərinin aşağı düşməsinə, istehsalda anarxiyanın yaranmasına səbəb olur.

Inflyasiyanın əsas əlaməti qiymətlərin orta hesabla artmasıdır (yalnız ayrı-ayrı məhsul növləri və ya mal qrupları üzrə qiymətin artması deyil, inflyasiya səviyyəsinin müəyyən edilməsi zamanı baza kimi götürülən

bütün mal nomenklaturası üzrə orta qiymətin artımı). Qeyd etmək lazımdır ki, inflyasiyanın meyarı kimi qiymətin dəyişməsinin hansısa aşağı həddi ilə bağlı konkret rəqəm yoxdur. Əgər malların qiyməti stabil və kütləvi olaraq artırsa, daha doğrusu, pul vahidinin alıcılıq qabiliyyəti aşağı düşürsə, bu, inflyasiya prosesinin başlanmasını göstərir. Qiymət səviyyəsinin dəyişməsinin müəssisənin maliyyə vəziyyətinə təsiri qiymət səviyyəsinin dəyişməsi dərəcəsiindən, aktivlərin və passivlərin quruluşundan asılıdır. Inflyasiyanın tədqiqi göstərir ki, o, hesabat dövrünün istehsal və maliyyə nəticələrinin nəzərə çarpacaq dərəcədə dəyişməsinə səbəb olur.

Hiperinflyasiyanı inflyasiyadan ayıran formalaşdırılmış hədd yoxdur. Lakin qiymətin ildə 100% və daha çox artması hiperinflyasiyanın geniş yayılmış formal meyarı hesab olunur.

Inflyasiya şəraitində hesabatın tərtib edilməsi qaydası IASC tərəfindən hazırlanmış 30 beynəlxalq standartdan ikisində öz əksini tapmışdır: «Qiymətin dəyişməsinin təsirini xarakterizə edən informasiya» (15-ci standart) və «Hiperinflyasiya şəraitində maliyyə hesabatı» (29-cu standart). Məhz ikinci standartda hiperinflyasiyanın formal və qeyri-formal meyarları verilmişdir:

- mövcud həyat səviyyəsini saxlamaq üçün əhalinin əksər hissəsi öz vəsaitlərini qeyri-monetar aktivlərə (inflyasiyanın təsirindən uzaq aktivlərə) və ya nisbətən stabil xarici valyutaya yönəltməyə cəhd edir; mövcud yerli valyutanın alıcılıq qabiliyyətinin saxlanması üçün dərhal investisiya edilir;

- monetar aktivlər yerli valyuta ilə deyil, nisbətən stabil xarici valyuta ilə qiymətləndirilir;

- satış və malların kreditə buraxılması pulun alıcılıq qabiliyyətinin itirilməsi ilə kompensasiya olunan qiymətlə həyata keçirilir;

- faiz dərəcələri əmək haqqı və qiymət indeksi ilə sıx bağlıdır, daha doğrusu, inflyasiya tempinə görə indeksləşdirilir.

Ayrı-ayrı növ malların, eləcə də bütövlükdə istehlak mallarının qiymətinin dəyişməsinə nəzarət qiymət indeksinin köməkliyi ilə həyata keçirilir. Indeks nisbi göstərici olmaqla hər hansı bir göstəricinin dəyişməsinə səciyyələndirir. Qiymət indeksi də qiymətin dəyişməsinə əks etdirir. Qiymət indeksinin iki növü var: fərdi (i) və ümumi və ya aqreqat (J_p).

Fərdi qiymət indeksi ayrı-ayrı növ malın qiymətinin dəyişməsinə qiymətləndirməyə imkan verir və aşağıdakı düstur vasitəsilə hesablanır:

$$i=P_1:P_0 \quad (11.1)$$

burada, P_1 – hesabat dövrünün faktiki qiyməti; P_0 – bazis dövrünün faktiki qiymətidir.

Aqreqat qiymət indeksi eyni cinsli mal qrupları üzrə analoji hesablamaları aparmağa imkan verir:

$$J_p = \frac{\sum p_1 q_1}{\sum q_1} : \frac{\sum p_0 q_1}{\sum q_1} \quad (11.2)$$

Burada, q_1 – hesabat dövründə konkret mal qrupu üzrə natural ifadədə satılmış məhsulun həcmi göstərir.

(11.2) düsturunun surəti hesabat dövründə malların strukturuna görə hesabat dövrünün orta qiymətini, məxrəc isə hesabat dövründə malların strukturuna görə bazis dövrünün orta qiymətini əks etdirir. Bu düsturun çatışmazlığı onunla bağlıdır ki, onu bütün mal nomenklaturasına şamil etmək mümkün deyil. Buna görə də, qiymət indeksinin mal dövriyyəsi göstəricisi əsasında hesablanması məqsədəuyğun hesab edilir.

$$J_p = \sum p_1 q_1 : \sum p_0 q_1 \quad (11.3)$$

Həmin düsturdan istifadə etməklə hər hansı bir mal nomenklaturası üzrə qiymət indeksini hesablamaq olar. Lakin kəsrin surət və məxrəci mal dövriyyəsinə əks etdirdiyindən (surətdə faktiki mal dövriyyəsi, məxrəcdə bazis dövrünün qiyməti ilə hesabat dövrünün mal dövriyyəsi göstərilir) indeksin məntiqi mahiyyəti təhrif edilmiş olur. Buna baxmayaraq analitik baxımdan belə yazılış səmərəlidir, çünki qiymətin dəyişməsinin mal dövriyyəsinə təsirini göstərir. Inflyasiya tempinin uçotu və səciyyələndirilməsi üçün məhz aqreqat qiymət indeksindən istifadə olunur.

Inflyasiya təsərrüfat subyektinin maraqlarına müxtəlif təsir göstərir. Belə ki, inflyasiya şəraitində əsas vəsaitlərin qiyməti azalmağa doğru təhrif olunur. Müəssisədə bu vəziyyət iki mövqedən nəzərdən keçirilə bilər. Müəssisə rəhbərliyi öz müəssisəsinin həcmi reklamına çalışırsa, aktivlərin dəyərinin aşağı qiymətləndirilməsi arzuolunmazdır. Əksinə, rəhbərlik müəssisəni səhmləşdirmək istəyirsə və bu da müəyyən imtiyazlara səbəb olacaqsə, bu halda aşağı qiymətləndirmə onun xeyrinədir.

Müəssisə rəhbərliyi mövqeyindən inflyasiya müəssisəsinin iqtisadi potensialının azalmasına səbəb ola bilər. Belə ki, bu, xammal və materialların alış qiymətindən aşağı qiymətə silinməsinə, eləcə də yüksək

olmayan amortizasiya ayırmaları nəticəsində mənfəət artımına və beləliklə də artırılmış vergilərin ödənilməsinə gətirib çıxaracaqdır.

İnflyasiyanın təsirinin ziddiyyətliyi onunla səciyyələnir ki, balansın aktivinin bəzi maddələri (materiallar, əsas vəsaitlər, istehsal ehtiyatları) hesabatda bazar qiymətindən aşağı, pul vəsaitləri (valyuta hesablarından başqa) və hesablardakı vəsaitlər (debitor borcları) balans tərtib olunan dövrə hesabat tarixinə mövcud qiymətlə əks etdirilir.

Pul gəlirinin artımı həm natural ifadədə satışın həcmının artımı ilə, həm də qiymətin artımı (inflyasiya artımı) ilə bağlıdır. İnflyasiya şəraitində ikinci yol daha səciyyəvidir. Lakin dəyər ifadəsində istehsalın həcmının artması müəssisənin xərclərinin artması ilə müşayiət olunur. Bu zaman müəssisədə xammal, material almaq, gələcəkdə istehsal və satış prosesini davam etdirmək üçün, hazır məhsul ehtiyatlarının yaradılması üçün pul vəsaitlərinə böyük tələbat hiss olunur. Satışdan pul gəlirinin daim artması şəraitində pul məsrəflərinin həcminə yalnız xərclərin kütləsi deyil, eləcə də xammal ehtiyatlarının və məhsulun satış qiyməti, xammalın dəyərini ödənilməsi müddəti və hazır məhsulun yüklənib göndərilməsi vaxtı da təsir göstərir.

Hazır məhsula görə hesablaşmalar nə qədər tez həyata keçirilərsə, debitor borcları nə qədər az olarsa, digər bərabər şəraitdə müəssisənin dövriyyə vəsaitlərinə tələbatı da bir o qədər az olacaqdır. Debitor borclarının həcmi, onların ödənilməsi müddəti dövriyyə vəsaitlərinin formalaşması və onun həcmi dəyişməsi ilə bağlı xərclərə birbaşa təsir göstərir. Bununla yanaşı, göndərilmiş material, xammal, yanacaq və başqa əmtəə-material qiymətlilərinə görə ödəmələrin müddəti də müəssisənin xərclərinə təsir göstərir. Onların ödənilməsi qabaqcadan aparıla bilər ki, bu əlavə pul vəsaitlərinin yayındırılmasına səbəb olur. Əmtəə-material dəyərlilərinin daxil olmasından sonra ödəmələr aparıldıqda isə müəssisə kommersiya krediti almış olur ki, bu da balansda kreditor borcları kimi əks etdirilir. Müəssisə ona göndərilən əmtəə-material dəyərlilərinə görə ödəmələri gecikdirdikdə kreditor borcları artacaq, müəssisənin xərcləri də az olacaqdır. Deməli, müəssisənin xərcləri ilə kreditor borclarının dinamikası arasında tərs mütənəsb asılılıq mövcuddur.

Beləliklə, inflyasiya şəraitində xammal, material, enerji və başqa istehsal ehtiyatları növlərinin qiymətinin yüksəlməsi ilə müəssisənin maliyyə tələbatının real həcmi artır. Ödəmələrin vaxtı uzadıldıqda isə inflyasiya istehsal ehtiyatlarının real qiymətinin aşağı düşməsinə səbəb olur.

Əgər xammal, enerji və materialların qiyməti hazır məhsulun qiymətindən sürətlə artarsa, onda istehsalın real rentabellik səviyyəsi aşağı düşəcəkdir.

İnflyasiyanın ziddiyyətliyi onunla xarakterizə olunur ki, öhdəliklərini (bütün növ kreditor borcları, ödənmə vaxtı çatmış borc qiymətli kağızlar) kağız pul formasında ödəməli olan müəssisə borclarını dəyəri aşağı düşmüş pulla ödədiyindən əlverişli imkan əldə edir. Bununla yanaşı, balansda müəssisənin dövriyyə aktivlərinin ilkin dəyəri ilə qiymətləndirilməsi dövriyyə fondlarının real dəyərinin təhrif olunması ilə şərtlənir. Bu, müəssisənin kreditödəmə qabiliyyətinin aşağı düşməsinə səbəb olur, onun likvidliyi təhrif olunur.

Balansın aktivi üzrə maddələrin real dəyərinin aşağı salınması müvafiq xərclərin azalmasına (o cümlədən amortizasiya ayırmalarının), beləliklə, satılmış məhsulun faktiki maya dəyərinin təhrif olunmasına şərait yaradır. Nəticədə, mühasibat hesabatında mənfəət əsassız artırılmış olur, əlavə vergi ödənilir.

Beləliklə, müəssisənin maliyyə vəziyyətinə inflyasiya proseslərinin təsiri aşağıda göstərilən vəziyyətlərlə səciyyələnir:

- müəssisənin əmlakının real dəyəri aşağı düşür;
- əmtəə-material qiymətlilərinin real dəyəri və amortizasiya xərcləri azalır, nəticədə, bir tərəfdən əsassız olaraq məhsulun maya dəyəri azalır, digər tərəfdən əsassız olaraq mənfəət artır;
- müəssisə kapital qoyuluşunu həyata keçirmək üçün lazımi həcmdə pul vəsaitləri toplaya bilmir;
- müəssisənin taktiki, qısamüddətli maraqları ön plana çəkilir ki, bu da istehlak fondunun artması və yığım fondunun azalması ilə səciyyələnir;
- milli valyuta kursunun aşağı düşməsi müəssisənin bütün gəlir növlərinin qiymətdən düşməsinə səbəb olur;
- faktiki əldə edilmiş mənfəətdən büdcəyə vergi ödənilir.

11.2. İnflyasiya şəraitində hesabatın yenidən qiymətləndirilməsi metodikası

Əksər ölkələrdə mühasibat uçotunun əsas prinsiplərindən biri uçot obyektlərinin alış qiyməti ilə əks etdirilməsi prinsipidir. Qiymətlərin stabil şəraitində bu prinsipin tətbiqi özünü doğruldur. Lakin yüksək inflyasiya şəraitində hesabat ilkin dəyər qiymətlərinə əsaslandığından müəssisənin

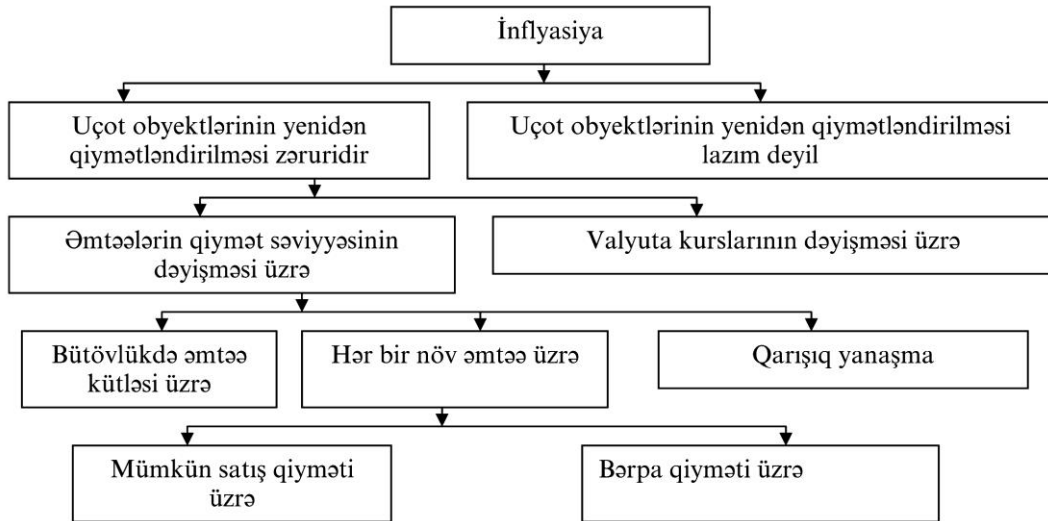
maliyyə vəziyyəti və maliyyə nəticələri haqqında düzgün fikir irəli sürməyə imkan vermir.

Dünya təcrübəsində inflyasiyanın təsirinin uçotu və təhlilinə yanaşmaları aşağıdakı sxem formasında sistemləşdirmək olar (şəkil 11.1).

Hesabatın yenidən qiymətləndirilməsi metodlarını nəzərdən keçirək.

Valyuta kurslarının dəyişməsi üzrə hesabatın yenidən qiymətləndirilməsi metodu müxtəlif təsərrüfat müqavilələrinin bağlanması zamanı istifadə olunan sadə metoddur. Bu metodun mahiyyəti aşağıdakı kimidir.

Hər hansı bir maddi və qeyri-maddi obyektin ilkin sənədlərində qiymətləndirmə natural və dəyər ölçüsündə göstərilir. Bu zaman qiymətlilərin azalan valyuta kursu ilə deyil, nisbətən stabil valyuta ilə qiymətləndirilməsi daha sadə üsul hesab olunur ki, burada statik və yaxud dinamik yenidən qiymətləndirmə aparılır. Birinci halda yenidən qiymətləndirmə hesabatın tərtib olunması anına debitor və kreditor borcların-

Şəkil 11.1. İnflyasiya şəraitində uçotun təşkilinin alternativ variantlarının təsnifatı.

dan savayı (əgər müqavilələrdə qiymət meyarı kimi sabit valyutadan istifadə olunması nəzərdə tutulmuşdursa) bütün balans maddələrinin yenidən qiymətləndirilməsi vasitəsilə həyata keçirilir. Dinamik yenidən qiymətləndirmə isə həmin proseduranın hər gün aparılmasını nəzərdə tutur

ki, belə metodika çox əmək tutumludur və yalnız mühasibat uçotunun tam kompyuterləşdirilməsi şəraitində tətbiq oluna bilər.

Hazırda bir sıra səbəblər, o cümlədən dövlət tərəfindən valyuta kurslarının müəyyən dərəcədə tənzimlənməsi, yerli mallara münasibətdə qoruyucu siyasət və başqaları mühasibat elmi və təcrübəsində əmtəə kütləsinin qiymət indeksləri əsasında yenidən qiymətləndirilməsinin geniş yayılmasına səbəb olmuşdur. Əmtəə qiymətləri kurslarının dəyişməsi üzrə hesabatların yenidən qiymətləndirilməsi metodikası müəssisənin maliyyə vəziyyətinə və onun hesabatına inflyasiyanın təsirinin qiymət indekslərindən istifadə etməklə müəyyən edilməsi ilə səciyyələnir. Burada iki əsas konsepsiya mövcuddur: a) kapitalın maliyyə təbiəti konsepsiyası; bu zaman aktivlər uçotda ya nominal qiymətlə ya da ümumi qiymət indeksi vasitəsi ilə eyni alıcılıq qabiliyyətli pul ölçüsündə ifadə olunmuş qiymətlə əks etdirilir; b) kapitalın əşya – maddi təbiəti konsepsiyası; bu konsepsiyaya konkret məhsul nomnenklaturası və mallar üzrə fərdi qiymət indeksinə və yaxud fərdi və ümumi qiymət indekslərinin kombinə olunmasına istiqamət götürülür.

Hər iki konsepsiya iki metodika kimi 15 №-li beynəlxalq uçot standartında öz əksini tapmışdır. Birinci metodika «Mühasibat uçotu obyektlərinin eyni alıcılıq qabiliyyətli pul ifadəsində qiymətləndirilməsi metodikası» (General Price Level Accounting – GPL), ikinci «Cari dəyərlə mühasibat uçotu obyektlərinin yenidən qiymətləndirilməsi metodikası» (Current Cost Accounting – CCA) kimi məlumdur. Birinci metodikanın əsasını Q.Svineyin kapitalı firmaya qoyulmuş pul vəsaitləri kimi səciyyələndirməsi ideyası (passivin dominantı), ikinci metodikanın əsasını isə U.Patonun kapitalı müəyyən material və qeyri material qiymətlilərinin məcmuu kimi (aktivin dominantı) səciyyələndirməsi ideyası təşkil edir. Bu metodikalarda əsas cəhət dolayısı anlayışla gəlirin (zərərin) müəyyənləşdirilməsi, eləcə də onun hesablanması qaydasıdır, o cümlədən yenidən hesablanmış aktivlər və passivlər arasındakı uyğunsuzluğun müxtəlif üsullarla bölüşdürülə bilən olmasıdır.

GPL metodikasının məntiqini daha sadə formada şərh etsək, müəssisəyə qoyulmuş, balansın passivində əks etdirilmiş kapitalın həmin anda müəyyən alıcılıq qabiliyyətli pul ifadəsində əks etdirilməsi başa düşülər. Əgər müəyyən dövrdən sonra pul vahidinin alıcılıq qabiliyyəti dəyişmişdirsə və bu ümumi qiymət indeksinin səviyyəsi ilə göstərilirsə, onda kapital yeni alıcılıq qabiliyyətinə malik qiymətlə yenidən

qiymətləndirilməlidir. Lakin bu yenidən hesablama birbaşa deyil, dolayısı ilə əsasən balansın aktiv maddələri çərçivəsində passiv maddələrlə bağlı yenidənqiymətləndirmə yolu ilə həyata keçirilir.

Beləliklə, bu metodikanın mahiyyəti ümumi qiymət indeksi vasitəsi ilə müəssisənin aktiv və öhdəliklərinin dövrü olaraq yenidən hesablanması ilə səciyyələnir. Bütün əməliyyatlar cari uçotda onların başa çatması anına mövcud qiymətlə əks etdirilməli, lakin gələcəkdə hesabat tərtib edilərkən məlumatlar dəqiqləşdirilməlidir.

Mühasibat uçotu obyektlərinin monetar və qeyri-monetar olmaqla təsnifləşdirilməsi GPL metodikasının əsas səciyyəvi xüsusiyyətini təşkil edir.

Monetar aktivlər (öhdəliklər) pul formasında və ya qabaqcadan müəyyən edilmiş pul məbləğində ödənilən və ya alınan uçot obyektləridir. Onlar öz təbiətinə görə uçotda və hesabatda cari pul qiymətində əks etdirilir. Buraya kassa və hesablaşma hesabında olan pul vəsaitləri, depozitlər, maliyyə qoyuluşları, debitor və kreditorlarla hesablaşmalar daxildir.

Qeyri - monetar aktivlər (öhdəliklər) vaxt və qiymətin dəyişməsi ilə bağlı real dəyərinin qiyməti dəyişən uçot obyektləridir. Öz təbiətinə görə bu obyektlər vaxtaşırı olaraq yenidən qiymətləndirilməlidir. Bura əsas vəsaitlər, qeyri- maddi aktivlər, istehsal ehtiyatları, kontragentlər qarşısında öhdəliklər və i.a. daxildir.

Məlum olduğu kimi, inflyasiyanın monetar və qeyri-monetar obyektlərə təsiri müxtəlifdir. Belə ki, monetar aktivlərin qiymətdən düşməsi nəticəsində müəssisə dolayısı itkilərə məruz qalır, əksinə, kreditor borclarının düşünölmüş artımı dolayısı gəlirlərin əldə edilməsinə şərait yaradır. Əsas vəsaitlər və əmtəə-material dəyərliləri ilə bağlı onu da qeyd etmək olar ki, inflyasiya şəraitində onların real bazar dəyərinin daimi artımı ilə onların sabit qiymətlə uçotda əks etdirilməsi arasında ziddiyyətlər mövcuddur. Bu həm operativ planda (borc vəsaitlərinin alınması üçün şəraitin pisləşməsi), həm də perspektiv planda (özəlləşdirmə prosesində uçot qiymətlərindən istifadə olunması dövlət mülkiyyətinin qarət edilməsinə, inflyasiya nəzərə alınmadan müəyyənləşdirilən mənfəətdən istifadə edilməsinə səbəb olur) mənfə nəticələrin yaranmasına səbəb olur. Beləliklə, inflyasiya şəraitində maya dəyəri üzrə uçotun üç çatışmayan cəhətini göstərmək lazımdır: hesabatların vaxta görə müqayisə edilməsinin mümkünsüzlüyü; maddələrin balans qiymətləndirilməsinin təhrif olunması;

xüsusi kapitalın və cari mənfəətin idarə edilməsində düzgün meyarın olmaması.

Monetar aktivlər (öhdəliklər) yenidən qiymətləndirilmiş hesabatda nominal (və ya dəyəri ilə), qeyri monetar aktivlər (öhdəliklər) isə ümumi qiymət indeksi vasitəsilə ilkin dəyərlərin yenidən hesablanması yolu ilə əldə edilən şərti qiymətlə əks etdirilir.

Təcrübədə bu metodika bir neçə mərhələdə aparılır. İlk mərhələdə hesabat uçot qiyməti ilə tərtib edilir. İkinci mərhələdə hesabatların bütün maddələrinin monetar və qeyri-monetar olmaqla təsnifləşdirilməsi həyata keçirilir. Üçüncü mərhələdə qeyri-monetar obyektlər ümumi qiymət indeksi vasitəsi ilə (aktivlərin əldə edilməsi, öhdəliklərin yaranması illəri üzrə) cari qiymətlərə görə yenidən hesablanır. Dördüncü mərhələdə yenidən qiymətləndirilmiş hesabat tərtib olunur və hesabat dövründə pul vahidinin alıcılıq qabiliyyətinin dəyişməsindən yaranan mənfəət (zərər) hesablanır. Onu da qeyd etmək ki, hər bir il üçün obyektlərin dəyəri cari ilin qiymət indekslərindən istifadə etməklə yenidən qiymətləndirilir və aşağıdakı düsturla müəyyən edilir:

$$P_u = \sum P_k \times \frac{Y_{sp}}{Y_{kp}} \quad (11.4)$$

Burada P_u – eyni alıcılıq qabiliyyətinə malik pul vahidi ilə bütün obyektlərin qiymətini, P_k – konkret ildə alınmış obyektin qiymətini, Y_{sp} – ümumi qiymət indeksini (cari), Y_{kp} – konkret ilin ümumi qiymət indeksini göstərir.

Bu metodikanın çatışmazlıqlarından bəhs edərkən qeyd etmək lazımdır ki, təhlilin məqsədləri üçün hesabatın yenidən hesablanması zamanı digər yanaşmalardan da, o cümlədən cari bazar qiymətindən və fərdi qiymət indekslərindən də istifadə olunması zəruridir. Məhz belə yanaşma CCA metodikası vasitəsi ilə gerçəkləşdirilir. Həmin metodikaya əsasən hesabat tərtib edilərkən aktivlər cari qiymətlə göstərilir. Əsas problem balans maddələrinin cari qiymətlərinin formalaşmasının xeyli mürəkkəbliyi və subyektivliyi ilə səciyyələnir. Məhz bu aspektə görə CCA metodikası daha çox tənqid edilir.

Hər hansı bir obyektin cari dəyəri üç əsas metod ilə müəyyən edilir: 1) aktivlərin mümkün satış qiyməti ilə; 2) bərpa dəyəri ilə; 3) iqtisadi cəhətdən məqsəduyğun xərclərlə. İlk iki metoddan daha geniş istifadə olunur.

Obyektin cari dəyərinin müəyyən edilməsinin birinci metodu qiymətlilərin bazarda satıla biləcək qiymətinə əsaslanır. İkinci metodda əsas dövriyyə vəsaitlərinin əvəz olunması lazım gəldikdə onların dəyişməsinin neçəyə başa gəlməsi nəzərə alınır, daha doğrusu, birinci metodda söhbət satış qiymətindən, ikincidə isə alış qiymətindən gedir. Kreditorlar üçün birinci, müəssisə rəhbərliyi üçün ikinci variant üstünlük təşkil edir.

Hesablama proseduralarının ardıcılığı GPL metodikasında olduğu kimidir. Lakin burada ümumi qiymət indeksinin əvəzinə əsas və dövriyyə vəsaitlərinin konkret nomenklaturası üzrə qiymət indeksindən istifadə olunur. Xüsusi vəsait mənbələrinin yenidən hesablanması aparılmır, aktivlərin passivlərdən artımı «Bölüşdürülməmiş mənfəət» maddəsi ilə balanslaşdırılır. Beləliklə, bu metodikaya əsasən inflyasiya müəssisəyə təsir göstərmədiyindən xüsusi kapitalın həcmi yenidən hesablanmır, avans edilmiş kapitalın bütün artımı yalnız müəssisəyə məxsus aktivlərin qiymətinin dəyişməsi ilə şərtlənir.

Qarışıq yanaşma metodu CCA metodikasının bir növü olub inflyasiya nəticəsində müəssisənin əldə etdiyi dolayısı gəlirin (zərərin) bölüşdürülməsi qaydasına görə ondan fərqlənir. Qarışıq yanaşmada xüsusi vəsait mənbələri ümumi qiymət indeksi vasitəsi ilə yenidən hesablanır (GPL metodikasında olduğu kimi), aktivlər fərdi qiymət indeksi ilə hesablanır, aktiv və passivin yenidən hesablanmış qiymətləri arasındakı fərq inflyasiyanın təsirindən yaranan gəlir (zərər) kimi nəzərdən keçirilir və «Bölüşdürülməmiş mənfəət» maddəsinə aid edilir.

Beləliklə, bu metodikanın əsas qaydası onunla səciyyələnir ki, inflyasiya şəraitində qiymətin dəyişməsinin təsiri ilə avans edilmiş kapitalın artımı iki hissədən ibarətdir: birinci hissə, ümumi qiymət indeksi vasitəsi ilə hesablanmış xüsusi kapitalın onun məcmuu alıcılıq qabiliyyətinin saxlanmasını təmin edən həcmdə artımı, ikinci hissə, müəssisənin aktivlərinin qiymətinin dəyişməsi ilə şərtlənən inflyasiya mənfəətidir.

Mühasibat uçotunun aparılmasının əsas prinsipi uçot obyektlərinin maya dəyəri ilə qiymətləndirilməsidir. Inflyasiya şəraitində belə qiymətləndirmə cari bazar qiymətləndirilməsindən nəzərə çarpacaq dərəcədə fərqlənir. Buna görə də müəssisənin aktivlərinin dəyər ifadəsində qiymətləndirilməsi onların bazar qiymətinə uyğunluğu baxımından

mühasibat hesabatının məlumatlarının həqiqiliyini azaldır. Maliyyə hesabatının həqiqiliyini azaldan digər səbəb mövcud normativ sənədlərə uyğun olan və nəticə göstəricilərinə və hesabat müxtəlif dərəcədə təsir göstərən müxtəlif uçot metodlarının tətbiqinin mümkünlüyüdür.

Yuxarıda qeyd olunan fikirlərə aydınlıq gətirmək məqsədi ilə iki əsas məsələni – amortizasiya və sərf edilmiş xammalın maya dəyərinin hesablanması nəzərdən keçirək. Belə ki, sürətli amortizasiyanın tətbiqi, birincisi, hesabat mənfəətinin məbləğini azaldır, ikincisi, əsas vəsaitlərin qalıq dəyəri nisbətən az olduğundan bütövlükdə müəssisənin dəyərinin qiyməti azalır.

Ehtiyatların LIFO qaydasında (son alış qiyməti ilə) qiymətləndirilməsi zamanı da belə vəziyyət alınır. Lakin inflyasiya şəraitində bu metodikaya üstünlük verilməlidir. Belə ki, bu halda ödənilən vergilərin məbləği aşağı olur, deməli, müəssisənin sərəncamında çox vəsait qalır.

Ehtiyatların FIFO metodikası ilə qiymətləndirilməsi avans edilmiş kapitalın nisbətən daha çox artımını təmin edir, qeyri-peşəkar investorlar üçün cəlbedici mənzərə yaradır. Inflyasiya şəraitində FIFO metodikasından istifadə mənfəətə müəyyən qədər inflyasiya əlavəsi gətirir, beləliklə, müəssisə artan qiymətlə xammal və ehtiyatların alınmasına xüsusi dövrüyyə vəsaitlərini sərf edir.

11.3. Inflyasiya şəraitində maliyyə qərarlarının əsaslandırılması

Inflyasiya şəraitində maliyyə meneceri müxtəlif çətinliklərlə üzləşir. Ona görə də inflyasiya mühitində maliyyə xarakterli idarəetmə qərarları müəyyən xüsusiyyətlərə malikdir. Bu ilk növbədə menecerin fəaliyyətinin əsas prosedur və alətlərinin düzgün müəyyən edilməsi ilə səciyyələnir ki, onlar da müəyyən dərəcədə inflyasiyanın təsirinə məruz qalır.

Müəssisə üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən əsas maliyyə qərarları hər şeydən əvvəl uzunmüddətli xarakter daşıyır və bu, investisiya layihələrinin seçilməsi ilə bağlıdır. Aparılan hesablamaların keyfiyyəti pul daxilolmalarının düzgün proqnozundan və menecer tərəfindən nəzərdə tutulmuş investisiyanın məqbul səmərəliliyi səviyyəsindən asılıdır. Hesablamalarda iki prinsip əsas götürülməlidir: a) inflyasiyanın proqnozlaşdırılması səviyyəsinə düzəlişi özündə əks etdirən modifikasiya olunmasında diskontlaşma əmsalının tətbiqi təmin olunmalıdır; b) digər bərabər şəraitdə qısa müddətə gerçəkləşdirilə biləcək layihələrə üstünlük

verilməlidir. Inflyasiya şəraitində həmçinin bir sıra sadə qaydalar gözlənilməlidir:

- hesablaşma hesabında artıq pul vəsaitlərini saxlamamaq, tanışlara və kontragentlərə borc və kreditlərin verilməsini azaltmaq;
- sərbəst pul vəsaitini ya əmlakın alınmasına, ya da mütləq gəlir gətirəcək işlərə yönəltmək;

Məlum olduğu kimi, inflyasiya şəraitində müəssisənin normal fəaliyyəti üçün zəruri olan kapitalın həcmi daima artır. Bu sərf edilmiş xammalın qiymətinin, əmək haqqı üzrə xərclərin artması və i.a. səbəblərlə şərtlənir. Beləliklə, hətta sadə təkrar istehsal da əlavə maliyyələşdirmə mənbələri tələb edir. Sözsüz ki, bu, ilk növbədə perspektiv maliyyə planlaşdırmasına aiddir. Qısamüddətli və uzunmüddətli maliyyə qərarları üzrə belə bir prinsip əsas götürülməlidir ki, seçilmiş qərar ən azı müəssisənin iqtisadi potensialının artırılmasını təmin etməlidir.

Inflyasiya şəraitində investorlar öz kapitalını qorumaq məqsədi ilə onu yüksək faizlə borca verirlər ki, onun səviyyəsi nominal dərəcədən inflyasiyaya düzəliş həcmində fərqlənir. Qeyd etmək lazımdır ki, qərbin uçot-təhlil təcrübəsində həmin terminologiya başqa xarakter daşıyır: real faiz (*read rate of interest*) inflyasiya əlavəsi daxil olmaqla faiz dərəcəsini əks etdirir ki, məhz bu dərəcə kapital bazarında istifadə olunur.

Bazar iqtisadiyyatında istiqrazlar təsərrüfat fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsinin əsas mənbələrindən biridir. Inflyasiya şəraitində investorlar, birincisi, qısamüddətli kredit verilməsinə üstünlük verirlər, ikincisi, uzunmüddətli investisiya üçün öz kapitalına görə yüksək faiz tələb edirlər. Bu zaman inflyasiya səviyyəsinə uyğunlaşdırılmış dəyişkən faiz dərəcəsi ilə verilən istiqrazlara üstünlük verilir.

Qiymətli kağızların alınması hər bir müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin mühüm istiqamətlərindən biridir. Qiymətli kağızlar üç əsas məqsəd üçün – zəruri likvidlik səviyyəsinin təmin olunması, planlaşdırılmamış gəlirli investisiya layihəsinin maliyyələşdirilməsi mənbəyi və gəlir mənbəyi kimi istifadə olunur.

Inflyasiya şəraitində qiymətli kağızları alınan müəssisələrin müflisləşmə riski artır. Ona görə də investisiya portfelinin komplektləşdirilməsinə xüsusi diqqət verilməlidir.

Debitor borcları müəssisənin xüsusi dövriyyə vəsaitlərinin təsərrüfat dövriyyəsiindən yayındırılmasını səciyyələndirir. Təbii ki, bu proses müəssisənin gəlirlərinin dolayısı itirilməsi ilə müşayiət olunur. Inflyasiya

sürəti yüksəldikcə, bu itkinin səviyyəsi çoxalır. Həmin itkilərin iqtisadi mahiyyəti üç aspektdə öz əksini tapır:

➤ debitor borclarının ödənmə müddəti nə qədər gecikirsə gəlir də bir o qədər azalır;

➤ inflyasiya şəraitində debitorlar tərəfindən ödənilən pul vəsaitlərinin qiyməti aşağıdır;

➤ debitor borcları müəssisənin aktivlərinin mühüm növü olub onun maliyyələşdirilməsi üçün müvafiq mənbə olmalıdır. Bütün vəsait mənbələrinin öz qiyməti olduğundan debitor borclarının bu və ya digər səviyyəsinin saxlanması müvafiq xərclərlə müşayiət olunur. Məhz bunlarla bağlı qərbdə məhsul satışı zamanı müəyyən güzəştlər edilir ki, debitor borclarının gecikdirilməsi səbəbindən dolayı itkilərin məbləği azaldılsın.

Beləliklə, inflyasiya şəraitində aşağıdakı məsələlərlə bağlı həyata keçirilən tədbirlər daha vacib hesab edilir:

- bazar qiymətinin formalaşması və istehsal xərclərinin səviyyəsinə nəzarət. Inflyasiya şəraitində tarif və qiymətlər qısa aralıq vaxta görə müəyyən edilir. Bazar qiyməti tələb və təklif əsasında formalaşdığından, bir tərəfdən, gələcəkdə əldə ediləcək mənfəət, digər tərəfdən, istehsal məsrəfləri qiymətin tənzimləyicisi kimi çıxış edir. Belə ki, əgər təklif tələbdən çoxdursa, onda istehsalçı istehsal xərclərini nəzərə almaqla məhsula minimum qiymət təyin edir;

- istehsalın avtomatlaşdırılması və yeni texnologiyanın tətbiqi yolu ilə əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi;

- marketing tədqiqatı;

- aktivlərin səmərəli idarə edilməsi;

- düzgün maliyyə siyasətinin (nağd pulların və debitor borclarının minimuma endirilməsi, kreditor borclarından istifadə edilməsi) işlənilməsi hazırlanması.

Inflyasiya şəraitində ümumi qayda onunla xarakterizə olunur ki, hər hansı bir əməliyyata pul vəsaitlərinin investisiyası o zaman özünü doğruldur ki, sərmayə qoyuluşunun gəlirliyi inflyasiya tempindən yüksək olsun.

Yoxlama sualları:

1. Inflyasiyanın iqtisadi mahiyyəti nədir?
2. Fərdi və ümumi (aqrəqat) qiymət indeksləri necə və nə üçün hesablanır?
3. Inflyasiyanın müəssisənin maliyyə vəziyyətinə təsiri nə ilə səciyyələnir?
4. Inflyasiya şəraitində mühasibat hesabatının yenidən qiymətləndirilməsinin metodları hansılardır?
5. Mühasibat uçotu obyektlərinin eyni alıcılıq qabiliyyətli pul ifadəsində yenidən qiymətləndirilməsi metodunun mahiyyəti nədir?
6. Mühasibat uçotu obyektlərinin cari dəyərlə yenidən qiymətləndirilməsi metodunun mahiyyəti nədir?

ISTIFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi.- Bakı: Hüquq ədəbiyyatı. 2003
2. «Mühasibat uçotu haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 02 sentyabr, 2004-cü il
3. Cəfərli H.A. İqtisadi təhlil. Dərslik., Bakı, «Elm və nəşriyyat», 2009
4. Kazımov R.N.Müəssisənin maliyyə sabitliyinin təhlili. Metodiki göstəriş. Bakı, AzDIU, 2005
5. KazımovR.N.,İsmayılovN.M. Müəssisənin ödəmə qabiliyyətinin təhlili. Metodiki göstəriş. Bakı, AzDIU, 2005
6. Mahmudov I.M., Zeynalov T.Ş., İsmayılov N.M. İqtisadi təhlil. Bakı.,2010
7. Səbzəliyev S.M. Mühasibat (maliyyə) hesabatı. AzDIU, Bakı, 2003
8. Абрютинa М.С. Экспресс-анализ бухгалтерской отчетности: Методика. Практические рекомендации. –М., «Дело и сервис», 1999
9. Анализ хозяйственной деятельности в промышленности (под ред. Стражева В.И.) Мн., Высшая школа». 1997
10. Анализ экономики. Страна, рынок, фирма. (под ред. проф. В.Рыбалкина) М. «Международные отношения». 1999
11. Артеменко В.Г.,Беллендир М.В. Финансовый анализ. М. , «Дело и сервис», 1999
12. Астахов В.П. Анализ финансовой устойчивости фирмы и процедуры, связанные с банкротством.- М., «Ось-89», 1996

13. Баканов М.И., Шеремет А.Д. Теория экономического анализа. М., «Финансы и статистика» 2003
14. Балабанов И.Т. Основы финансового менеджмента. Как управлять капиталом. М., «Финансы и статистика». 1998
15. Балабанов И.Т. Финансовый анализ и планирование хозяйствующего субъекта. М., «Финансы и статистика». 2000
16. Барнгольц С.Б., Мельник М.В. Методология экономического анализа деятельности хозяйствующего субъекта. М., «Финансы и статистика», 2003
17. Бернстайн Л.А. Анализ финансовой отчетности: Теория, практика и интерпретация (пер. с англ.) М., «Финансы и статистика». 1996
18. Бланк И.А. Основы финансового менеджмента. Ника-центр, Эльга, 2001
19. Бочаров В.В. Финансовый анализ. СПб, Питер, 2001
20. Бороненкова С.А., Маслова Л.И., Крылов С.И. Финансовый анализ предприятий.- Екатеринбург: УрГЭУ, 1997
21. Бухгалтерский учет и анализ в США., М. : Ист-Сервиз, 1993
22. Донцова Л.В., Никифорова Н.А. Комплексный анализ бухгалтерской отчетности. М, «Дело и сервис», 1999
23. Донцова Л.В., Никифорова Н.А. Анализ финансовой отчетности. М, «Дело и сервис», 2003
24. Зудилин А.П. Анализ хозяйственной деятельности предприятий развитых капиталистических стран. Екатеринбург, «Каменный пояс». 1992

25. Ефимова О.В. Финансовый анализ. М., «Бухгалтерский учет», 2002
26. Ефимова О.В. Анализ финансовой отчетности. М., «Бухгалтерский учет», 2007
27. Камышанов П.И., Камышанов А.П. Бухгалтерский финансовый учет: М., «Омега- Л», 2005
28. Ковалев В.В., Волкова О.Н. Анализ хозяйственной деятельности предприятия. М., «Прспект», 2002
29. Ковалев В.В., Привалов И.П. Анализ финансового состояния предприятия. М., «Центр экономики и маркетинга», 1997
30. Ковалев В.В. Финансовый анализ: управление капиталом, выбор инвестиций, анализ отчетности. М., «Финансы и статистика», 1996
31. Ковалев В.В. Финансовый анализ: Методы и процедуры. М., «Финансы и статистика», 2001
32. Ковалев В.В., Ковалев Вит.В. Финансовая отчетность и ее анализ: М., Велби: «Прспект», 2004
33. Ковалев В.В., Патров В.В. Как читать баланс. М., «Финансы и статистика», 2005
34. Кондраков И.П. Бухгалтерский учет, анализ хозяйственной деятельности и аудит. 2-ое изд. М., «Перспектива». 1994
35. Крейнина М.Н. Анализ финансового состояния и инвестиционной привлекательности акционерных обществ в промышленности, строительстве и торговле. М., «Дело и сервис», 1994

36. Крылов Э.И. Власова В.М., Журавкова И.В. Анализ финансовых результатов, рентабельности и себестоимости продукции. М., «Финансы и статистика», 2005
37. Крылов Э.И., Власова В.М., Егорова М.Г. Анализ финансового состояния и инвестиционной привлекательности предприятия. М., «Финансы и статистика», 2003
38. Любушин Н.П. и др. Анализ финансово-экономической деятельности предприятия М., «ЮНИТИ», 1999
39. Муслимов С.Я., Юзбашев Ч.Р., Мамедова А.К., Аббасова С.А. Теория экономического анализа. Баку, 2003
40. Мельник М.В., Когденко В.Г. Экономический анализ в аудите. М., «ЮНИТИ- ДАНА», 2007
41. Негашев Е.В. Анализ финансов предприятия в условиях рынка. Мн., «Высшая школа», 1997
42. Русак Н.А., Русак В.А. Финансовый анализ субъекта хозяйствования. Минск, «Высшая школа», 2000
43. Ришар Ж. Аудит и анализ хозяйственной деятельности предприятия: Пер. с фрпнц. (под ред. Л.П.Белых). М. : «ЮНИТИ», 1997
44. Савицкая Г.В. Анализ хозяйственной деятельности предприятия. Учебник XXI века. Мн. «Новое знание» 2003
45. Селезнева Н.Н, Иванова А.Ф. Финансовый анализ. М., «ЮНИТИ-ДАНА», 2001
46. Чумаченко Н.Г. Учет и анализ в промышленном производстве США. М., «Финансы», 1971

47. Шеремет А.Д., Сайфулин Р.С. Методика финансового анализа. М., «ИНФРА-М», 1995

48. Шеремет А.Д., Негашев Е.В. Методика финансового анализа деятельности коммерческих организаций. М., «ИНФРА-М», 2003

49. Шеремет А.Д., Сайфулин Р.С. Негашев Е.В. Методика финансового анализа. М., «ИНФРА-М», 2002

50. Шеремет А.Д., Суйц В.П. Аудит. М., «ИНФРА-М», 2000

Çapa imzalamb: 15.12.2011
Formatı: 70x100 1/16; Həcmi: 19,5 ç.v.;
Sifariş: 233; Tiraj 500

mətbəəsində çap olunmuşdur